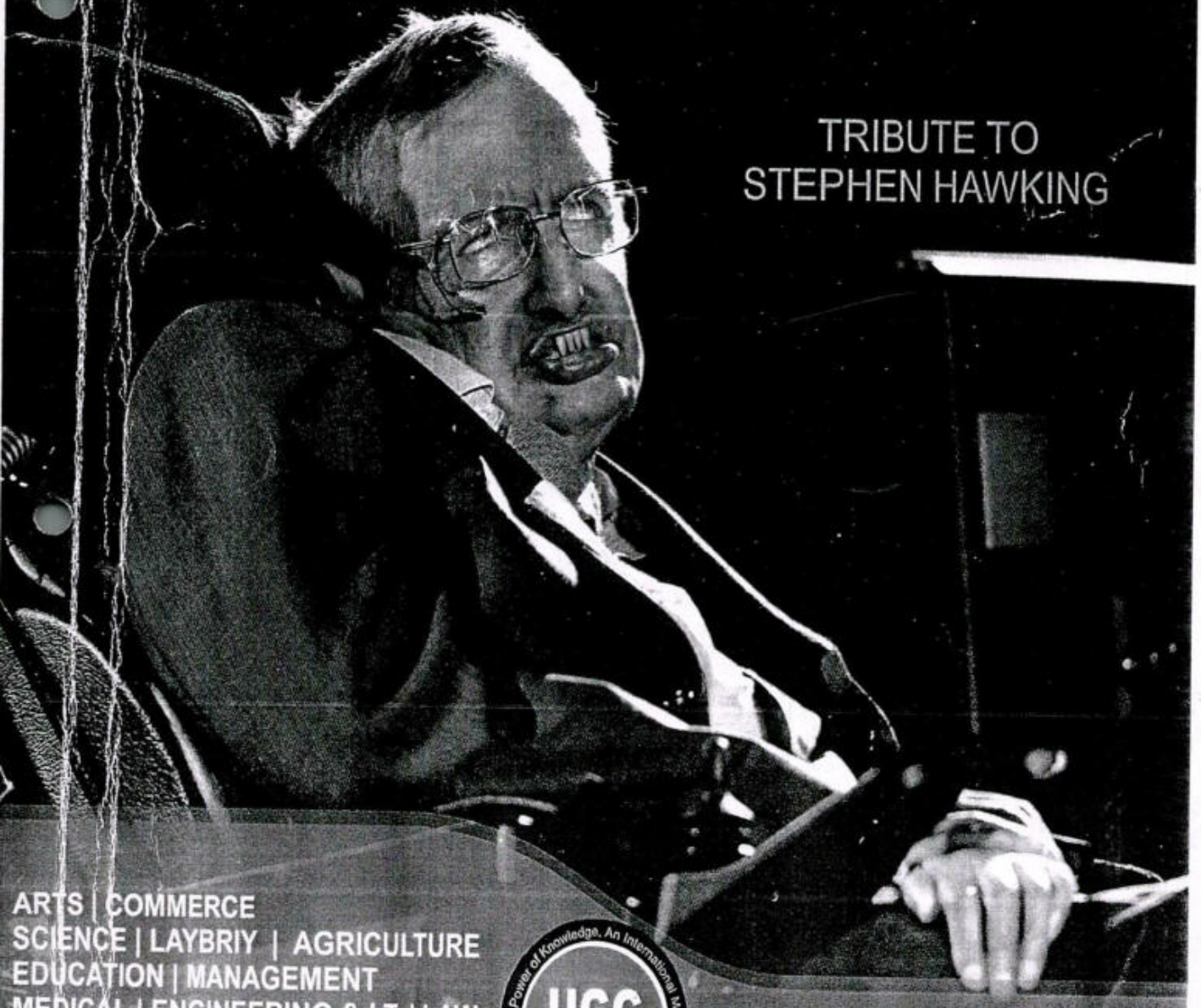
ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
UGC Approved

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal

VOLUME - 1 ISSUE-XXI Jan-Mar.2018

TRIBUTE TO
STEPHEN HAWKING

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | LAYBRIY | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & I.T. | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM

Power of Knowledge, An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal
UGC Approved Sr.No.45681

Editor
Dr. Sadashiv H. SArkate

81

अनुक्रमणिका (Index)

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	Skill Development for college students : A March towards Employability	Dr. Sonkamble.C.P Dr. Fulchand Salamapure	1
2	Study of Institutions of Social Work Education and Role of Social Work Educators in Developing Indigenous Knowledge	Dr .Chandrashekar .C. Bonsade , Dr.Mohamad Mustafa .A. Mujawar Nadwi	4
3	ONE POT SYNTHESIS OF PYRAZOLO PHTHALAZINE DIONE DERIVATIVES WITH BORIC ACID AS CATALYST UNDER MICROWAVE IRRADIATION	Ashish Wadodkar	9
4	A REVIEW OF A NEW TREND IN RESEARCH	Dr. Suresh M. Nalawade	14
5	A SIMPLE AND CONVINIENT ONE POT SYNTHESIS OF 2-ARYL BENZIMIDAZOLE DERIVATIVES USING ZIRCONIUM OXYCHLORIDE IN TOLUENE AS A CATALYST	Ashish Wadodkar	19
6	सहकार्ययुक्त अयध्यन कौशल्य (Co-operative learning skills)	श्रीमती रंजना पुनमचंद शिंगाडे डॉ. आनंद माधवराव वाघ	24
7	भारत सरकारची शालेय पोषण आहार योजना आणि त्याची फलश्रुती	श्रीमती रंजना पुनमचंद शिंगाडे	28
8	सामाजिक-धार्मिक एकताङमे मराठी सुफी सन्तों का योगथन	डॉ. शत्रुघ्न जाधव प्रा. अरुण पडघन	32
9	मुक्ता साळवे यांच्या निबंधातील अनुभव दाहकता आणि परखडपणा	प्रा. जगदाळे के. ए.	36
10	ज्ञानेश्वरीतील मंगलाचरणे आणि ज्ञानदेवांचा काव्यहेतू	प्रा. भा. भा. नटके	40
11	महाराष्ट्र राज्याचे माजी मुख्यमंत्री सुधाकरराव नाईक यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील भूमिका	राठोड विनायक श्रीधर	46
12	प्रशासकीय सुधारणा	डॉ. बिरंगणे एस.एस.	48
13	निसंतान दम्पति जीवन की व्यथा रेती कहानी	प्रा. डॉ. पवन नागनाथराव एमेकर	51
14	Citation Analysisof Doctoral theses awarded by Shivaji University, Kolhapur during 1962-2012 in the subject of Microbiology	Mrs. Shobha G. Dolas, Dr.Shalini M. Sakharkar	54

भारतीय स्त्रीवाद

डॉ. वर्षा एन. चिखले
सहयोगी प्रायाध्यापिका,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

स्त्रीवाद ही पुरुष विरोधी विचारधारा नाही. तर ती पुरुषी वर्चस्वाच्या व्यवस्थेविरोधी असणारी विचारधारा आहे. मी सुद्धा माणूस आहे, मलाही पुरुषासारख्या भाव-भावना आहेत. त्या माझ्या भाव-भावनांचा आदर व्हावा. हीच इच्छा स्त्री मनाची असते. संस्कृतीच्या हजारो वर्षाच्या इतिहासाने स्त्रीचे मनुष्यत्वच नाकारून तिला कनिष्ठत्व प्राप्त करून दिले. प्राचीन परंपपरेतील वर्णाश्रम व्यवस्थेत शुद्राच्या वाट्याला जेवढ्या दु:ख, यातना, अपमान वाट्याला आला नसेल, त्याहीपेक्षा भयंकर दु:ख, यातना स्त्रीच्या वाट्याला आल्यात. कधी तिला पायातील वाहन म्हणून हिणवले, मनुस्मृतीने तर तिचे सर्व अधिकारच काढून टाकले होते. तिनेही स्वत:ची समजूत करून टाकली होती की, घ्यावसाने झोले अन् नसऱ्याने बदडले तर तक्रार कोणाजवळ करावी? स्त्री जन्म म्हणजे रांधा, वाढा अन् उष्टी काढाङ यासाठी आपला जन्म आहे. अशी स्त्री स्वत:ची समजूत काढीत होती. पती म्हणजे आपले सर्वस्व आहे. तो नसेल तर जीवन कवडीमोल म्हणून त्याच्या दीर्घायुष्यासाठी व्रत, वैकल्य, एवढेच नव्हे तर स्वत:ला अहेव मरणङ मिळावे म्हणूनही परमेश्वराला साकळं घालणारी स्त्री आमच्या पुरूषप्रधान संस्कृतीने उभी केली आहे. प्राचीन काळापासून स्त्रीला दोन टोकावर आमच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीने नेऊन ठेवले होते. सर्व प्रथम तिला देवत्व प्रदान केले. कारण सर्वप्रथम मानवाला सर्जनाचा साक्षात्कार स्त्रीमध्ये दिसला म्हणून त्याने तिला देवत्व प्रदान केले. पुढे-पुढे त्यात स्त्रीकडे एक वस्तू म्हणून पाहिल्या गेले. म्हणूनच तर महाभारतात द्युत क्रिडेत द्रौपदीला एक वस्तू म्हणूनच पांडवांनी मांडले. इतिहासातील राजाची युद्धे सुद्धा दोन गोष्टीसाठी प्रसिद्ध होती. एक म्हणजे भूमी आणि दुसरी स्त्री या दोघांना जिंकण्यासाठी पूर्वी राजांची युद्धे होत होती. म्हणजेच आमच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीला एक परम् उच्च पदाला अर्थात देवत्वाच्या टोकावर नेऊन ठेवले आणि इकडे एक निर्जीव वस्तू म्हणूनही तिच्याकडे पाहिल्या गेले. या दोन टोकात तिचे माणूसपण मात्र पुरुषप्रधान संस्कृतीने तिला बहाल केले नाही. माणूसपणाचा क्षमताधिष्ठित हक्क प्राप्त करून घेण्यासाठी स्त्रीवाद ही एक चळवळ उभी झाली आहे.

मी सुध्दा एक माणूस आहेङ ही जाणीव स्त्री मनात निर्माण झाली ती स्त्री शिक्षणामुळे झाली. आणि याचे सर्व श्रेय म.फुले यांना द्यावे लागेल. पंडिता रमाबाई, महर्षी कर्वे, डॉ.आंबेडकर, म.गांधी यांनी स्त्रियांना गुलामगिरी, शोषण, समाजातील हीन दर्जा यातून बाहेर काढून समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला. १९ व्या शतकात स्त्री शिक्षणाचे लोण पसरत गेल्यावर स्त्रियांनी शिक्षण घेऊन स्त्रीच्या सुधारणाकार्याला हातभार लावलेला दिसतो.

स्वातंत्रपूर्व स्त्रीवादी विचारसरणी मांडणारे विचारवंत :-

स्त्रीवादङ हा शब्द आपल्याकडे १९७५ नंतर उपयोजिला जाऊ लागला परंतु स्त्रीवादी जाणीव ताराबाई शिंदे यांच्या ‘स्त्री-पुरूष तुलनाङ मधून १८८२ प्रध्येच प्रगट झालेली दिसून येते. 'स्त्री-पुरूष तुलना' या पुस्तकात ताराबाईंनी स्त्री-पुरूष

यांना मध्यमवर्गीय स्त्रीची प्रतिभा वैवाहिक दर्जाशीच जोडलेली दिसते. तर नीलम गोऱ्हे यांनाही हेच दिसून येते की, स्त्रियांच्या जीवनात विवाह आणि पती यांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असून स्त्रियाही एकमेकींना पतीच्या संबंधातूनच मोजतात. चारित्र्याच्या संदर्भात त्या एकमेकींना जोखतात. स्त्रीच्या कर्तृत्वाच्या निकषावर तिला ओळखले न जाता ती पुरुषाशी कोणत्या प्रकारे संबंधित आहे वा तिचे ष्शीलङ कसे आहे हा स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा मानदंड आपल्या समाजात मानला जातो असे विचार नीलम गोऱ्हे मांडतात. आजच्या काळातही स्त्रियांचे जननक्षमता, लैंगिकता व उत्पादन क्षमता या तिनही व्यवहारामध्ये स्त्रीला दुय्यम स्थान आहे. मुलाला जन्माला घालणे, गर्भजल परीक्षा, आदि वास्तव विद्या बाळ आपल्या साहित्यातून व्यक्त करतात. स्त्रियांच्या लैंगिकतेवरील पुरूषांचे नियंत्रण स्त्रीवादी लेखिका दाखवून देतात. आजच्याही काळात योनिसुचिता व कौमार्य यांना अवास्तव महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे बलात्कारीत स्त्री आणि कुमारी माता यांना अपवित्र मानले जाते.

स्त्रियांच्या उत्पादन क्षमतेवर किंवा श्रमशक्तीवरही पुरुषांचे नियंत्रण असते असे स्त्रिवादी मांडतात. विद्युत भागवत लैगिकतेवर आधारित श्रमविभागणीङ या संकल्पनेच्या आधारे स्त्रियांच्या श्रमशक्तीवर पुरुषांचे नियंत्रण कसे असते याचे प्रतिपादन करतात. छाया दातारांनीही उत्पादन क्षमतेच्या बाबतीत स्त्रीवरील अन्याय फार उघड स्वरूपात मांडलेत.

स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर, लैंगिकतेवर, उत्पादन क्षमतेवर पुरुषांचे नियंत्रण असल्यामुळे स्त्रला कुटुंबात दुय्यम स्थान आहे. त्यामुळेच कुटुंबात निर्णय प्रक्रियेत स्त्रीला अत्यल्प स्थान मिळते. स्त्रीला समाजात मनुष्यत्व प्राप्त करायचे असेल तर लग्नापेक्षा मानवी आयुष्य मोठे आहे. स्त्री म्हणजे केवळ बायको, आई, मुलगी नव्हे. या भूमिकेबरोबर स्त्री ही एक जिवंत विकसनशील माणूस म्हणून जगता येईल अशी परिस्थिती असेल तर तिने स्वीकारलेला संसार टिकेल असे विद्या बाळ म्हणतात.

आपल्याकडील कुटुंबसंस्था ही स्त्रीच्या समग्र सामाजिक दुय्यमतेचा पाया असल्याचे लक्षात आल्यामुळे कुटुंब संस्थेचे परिवर्तन होण्याची आवश्यकता छाया दातार दाखून देतात. त्यासाठी त्यांनी विस्तारित कुटुंबातील कल्पना मांडली आहे.

एकूणच आपल्याकडे १९७५ नंतर स्त्रीवादी विचारसरणी आढळते. ही स्त्रीवादी चळवळ जरी पाश्चात्य स्त्रीवादी चळवळीतून आली असली तरी त्यामागे भारतीय स्त्रीमुक्तीचा वैचारिक स्त्रोत बळ देणारा आहे. म.फुले, पं.रमाबाई, आगरकर, महर्षि कर्वे, डॉ.आंबेडकर, म.गांधी यांनी येथील परिस्थितीतून स्त्रियांनी गुलामगिरी, शोषण, समाजातील हीन दर्जा यातून बाहेर काढून स्त्रियांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) डॉ.शोभा पाटील - स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००७.

२) डॉ.सीमा साखरे - स्त्रीवाद, सीमा प्रकाशन नागपूर, तृतीय आवृत्ती २००४.

३) नीलम गोऱ्हे - नारीपर्व , श्रीविद्या प्रकाशन पुणे १९९७.

४) छाया दातार - स्त्री-विमुक्ती, स्त्रीमुक्ती संघटना मुंबई १९८४.

५) विद्या बाळ - अपराजिताचे निःश्वास, दिलीपराज प्रकाशन पुणे १९९५.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

VIDYAWARTA®

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Revised Edition

Scanned by CamScanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता

TM

UGC Approved Jr.No.62759

Jan. To March 2018
Issue-21, Vol-02

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

Scanned by CamScanner

Index

1) SOCIETAL CONFRONTS IN KIRAN DESAI'S THE INHERITANCE OF LOSS
Nusrat Chowdhary, Udhampur. || 10

2) ADMINISTRATION OF THE MUGHALS IN ANCIENT INDIA
Dr. SUDHIR PRAKASHRAO DINDE, Badnapur. Dist- Jalna || 15

3) The Novels of Toni Morrison: A Feminist Study
Dr Archana. D. Bobade, Amravati || 17

4) "Sports Students in Educational Interest"
Dr.Suhas D.Yadav, Kannad Dist. Aurangabad. || 20

5) Effect of Aerobicexercises on physical fitness components Of high school girls
Dr. Savita B. Phalke, Pune. || 22

6) BREAK INDIA'S MALNUTRITION : comprehend National Nutrition Mission
Dr. K.Mary Sujatha, Visakhapatnam || 27

7) LEVELS OF LIS EDUCATION IN INDIA: AN OVERVIEW
A. HANUMANTH REDDY, Vastunagar, Mangalpally || 31

8) The Correlation Study of Factors of Quality of Work Life (QWL) among .....
Mr. Santosh Patil, S. Y. Swadi, Karnataka. || 33

9) An evaluation of banks role to develop Garhwal region profile
Dr. B. L. ARYA, Badshahithaul Tehri. || 38

10) Societal Disparagement in Mark Twain's The Adventures of Huckleberry Finn
Dr. Shubhra Jamwal, Udhampur. || 45

11) Women discriminated at farm sector: At state of art
Sonu Bharti, Lucknow. || 51

12) AN ANALYTICAL STUDY BASED ON B.ED CURRICULUM IN INDIA
Arnab Chowdhury, Jayanta Mete, kalyani Nadia. || 54

13) IMAGINATION – REALITY DUALISM IN THE POEMS OF WALLACE .....
Dr. S.K. Sao, Basna, Distt. Mahasamund (C.G.) || 59

www.vidyawarta.com/03 - http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned by CamScanner

every Pargana, there was a shiqadar,an Amil, a Potdar and a few Bitikchis. Shiqdar was in charge of the administration of the Parganas.

The central government under the Mughals exercised considerable control over the provinces. The various officials in a province were transferred from one province to another province. Central government always trying to kept coordination and control over the provinces. The armed forces of the Mughal were divided into five main divisions and that was cavalry, elephantry, infantry, artillery and match-lock men and naval. The Mughal police organisation can be discussed under three heads, village police, district police and urban police.

CONCLUSION:-

The Mughal administration had so many vital features. Administration was well organized hierarchically. Mughal administration was essentially foreign in its character. In Mughal period administrative system established in well-manner at all level in the empire, but officers found enjoying their powers for own interest than public welfare. Strategy of the government was not in consideration for all people.

Administrative system of Mughal was found urban oriented, its mostly ignore rural area. Mughal administration found centralized in nature, system established in decentralized manner but powers and authorities was found centralized. Regarding present administrative system some features found matched with Mughal administrative system. Mughal state was a police state but it was not found in all terms and period of all emperors.

REF :-

1)Baghel C.L., Yogendrakumar, PUBLIC ADMINISTRATION, Kanishka Pub., 2005.

2)Abdul Aziz, THE MUGHAL COURT AND ITS INSTITUTIONS-Vol-I, AL-FAISAL, 2002.

3)Mahajan V.D., history of medieval india, S.Chand & Co., 1992.

4)Abdul Aziz, THE MUGHAL COURT AND ITS INSTITUTION-Vol-II, AL-FAISAL, 2002.

5)HUNTER W.W., A BRIEF HISTORY OF THE INDIAN PEOPLE, Amrita Pub. Bombay, 1990.

❑❑❑

03

The Novels of Toni Morrison: A Feminist Study

Dr. Archana D. Bobade
Associate Professor, Department of English,
Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati

ABSTRACT:

This article proposes to study the nature of the struggle of the black American voice of Toni Morrison's protagonists who are frantically endeavouring in their state of isolation to establish their identity and emotional sensitivity in an impersonal and threatening social milieu.

Introduction:

Toni Morrison's novels revolve round the theme of isolation and identity. Tales of the dispossessed and disillusioned feminine black voice, they portray the lacerated self's struggle for freedom of speech and expression in an incarcerating milieu. Her accent is on the diversity of black sensibilities, horrors of slavery, modes of expression and independent thinking. Woman to Morrison is a creative force and not a burden of continuity. A disgruntled self, a woman is at war with the patriarchal societal forces which impede the growth of her feminine instincts. But in Toni Morrison's novels the black women invariably lived for children, for parents, bereft always of an autonomous self.

Toni Morrison's novels stress the need for self- discovery and self-identity leading to self-actualisation. They emphasise the individual self's need to actualize her minor potentiality in order to enhance self-esteem. Morrison portrays the alienated individual's odyssey for attaining the integration of the self by assimilating or discarding the social values of the community they live in.

Scanned by CamScanner

Racism figures as a dominant theme in the works of black authors, irrespective of sex. But the double-edged persecution of the Afro-American woman finds full expression only in black feminist writings where she is depicted as a stifled and anguished being. The black authors depict the Afro-American woman's pain of being black and that too a female. Further, these women are shown desperately searching for their genuine self. The allied themes of racism and gender discrimination echo through the heroines of Morrison. Insisting on the relationship of woman as self and as part of a community, she prefigured the major themes of black women's fiction in the 1970s: the black woman's potential as a full person and necessarily a major protagonist in the socio-cultural issues of the times. Morrison makes the silent speak the inarticulate and the repressed, explode and articulate.

Her novel The Bluest Eye (1970) has the ingredients of a black voice railing against the myth of the black monolith and the racist supremacy. It includes various themes as:

Whiteness as the Standard of Beauty

The Bluest Eye provides an extended depiction of the ways in which internalized white beauty standards deform the lives of black girls and women. Implicit messages that whiteness is superior are everywhere, including the white baby doll given to Claudia, the idealization of Shirley Temple, the consensus that light-skinned Maureen is cuter than the other black girls, the idealization of white beauty in the movies, and Pauline Breedlove's preference for the little white girl she works for over her daughter. Adult women, having learned to hate the blackness of their own bodies, take this hatred out on their children—Mrs Breedlove shares the conviction that Pecola is ugly, and lighter-skinned Geraldine curses Pecola's blackness. Claudia remains free from this worship of whiteness, imagining Pecola's unborn baby as beautiful in its blackness. But it is hinted that once Claudia reaches adolescence, she too will learn to hate herself, as if racial self-loathing were a necessary part of maturation.

The person who suffers most from white beauty standards is, of course, Pecola. She connects beauty with being loved and believes that if she possesses blue eyes, the cruelty in her life will be replaced by affection and respect. This hopeless desire leads ultimately to madness, suggesting that the fulfilment of the wish for white beauty may be even more tragic than the wish impulse itself.

Seeing versus Being Seen

Pecola's desire for blue eyes, while highly unrealistic, is based on one correct insight into her world: she believes that the cruelty she witnesses and experiences is connected to how she is seen. If she had beautiful blue eyes, Pecola imagines, people would not want to do ugly things in front of her or to her. The accuracy of this insight is affirmed by her experience of being teased by the boys—when Maureen comes to her rescue, it seems that they no longer want to behave badly under Maureen's attractive gaze. In a more basic sense, Pecola and her family are mistreated in part because they happen to have black skin. By wishing for blue eyes rather than lighter skin, Pecola indicates that she wishes to see things differently as much as she wishes to be seen differently. She can only receive this wish, in effect, by blinding herself. Pecola is then able to see herself as beautiful, but only at the cost of her ability to see accurately both herself and the world around her. The connection between how one is seen and what one sees has a uniquely tragic outcome for her.

The Power of Stories

The Bluest Eye is not one story, but multiple, sometimes contradictory, interlocking stories. Characters tell stories to make sense of their lives, and these stories have tremendous power for both good and evil. Claudia's stories, in particular, stand out for their affirmative

Scanned by CamScanner

power. First and foremost, she tells Pecola's story, and though she questions the accuracy and meaning of her version, to some degree her attention and care redeem the ugliness of Pecola's life. Furthermore, when the adults describe Pecola's pregnancy and hope that the baby dies, Claudia and Frieda attempt to rewrite this story as a hopeful one, casting themselves as saviors. Finally, Claudia resists the premise of white superiority, writing her own story about the beauty of blackness. Stories by other characters are often destructive to themselves and others. The story Pauline Breedlove tells herself about her own ugliness reinforces her self-hatred, and the story she tells herself about her own martyrdom reinforces her cruelty toward her family. Soaphead Church's personal narratives about his good intentions and his special relationship with God are pure hypocrisy. Stories are as likely to distort the truth as they are to reveal it. While Morrison apparently believes that stories can be redeeming, she is no blind optimist and refuses to let us rest comfortably in any one version of what happens.

Sexual Initiation and Abuse

To a large degree, The Bluest Eye is about both the pleasures and the perils of sexual initiation. Early in the novel, Pecola has her first menstrual period, and toward the novel's end she has her first sexual experience, which is violent. Frieda knows about and anticipates menstruating, and she is initiated into sexual experience when she is fondled by Henry Washington. We are told the story of Cholly's first sexual experience, which ends when two white men force him to finish having sex while they watch. The fact that all of these experiences are humiliating and hurtful indicates that sexual coming-of-age is fraught with peril, especially in an abusive environment.

In the novel, parents carry much of the blame for their children's often traumatic sexual coming-of-age. The most blatant case is Cholly's rape of his own daughter, Pecola, which is, in a sense, a repetition of the sexual humiliation Cholly experienced under the gaze of two racist whites. Frieda's experience is less painful than Pecola's because her parents immediately come to her rescue, playing the appropriate protector and underlining, by way of contrast, the extent of Cholly's crime against his daughter. But Frieda is not given information that lets her understand what has happened to her. Instead, she lives with a vague fear of being "ruined" like the local prostitutes. The prevalence of sexual violence in the novel suggests that racism is not the only thing that distorts black girlhoods. There is also a pervasive assumption that women's bodies are available for abuse. The refusal on the part of parents to teach their girls about sexuality makes the girls' transition into sexual maturity difficult.

Through Pecola's character, Morrison traces the cautious and careful process of growing up from adolescent sensuality into womanly repression. "To get rid of the funkiness, the dreadful funkiness of passion, the funkiness of nature, the funkiness of the wide range of human emotions."1(The Bluest Eye, New York: Simon & Schuster, 1972.(pg 68), is what the Morrison women crave for. Sensuality in Morrison is related to sexuality, which symbolically portrays the image of the liberated woman in Tom Morrison's Novels.

Ruth in Song of Solomon has been defined by her father's overprotection and her husband's rejection. The connection of desire and hatred is a contradiction generated by the male domination of heterosexual relationships and black woman's fiction echoes this polarity not only as it moulds adult heterosexual relationships but also as it pertains to women's feelings towards their children and mothering. Morrison's Sula has no strong sense of the self at the centre: "She had no centre, no speak with which to grow"2 (Sula New York: bantam, 1980(118). Her quest is to fill the void caused by her alienational experiences. Without any father figure to relate to, Sula is dependent upon her grandma Eva Peace and her mother Hannah, neither of whom seems to be able to show any affection or understanding for Sula. She grows up isolated from them unable to relate to either. But she has to grown into an autonomous self — to discover her "me-ness". Neither "white nor Male, and all that freedom was forbidden to her"3(Sula.New York: Bantam, 1980.(52) and hence, she sets about creating something else

Scanned by CamScanner

to be. In order to assert her freedom as a female self, she sleeps with a white man. This way she also asserts her sense of equality with the white. Sula's life is a challenge to male dominated heterosexual roles for women. She is an affront to the way men have traditionally defined women as either mother or whores. Sula's adult female sexuality grows under male domination which in her sensual and pre-sexual girlhood did not exist. She has sex with Nel's husband because she wants to reveal how heterosexual, nuclear family life stifles women's aspirations. Her challenge has been to suggest the possibility of creating a female equivalent to male bonding.

In Song of Solomon Ruth's house fails to bring about the fruition of the feminist principle. The house symbolises male domination in the form of Macon's ruthless authority and his son's egotism. Almost all Morrison novels we find that women develop open relationship with men to assert their female freedom but this liberty often degenerates into licentiousness culminating in harlotry which to Morrison is a viable alternative to male domination. This relegates women to a dependent being

CONCLUSION:

Feminism in Morrison's novels is grounded upon the structure of a Culture...which defines women, as worthless and invisible victims. Her fictional characters struggle for their liberation from being manipulated by a corporate society reeling under the throes of capitalism and thereby save themselves from self- mutilation. They are in dynamic involvement with and at the same time are critically opposed to the system of society in which they live in order to assert their feminine self.

REFERENCES

Morrison, Toni, The Bluest Eye, New York: Simon & Schuster, 1972.

Song of Solomon, New York : New American Library, 1978.

Sula.New York: Bantam, 1980.

04

"Sports Students in Educational Interest"

Dr. Suhas D.Yadav
Director of Physical Education
V.P.S.P.M. , Arts,commerce and Science College Kannad Dist. Aurangabad.

Introduction:-

Interests play an important role in every one's life because they determine, to a large extent, what one will do and how well one will do it. According to Shane (1957), "an interest is something with which the child indentifies his personal well being." An interest is a learned motive which drives to the person to occupy him-self with an activity when he is free to choose what he will do. A whim is a temporary interest, while it lasts it may be as, or even stronger than as interest, but because it gives only temporary satisfaction, it wanes in strength very rapidly. True interests are more persistent because they satisfy a need in the individual's life.

Interests are important because they serve as a source of strong motivation to learn. Interests add enjoyment to every one's life. If one is interested in carrying out a required activity, the experience will be far more enjoyable than if he is forced to carry it out inspire of lack of interest. Interests are closely related to likes and dislikes and are markedly influenced by them.

The present study has been conducted to investigate the difference between Sports students (male) and (female) in educational interests areas.

Problem of the Study

"The Study of Sports students in educational Interest".

Objectives:-

- To understand Sports students (male) in educational Interest areas.

Scanned by CamScanner

Quest Journals Inc.

CERTIFICATE

It is certify that the paper entitled by "**Defeat of the Winner in Paulo Coelho's "The Winner Stands Alone"** is accepted for further publication in **Journal of Research in Humanities and Social Science.**

Paper publication details are as follows:

Manuscript Title	:	**Defeat of the Winner in Paulo Coelho's "The Winner Stands Alone"**
Author Name	:	**Vaishali R Deshmukh**
Manuscript Id	:	**E55001**
Journal Name	:	**Journal of Research in Humanities and Social Science.**
Journal Url	:	**www.questjournals.org**
Review Type	:	**Peer Reviewed**
Indexing	:	**Yes**
ISSN No.	:	**2321-9467**
Vol No.	:	**5**
Issue No.	:	**5 (May 2017)**

Quest Journals

Editor-In-Chief
Quest Journals
www.questjournals.org
Mail id: quest@editormails.com

Quest Journals
Journal of Research in Humanities and Social Science
Volume 5 ~ Issue 5 (2017) pp: 11-13
ISSN(Online) : 2321-9467
www.questjournals.org

Research Paper

Defeat of the Winner in Paulo Coelho's "The Winner Stands Alone"

Vaishali R Deshmukh[1], Dr. Alka Bhise[2]

Received 30 Apr, 2017; Accepted 11 May, 2017 © The author(s) 2017. Published with open access at www.questjournals.org

ABSTRACT: *The novel 'The Winner Stands Alone' by Paulo Coelho portrays the importance of morality or rather the devastating consequences of the lack of morality in the pursuit of the materialistic dreams human beings are obsessed about. Taking the International Film Festival as the setting of the novel, Paulo explores the dark side of the world of celebrities and thereby makes a poignant comment on the moral downfall of the modern man. Love demands understanding and compassion. However, Igor who was blinded by his interminable materialistic dreams could not understand this. In the pursuit of money and fame he forgets what a soul demands. Igor stands for the winners in life who achieve material success at the cost of love for the humanity. They are always alone forever as they are incapable of giving and receiving love.*

Keywords: *materialistic, dreams, success, humanity, winner*

I. INTRODUCTION

Paulo Coelho's 'The Winner Stand Alones' highlights the ill effects of the materialistic pursuits in the modern world. The present paper analyses the reasons behind the moral downfall of the protagonist in the novel.

II. THEMES IN PAULO COELHO'S NOVELS

Paulo Coelho writes his novels with strong universal themes dealing with the basic questions that humans often ask. What is the meaning of life? Where can one find happiness? What is the role of love and suffering in human life? In his novels we come across such fundamental questions about life and the themes surrounding humanity itself. When his characters try to explore answers to these questions they throw light on the philosophical dimensions of human life.

III. THE WINNER STANDS ALONE

'The Winner Stands Alone' by Paulo Coelho published in 2008 portrays the importance of morality or rather the devastating consequences of the lack of morality in the pursuit of the materialistic dreams human beings are obsessed with. Taking the International Film Festival as the setting of the novel, Paulo explores the dark side of the world of celebrities and thereby makes a poignant comment on the moral downfall of the modern man.

In the introduction to the novel, Paulo says that the novel is not a thriller, but a stark portrait of where we are at the moment. In the preface to the novel, he emphasizes that the recurrent themes in his books have been the importance of paying the price for following your dreams. However, to what extent can our dreams be manipulated? He feels that during the past few decades, we have lived in a culture that has privileged fame, money and power. Many of us have been led to believe that these are the only values worth pursuing, unaware of the consequences of perusing these false values. The ill effects of these values go unnoticed by us- until it is too late, and we are trapped. Paulo says that this novel says is about the trap. However, Paulo does not criticize all the people who belong to 'Super class', a class of people occupying the highest position in the social ladder in terms of materialistic success. He rather tries to depict how the materialistic power corrupts and blurs the vision of the reality.

Asked about the theme of the novel in an interview, Paulo says:

" In this book I wanted to explore how dreams can be manipulated and how people get shattered in the process. I'm not condemning vanity- since all under the sun is vanity as Saloman said. What I am interested in is in how people allow themselves to be dispossessed of themselves. In our current society there are collective standards that are completely anonymous and yet many try to subscribe to them. Some people believe their happiness is conditioned by money, fame, beauty... How does that happen? This book arose from this central

*Corresponding Author: Vaishali R Deshmukh[1]

question." [1]In 'Confession of a Pilgrim' Juan Arias, asks Paulo if he is one of those who believe that the new technologies and latest scientific advancements are rather negative for the development of the spirit. Paulo answers:

Technology and scientific advancement, from internet to mobile phones and all the rest of the new things that might rain down on us, make up part of humanity's path to make our work easier and more comfortable. The important thing is not to turn them into gods, but to know how to use them for what they are- tools to make our lives easier and give us greater power to communicate with like- minded people because don't forget, humanity's greatest sin is non- communication, unwanted and unloved solitude, forgetting that we were created to find each other's mirror. And everything that makes it easier to find each other and communicate, definitely contributes to our becoming less inhuman and more sympathetic. [2]

Igor in 'The Winner Stands Alone' is a representative of that class in society which cannot maintain a balance between material pursuits and spiritual needs. The novel discusses the ill effects of the rat race that this class of people runs in order to achieve material success. It reminds us the famous lines by William Wordswoth;" The world is too much with us; Getting and spending we lay waste our powers"[3]In the pursuit of material success, people lose their powers to fulfill the requirements of their souls and as a result their growth as a human being is hindered. Paulo believes that man is responsible for not only his own well being but also for the welfare of the society in which he lives. The story of the novel is set during the Cannes International Film Festival and the entire action takes place in 24 hours. Igor, the protagonist of the novel is a successful owner and president of a telephone company in Russia. He is a millionaire with every luxury in life at his feet. But unfortunately his wife, Ewa has left him two years ago . She has remarried Hamid Hussein, a famous fashion designer. Igor is unable to accept Ewa's exit from his life and once had told her that he would destroy *whole worlds* to get her back. And now when she is not with him, he intends to do what he has once promised. He has come to the Festival to reclaim his wife and believes that there in nothing wrong in killing if the intentions are good.

The story of Igor and Ewa's married life began with love and happiness. In the initial days of their marriage, love was their top priority though they were not financially well off. Igor had begun his small business getting loans and worked very hard. Soon his business grew and money began to come in. Igor was never satisfied. He wanted to go further. His small company grew into a multinational giant with branches in seven different time zones, making ever more, and ever more diverse investments. However, in the process of getting rich and famous, he took his wife for granted and neglected her. She started feeling sad and lonely. She tried to console her lonely soul by spending her days in shopping malls or having tea with friends, who always talk about the same things. Whenever she asked if they had not gone far beyond what they had planned and if it wasn't time to realize their dream of living only on the love they felt for each other, he always asked for a little more time. When Igor asked her if she was not satisfied with what she had. She answered:

"Yes, I'm satisfied, but the problem is you're not, and never will be. You're insecure, afraid of losing everything you've achieved; you don't know how to quit once you're ahead. You'll end up destroying yourself. You're killing our marriage and my love". [4]Consequently, Ewa left him. The events that followed after she left him, show that this process of getting rich and famous contributed nothing for being a true human being. Rather a man, who was once compassionate, started losing his empathy in the race of getting what he wanted. Paulo says:

"On the road to power, there's no turning back. He would be an eternal slave to the road he'd chosen and he did ever realize his dream of abandoning everything, he would plunge immediately into a deep depression." [5] Igor, instead of introspecting the reasons behind Ewa's departure from his life, takes it as his defeat and makes up his mind to win her back "by destroying the worlds". After a series of murders, he kills Hamid and Ewa too, only to realize the futility in what he has done. Just before killing Ewa, he says: "I came here because of you, only to realize that it was all pointless." [6]

IV. CONCLUSION

Love demands understanding and compassion. However, Igor who was blinded by his interminable materialistic dreams could not understand this. Igor stands for the winners in life who achieve material success at the cost of love for the humanity. They are alone forever as they are incapable of giving and receiving love. Paulo makes an important comment on human life; "Life has its reasons. We are all of us linked and often it's necessary to cut out the malignant tumors so that the rest of the body can remain healthy. People are locked up in their selfish little worlds; they make plans that don't include their fellow man; they believe the planet in simply land to be exploited; they follow their instincts and desires and care nothing for the collective well-being of society." [7]

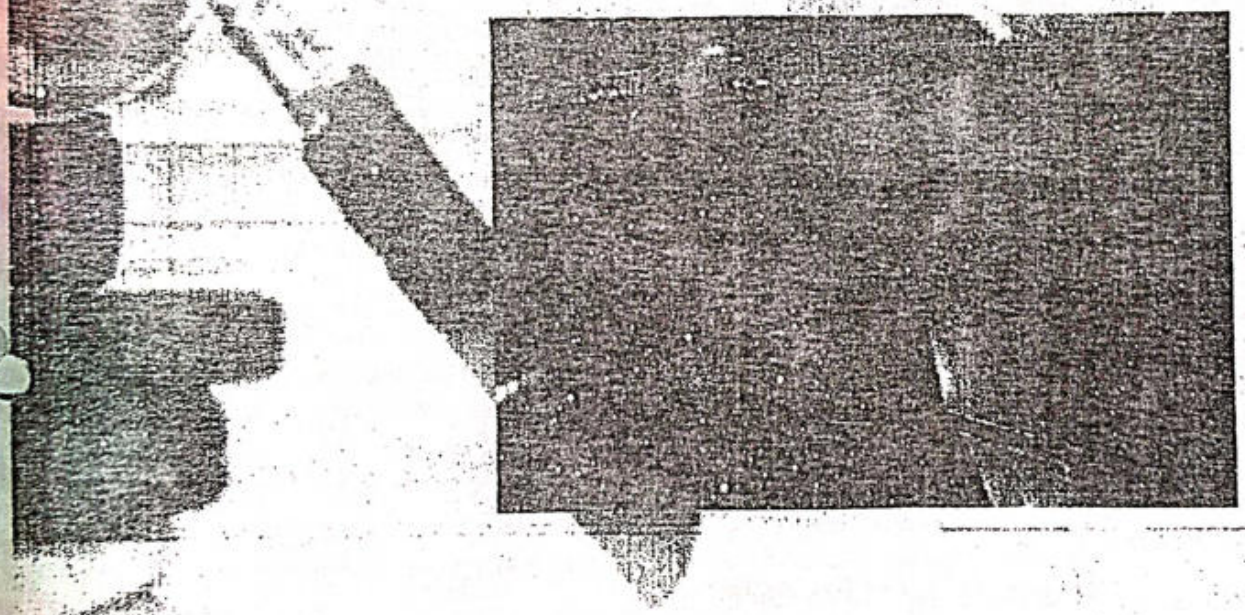
*Corresponding Author: Vaishali R Deshmukh[1]

REFERENCES

[1]. http://sandyi.blogspot.in/2009/05/paulo-coelhos-winner-stands-alone.html
[2]. Arias Juan. Paulo Coelho Confessions of a Pilgrim. 1999: Harper Collins Publishers India. Print
[3]. Wordsworth William. The World is Too Much with Us
[4]. Coelho, Paulo. The Winner Stands Alone. Trans. Margaret Jull Costa. London: Harper Colli..s. 2008. Print .p 98
[5]. ibid. p 174
[6]. ibid. p 366
[7]. ibid p 176

REVIEW OF RESEARCH UGC APPROVED

SYMBOLIC SIGNIFI[illegible] CAT IN EARNEST HEMINGWAY'S 'CAT IN THE RAIN'

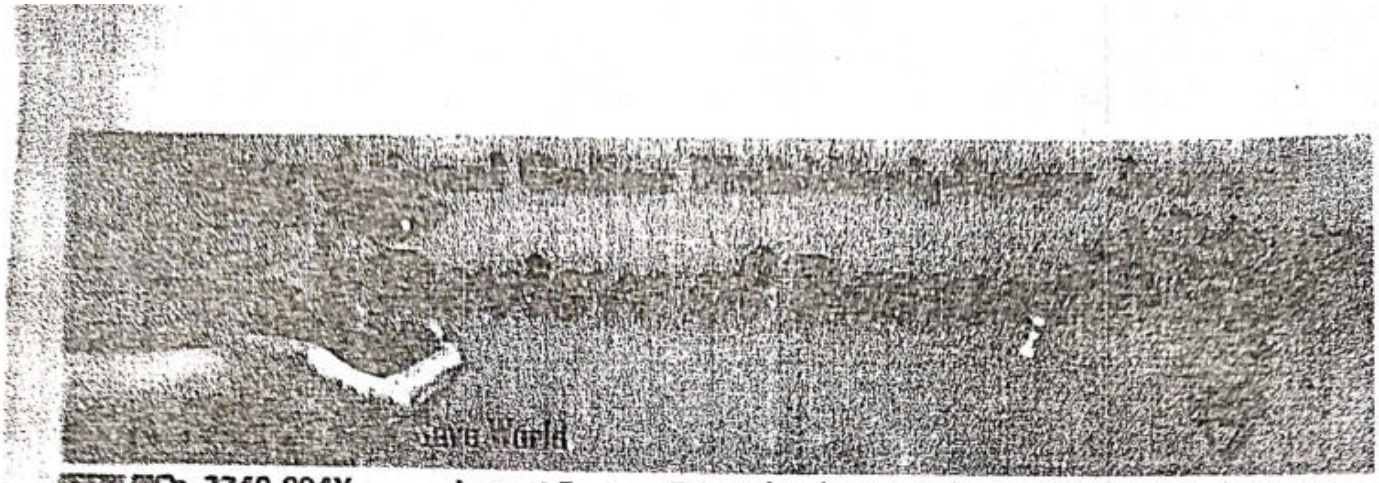

Vaishali R. Deshmukh

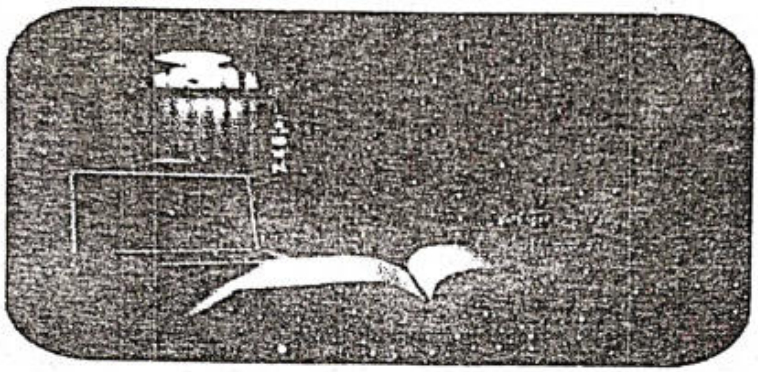
Vaishali R. Deshmukh

Associate Professor , Shivaji Arts and Commerce College Amravati.

ABSTRACT: It is often seen in life [illegible] secondary [illegible]

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.2331(UIF) Vol.- 7, Issue - 6, March-2018

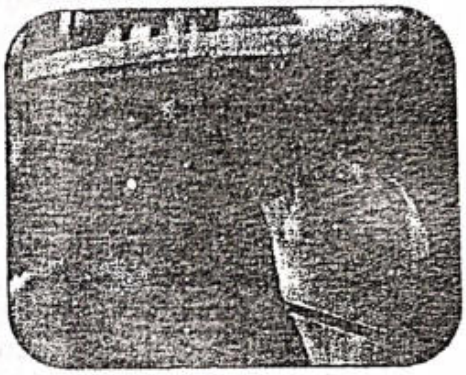
Sr. No	Title And Name Of The Author (S)	Page No
1	SYMBOLIC SIGNIFICANCE OF CAT IN EARNEST HEMINGWAY'S 'CAT IN THE RAIN' Vaishali R. Deshmukh	1
2	जैन समाजाचे सोलापूर शहराच्या विकासातील योगदान डॉ. एस. एन. गायकवाड	4
3	INDIA'S WOMEN Vaishali Chandrashekhar Chougule	12
5	WALKING A FINE LINE: ETHICAL CONFLICTS AND CLINICAL RESEARCH ON VULNERABLE POPULATIONS Hema Prasad	14
6	A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE NAAC AND EDUCATIONAL AUDITING FUNCTIONS IN PRIVATE COLLEGES IN MAHARASHTRA Prof. Haridas Jogdankar	22

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)
VOLUME - 7 | ISSUE - 6 | MARCH - 2018

SYMBOLIC SIGNIFICANCE OF CAT IN EARNEST HEMINGWAY'S 'CAT IN THE RAIN'

Vaishali R. Deshmukh
Associate Professor ,
Shivaji Arts and Commerce College Amravati.

ABSTRACT

It is often seen in life as well as literature that the woman's status in society is secondary. Her status in marital relationship is not different. She is peripheral and is expected to look at her husband as a centre around which she has to move .The story 'Cat in the Rain' by Earnest Hemingway presents the American couple as emotionally barren, isolated by their own self-absorption. The husband is completely unconcerned with his wife's feelings and aspirations. He remains passive not only in the story but in her life too. He never rises from his supine position on the bed, and even gets angry when she attempts to express her desires. The paper aims at drawing the symbolic significance of the cat in the present story. The woman's desire for the cat signifies her hollow state of mind, her unfulfilled desires and her worthless, nameless identity as a human being.

KEY WORDS: *emotional needs, desires, loneliness.*

INTRODUCTION

Earnest Hemingway's 'Cat in the Rain' is a story of a restless American woman. It deals with an American tourist couple staying in a sleepy Italian village on a rainy day. It is set in a hotel on the Italian coast and takes place on a rainy day as an American couple hangs out in their hotel room. The story is about a woman who spots a cat in the rain. Hemingway does not articulate the feelings and frustration directly but whatever happens in the story makes us feel the unspoken tensions between the husband and wife. Hemingway has made a brilliant use of the image of a cat to portray the feelings of hollowness and existential meaninglessness experienced by the woman. In a way the cat is the most significant character in the story.

The story is narrated in the third person by an unnamed narrator. Hemingway effectively employs minimalistic aesthetic to covey the various themes pertaining to human nature. The use of short, simple sentences, mostly without descriptive language, is a distinctive element of minimalism which helps to emphasize the theme of loneliness in the story.

It is often seen in life as well as literature that the woman's status in society is secondary. Her status in marital relationship is not different. She is peripheral and is expected to look at her husband as a centre around whom she has to move. She is conditioned to believe that husband is a sheltering tree. Commenting on the woman's role as conceived by the husband in the marital relationship, Simon de Beauvoir says:

A husband regards none of his wife's good qualities as particularly meritorious, they are implied by the institution of marriage itself.... he is still more ignorant of her dreams, her fancies, her nostalgic yearnings, of the emotional climate in which she spends her days.

The above description by Simon de Beauvoir holds true about the woman in the story. The story presents the American couple as emotionally barren, isolated by their own self-absorption. The husband is completely unconcerned with his wife's feelings and aspirations. He remains passive not only in the story but in her life too. He never rises from his supine position on the bed, and even gets angry when she attempts to express her desires. The wife is nameless in the story. Her namelessness itself defines her identity. The nameless wife is like the "poor kitty out in the rain."

The paper aims at drawing the symbolic significance of the cat in the present story. The woman's desire for the cat signifies her hollow state of mind, her unfulfilled desires and her worthless, nameless identity as a human being..

The story takes place in a hotel on the Italian coast on a rainy day. The husband is reading and the wife is looking out of the window. She sees a cat outside, huddling under a table in the rain and decides to go out and get it. There is a war monument outside the window but the wife ignores it and catches hold of the cat. This suggests that she identifies herself with the animal's vulnerability and loneliness. Her husband tells her not to go and gets back to his reading. However, she goes down to get the cat and saw the hotel owner.

The narrator's comment that the American wife likes the behaviour of the hotel keeper suggests that the America wife lacks such attention and consideration from her husband. The narrator describes her feelings for the hotel owner as:

He stood behind his desk in the far end of the dim room. The wife liked the deadly serious way he received any complaints. She liked his dignity. She liked the way he wanted to serve her. She liked the way he felt about being a hotel- keeper.

The wife feels as lonely as the lonely cat. She wants her husband to take care of her emotional needs as she intends to take care of the cat she finds. However, the lack of attention and consideration on her husband's part , results in her liking for the hotel-keeper.

When she goes outside, she doesn't find the cat. Her feelings as she passes by the hotel keeper's office highlight her frustration at the loss of the cat. She feels as vulnerable as the cat. She returns to her room. Her husband is still reading. Not knowing what to do now, she sits in front of the mirror. The husband makes a comment on her appearance by saying, *'I like it the way it is.'* He is more interested in his wife's physical appearance; the way she looks and not to the way she feels. The wife who is looking for emotional fulfilment in her marriage is desperate and wanders restlessly in its pursuit. Unable to understand how to get it, she searches for it helplessly. The husband likes her look but she is tired of it and intends to change her look. She tries to get it by means of objects like 'a big knot at the back that she can feel', a kitty and new clothes. Thus there is an apparent contrast in the way they think.

The wives observation of herself in the mirror suggests that she is re-examining herself and is trying to find out the solution to her emptiness within. This self introspection seems to be triggered by the loss of the cat. The desires that she shares with her husband suggest a dissatisfaction that pervades her life. Especially her desire for the cat implies her deep yearning for love and warmth in her marriage.

When we compare the wife's description of the hotel owner and the conversation between the wife and the husband, we see a remarkable difference in the wife's responses. When she sees the hotel owner she is sure about what she likes and thus what she wants from her relationship with her husband. On the other hand, in the conversation with her husband she looks confused, not sure about what she is really searching for. It is quite evident from the conversation that there is a rift in their relationship .While the husband is cold and unmoved, the wife is restless. She is clearly searching for some means to escape from the routine. She is searching for a new identity. The hotel-keeper is apparently more sympathetic than her husband. The search for the cat serves to rejuvenate her and break the monotony of her married life in which she is trapped.

In the end of the story the maid in the hotel arrives with a gift from the hotel-keeper to the wife- a cat. Thus the story ends without clearly telling whether this is the same cat the wife was looking for. Thus there is no clue whether the wife's is fulfilled or not. On the other hand the other hand we cannot surely say that the wife wanted the cat. It is also possible that as she is not happy in her marital life, she is trying to find fulfilment in something outside. In that case she must be happy when she receives the gift from the hotel-keeper. However, the writer has not mentioned her reaction in the story. And it can be concluded that her desire for the cat implies her desire for consideration and love from her husband. As the husband is unable to understand her emotional needs, she finds vicarious pleasure in the hotel-keeper's responses.

REFERENCES:

De Beauvior, *The Second Se:*, Penguin Books India Ltd.1974,492
Hemingway, Ernest. *In Our Time*. New York: Boni & Liveright, 1925. New York: Scribner's, 1996
http://english.heacademy.ac.uk/wp-content/uploads/2016/01/Hemingway.pdf

Impact Factor 4.574

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

UGC Approved Monthly Journal

VOL-V ISSUE-III Mar. 2018

Address
· Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Abhinava Vinay Kumar M.	A Study on School Bags Effect on the Children's Life in Telangana State	1 To 5
2.	Dr. Sandeep Kataria	Study on Cognitive Life Skills Among Senior Secondary School Students	6 To 9
3.	Ms. G. K. Masal And Dr. B. P. Maraje	Concept of Gifted and Instructional Strategies for Gifted Students	10 To 14
4.	Murlidhar Rukhmode And Dr. Maheshchand Sharma	Relationship between Physical Fitness and Academic Achievements of University Level Students of Vidarbha – A Critical Study	15 To 19
5.	Ms. Veerpal Kaur And Dr. Usha Kothari	Assessment of Nutritional Profile of Child Labourers Residing {with Special Refrence to District Hanumangarh (Raj.)}	20 To 23
6.	Kamini Sehgal And Dr. Sandeep Sawhney	Delinquency Proneness among Adolescents in Relation to Emotional Maturity and Demographic Variables	24 To 27
7.	Ms. Nisha Kashyap And Dr. Usha Kothari	A Comparative Study of Nutritional Status of Tobacco Chewing Adult Male And Female Residing {with Special Reference to District Hanumangarh (Raj.) }	28 To 31
8.	D. B. Shinde, R. K. Mane And P. N. Bhosale	Influence of Annealing Temperature on Photoelectrochemical Performance of Zno Thin Films Prepared By Low Temperature Aqueous Chemical Reflux Technique	32 To 36
9.	P.G.Andhare	Alternative Proof of Sufficient Condition of Exact Differential Equation	37 To 41
10.	Dr.Sitam Parteki And Dr. Sachin More	The Role of Udumbaradi Tailpichu in The Management of Garbhashya Griva Mukha Pakaw.S.R.Cervical Erosion: A Case Study	42 To 45
11.	Dr.Mrs. Poonam G. Belgaonkar And Dr.RaghavendraL.Kolachi	To Study the Efficacy of 'Guduchyadi Rasakriya Anjan' in the Management of Arma (Pterygium)	46 To 48
12.	Dr. Raghavendra L. Kolachi And Dr. Mrs. Poonam G. Belgaonkar	Management of Arma With Indigenous Technique – A Clinical Study	49 To 53
13.	K.K. Rathod	Efficacy of Haritaki- Loharaj Yoga in Management of Pandurog (Anaemia)	54 To 58
14.	Dr. Priyanka A. Chabukswar And Dr. Jagruti S. Kharatmal	Review o Karshya and PEM in Ayurveda	59 To 62
15.	Dr.Jagruti S. Kharatmal , Dr. Kapil R. Chavan And Dr.Priyanka A. Chabukswar	Study the Effect of Yashtyadyam Ghrita in the Management of Balashosha W.S.R. to Undernutrition	63 To 68
16.	Dr. Yashashri A Vitonde And Dr. A.K.Burley	Aamvata- A Single Case Study	69 To 72
17.	Dr.Priti V Thorat	Ayurvedic Formulations in the Management of Leucorrhoea	73 To 76
18.	Rajesh S. Walse And Dr. G.D. Kurundkar	Big Data Classification and Clustering Using Hadoop Environment	77 To 83

19.	Dr. A. I. Shaikh	Forms of Violence and cruelty Against Women and Girl Child in India – A Social Work Concern	84 To 87
20.	Dr. Rajani A. Chaturvedi And Miss. Jyoti S. Rokde	'Density and Growth Pattern in Gondia Taluka' A Micro Level Analysis	88 To 94
21.	Miss. Asma .M. Jambagi And Dr. A.G. Hemantha Kumar	A Study of Adjustment Problems of the Gifted Children in Relation to Their Attitude	95 To 98
22.	Dr. Prakash. N. Meshram	Wordsworth as a Moral Teacher	99 To 102
23.	Dr. M. H. Khandagale	Swami Vivekanand's 'The Secret of Work' Study in Postcolonial Perspective	103 To 104
24.	Dr. Sandip Pandurangrao Chavan	Depiction of Postcolonial Aspect 'Compromise' In Shashi Deshpande's the Binding Vine	105 To 108
25.	Samiksha Annaso Farakate	Researching the Local Context of Good Governance	109 To 112
26.	Prof. Umesh Vithalrao Kadu	Feminism as A Literary Movement in India English Literature	113 To 118
27.	Mohammad Nasiruddin Bashiruddin	Style and Stylistics: An Overview	119 To 122
28.	S. Pushpalatha	A Study on Recruitment & Selection With Reference to Amara Raja Batteries Limited	123 To 128
29.	Tanya Goyal	Evolving Consumer Behavior in Digital Age	129 To 132
30.	Kritika Somani	GST: Impact of GST on Micro Small & Medium Enterprises	133 To 135
31.	Dr. Rinku Venkatesh Nakka	Organized Retail Scenario in India	136 To 138
32.	Dr. Rinku Venkatesh Nakka	Today's E-Commerce	139 To 141
33.	Mrs. Anita Singh	Yoga: An Essential Part of Training for Sports Persons	142 To 145
34.	Zubair Ahmad Naik	Assessment of Disaster Risk and Mitigation Strategies for Srinagar City	146 To 155
35.	Dr.V.D.Aiholli And Vishwanath S Toti	Use of Community Resources in Social Science Teaching at Secondary Schools	156 To 161
36.	Mr. M.B. Chobari	Higher Education and Society: Some Issues	162 To 164
37.	Abhinava Vinay Kumar M,	A Study on Eenadu Cricket Cup Effect in Educational Institution in United Warangal District	165 To 168
38.	Mr. Satyawan Suresh Mane And Dr. Hanumant K. Awatade	The Status of English as a Second Language in Indian Classroom	169 To 171
39.	Dr. Shivkumar Bhimrao Rautrao	Satish Alekar's Pidhijat: A Representation of Corruption and Dilapidation of Culture in Modern Society	172 To 179
40.	Nirmala M.M. And Dr. K.K. Seethamma	The Role of Public Distribution System in Ensuring Food Security-A Study on Indira Canteen in Bangalore City	180 To 186
41.	Prof. Dr. Ashok Shinde And Mrs. Varsha Shailesh Patil	Importance of Communication Skill Regarding Human Behaviour in business environment	187 To 189

42.	Dr. Eknath Shankarrao Mundhe	A Study of the Influence of Parents' Education and Income Level on Academic Performance of the Students	190 To 194
43.	Dr.Mandala Chandrashekhar Goud	A Study on the Factors Influencing Study Habits of Tenth Class Students in Their Academic Achievements	195 To 198
44.	Dr. Naushad Makbool Mujawar	Analysis of Financial Performance of Sanmati Sahakari Bank Ltd.: A Case Study	199 To 205
45.	K. P. Suradkar And D. V. Hande	Diversity of Fungal Endophytes Isolated from Adathoda vasica from Melghat Forest	206 To 210
46.	Dr. A. Nagaveni	Poets and Engravers (Kandaranekaras) of Huvinahadagali Taluk Inscriptions	211 To 212
47.	Mr. Sampath Kumar And Dr .N.G.Kannur	Experimental Study of Anthropometric and Physiological Attributes to Skill Performance of Male Inter- Colligiate Basketball Players	213 To 216
48.	Dr. N. G. Kannur And Kinnu Gemu Jhadav	Comparison on selected Anthropometric Measurement, Physical Fitness Among Cricket Players of Kalaburgi and Raichur District	217 To 219
49.	Rajendra Laxman Koli And Dr. A. A. Pujari	Spatial Distribution of irrigation methods in Shirol Tahsil of Kolhapur District (M. S.)	220 To 226
50.	Dr. S. D. Pathak And Kapil Lamture	Radio, Television, Magazine & Language	227 To 229
51.	Mr. Sampath Kumar And Dr. N. G. Kannur	Analysis of Basketball offensive Skills from Inter Collegiate Men Basketball Tournament	230 To 234
52.	Poonam Gosai	Rangoli: Dissemination of Indian Tradition & Cultural Values	235 To 238
53.	Prof. R. S. Biradar	Painting and Sculptures of 3rd Cave Temple of Badami	239 To 241
54.	Mr. Sampath Kumar And Dr .N.G.Kannur	Effect of Fitness Training on the Sports Performance of Volleyball Players	242 To 244
55.	Dr.Ravikiran.B	A study on problems of Handicapped children in relation to some selected variables at secondary school leve	245 To 253
56.	Dr.Ravikiran.B	A study on problems of Handicapped children at secondary school level	254 To 260
57.	Anu Gill	Stretching Exercise and Sports Performance	261 To 263
58.	Kejal Shailesh Bhatt	Effects of Meditation and Pranayama on Heart Rate of Women Students	264 To 269
59.	Kejal Shailesh Bhatt	Effects of Meditation and Pranayama in Blood Pressure in Women Students	270 To 275
60.	Dr. M. C. Dalvi	Contribution of Translation to the Development of Research	276 To 277
61.	R. H. Ajagekar	Creating library website using Joomla: An open Source Content Management System	278 To 282
62.	Dr. Narayan D. Arundhekar	Cashless Transaction: Modes, Advantages and Disadvantages	283 To 288
63.	Dr. Naushad M. Mujawar	Growth in Forein Direct Iinvestment in Post-Liberalization Era : An Analytical Study	289 To 295

64.	Mrs. Smita D. Dubal	Cash to Cashless Economy in India	296 To 298
65.	Dr. C. Somashekher	Academic Problems of Nurses in the Making – A Sociological Analysis	299 To 304
66.	Naseer Ahmad Dar	Financial Inclusion: Indian Post & Telegram	305 To 311
67.	Santoshkumari N.	Economic Reforms and its Impact on the Insurance Industry in India	312 To 317
68.	Mehak Singla	Impact of Work Life Balance on Job Satisfaction	318 To 326
69.	Dr. M. H. Churi	A Study of Teachers Role Efficacy in Navodaya Vidyalayas	327 To 330
70.	Sonia Varma	People Participation in Reducing Air Pollution in Delhi	331 To 334
71.	Mrs. Mini. S. Pillai And Dr. Pushpalata Sharma	Effectiveness of Computer Assisted Instruction on the learning of English Language	335 To 340
72.	Dr.Alka Agrawal And Ms. Shikha Gupta	Behavioural Impact of 360 Degree Feedback on the Employees in an Organisation	341 To 345
73.	Dr. Vinodh Kumar G.C.	Health Problems and Orientation Among Information Communication Technology Professionals	346 To 352
74.	Guptajit Pathak	Understanding Tribal Identity through Historical Awareness: A study on Deori Women of North Bank of Brahmaputra Valley in Assam	353 To 361
75.	Dr. Vasistha A. Khodaskar	The Effect of Rhythmic Background Music Program on Motor Development of Primary School Children	362 To 364
76.	Dr. Sangita Deshmukh	Effect of Yoga Practices on the Body Composition of Fasting Females	365 To 371
77.	Sruti Mitra And Prof.Dr. Tarun Kumar Singhal	Assessment of Impact of Cultural Capital on Sustainability of a Social Enterprise - A Case Study	372 To 376
78.	Dr. Ajay Kumar Salgotra And Kumari Roma	The Challenge of Education in Rural India: A logical Analysis	377 To 380
79.	Dr. Ratnakar Hosamani	Some Architectural Replications of Adil Shahi of Bijapur	381 To 384
80.	Madhav Shivhar Kendre	Problems of Students living in rural area	385 To 385
81.	Mr. Santosh Tukaram Jadhav	A Study of Geographical Information System of land use pattern of Harsul Village in Trimbakeshwar Tahsil	386 To 392
82.	Mr. Digmbar. N. Mane	Trendof Rural – Urban SC&ST WorkerTahsilwise Change in Main a Spatial Perspective in Yeotmal District	393 To 401

83.	Dr. S.B.Ashture	Trends of Urbanization in Latur District: A Geographical Study	402 To 404
84.	Ms.Kirandeep Kaur	Various Aspects of Posture	405 To 410
85.	Shri Mallikarjun M Belagall And Dr.V D Aiholli	Impact on Secondary Schools About Involvement of Sdmc President And Members From Rmsa Scheme	411 To 415
86.	Mr. Sharad B. Ingawale And Dr. B.P. Maraje	A Study of the Effectiveness of Inductive Thinking Model For Development of Conceptual Competence in Degrees of Comparison in English Grammar Among IX Standard Students	416 To 419
87	ड़ा आलोक शर्मा	सारंगी वादन के परिप्रेक्ष में पटियाला घराना	420 To 421
88	राजेश्वर सायलू बोलचेटवार	दंडारन लोकनाट्य का रंगशिल्प	422 To 429
89	डॉ. सन्मुख नागनाथ मुच्छटे	इक्कीसवीं सदी के प्रथम दशक की हिंदी कविता और महानगरीय बोध	430 To 433
90	डॉ. पी. बी. बिरादार	कालिदास के साहित्य में प्रेम का स्वरूप	434 To 435
91	प्रा.डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड	'जूठन' आत्मकथा में दलित जीवनका यथार्थ	436 To 439
92	डॉ.सौ.विभा देशपांडे	भारतीय प्रजातंत्र में चुनावी प्रवृतियॉ एवं सुधार	440 To 441
93	प्रा . सी.व्ही . ठाकूर	साहित्य मानव सभ्यता के विकास की गाथा है	442 To 444
94	डॉ.ओमप्रकाश बन्सीलाल झंवर	दिलित आत्मकथा	445 To 446
95	डॉ. संदीप रणभिरकर	संत कवियों की लोकधर्मिता	447 To 450
96	डॉ सुरेश सिंह राठौड़	हिंदी सिनेमा में मुखरित होती हाशिये की आवाज़ें	451 To 458
97	डॉ. नील माधवी नरुका	स्वदेश दीपक के नाटकों में अभिव्यक्त समस्याएँ	459 To 463
98	डॉ. ऋतू बाला	उच्च माध्यमिक स्तर के शिक्षकों की शैक्षिक तकनीकी के प्रयोग के प्रति अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन	464 To 468
99	**नितेश रा. बोरकर**	गडचिरोली जिल्ह्यातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांचे आर्थिक व सामाजिक अध्ययन	469 To 474
100	**डॉ. अशोक डोळस**	बुध्द, फुले, आंबेडकर आणि स्त्री उन्नती	475 To 479
101	डॉ. उत्तम हुसनाजी मानवते	अलिप्ततावादी चळवळ आणि भारत	480 To 482
102	सौ. रश्मी आडेकर	ऐतिहासिक दाभोळ बंदर	483 To 491
103	सीमा भास्कर सैंदाणे डॉ. नंदाजी राघोबाजी सातपुते	जळगांव जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्यांचे सामाजार्थिक व राजकीय कारणाचा अभ्यास (२०००—२०१५)	492 To 497
104	सुनील शिवप्रसाद कापगते डॉ. माधवी अ. मार्डीकर	फार्टलेक, अंतराल व सर्किट प्रशिक्षण पद्धतींचा जलदगती धावकांच्या शरीरिक स्वास्थ्यावर होणाऱ्या परिणामांचा तुलनात्मक अभ्यास	498 To 503
105	सुनिल डाखोरे डॉ.कुलजीत कौर गिल (शर्मा)	गडचिरोली जिल्ह्यातील नक्षलग्रस्त भागात कार्यरत शारीरिक शिक्षण शिक्षकांचे कार्य समाधान — एक चिकित्सक अभ्यास	504 To 508

106	डॉ. सौ. प्रभा चिंचखेडे	महिलांच्या सशक्तीकरणामध्ये महिला बचत गटाचे योगदान	509 To 512
107	श्री.ए. के. करवर प्रा. डॉ. व्ही.के. बामने	आदिवासी व बिगरआदिवासी भागातील बहुवर्ग अद्यापन होत असलेल्या प्राथमिक शाळांच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास	513 To 516
108	प्रा. सचिन गर्जे	लातूर जिल्हयातील पर्जन्य आणि भू—जल पातळी	517 To 521
109	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर ढोले	मंत्रीमंडळावर लोकसभेचे नियंत्रण - एक अवलोकन	521 To 523
110	प्रा.डॉ. आर. बी. लक्षटे	लोकशाहीच्या विविध सिध्दांताचे विश्लेषण	524 To 529
111	डॉ. ओ. व्ही. लिगाडे	संशोधनातील संदर्भसूची तयार करताना घ्यावयाची काळजी	530 To 532
112	प्रा. डॉ. भगवान सांगळे	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जीएसटीचे सकारात्मक आणि नकारात्कम परिणाम	533 To 535
113	डॉ. उमेश राठी डॉ. दिवाकर रुईकर	आंतरमहाविद्यालयीन शरीर सौष्ठव व शक्तीत्तोलन खेळांडूंवर निवडक मानवमितीय भार प्रशिक्षण व चक्र प्रशिक्षणााचा होणाऱ्या परिणामाचा तुलनात्मक अध्ययन	536 To 538
114	प्रा. रुपाली कांबळे	१९१० ते २००० या कालखंडातील स्त्रियांचे आत्मचरित्रपर लेखन	539 To 544
115	प्रा. डॉ. शैलजा मंडले	वंचित घटकातील कर्तृत्ववान स्त्रिया — सौ. मालूबाई गणेश काळे	545 To 547
116	प्रा.डॉ. वैजयंता एन. पाटील स्वाती नामदेवराव झंपलवाड	स्त्री शिक्षण सद्स्थिती, समस्या व उपाययोजना	548 To 549
117	प्रा. जयप्रकाश हुमणे	'अस्मितादर्श'मधील वाङमयीन परिसंवाद : एक चर्चा	550 To 552
118	श्री माधव शिवहार केंद्रे	एकविसाव्या युगातील अधोरेखित करण्यायोग्य समस्या	553 To 554
119	योगेश्वर श्रीपाल किर्तीकर	इतिहासाच्या प्रकारांची चिकित्सा	555 To 560
120	डॉ. संदीप कडू माळी	कवितेचे रसग्रहण : स्वरूप व प्रक्रिया	561 To 563
121	प्रा.विलास तुकाराम राठोड	मैत्रेयी पूष्पा :- कस्तुरी कुडल बसे एवं गुड़िया भीतर गुडिया में व्यक्त नारी संवेदना	564 To 566
122	प्रा.डॉ. एस. जी.मोरे	मालिश के प्रकार तथा खिलाडियों को होने वाले लाभ	567 To 569
123	रणजित रंगराव पाटील	कार्यप्रशासक – पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर	570 To 572
	Papers in Punjabi Language		
124	ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ Amrit Kaur	ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ Dharam Ate Manukhi Jivan Da Manorath	573 To 575
125	ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ Amandeep Kaur	ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ Dr. Ganda Singh Da Itihasik Likhta Di Sambh-Sambhaal Vich Yogdaan	576 To 581

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - V Issue-III MARCH 2018 ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Feminism as A Literary Movement in India English Literature

Prof. Umesh Vithalrao Kadu
Y.D.V.D. Arts And Commerce College
Teosa,Dist. Amravti

Abstract

Feminism is a movement which advocates granting the same political, social, and economic rights to women as those enjoyed by men. Throughout the world, women have been deprived of their basic socio-legal rights by a patriarchal order. In the domain of patriarchal culture, woman is a social construct, a site on which masculine meanings get spoken and masculine desires enacted. Feminism in Indian literature, as can be most commonly conceived is a much sublime and over-the-top concept, which is most subtly handled under restricted circumstances. With advancement of time, however, feminism has been accepted in India, setting aside the patriarchal predomination to certain extent. Leaving aside the activists and crusaders of the political and social scenario, perhaps massive work of feminism is also accomplished through Indian literature. After the introduction of western education, significantly with the advent of colonialism in India under the British Empire, reformist movements, promotion of women`s institutions, the freedom movement and so on, life had begun to change once more. In post-Independence India, where education of women had already commenced, the New Woman also had begun to emerge. Education had inculcated a sense of individuality amongst women and had aroused an interest in their human rights. Today's contemporary Indian English novelists are writing for the masses using the theme of feminism, which not only interests the readers but also affects them.

Keywords - *feminism, education, society, rights, Indian English literature, womanhood, identity, sexual politics, new woman*

Introduction

Feminism is a movement which advocates granting the same political, social, and economic rights to women as those enjoyed by men. Throughout the world, women have been deprived of their basic socio-legal rights by a patriarchal order. In the domain of patriarchal culture, woman is a social construct, a site on which masculine meanings get spoken and masculine desires enacted. The factor which changes a girl into a woman with finality is not simply her anatomy, but the process of social conditioning which influences and moulds her psyche to desire and pursue traditionally accepted and encouraged feminine roles only. To change the conventional image of women constructed by the orthodox society it is necessary to discourage the habit of defining woman as an essence whose nature is determined biologically and whose sole identity is to produce human species. Twentieth century has witnessed a growing awareness among women regarding their desires, sexuality, self-definition, existence and destiny. Women's efforts to seek their independence and self-identity started a revolution all over the world which was termed by analysts and critics as 'Feminism'. In the early stages of the revolution the feminists and suffragists were condemned by the patriarchal society for adulterating the minds of women with the idea of liberation from their suppressed state and encouraging them to eschew the blind subordination to the established traditional dogmas. However, soon it blossomed into comprehensive different countries. Their expository and creative writings have significantly encouraged and shaped the feminists' struggle to empower women and help them transcend their deprived status. Successive writers have raised women's issues by expostulating and examining their subordinate situation in the contemporary society. In their work, they have supported and propagated matters related with the suppressed state of women, which greatly contributed in bringing about a change in the social milieu. A discernible recent shift in feminist literature is from the representation of women's victimization to that of their resistance. Although the feminists and feminist writers have been successful in achieving the legal rights for women, yet much has to be done at the social level. Different countries having different religions and cultural mores have a new tale to recite about the plight of the modern women, their dilemmas and conflicts, and their efforts to achieve self-identity and independence. The contemporary writers are still striving to provide liberation to the

female world from the debilitating socio-cultural constraints and oppressive myths of their respective countries.

Discussion

Feminism in Indian literature, as can be most commonly conceived is a much sublime and over-the-top concept, which is most subtly handled under restricted circumstances. With advancement of time, however, feminism has been accepted in India, setting aside the patriarchal predomination to certain extent. Leaving aside the activists and crusaders of the political and social scenario, perhaps massive work of feminism is also accomplished through Indian literature. Yet, prior to comprehending a more intense look into feminist literature in India, it is necessary to grasp the essential concept of the term `feminism` in the country`s context, beginning from its inception. The history of feminism in India can be looked at as principally a "practical effort". Beginning from the first inception of the Universe, there is a fascinating myth associated with the creation of woman by the Supreme Creator, Lord Brahma. And indeed, beginning from Brahma Himself, the idea of feminism in Indian literature, both oral and written, had begun to be established, though perhaps not as blatant as is today. It is said that Brahma had first created man and in his generosity, had desired to give man a companion. But by then he had depleted all the material in the creation of man and hence he had borrowed umpteen components from the handsome creation of nature and had thus made woman out of them. Lord Brahma had introduced woman to his earlier creation man stating, "She will serve you lifelong and if you cannot live with her, neither can you live without her". Literature was not a subject that needed to be left behind, which with time, had gained pace, thus beginning to carve a new way of introducing feminism in Indian literature. It is rather ironical that in India, the premier people who had come forward to claim `women`s rights` were not women but men .

After the introduction of western education, significantly with the advent of colonialism in India under the British Empire, reformist movements, promotion of women`s institutions, the freedom movement and so on, life had begun to change once more. In post-Independence India, where education of women had already commenced, the New Woman also had begun to emerge. Education had inculcated a sense of individuality amongst women and had aroused an interest in their human rights. It was then that the feminist trend in Indian literature had appeared on the horizon and women came into conflict with the double standards of social law through ages and the conventional moral code. Feminist ideology in Indian literature, which had come into India precisely from the west and the women`s liberation movement are not widely spread into India, as fighting for human rights of women has been misinterpreted as movement against Indian womanhood. The images of woman in society and in Indian literature in the past and present mostly belong to the second category). She belongs to a fresh category, more down to earth, more human.

With every kind of Indian literature, there have existed such umpteen kinds of the evolution of womanhood, which have also at times taken the shape of feminism, mostly profound in Indian literature in various Indian as well as English languages. In such an article, it is however just not feasible with the least amount of space being defined beforehand. It can be stated with utmost sufficiency in the frame of Dr. Sarvapalli Radhakrishnan that, Indian literature written in twenty two regional languages and numerous dialects not only reflect a common culture and a uniquely India version and way of life, but surprisingly the face of Indian woman in all Indian literatures has impressed upon a pan-Indian psyche with of course inevitable local touches and variations. Women have inspired literature and the feminine theme has been a pivotal importance too. She herself is also a creator of literature and is all pervading. This is true of Indian literature also.

Indian literature spans a rich variety of themes - from the theme of a conventional woman to that of the new woman, reflecting in the process the changes that have been going on in the society. Post-Independence literature in Indian and feminism portrays all these trends and voices, the clamoring of women

for a new and just way of life. Over years, the age old image of the woman seems to be slowly blurring and gradually shading off into a new image

The literary field is most bold to present feminism in Indian literature in the hands of writers like Amrita Pritam (Punjabi), Kusum Ansal (Hindi) who count amongst the most distinguished writers, making a link between sexuality and feminism and writing for the idea "a woman`s body, a woman`s right" in Indian languages. Rajeshwari Sunder Rajan, Leela Kasturi, Sharmila Rege and Vidyut Bhagat are some other group of essayists and critics, who write in passionate favour of feminism in Indian English literature. However, not only the contemporary times and British Indian times, feminist literature in India has existed in India from the Vedic Period, with the gradually changing face of women coming to light in every age, with its distinctiveness.

The first major thrust in Indian English writing came in the mid-1930's when the big trio R.K. Narayan, Mulk Raj Anand and Raja Rao appeared on the scene. Their work created an awareness about the emerging Indo-English literature. R.K. Narayan and Bhabhani Bhattacharya portrayed modern women protagonists like 'Rosie' in Guide and 'Kajoli' in So Many Hungers respectively. Mulk Raj Anand and Raja Rao also delineated sensitive women characters in their novels. R.K. Narayan has depicted two kinds of women characters – one group possesses a traditional mind-set, while the other seeks freedom from constricting social norms. The conventional group contains women who are devoted mothers, aunts, grandmothers and wives like the wives of Margayya (The Financial Expert), Srinivas and Sampath (Mr. Sampath) and Natraj (The Man Eater of Malgudi). Though R.K. Narayan has portrayed some strong women protagonists, yet in most of his novels women are not treated with equality. In comparison to him, Bhabhani Bhattacharya's novels possess round women characters who are integral to the development of the plot. His women characters, though somewhat dominated by their male counterparts and patriarchal customs, are still full of life and hope to have a better future. Kajoli in So Many Hungers, Meera in A Goddess Named Gold, Sumita in Shadow from Ladakh are optimistic women. To Bhattacharya, women are a source of strength and thus their contribution is significant not only to their families, but also to their country. Raja Rao and Mulk Raj Anand have not taken up the theme of women's emancipation independently. Their novels concentrate on the socio-economic issues of their times, exposing the harsh facts and realities of life. Feminist issues are only a part of their overriding concerns. However Anand's protagonist Gauri in The Old Man and the Cow is a fine example of his idea of emancipated woman.

With the attainment of independence various reforms were made by the government to ensure development in the country. Soon, a new sphere of literature appeared where the writers wrote on themes projecting the miseries and complexities of human lives and concentrating on individual predicament. The mid1950's and 1960's mark the second important stage of Indian English writing, when writers like Arun Joshi, Anita Desai, Kamala Markandaya, Ruth Prawer Jhabvala , Shobha De, and Nayantara Sahagal came out with their works that changed the face of Indian English novel. They have opened up a new vista of human nature and man-woman relationship. The problems discussed in their novels are individual, rather than universal. These writers have projected the inner psychological turmoil of human beings surviving in different sections of the society. Anita Desai has portrayed the tyrannies, torture and violence faced by women in Indian society. She has stressed the disturbed psyche of women which makes them appear neurotic. Shattered by their stifling atmosphere her women characters become depressed and helplessly suffer. Most of her women characters lack the spirit of viewing life with optimism and fail to overcome their existing traumas and apprehensions. Maya in Cry, the Peacock is unable to understand her husband who has a practical approach towards life. Raka in Fire on the Mountain is a product of a broken marriage who has witnessed the violent attitude of her father towards her mother. The brutality of her father destroys the humanity in Raka. She sets mountain on fire and rejoices in her act. Sita in Where Shall We Go this Summer lives a life of comfort and ease with her husband, who is flexible and understanding. At the time of her fifth pregnancy she develops a

psychological imbalance during the gestation period. To escape the reality of her life she takes refuge at the island of Manori with the thought of getting blessings of his dead father who was known for performing miracles among the local people. It not only disturbs the smooth course of her marital life, but also pushes her children to the darkness of the island. Monisha in Voices in the City commits suicide as she finds no way out of the monotony of her life. Anita Desai has also projected the pathetic condition of Indian widows through her character Mira Mavshi in the novel Clear Light of the Day. She is one of those contemporary writers whose themes revolve around the female world. Her women characters though lack strength, vitality, valour and hope, and are normally unable to develop a positive approach towards life. Her women characters are feeble and engrossed in their pain, which inculcates in them a devious state of mind restricting them from initiating relevant and authentic changes in their lives. Most of them lack the power to analyse their pathetic condition and cannot overcome their neurotic state. Her novels mostly exhibit the disturbed psychology of bereaved women and their lassitude due to the stifling atmosphere in which they have to survive. Her fiction does not talk about the emancipation of women either intellectually or morally. Her themes are not universal rather they talk about individual women and their emotional and psychological turmoil. Ruth Prawer Jhabwala is another contemporary Indo-English novelist who has portrayed strong women characters in her novels. Her novels project the post-independence Indian society which consisted of Indians as well as Britishers. They portray beautiful and vivid pictures of the British culture and its style of living. However, her novels lack the warmth and touch of Indianness. Though she has touched upon the theme of human relationships, it is presented within a latticed framework consisting of sophisticated Britishers and learned Indians. She has also delineated women's alienation resulting from the adaptation of British culture by Indians and Indian culture by Britishers. Jhabwala has penned the growing influence of Britishers on Indians which was making them materialistic. While writing about Indians and their families she has displayed the typical Indian housewives as well as modern, educated women. She talks about the attitude and temperament of Indian women in Esmond in India when she writes : '66+6++66+ Jhabwala has given us a glimpse of Indian society in which men hold the place of master and women of slave. The feminine traits inculcated in women force them to unquestioningly submit to their male counterparts. Cultural difference also baffles them. Judy in A Backward Place, who has a British upbringing is unable to cope up with an Indian husband, similarly Gulab in Esmond in India reticently endures her British husband's callousness. Jhabwala has written about a particular section of Indian society, which thrived soon after India received her independence and has limited herself to a particular time-frame. Her themes do not possess a universal appeal. Her writings too do not become a part of feminist literature as they relate about women and their plight with no aim of ameliorating their pathetic state.

Kamala Markandaya is one of those contemporary writers who have tried to define the pathetic condition of Indian women by raising some feminist issues. She talks about women trapped in their poverty like Rukmani in Nectar in a Sieve and Nalini in A Handful of Rice, whereas in The Golden Honeycomb she has written about women belonging to rich families. Unlike Anita Desai and Ruth Prawer Jhabwala, she points out that the crux of all prevailing problems of women is their financial dependence. Her women characters like Premala, Sarojini, Vasantha and Meera project the idea that the economic independence of women shall solve most of their problems. These characteristics of Kamala Markandaya's female protagonists distinguish them from women characters of other contemporary Indian-English writers. Her women characters refuse to treat men as oracles. Her novels take up some feminist issues and provide a new, strengthened and independent image of women.

Shobha De's fiction deals with the lives of urban aristocratic women. Marriage to them is a convenience for money, social status and physical gratification, rather than having an emotional and psychological attachment. Shobha De portrays women who, while in quest of self-identity, lose their morality. Her female characters are modern, educated, glamorous, ambitious, money-minded and have thirst for

physical gratification. They are relentlessly in search of a new life-partner instead of analysing their marital problems, and are doomed by their spirit of romanticism. Her characters do not possess any moral or ethical values the Indian psyche normally associates with marriage. Infidelity is not a sin but a routine activity for them for which they have no remorse. Her novels portray the metropolitan elites, who have bartered values and ideals for superficial lusts lust for money, physical gratification, success and ambitions. Shobha De's feministic ideas lack Indianness. Her themes propagate the dilution of family ties by women in order to accommodate themselves in better social positions. Though she takes up some problems related with the lives of women, she fails to suggest any substantial or relevant solutions to them.

Anita Nair is among the contemporary feminist writers writing in English in India. She mesmerizes the readers with her evocative language and descriptions with which her novels abound. She is easily accepted as an efficient practitioner of the genre of fiction. She depicts a vivid knowledge of South Indian culture, and has an eye for describing details. She mainly deals with man-woman relationship and moves from tender compassion to sensuality, to raging hatred, and is a compelling story-teller.

In this whole scenario the fiction of Shashi Deshpande comes as a fresh air, which not only propagates feminist ideas but also advises women to understand their naked selves. Deshpande's novels suggest that women should take cognizance of their weaknesses, overcome them and implement their potentials in order to assert their individuality. As a novelist she mirrors the new socio-cultural context of the process of change. Her novels reflect the social realities of Indian life. They also revaluate and reinterpret women's status, helping them to reinvent their identity and community positions, norms and values. The themes dealt by Deshpande in her novels possess universality. They do not refer to a particular woman or a particular section of women in the society but are representative of Indian womanhood.

Conclusion

Feminism is defined as cultural, economic and political movements that are focused towards establishing legal protection and complete equality foe the women. In Indian writing feminism has been used as a modest attempt for evaluating the real social scenario as women are concerned. There are several novels in English literature of India that actually portrays the actual status of the women in Indian Societies. However, the modern aged women have realized that they are equally competent like the men and they are not helpless unlike the past when men were considered as the sole bread earners, in today's age, women too have become direct money earners of any household. Today's contemporary Indian English novelists are writing for the masses using the theme of feminism, which not only interests the readers but also affects them.

Feminism does not particularly talk of equality and rights of women but it is more about compassion, respect and understanding from the male counterparts. The main cause for the dissatisfaction of the women in today's society is the superior attitude of the men throughout, the women have suffered in silence and feminism talks exactly about that Indian English novelists have frankly highlighted this concept. Authors like Anita Desai, Shashi Deshpande and Kamala Markandya have actually used the various aspects of the male dominated society as their main theme.

References

1. Betty F. 1984.The Feminine Mystique. A Laurel Book : New York
2. Dass VN. 1995.Feminism And Literature. New Delhi : Prestige Books,
3. Dwivedi AN. 1987.Studies In Contemporary Indian Fiction In English. Allahabad: Kitab Mahal
4. Jain Naresh K. 1998.Women In Indo-Anglian Fiction : Tradition And Modernity. New Delhi : Manohar Publishers And Distributors,
5. Juliet M. 1991.Women – The Longest Revolution, From Feminism To Liberation. Schekman : Cambridge,
6. Karkala JB. Alphonso. 1974.Comparative World Literature. Bombay : Nirmal Standard Publishers,
7. Mathur OP. 1993.Modern Indian English Fiction. New Delhi : Abhinav Publications,

8. Monika G. 2000.Women Writers In The Twentieth Century Literature. New Delhi : Atlantic Publishers And Distributors,
9. Naik MK. 1980.A History Of Indian English Literature. Sahitya Academy,
10. Pandey SN. 1997.Contemporary Indian Women Writers In English. New Delhi : Atlantic Publishers,
11. Pathak RS. 1997. (Ed.) The Fiction Of Shashi Deshpande. New Delhi : Creative Books
12. Suman B. 2001.Women In The Novels Of Shashi Deshpande. New Delhi : Khosla Publishing House,
13. Toril M. 1985.Sexual/Textual Politics : Feminist Literary Theory. London : Methuen

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)
VOLUME - 7 | ISSUE - 3 | DECEMBER – 2017

'THE PHILOSOPHY OF LIFE OF THOMAS HARDY'

Dr. Vaishali Vijay Takode
Assistant Professor, Dept of English,
Shri Shivaji Arts & Commerce College Amravati.

ABSTRACT :

"Happiness is an occasional episode in a general drama of pain"-this is the conclusion drawn by one of Hardy's chief women characters, Elizabeth-Jane in his tragic novel The Mayor of Casterbridge. This is also the concluding sentence of the novel. We can imagine how much emphasis is put upon this observation made by a character who has throughout her life remained a passive sufferer, and therefore an observer, of human life, of human misery. This sad realization is not something that we find in this novel only; all of Hardy's so-called novels of character and environment reflect human tragedy after the grave and sombre manner of ancient tragedies. All the novels depict the despair and agony of man in eternal conflict with external as well as internal forces. His protagonists fight not only with circumstances but also with their own impulses, their own strong passions.

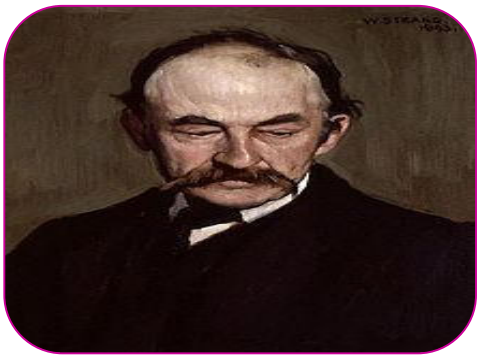
KEYWORDS : *human misery , novels of character and environment.*

INTRODUCTION

Hardy's conception of human life was shaped in part by his extensive critical reading of the Bible, study of ancient tragedy, contemporary philosophical and scientific works, and in part by his rural environment. Ernest Brennecke, who wrote one of the earliest appraisals of Hardy's philosophy of life, argued that Hardy developed "a consistent world-view through the notions of Chance and Time, Circumstances, Fate, Nature, Providence, Nemesis and Will tinged with metaphysical idealism" (49). This opinion has hardly changed throughout the years although critics interpreted Hardy's view of life from a number of various philosophical and ethical perspectives.

The Bible

Although an agnostic in later years, Hardy was a devout reader of the Bible which exerted a profound influence on his writing. When he arrived in London in 1861, he brought with him with two letters of introduction, a Bible and a copy of the Book of Common Prayer (Evelyn Hardy 57). Hardy admired biblical stories, particularly those from The Old Testament, thanks to their simplicity and intellectual dexterity. Biblical allusions permeate almost all his novels. Timothy Hands estimates that there are as many as 600 biblical allusions in Hardy's novels, including over 60 in Far From the Madding Crowd, The Return of the Native and Jude the Obscure; the highest number can be found in Tess of the d'Urbervilles (28-29).

CASTIGATION OF RELIGION

Hardy had been brought up as a Christian, but by the age of 27 he had lost his faith, mainly under the influence of Darwin's The Origin of Species, and he never regained it. Darwin's work undermined the prevailing concept of the divine creation of man. As he put it later, "I have been looking for God for fifty years and think that if he had existed I should have discovered him" (Duffin 196). Hardy's loss of faith led to the pessimism that permeates his fiction and poetry. Hardy believed the universe (symbolised by desolate Egdon Heath in his novels) devoid of divine meaning. In place of Christian God he put a blind unconscious will. As Brennecke observed, "He cannot reconcile the idea of an omnipotent and merciful Deity with the human sufferings that he witnesses daily" (79).

Hardy's attitude to religion was therefore very complex, if not contradictory. It seems that his rejection of contemporary Christianity was largely due to his ethical views incompatible with the practices of the institutional Church. Hardy came to a conclusion that religion had become grossly institutionalized and thereby lost its original value, which was based on compassion. At the same time, Hardy believed that the church is an important social institution. He is quoted by Edmund Blunden to say: "If there is no church in a country village, there is nothing" (372).

HELLENIC AND PAGAN SYMPATHIES

Hardy's critical vision of life was deeply rooted in his Hellenic and pagan sympathies. His fiction and poetry reflect the classical tradition of Greek and Roman literature. The pagan world had more charm for Hardy than did Christianity. In his Wessex novels and stories, Hardy promulgated a vision of an old, rustic England that was essentially pagan. For example, Angel in Tess of the d'Urbervilles embodies the ideas of Hellenism and paganism, which Hardy derived from Matthew Arnold, who cherished hope for cultural regeneration of England through Greek revival. He shared Arnold's ideal of Hellenic paganism, with its emphasis of the development of a complete man with the harmonious body and soul. Hardy advocated rural and Hellenic paganism in The Return of the Native, Tess of the d'Urbervilles, and Jude the Obscure as an alternative for Christianity in England.

Early influences

As a young man Hardy was, as he called himself, a 'born bookworm' (Tomalin 40), who read voraciously in classical and contemporary authors. As an autodidact Hardy taught himself Greek, Latin, French and German. Under the influence of his older friend and mentor, Horace Moule (1832-1873), a classical scholar, he read fragments of Iliad, Horace, Ovid and Virgil in the original. Hardy's tragic vision, expressed in his major novels, was greatly influenced by the reading of Aeschylus and Sophocles. His second major novel, The Mayor of Casterbridge, bears influence of Sophocles' Oedipus Tyrannus. Allusions to Aeschylus can be found in The Return of the Native, Jude the Obscure and The Dynasts. The famous phrase: "The President of the Immortals has ended his sport with Tess" is a paraphrase of a sentence in Aeschylus' Prometheus Bound. Hardy, who was also familiar with English classics, studied Shakespeare intensely, making notes from Anthony and Cleopatra, As You Like It, The Merchant of Venice, Much Ado About Nothing, and Love's Labours Lost. (Pite 140) He also had an extensive knowledge of John Milton's life and poetical works.

Hardy was very sensitive to contemporary intellectual debate. Horace Moule introduced him to the Saturday Review, where he could find articles concerning the controversy between science and Christian orthodoxy (Bloom 18). Some of the most prominent intellectuals of the Victorian age, such as Charles Darwin and Thomas Huxley, directly inspired the development of Hardy's ethical and philosophical views. Hardy described himself as "among the earliest acclaimers of The Origin of Species, which was a major challenge to the Christian view of creation" (Mallett 316). He learnt from Darwin that natural order is indifferent to man's desires and aspirations. As a consequence, he broke with Victorian optimism and self-complacency.

In the mid sixties, he read and made extensive notes from the works of the French radical reformers and philosophers, Charles Fourier, Hippolyte Taine, and Auguste Comte. He read a translation of A General View of Positivismby Comte, which helped him to find a rationale for his loss of faith. He was also attracted

by Comte's Religion of Humanity as a substitute for Christianity. Besides Comte, Hardy also showed interest in Arthur Schopenhauer's idea of blind, irrational universal will and in Eduard von Hartmann's (1842-1906) view of the unconscious mind.

Hardy's other influences were John Stuart Mill, Herbert Spencer, Matthew Arnold, and above all Leslie Stephen, who wrote The Science of Ethics (1882), in which he developed an ethical view based on Darwin's theory of evolution. Hardy also read essays by Thomas Carlyle, Walter Pater and John Ruskin, as well as the poetry of Robert Browning and Algernon Charles Swinburne. Thus, Hardy's philosophical outlook, as Pamela Gossin asserts, has been developed under the influence of various authors, both classical and contemporary:

Hardy's eclectic reading of the classics of medieval, Renaissance and Enlightenment literature as well as contemporary works, both verse and prose, exposed him to a variety of authors who had created fictional, dramatic or poetic accounts of human life in the cosmos, on minute to magnificent scales. The influence of Dante, Milton and Shakespeare on his conception of the human relation to the natural, social and supernatural can hardly be overemphasized. [44]

Following the teachings of his intellectual mentors, Hardy questioned the established moral and religious principles of Victorian society. His pessimistic view of society is derived largely from the philosophy of determinism. Hardy was a determinist who was aware that man's life is controlled by some inexplicable external force, which he sometimes calls the Fate of Circumstances (in The Mayor of Casterbridge), the President of Immortals (in Tess of the d'Urbervilles) or the Immanent Will (in The Dynasts). Man is, according to him, determined by both heredity and environment.

PESSIMISM

The intellectual climate and the social and economic transformations in the nineteenth century created in Hardy a deep pessimism. Tragic coincidence and the irony of fate are deeply rooted in his vision of life. His pessimism was largely a reaction to Victorian optimism. Hardy's pessimism had several sources: (1) popular Calvinism, 2) Darwin's theory of natural selection, 3) Schopenhauer's philosophy, and 4) traditional folk fatalism. In his fiction and poetry Hardy expressed the inability of man confronted with 'the blind forces of nature', and the loneliness of the individual in dehumanised society which had lost touch with timeless and organic order.

Hardy expressed his deep pessimism when he wrote about the universal order. He held both a deterministic and tragic view of human existence, accepting the inevitability of suffering and evil. Human existence has little or no sense in absolute terms; its strength lies in individual relative virtue. Virtue is thus man's own reward in this world. In Hardy's view tragedy is created by the blind forces of nature which man opposes in vain. As R. M. Rehder pointed out, "His idea of tragedy represents a combination of Greek, Shakespearean and Biblical tragedy" (Butler 23).

Hardy's vision of life controlled by fate, blind chance, heredity and environment differed from Emile Zola's biological determinism. Zola wanted to reveal the animal side of man (*bete humaine*) in his naturalistic fiction, such as Therese Raquin (1867). Hardy, on the contrary, aimed at revealing the higher human aspects of man's existence: its essentially tragic character and distinct individualism. The course of individual human existence was his main preoccupation in the Wessex novels. His major fiction shows that human existence is intrinsically tragic because people are trapped by the laws of Nature and the laws of civilization. Hardy admired his tragic characters who strove in vain to live with dignity and a sense of perennial values.

The Role of Chance and Fate.

Hardy fluctuates between fatalism and determinism. Fatalism is a view of life which acknowledges that there is some malignant power that controls the universe, and which is out to thwart and defeat men in their plans. It is especially hostile to them who try to assert themselves and have their own way. Determinism, on the other hand, acknowledges that man's struggle against fate is futile and man is but puppet in the hands of destiny. In Tess of D'urbervilles, we are told that,

"Justice was done, and President of Immortals (in Aeschylean phrase) had ended his sport with Tess."

In The Return of the Native, Hardy again reminds us that,

"What a sport for Heaven this woman Eustacia was!"

In Hardy's novels, then, Fate appears in the form of chance and coincidence, nature, time and woman. None is Fate itself, but rather all of these are manifestations of the Immanent Will. Fateful incidents are the forces working against men in their efforts to control their destinies. In addition, Fate appears in the form of nature as a powerful agent that affects the lives of the characters. Those who are most in harmony with their environment can find some solace, but those who are indignant and rebellious, it destroys all their happiness. Eustacia suffers in The Return of the Native, because of her direct confrontation with Edgon Heath, which symbolizes nature. In the end Eustacia laments:

"How I have tried and tried to be a splendid woman, and how destiny has been against me. I do not deserve my lot…I have been injured and blighted and crushed by things beyond my control."

Hardy remarks:

"What of Immanent Will and its designs? It works unconsciously as heretofore, Eternal artistries in circumstance."

In Hardy's considered view, all life is suffering. Man suffers from the moment of his birth upto his death. Happiness is only occasional, it is never the general rule:

"Happiness is but an occasional episode in a general drama of pain".

Hardy: An Artist and Not a Philosopher

Hardy was an artist and not a philosopher. He repeatedly affirmed that the 'Views' expressed in his novels were not his convictions or beliefs; they were simply "impressions" of the moment. His writings were all, 'mood dictated', merely,'explorations of reality', and so it would be wrong to expect any systematised philosophy of life. But when certain impressions persist and are constantly repeated in the creative works, diaries and letters, of a writer, the readers may be pardoned, if they take them to be his convictions. Moreover, Hardy is so often passing from particular facts to life in general that we may safely take some of his views to be his philosophy of life.

IMPERFECTIONS OF THE FIRST CAUSE: HUMAN SUFFERING

There is none who gets more than he deserves but there are many who get much less than what they deserve. Not only man suffers, but all life suffers. Suffering is writ large on the face of nature. A ruthless, brutal struggle for existence is waged everywhere in nature. All nature is red in tooth and claw and life lives upon life. Thus all life, including human life, is subject to this law of suffering and none can escape the operation of this law.

But what is the cause of this universal suffering of man and nature alike. In Hardy's view the real cause is the, "imperfection of the laws that may be in force on high." Thus human suffering is the result of the imperfections of the First Cause, the power that caused or created this sorry scheme of things. He rejects the orthodox Christian belief that this power is benevolent, all merciful, omnipotent and omniscient. He cannot reconcile the fact of universal, undeserved suffering with the omnipotence and benevolence of God or the First Cause. He indignantly asks, "What makes suffering and evil, necessary to its omnipotence?" He regards this power as blind, indifferent, if not actually hostile, and unconscious and immoral. He uses 'it' and not 'He' for this power. This power has no sense of right or wrong, love or hate. In this blind, unconscious, impersonal working, it does not, and cannot, take into account human wishes and aspirations. Hence its working .

CONCLUSION: HARDY'S HUMANISM

Such is Hardy's philosophy of life. It is certainly a gloomy one, for he regards life as suffering and man as a puppet in the hands of Destiny. But it cannot be called pessimistic, for pessimism implies negation of life, a wish not to have been born at all. It is only in his last novel, Jude the Obscure, that some cynism enters and Hardy becomes pessimistic. Otherwise, Hardy is a humanist, a poet who wants man to turn from nature to his own kind, for,

"There at least discourse trills around,
There at least smiles abound,
There sametime are found,
Life-Loyalties."

Some say that Hardy views life from the standpoint of pessimist. But to call Hardy a mere pessimist is to do injustice to the richness and perplexity of his art. Far from being a pessimist, Hardy stands out as a chronicler of true tragedies. Pessimism emphasizes the entity of life. It proclaims a philosophy of negation. But one who is a tragic artist not only focuses on the sorry affairs of life but also discovers the surge grandeur underlying beneath the apparent soreness of life. In this context we should do well to quote Hardy, "the business of a tragedy is to represent simultaneously the sorries underlying the grandest things and the grandeur underlying the sorriest things". The poem The Darkling Thrush may be recalled in this connection. The poem offers the exact tragic vision of Hardy. Hardy stresses the suffering of man and yet what he seeks to locale is the beauty that suffering diffuses. When a hero suffers, he does not succumb to his situation. On the contrary, he puts up a sound resistance and finds undo, the last. In The Return of The Native**,** Clym Yeobright and Eustycia Vya are surrounded with obstacles that they cannot release themselves from the trap. But this is not to they give up struggling. The more they struggle, the more they suffer. But suffering cannot daunt them. Of late, an American critic has said, "resistance is the staple of Argue". Hardy is novel, almost all of them, and Native is particular fairly conform to this idea advocated by the American scholar.

REFERENCES:-

1.) Essay on Thomas Hardy's Philosophy on Life -- European Literature
https://www.123helpme.com/preview.asp?id=110738
2.) Ardhendu De
Ref: i.) History of English Literature- Albert,
ii.) The Concise Cambridge History of English Literature
iii.) Microsoft Students' Encarta
Thomas Hardy's Philosophy of Life: Analysing His Novel, The Return of The Native
https://ardhendude.blogspot.com/2012/11/thomas-hardys-philosophy-of-life.html
3.)**https://neoenglish.wordpress.com/2010/12/11/the-philosophy-of-thomas-hardy/**
4.) Thomas Hardy's Philosophical Outlook **Dr Andrzej Diniejko**, Senior Lecturer in English Literature and Culture, Warsaw University; Contributing Editor, Poland

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue February 2018

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist.Amravati

(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University,Amravati)

One Day National Conference

On

Humanism in Indian English Literature

24th February 2018

Principal
G.S.Meshram

Chief Editor
Prof. Virag Gawande

Editors
Dr. Suresh B. Bijawe

Organized By

Department Of English

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

In Collaboration With

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Scanned by CamScanner

14) ON THE IDEA OF COMEDY AND OF THE USES OF THE COMIC SPIRIT
Dr.Mrs.Nilima Tidke, Akola || 60

15) Humanism: The Centripetal Force of the Universe
Dr.Jagruti S. Vyas, Amravati || 63

16) NECTAR IN A SIEVE NOURISHED BY HUMANITARIAN PERSPECTIVE
Dr. Varsha Gawande, Amravati || 66

17) A REALISTIC PORTRAYAL OF THE BLACKS IN THE BLACK BOY
Dr. Ulka S. Wadekar, Amravati || 68

18) Humanism and Treatment of Nature in Gitanjali
Dr. Smita R. Deshmukh, Amravati, M.S. India || 72

19) The White Tiger : An Urge for Human Dignity
Dr. Satyendra B. Gadpayale, Dist. Amravati (MS) || 75

20) Humanism in Mulk Raj Anand's Untouchable
Dr. Nilima Deshmukh, Khamgaon, Maharashtra || 78

21) Humanism in Mulk Raj Anand's 'Untouchable'
Dr. Mrs. Savita D. Thakare, Amravati || 79

22) HUMANITARIAN PERSPECTIVES IN " THE OLD WOMAN AND THE COW"
Dr. Mariam Thomas, Amravati || 82

23) Humanitarian Approach in Tagore's Gitanjali and Ezekiel's Poetry
Dr. G. O. Jondhalekar, Dist. Akola || 85

24) Humanism in Indian English literature
Dr. Beena V. Rathi, Anjangaon Surji || 88

25) Humanism in Mulk Raj Anand's Novels
Dr. Aupama Prakash Pol, Kurduwadi || 91

26) Humanism in Literature: Three Indian English Writers to read
Dr. Aparna Tulshiram Sarode, Dist. Amravati || 94

27) MULK RAJ ANAND AND HUMANISM
DR. ANIL M. KATROJWAR, DIST.: AMRAVATI || 98

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

Scanned by CamScanner

rhetoric or vague wordiness.

But on the whole, such passages are exceptions; All Anand's style is usually an instrument which is useful in projecting his creative vision. Thus, we find that, Anand, as a humanist writer is, on the whole, a success, though he has his own lapses into inartistic preaching which violates the integrity of his creative vision.

It is, by and large, the destiny of man that forms Anand's central concern in all his fiction. This explains the universal appeal of his novels and stories. They indeed, are like so many flames unquenchable: that is precisely why almost all his works have been translated into several world languages.

He belongs to that class of artists who are inspired by a mission – a tireless crusade against falsity and hypocrisy, cruelty and insensitivity, and a defense of love and compassion, and all that goes to make man's life happier and nobler. Also, viewed in the light of the above statement of faith, the best in Anand's fiction easily belongs to the category of the important book of the world. The artist as humanist is one who stands at the center of the human experience and derives his strength from it, though he occasionally strays away from it, Anand, at his best, stands firmly at this 'still center'. Humanism really becomes an ally of and not a hindrance to his art of fiction.

References

1. Anand, Mulk Raj. "Speech", Soviet Review, March 26, 1968, P. 92

2. Gill Eric, in his letter dated 10th August, 1935 (An unpublished letter in Anand's files)

3. Anand, Mulk Raj. **The Sword and the Sickle** .Bombay, 1995. P. 722

4. Anand, Mulk, Raj. **Lament on the Death of a Master of Arts.** Lucknow, 1939, PP. 117-118

5. Anand, Mulk Raj. Coolie. New Delhi: Penguin Books, 1993.

6. Anand, Mulk Raj. Untouchable. London: Bodley Head, 1970.

26

Humanism in Literature: Three Indian English Writers to read

Dr. Aparna Tulshiram Sarode
Asstt. Professor in English,
J.D.Patil Sangludkar Mahavidyalaya, Daryapur
Dist. Amravati

Abstract:

Humanism is a democratic and ethical life stance which affirms that human beings have the right and responsibility to give meaning and shape to their own lives. Humanism aspires for the upliftment of human beings in all fields. Rabindranath Tagore, Mulk Raj Anand and Girish Karnad are three Indian English writers who present this stance in their works.

"Men are from Earth, women are from Earth. Deal with it." - George Carlin

Humanism is the philosophy for those in live with life. It takes responsibility for the lives of others. It is a philosophical stance that emphasizes the value and agency of human beings, individually and collectively, and generally prefers critical thinking and evidence over established doctrine or faith. The meaning of the term humanism has fluctuated. The Oxford English Dictionary defines Humanism as "A rationalist outlook or system of thought attaching prime importance to human rather than divine or supernatural matters. The international Humanist and Ethical union states it as- Humanism is a democratic and ethical life stance which affirms that human beings have the right and responsibility to give meaning and shape to their own lives. It stands for the building of a more humane society through an ethics

Scanned by CamScanner

based on human and other natural values in a spirit of reason and free inquiry through human capabilities.

One question always comes forward, what is Humanist literature? It is written by humanists about humanism; when it comes to literature that explores the various dimensions of the humanist philosophy and way of life. Some prominent humanists are Isaac Asimov, Margaret Atwood, Rebecca Newberger Goldstein, Joyce Carol Oates, Carl Sagan, Kurt Vonnegut, and Alice Walker, Phillip Pullman, Salman Rushdie etc. Humanism is an umbrella term covering a wide range of connotations. Firstly Pertrarch initiated the process of Renaissance to break away from the medieval clutches. Secondly, humanism denotes classicism because the original humanists invariably returned to the ancient Greek and roman thinkers. Thirdly, it signifies the humanities, including language, literature, rhetoric, and philosophy and art history. Forth, it suggests anthropocentrism, that is, human centeredness. Fifth, any return the past in general is deemed to be humanistic. Sixth, a variety of pragmatism practiced by the English pragmatist Ferdinand Scheller is called humanism. Seventh, the humanistic ethical, political and social ideals were incorporated with Christianity, giving rise to a brand of religious humanism known as Christian humanism.

Humanism aspires for the upliftment of human beings in all fields - social, cultural, political or economical, and advocates that science and philosophy, art and literature, or anything that man has achieved by rational thinking and intellectual acumen must aim at the well-being of man. It is an attempt to explore the ways and means to bring about common welfare and progress of mankind through an enrichment of the lives of the individuals. The course of humanism displays often conflicting and contradictory views, but all of them are equally concerned with the question of man and his place in the universe.

The foremost Indian English writer, Tagore has been one of the most important humanists that India has ever seen in the sense that he valued man above everything else. He enriched and provided new dimensions to the Renaissance spirit. He gave man the central place in his social thought, in his religion in his poetical works and his educational and economic thought. He accepted the Western definition of humanism which demands that man should be the supreme concern. Faith in the supremacy of man and the concern for the fullness of his individuality constituted the essence of Tagore's humanism. He recognized man as the crown of creation.

He played a significant role in discovering the Indian ethos and attempting a synthesis of the old and the new. An extension of this attempt towards synthesis of the old and the new was building up of a bridge of cultural understanding between the East and West. He wanted this reconciliation for the sake of guiding human race in order to enable them to evolve common culture and universally acceptable ethical standards. Thus we find in Tagore a link between the ancient wisdom of India and the modem civilization. The essential humanism of Upanishads formed the basis of Tagore's Religion of Man. His humanism aims at a harmony or unity between man and man, man and nature, man and the Universal Spirit and his religion consisted in realizing the universal spirit in man. His religion considered man to be necessary for God as much as God is necessary for man. Thus he tried to establish the essential unity of humanity and divinity. He has presented certain themes as human values vs. divine values, nationalism vs. universalism, unity and diversity, tradition and modernism, emancipation of women etc..

Tagore had a humanistic approach to social problems also. He was a severe critic of

Scanned by CamScanner

caste system and repeatedly declared that caste system and its attendant practice of untouchability were among the darkest blots of Indian society. Through his different literary works he also protested against the evils of child marriage, the purdah system, sati and other evils which existed in society during his days. He condemned domination of male over female and wanted to give equal status to women in society. Thus Tagore visualized a society based on perfect harmony, and co-operation, and free from exploitation. His views about man can be found in various writings, particularly in Sadhana (1913), Personality (1917), Creative Unity (1922) and The Religion of Man(1930).Tagore has a vision of the world. The mysteries of man, of nature and of the vast universe have unfolded themselves before his vision and the truth he has realized from the bottom of this comprehension. Arup Jyoti Sarma quotes, "Tagore works for one supreme cause, the union of all sections of humanity in sympathy and understanding, in truth and love. His Visva-Bhârati is a university of his dreams, where the whole world has become a single nest: yâtra viðvam bhâvati ekânidam. It is one such university, where all cultures, languages and faiths are welcome to form a symphony of universalism."(63)

Another Indian writer **Mulk Raj Anand** is described as "a novelist whose province is human nature" (International Journal of English Language, Literature and Humanities.) His novels opens with missionary zeal, and he wants to express the misery of the social underdogs, and if possible to reform the reform the social evils. Anand's humanistic creed has definite features. It is imperative to take a note of Anand's position as a humanist stated by him in Apology for Heroism: "I believe, first and foremost, in human beings, in Man, in the whole man... The humanism which I prefer does not rest on a Divine Saction... but puts its faith in the creative imagination of man in his capacity to transform himself, in the tireless mental and physical energy with which he can, often in the face of great odds, raise himself to tremendous heights of dignity and redeem the world from its misery and pain...". (pp: 137- 41)

Nagating the concept of art for art sake, Anand gave the theory of art for life's sake. Anand's achievement in balancing art with propaganda in fictions is striking. Viewed from this angle, Anand can easily be credited with total success for his very first novel Untouchable. The evil of caste and its disastrous effects on human dignity is the central theme of this novel. Through a couple of deft strokes Anand brings out the terror and cruelty that are inflicted as the wrath and injustice of the caste-Hindus. The problem is posed, the horrors of untouchability are vividly painted, and then, some solutions are suggested, not forced. Anand believed that writers should not only express the creative needs of the race but should also help in establishing a reasonable society. In this sense, Maxim Gorky invites comparison with Anand. Considering his literary career, it can be safely said that Anand has done in India what Gorky did in Russia. Anand's intention in taking up the same theme of untouchability for his novel, Road, was clearly to show that the evil of casteism was not totally dead even after nearly three decades. Road fails to reach the same height of excellence as Untouchable does. Anand's denunciation of capitalism and imperialism is the theme of Two leaves And A Bud, a novel which also illustrates the theme of cruelty to coolies. Anand paints here in glaring colours the untold miseries of hundreds of coolies harassed and ill-treated by the British imperialists who are actually the owners of the tea estate in Assam. Though it is impossible to underrate the significance of Two Leaves and A Bud as a crusade against imperialism, capitalism and exploitation, it must be admitted that it is not entirely flawless artistically. Anand's condemnation of superstitions and orthodoxy, and his denunciation of war, form the basis of the Village trilogy. The village gives an

Scanned by CamScanner

imaginatively vivid picture of an Indian village in transition. The poverty and ignorance of the villagers, their exploitation by money lenders and land owners, their rigid and obsolete customs masquerading as religion, and the hero's bitter struggle against them all, and his eventual flight from his much –beloved village are vividly depicted by the novelist..

The Sword and the Sickle the concluding volume of the trilogy gives the picture of the badly shattered Indian peasantry owing to the European war, and also the central character's futile attempts at awakening peasants against British rule. Though it is the impact of the Machine on rural economy that forms the central theme of Big Heart, it has nearly all the tenets of Anand's humanism imbedded in it- a plea for the avoidance of cruelty in human relations, need for faith in man rather than God, dignity of man, reproval of the caste system about the problems of his own community to which he had an intimate knowledge, and the result is that his characters are not mere automatons voicing their creator's views or ideas on the problem, but they represent living men taken direct from life. Woman appears as but a secondary or contributory character in Anand's fictional world except in Old Woman and the Cow, the only novel wherein Anand is found to be mainly concerned with her destiny. In this novel we find the whole process of the change of woman from a puppet in man's hands to the position of an independent woman who asserts her equal rights with man and demands recognition as such. Humanism really becomes an ally of and not a hindrance to his art of fiction.

Among the Indian English dramatist, Girish Karnad is a multifariously talented personality. The humanistic vision projected by Karnad is multidimensional and highly complex. The salient features of Karnad's humanism as derived from a bio-critical study are: a) a profound concerns for man especially the oppressed and the downtrodden. b) a compulsive return to and reinterpretation of the past mythical, historical and oral stories. c) a determined demystification of the dominant beliefs and practices, both secular and spiritual. d) a sympathetic understanding and affirmation of this physical and earthly life, and e) an incisively insightful contemporary social relevance. These humanistic characteristics are unfolded in all his plays. His plays Tughlaq, Hayavadana, Naga-Mandala, Tale-Danda, and The Fire and the Rain have a special emphasis of humanism.

According to the first feature, Karnad has a wish that all man and all creatures as well as inanimate objects would live in coexistence. He has directed his attention to the helpless, the trapped, the inarticulate, the handicapped, the oppressed the exploited and argued dramatically for better world-though he is aware of human problems. Tughlaq is a play having full of existential humanistic outlook of Karnad through some characters: the old man, the Hindu, Aziz, Azam and step mother etc.. To present ignorance in this universe, he projected sad plight of the Man, the Flame, the Story, Rani, Kurudavva, and Kappanna in Naga-Mandala. Tale-Danda rings the bell of awareness for the whole society, which is ever torn be caste conflicts. Hayavadana represents Karnad's analysis of human problems, encompassing both the pre and Post marital stages, from choosing a husband or a wife, through giving birth to children, and giving up one's ghost. The portrayal of Padmini and Hayavadana is astoundingly humanistic.

As per the second feature- he projected the humanistic outlook in all his plays by returning to and reinterpret ting of the past mythical, historical and oral stories. Demystification for religious beliefs and practices is at its height in Hayavadana. Firstly the imperfect and incomplete Lord Ganesha is exposed and then Hayavadana recounts his authentic experiences of wasteful pilgrimages that he had undertaken to all the holy places, holy people, gods and goddesses. The ironic presentation of the most powerful Indian

Scanned by CamScanner

Goddesses is deflating aspect of the play. The Goddess put some cruel difficulties in the life and characters and led them towards death. Karnad wants to suggest that it is better not to seek divine guidance because divinities and the mediators are sadistic and exploitative.

Through women characters, Karnad has accepted and affirmed the physical and earthly life. Every hopes of oppression have a ventilator of freedom. In Naga-Mandala, the woman who is locked up in the house all day and night finds fellowship and also freedom through Kurudavva, who gives some magic roots to Rani for winning her husband. Padmini in Hayavadana is the most enchanting woman who wages a war against the patriarchal order of command and contentment. He has incisively insight of contemporary social relevance in projection of Tughlaq putting parallel line between Tughlaq and Nehru. Tale-Danda explores caste politics. The Fire and the Rain portrays how different Brahmins, that too members of the same family, scheme against one another for the position of the chief priest at the fire sacrifice. Naga-Mandala deals with the question of women's freedom. His humanism peeps through his plays, As P. Dhanavel states, "Girish Karnad , then, is a humanist to the hilt. He is a humanist in the sense that he has a profound concern for both men and women, especially the oppressed and down trodden."(33)

Rabindranath Tagore, Mulk Raj Anand and Girish Karnad are really humanist projecting this stance in their literary work.

Works Cited:

Anand, M.R. Apology for Heroism. New Delhi: Arnold Heinemann publication, 1975.

Sarma, Arup Jyoti, "Humanistic Philosophy of Tagore" Kritike ,Journal, Volume Six, Number One, issue 11 (June 2012)

Dhanavel P. The Indian Imagination of Girish Karnad, New Delhi: Prestige Books, 2000

www.wikipedia.org.

www.academicresearchjournals.org.

27

MULK RAJ ANAND AND HUMANISM

DR. ANIL M. KATROJWAR
HEAD, DEPARTMENT OF ENGLISH,
ARTS-COMMERCE COLLEGE, YEODA
DIST.: AMRAVATI

Mulk Raj Anand belongs to the traditions of the nineteenth century writer, a novelist, short story writer as well as an art critic, was among the first few Indian writers in English who gained international recognition early in his life. Anand's novels reveal his sympathetic and humanitarian attitude towards the society. His ultimate purpose was to expose social evils and try to uplift the level the poor and down trodden. He has depicted characters like, Bakha, Munoo, Gauri, Gangu, Anant and so on.

Anands's Two Leaves and a Bud is the story of Punjabi farmer Gangu who along with his wife Sajani and his daughter Leila flees from drought and starvation of his village in Punjab village to the lush greenery of Assam hills. He sells his own plot of land. The novelist has very realistically depicted the natural beauty of Assam. Anand describes the sunrise on the Assam tea plantation:

"The morning mist had risen over the valley and evaporated with the dazzling burst of sunlight. The air was still under the clear even sky. The welter of leafage was tense beneath the world's hollow cup. There was a concentrated lull in the slow heart of the day, as if India missed a heartbeat of the day, in the march of time."

Gangu, Sajani and Leila are inveigled into indentured labor on the Macpherson Tea Estate. At home Gangu was exploited by Seth

Scanned by CamScanner

Impact Factor 4.574

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

UGC Approved Monthly Journal

VOL-V ISSUE-II Feb. 2018

Address
· Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
· Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
· (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
· aiirjpramod@gmail.com
· aayushijournal@gmail.com

Website
· www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Dr. Nupur Rao	Mapping Water Supply and Sanitation Services of Urban Local Bodies with Health of the Urban Poor: A Case Study of Bhopal City	1 To 21
2.	Dr. Asha Rathi	Marketing Myopia-Know The Signs, Get The Cure	22 To 26
3.	Vishal Monga And Jaskeen Kaur	Customer Perception Towards LIC Products And Services (A Survey Conducted On Customers Of LIC)	27 To 31
4.	Dr.P.Pinakapani And Dr.MSR Seshagiri	Marketing Growth Trends in Indian Pharmaceuticals Sector	32 To 40
5.	Dr. Kishor G. Shende	A Critical Study on Role and Challenges of Communication & IT Services in Indian Banking Sector	41 To 44
6.	Dr. Khushboo Rajkumar Hotchandani	A Study of Opinion of the People about Transgender and Their Social Inclusion in India	45 To 51
7.	Sanna Devendra Swamy	Job Satisfaction of Primary School Teachers	52 To 56
8.	Dr. Shubhangi Girgaonkar And Dr.Deepali Chahande	Smart Sustainable Solutions for Effective TL Process: A Case Study	57 To 61
9.	Arvind Madhukarand Kulkarni And Pratap Vyankatrao Naikwade	Impact of Demonetization on Farmers and Other People from Rural Background and Their Perception on Demonetization	62 To 75
10.	Dr. Bhushan Vitthal Tagad	Nationalism in Rabindranath Tagore's Translated Gora	76 To 79
11.	Dr. Ankush S. Doke	A Spatial Distribution of Crop Diversification in Canal Irrigated Area	80 To 83
12.	Dr. Prakash. N. Meshram	Milton's Sublimity	84 To 88
13.	Dr. Aparna T. Sarode	Ritualistic Practices in the Plays of Girish Karnad	89 To 92
14.	Dr. Shivkumar Bhimrao Rautrao	Satish Alekar's The Dread Departure: A Black Comedy via Distancing Effect	93 To 99
15.	Dr. B. Madhu Bala	Corporate Social Responsibility: Is CSR an Expenditure or Investment for Corporates ?	100 To 107
16.	Dr. Nagaveni A.	Holy Places in the Inscriptions of Raichur District	108 To 111
17.	Kiran Rangnath Bhise	Modern Library Services	112 To 116
18.	Dr.Shivaji N. Sontakke	E-Resources And Digital Academic Libraries	117 To 119
19.	Dr. Vikram Vithal Giri	A Comprative Study of CDS/ISIS And Soul Library Software	120 To 130
20.	Gyatri Sethi	GST - Goods And Services Tax	131 To 134

21.	Mrs.Deepti Bijapur And Dr.A.A. Mulimani	Marketing Geography is an Integrated Disciplane: A Conecptual Considersation	135 To 141
22.	Mr. Shridhar Mudakavi And Dr.A.A. Mulimani	Wind Energy: A Sustainable Source of Energy	142 To 147
23.	Dr. Namdev M. Bansode	Psoriasis Causes and Management – Ayurveda Perspective	148 To 153
24.	Dr Aayushma And Dr Neeta Mahesekar	RUTUCHAKRA - An Ayurvedic Prospective on Menstrual Cycle	154 To 159
25.	Miss. Asma .M. Jambagi And Dr. A.G. Hemantha Kumar	A Study Of Adjustment Problems of The Gifted Children In Relation To Their Emotional Intelligence	160 To 163
26.	P.S. Shete	Toxic Effect of Detergent Ariel on Lipid Contents of freshwater Catfish 'Macrones Cavasius'	164 To 167
27.	Dhanraj Kalu Ahire	Geographical Analysis of Soil Fertility In Nashik District (Maharashtra)	168 To 170
28.	Dr. Arjun Wagh And Ms. Rani Shinde	An Impacts of Tourism in India	171 To 176
29.	Vd. Jayshree Katole And Vd. Vikas Sanap	Comparative study of Pathyadi Guggul and Moolakadi Tail in management of Gridhrasi (Sciatica)	177 To 181
30.	Dr Shilpa Khare	Awareness of Statistics in Lalbaug –Parel Area Commonly known as Girangaum	182 To 183
31.	Vd. Sharadchandra M. Kadam	Ayurvedic Approach According To Netravaha Srotasa And Its Related Eye Diseases	184 To 188
32.	Nilam Sandhya Kujur And Dr. Sujeet Kumar Mishra	Teaching Effectiveness of Secondary School Teachers under Non-Teaching Background of Fathers	189 To 196
33.	Dr.Pankaj S. Vishwakarma	Human Rights - Rights To All The Individuals	197 To 199
34.	Mrs.S.S. Tikekar And Dr. S.K.Pawar	A Geographical Appraisal Of Housing Conditions In Rural Part Of Kolhapur District	200 To 208
35.	S.G.Patil And J.R.Katole	Efficacy of Vidangadi Yoga and Navak Guggul in management of Stholya (Obesity)	209 To 214
36.	Dr. N. G. Mali And Mr. Shivprasad Dharne	Levels of Socio-Economic Development of Osmanabad District	215 To 219
37.	Jyoti Prasad Kalita	Impact of Emerging Marketing Channel In Agriculture Marketing Benefit To Producer , Sellers And Marketing Costs And Margin of Rice At The Sonitpur District of Assam	220 To 232

38.	Dr.Sukhvir Singh And Ms Jasleen Kaur	The Determinants of Foreign Direct Investment in India	233 To 237
39.	Jyoti Prasad Kalita	FDI in Retail And Special Focus on Retail Market of Assam	238 To 254
40.	Dr Sukhvir Singh And Ms Jasleen Kaur	Corporate Tax Rates and its effect on Foreign Direct Investment in India	255 To 261
41.	Dr. S. R. Kattimani	A Study of Historical Inscriptions in Ancient Deccan	262 To 266
42.	Manjunath Sajjan	Sports Management and Student Players Satisfaction in Colleges: A Case Study	267 To 270
43.	Sloni	Bitcoin – A Cryptocurrency Protocol	271 To 273
44.	Shimpy	Role of Education in Women Empowerment	274 To 276
45.	Dr.Sandeep Singh Munde Neha Girdhar	Infant Mortality Rate: Why People Preferred Son As Compared To Girl In India	277 To 279
46.	Mr. Dastageer Isak Mulla And Dr.PurnimaPattanshetty	Relationship Between Emotional Intelligence and Math Abilities among Secondary School Students	280 To 283
47.	Shashikant A. Patangi And Dr. Sachin Tiwari	Important JainaCentres in Gadag Taluk : Mulgund and Lakkundi	284 To 286
48.	Dr. J. A. Khan And Mrs. Nilofar Shaikh	Defence Production in India (A Commercial Approach to Self- Reliance)	287 To 292
49.	Dr. Rinku Venkatesh Nakka	Indian Insurance Sector: General Insurance	293 To 297
50.	Dr. Rinku Venkatesh Nakka	The Foregin Direct Inverstment and Insurance in India	298 To 300
51.	Dr. Amitkumar S. Gagare	Shaping a Future Through an Inquiry-Centered Classroom	301 To 303
52.	Saroj Bala Dewatwal	Tourism Development Prospects In India- An Analytical Study	304 To 307
53.	Saroj Bala Dewatwal	Financial Inclusion Through DAY-NRLM - An Initiative Towards Rural Upliftment	308 To 310
54.	Shri. B. B. Ghurake And Dr. R. V. Hajare	Regional Disparities in The Levels of Social Development in Kolhapur District : A Geographical Analysis	311 To 316
55.	Pratibha B.Gaikwad	Online Services in Academic Libraries	317 To 320
56.	Mr. Santosh Tukaram Jadhav	A Geographical Study of General spatial-temporal distribution land use pattern using GIS in Trimbakeshwar Tehsil	321 To 329
57.	Dr.Ravikiran.B	Learning And Teaching Methodalogy	330 To 331
58.	Dr.Rajendra Manikpure	Information Lteracy Skills in Libaries	332 To 334
59.	आशीषकुमार गुप्ता	गरमकोट की तलाश मेः विनोदकुमार शुक्ल	335 To 338
60.	Mk- Hkkuqnkl vkxkMdj	vkEcMdjokn vkj fgnh nfyr lkfgR;	339 To 346

61.	vt ckjM	tukpk; ik'onod r xFk **lxhr le; lkj** e lxhr dk rRon'ku	347 To 351
62.	Mk-jk tUnekj	lg&'k{kf.kd xfrfof/k;k d ifrfo|kfFk;k dh vfHkofÙk;k dk v/;;u	352 To 355
63.	प्रा. नयन भादुले -राजमाने	जागतिकीकरण : साहित्य, समाज और मीडिया	356 To 358
64.	रजनी अरोड़ा	संयुक्तराष्ट्र संघमेंभारत की स्थायीसदस्यता का दावा	359 To 361
65.	प्रा. डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड	'छप्पर' उपन्यास की 'रजनी' पर भारतीय संवैधानिक मूल्यों का प्रभाव	362 To 364
66.	डॉ॰ रेणु बाली	भाषा अर्जन और भाषा सीखना	365 To 369
67.	गजानन संभाजीराव देशमाने डॉ.जे.एस.भोयर	हिंगोली जिल्ह्यातील नगर परिषदांच्या उत्पन्नाचे विश्लेषण (सन २०१०-११ ते २०१२-१३)	370 To 372
68.	डॉ. ए.पी. कुंटे कु.तक्षशिला आनंदराव इंगोले	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगारहमी योजना महाराष्ट अधिनियमाचे स्वरुप आणि योजनेची वैशिष्ठ्ये	373 To 375
69.	प्रा. विराज द. महाजन	विकास आणि कोकणातीलप्रकल्पविरोधी आंदोलन	376 To 381
70.	डॉ.मीनाक्षी नंदकुमार मोरे	ज्ञानरचनावाद आणि मूल्यमापन	382 To 386
71.	प्रा.डॉ.आर.बी. लक्षटे	लोकशाहीच्या उदारमतवादी व अभिजनवादी सिध्दांताचे विश्लेषण	387 To 390
72.	श्री शिवाजी दत्तू आसाबे	मराठासमाजातील विधवा पुनर्विवाह विषयक सद्यस्थिती	391 To 395
73.	प्रा.विठ्ठल जाधव	शैक्षणिक ग्रंथालयातील संदर्भ व माहिती सेवांचा अभ्यास	396 To 400
74.	किरण नामदेवराव पेठे	नागपूर शहरातील बालश्रमिकांच्या समस्या	401 To 404
75.	प्रा.डॉ. एस. जी. मोरे	खेळाडूवर होणारा क्रीडा मानसशास्त्राच्या परिणामाचा अभ्यास	405 To 407
76.	डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे	आंबेडकरी कवितेतील स्वातंत्र्यचिंतन	408 To 413
77.	प्रा.विलास गोवर्धन पेटकर	अण्णाभाऊ साठे व शंकरराव खरात यांच्या कथेतील गावगाड्याचे चित्रण	414 To 419
78.	प्रा.डॉ. पी.एम मदकुंटे	झाडाझडती कादंबरीतील तत्वनिष्ठव्यक्तिरेखा : खैरमोडे गुरूजी	420 To 423
79.	*प्रा.सौ.दीपा अनिल पाटील*	*Q.C.I. आणि शिक्षक-शिक्षणसंस्थांचे मूल्यांकन व मूल्यनिर्धारण*	424 To 428
80.	प्रा. अजित एकनाथ पाटील	स्वांतत्र्यलढयातील धगधगतीज्वाला कित्तूरची राणी चेन्नमा	429 To 431

81.	प्रा.डॉ. प्रशांत व्हि. बुराडे	गडचिरोली जिल्हयातील लोकसंख्येचे वितरण– एक भौगोलिक अभ्यास	432 To 435
82.	प्रा.डॉ.संग्राम गोपीनाथ थोरात	भगतसिंग आणि आजचा युवक	436 To 441
83.	प्रा.डॉ.एकनाथ शंकरराव मुंढे	नवनिर्मितीची प्रेरणा देणारी वारली चित्रकला: एक चिकित्सक अभ्यास	442 To 445
84.	एफ.पी.साहाळा	आर.बी.आय चे नियंत्रित विस्ताराचे धोरण, पतधोरण आणि रेपोदर, रिव्हर्स रेपोदर- एक अभ्यास	446 To 448
85.	डॉ.श्रीमती पद्मा मोहनराव जाधव	शिवाजी महाराजांची स्वराज्यविषयक संकल्पना	449 To 451
86.	डॉ.एस.एस.सोनुने श्री.बाळासाहेब विनायक धायगुडे	शिक्षक - विद्यार्थीआंतरक्रिया	452 To 454
	Papers in Punjabi Language		
87.	ਡਾ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਮਿੱਢਾ Dr.Shakuntala Middha	ਬਾਬੂ ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਖਸ਼ੀਅਤ Babu Firozedin Sharaf IkVilakhana Shakhshiyat	455 To 460
88.	ਅਨੀਤਾ ਰਾਣੀ Anita Rani	ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ Vishvikaran Doraan Punjabi Bhasha	461 To 464
	English Papers		
89.	Dr.Lipika Mandal	Hazard, Risk and Resilience: A Socio-Economic Perspective	465 To 468

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - V Issue-II FEBRUARY 2018 ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Ritualistic Practices in the Plays of Girish Karnad

Dr. Aparna T. Sarode,
Asstt.Professor,
J.D.Patil Sangludkar Mahavidyalaya
Daryapur, Dist: Amravati

Abstract:

Religion has been a guiding and controlling force for all human beings for all the times. Indian theatres are associated with religion. The dramatist, Girish Karnad has interlinked his dramas with religion and ritualistic practices. Presenting it, Girish Karnad became successful to present folk drama before the reader and audience.

Key Words: primordial, ritualistic practices. Natyasastra, Yajna

India is a nation richly imbued with religious sentiment and belief. In Indian society, individual identity of the person is intertwined with religion undertaking numerous rituals and superstitions. Religion has been a guiding and controlling force for all human beings for all the times. It not only constructs a structure of code of ethics but also punishment awarding institution. This religion has certain influence not only on human life but literature also. Most of the influence can be shown on the drama. There is the everlasting relation between drama and religion. Theatre has often been associated with rituals in the Indian tradition. Indian theatrical activity began with primordial magical, religious or social rites, ritualistic dances, festivals etc. even today many tribes in different part of the country perform rituals to birth, death, puberty, marriage, food gathering, hunting battles and propitiation of their gods, goddesses and primordial forces, in which the dramatic or theatrical elements are prominent.

The foremost dramatist Girish Karnad has interlinked his dramas with this issue. Recently he was conferred with Tata Literture Live! Lifetime Achievement Award 2017 for his outstanding contribution in the field of theatre. He has fearlessly expressed his views on different occasions at different platforms. He presented some folk elements in some dramas which appear as a folk drama. The folk drama is purely based on the ritualistic practices. The vital characteristic of folk drama is to build the moral value among the audience, making them aware about ritualistic practices. Rituals here appear as-a backdrop for the action. His play, *Yayati* deals with a mythic tale and hence, Hindu rituals appear now and then. Yayati's marriage with Devayani was a result of his unconscious act of holding her by her right hand: "Sir, I am a maiden. And you have held me by my right hand." (Ya.13) This refers to the Indian ritual of holding the bride's right hand during wedding; an act signaling the acceptance of the girls as a wife. The ritual reiterates in another scene where Sharmishtha is held by right hand by Yayati: "Sir, you are holding my right hand. And I am a princes." (Ya.21) The same practice fails when Yayati tried to prevent Chitralekha from consuming poison. Chitralekha's act of performing *arati* at Pooru, to welcome the transformed Pooru into her heart refers to the Hindu ritual of arati done with the lamps. The stage directions give the details, "Chitralekha takes the lamp to his face and moves it in a circle in front of it, performing an arati." (Ya.57) Devayani's act of tearing the marriage thread and removing jewellery as she decides to end the marriage with Yayati conveys the ritual practice allied with the end of a marriage: ". . . she tears the marriage thread from around her neck and flings it on the floor . . . Devayani snatches out other pieces of jewellery she is wearing and throws them out." (Ya.31) In Hindu tradition, women are not allowed to wear the marriage thread and ornaments after the death of their husbands.

From the concept of the mythical origins of drama in the *Natyasastra*, the performative space had an innate connection with the space of a *Yajna* or a sacrifice. The ritualistic aspect of theatre is more in the form of a semiotic space where the 'theatrical' and the 'ritualistic; share the notion of a performance. In *Tughlaq,* the space of the prayer hall becomes an important space in Scene Five and Six. Tughlaq had already made prayer, five times a day, compulsory for all the Muslims in the country. Tughlaq opens with prayer and ends with prayer. An instance is presented by *Hayavadana* which employs an all-embracing use of Indian/Hindu rituals. The introductory prayer of Ganesha, or Nandi Puja is only a remnant of a longer religious ceremony: the purvaranga, which is described in Bharata's Natyasastra. In the opening scene, act I, of Hayavadana, the bhagavata's wordhipping Ganesha, inaugurates the play with his blessings. His recital of the outline of the story, at the outset of the play, and introducing us to Nata: 'Oh! It's Nata,our actor and he is running. What could have happened, I wonder?"(I,74). Padmini's reference to the touching of others' feet in respect is an important ritual act followed in India. It is done to pay respect to the elders. Padmini in the introductory scene refers to this practice to Kapila: ". . . I've touched everyone's feet in this house some time or the other, but no one's ever touched mine? You will?" (CP Vol.I 125) Padmini's acts of biting her tongue and slapping on the cheeks in remorse shows her ritualistic behaviour. Padmini's act of *Sati* also signals the ritualistic practice. Her 'ritualistic worship' of Devadatta, sati and so on are mocked at here. Karnad also refers to the Indian ritualistic worships and sacrifices in *Hayavadana*. Indian ritualistic superstitions are mocked at through Hayavadana's attempts to accomplish completeness:

> "Banaras, Rameshwar, Gokarn, Haridwar, Gaya, Kedarnath – not only those but the *Dargah* of Khwaja Yusuf Baba, the Grotto of Our Virgin Mary – I've tried them all. Magicians, mendicants, Maharishis, fakirs, saints and sadhus . . . I've covered them all." (CP Vol.I 115)

Devadatta's pledge to offer his head to Lord Rudra and arms to goddess Kali reminds of ancient Indian rituals of offering sacrifices to Gods for their accomplishment of desires. Indians still continue this practice of offering to God, though not human sacrifices. The reference to poojas and mangalarati in Kali temple, the presence of Goddess Kali, rishies, pundits, and temples enhances the ritualistic atmosphere of the play. The inner sanctum of a ruined temple of the Goddess kali witnesses the key events in Hayavadana. Religion and ritual shape and construct the distinct identity of individual. "Religion and ritual not only forms a part of the narrative of Karnad's play but is also integral to the dramatic representation of the plays, a takeoff of the folk theatrical tradition of the country"(Rao) It is the sanctum of the temple where jealous Devdatta beheads himself; Kapila his friend follows his suit, out of fear of the blame of killing his friend.

Rituals always play a significant role in the design of the folk art. Karnad uses the rituals that linger around Cobra or snake adoration in India-Naga- panchami' the fourth day and the fifth day of the waning period of the moon. Rani's trial episode to prove her innocence by holding the king cobra of the ant-hill gives an instance of the age-old Indian ritual. Rani's success at the trial and her elevation to the level of a goddess signals the divinity that is attached to the worship of the Nagas in Indian culture. Rani's refusal to refer to Cobra at night resonate a popular Indian belief. Rani says: "Shh! Don't mention it. They say if you mention it by name at night, it comes into the house." (CP Vol.I 273) Appanna's act of searching for an untouchable to bury the dead dog, Rani's snake ordeal, her other choices like taking 'the oath while holding a red-hot iron in the hand… to plunge the hand in boiling oil" (CP Vol.I 288) reflect the ritualistic practices of rural India. The ritualistic practice of cremating the father by his son also is shown here. As

"RANI: When we cremate this snake, the fire should be lit by our son.

Appanna: As you say.

Rani: And every year on this day, our son should perform the rituals to commemorate its death." (CP Vol.I 298)

In the play, *Bali-the Sacrifice*, Karnad draws attention to the ritualistic sacrifices practiced in India even today. Here the Queen mother represents the older world that pursues with the sacrifices of animals to please her God. Hence, she rears animals for sacrificing: "The animals are graded according to the occasion. Poultry is offered at daily rites. Sheep, goats for the more important rituals. Then buffalo." (CP Vol.I 212) The reference to greater extent of slaughter of animals as sacrifice at the king's birth refers to this ritualistic practice: "They say when you were born; every inch of the earth for miles around was soaked in blood." (CP Vol.I 213) The sacrifice of dough figurines for atonement prevails in the present-day India. The Queen Mother's and the king's proposal to sacrifice the dough cock as an atonement for the Queen's sin is in tune with this.

In *The Fire and The Rain,* rituals become a central event. The play centers on the fundamental Indian ritual of the fire sacrifice that completely dominated the mode of thinking from the Vedic period. The fire sacrifices continued to be offered to god by kings and wealthy individuals (*Yajamana*) to attain the benefits like son, cattle, wealth, rains, longevity of life and so on. The prologue of the play itself takes us to the fire sacrifice performed for rains: "It has not rained adequately for nearly ten years. Drought grips the land. A seven-year long fire sacrifice (*yajna*) is being held to propitiate Indra, the god of rains." (CP Vol.2. 105) The stage directions give details of the sacrificial scene:

> "Fire burns at the centre of step-like brick altars. There are several such altars, at all of which priests are offering oblations to the fire, while singing the prescribed hymns in unison. The priests are all dressed in long flowing seamless piece of cloth, and wear sacred threads. The king, who is the host, is similarly dressed but has his head covered." (CP Vol.2. 105)

Convincing Nittilai's brother for marriage. Arvasu is ready to offer the flesh to God as per Hindu tradition, 'Arvasu: 'I'll offer chunk of my flesh to your gods as a penance.' (CP Vol.2. 136) The final scene of the appearance of Lord Indra completes the total effect of the ritualistic atmosphere in the play as rain pours as a result of the sacrifice.

Karnad provides with vivid details regarding the ritualistic worship of Shiva, his idol. The Indian tradition of worshipping the idols: decorating it with flowers, the endless oblations of milk, ghee and oil through the centuries, the offerings of coconuts to the linga are referred to by Karnad. He gives details about the basic ritual requirement: "…jawsticks, and camphor and the placement of wicks in different silver plates for the aarati." (CP Vol.2. 244) He continues the rituals observed by the priest for his worship: "I have a dip in the tank, and in the wet dhoti, sit down in the sanctum surrounded by basket of flowers…malligai, sevanti, chendu, hoove, sampigai, and kanakambara." (CP Vol.2. 244) After the pooja is over and the prayers are done, the devotee(here Chieftain), "accepts a single flower as God's prasada, presses it to his eyes, stick it behind his right ear" (CP Vol.2. 260) In the case of woman devotees the flower is prasada, is used to "tuck it in the knot of her hair" The priest's act of breaking the coconut as offering is also described: " I crack every one of the coconuts myself and return the halves as prasada, with a petal or two and sandal paste in it." (CP Vol.2. 245)

The elements of ritualistic acts are evident in Tale-Danda also. The death scene of Sambashiva Shastri (Jagadeva's father) in the beginning of the play conveys the ritualistic acts done at a dead person: " Put it onto the floor, fold its legs, otherwise it won't fit on the bier… send for the bamboos and rope…Your mother. Attend to her hair. Her head has to be shaved." (CP Vol.2. 13) The same

rituals are also described in scene four like seeping the floor, the application of cow dung for purifying, and the reference to the disposal of all the things used for the ritual: 'Not the wood, not the pots, not the left-overs. Burn what you can. Consign the rest to the river. Everything should be disposed of." (CP Vol.2. 40) The play also employs the act of performing arati, as used by,

> " Damodara Bhatt does arati before the King. Mother and son stand and fold their hands. The priest steps out of the room, extends the arati towards the two. They spread their palms to receive the warmth of the flame and put a few coins in the plate." (CP Vol.2. 14)

It is also seen in the queen's efforts to arrange for an arati to welcome the King Bijjala: "You shouldn't rush in like this-without arati or saffron-water to cast out the evil eye" (CP Vol.2. 17)

Works Cited :

1. Karnad, Girish."Afterword." *Yayati.* New Delhi: Oxford University Press, 2008. Print.
2. ---. *Collected Plays Vol 1.*New Delhi: Oxford University Press, 2006. (Used abbreviation as CP Vol I. in Paraenthesis). Print.
3. ---. *Collected Plays Vol 2.*New Delhi: Oxford University Press, 2006. (Used abbreviation as CP.Vol II. in Paraenthesis). Print.
4. Rao T. Eswar, "A New Light on the Plays of Girish Karnad" *Country discourse,* ed. , Madhavi Nikam, Sudhir Nikam Vol. 3 Issue 2 July 2012. Print.

INTERNATIONAL JOURNAL OF ENGLISH LANGUAGE, LITERATURE AND TRANSLATION STUDIES (IJELR)
A QUARTERLY, INDEXED, REFEREED AND PEER REVIEWED OPEN ACCESS INTERNATIONAL JOURNAL
http://www.ijelr.in

RESEARCH ARTICLE

Vol. 4. Issue.3., 2017 (July-Sept.)

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
2395-2628(Print):2349-9451(online)

'OUR WORLD IS NOT FOR SALE', 'URGE' OF COMMON MAN IN GLOBAL POETRY OF SUNIL AWACHAR

Dr. SMITA DESHMUKH
Principal, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati, M.S. India
principalsmitadeshmukh@gmail.com

Dr. SMITA DESHMUKH

ABSTRACT
Global Poetry is an organization of poets (aiming to become a strong network), who would take the responsibility and initiative to create wonderful pieces one after another to give hope, encouragement, and empowerment to the people. At the turn of the 21st century socio-cultural changes, the poet draws our attention to a secluded, lonely man removed from the rest of the world, who was dominated, suppressed in social, political and economic development. The poet admits the place of faceless man of any race, color, caste religion, remain as junk. His paradoxical acceptance of globalization is however within the context of the universal depiction of the conditions of the living of the subaltern all over the world. The poor and downtrodden in India and the third world are portrayed as not too different from one another and from those in the advanced industrialized nations. They suffer all sorts of discriminations, prejudice and subjugations in the hands of the ruling class which seeks increase their materials worth in the content of global technological accomplishments.

Keywords: Globalization, global poetry, Common man, Contemporary poetry.

INTRODUCTION

Global Poetry was founded as a project in the year 2000 to bring together poets from common people around the world with a view to exhibiting poetry that can inspire grassroots change at individual level, and to also bring together poetry that would become a force for social change. The project was initiated by Sumeet Grover, a poet from the Indian Sub-continent. Grover wrote about the project to then Director General of UNESCO and received an appreciative response. The period of contemporary Indian poetry began after 1950 with a sudden change in poet's attitude, outlook, themes, imagery and use of language. Contemporary global poetry is dominated by the trend of personal theme. Poets are not the harbingers of social change but their poetry is not without what is called social awareness. Theme of poverty, social injustice and exploitation had been taken up by many poets. Globalization has basically resulted in mental conflict. The object of my paper is to focus on impact of globalization on common man.

Global Poetry as a project therefore intended to develop this strong network of individuals to promote creativity and voices of resistance in a globalised world where in spite of highly accelerated benefits from globalisation, national, regional or ethnic identities still conflict with each other; being ignorant of a

shared identity. The word 'globalization' sprang from the economic world and slowly proliferated to all other spheres of life. The term 'globalization' itself emerged in 1950 during the onset of cold war and of many third world national liberation struggles, both of which the current era of globalization has supposedly superseded. The noun 'globe' derives from the latin '*globus*', which simply means the shape of the sphere; but the adjective global denotes 'universal' and antonym to 'specific' or 'local'. The concept came from the developed nations to justify the expense and reach of multinational companies.

Globalization stands for open competition in market, liberal policies and free trade especially caused by rapid communication through internet, satellite, telephone, television, radio, international air transportation; all combine to render the whole world a global village. This phenomenon has immense implication. The era of globalization if typically defined as a time in which the sovereignty of nation states has declined and modes of exchange operate with increasing ease and speed across national boundaries, producing configurations of power that exceed the boundaries of the nation state, it is said to have been 'born' with the fall of the Berlin wall in 1989 and the subsequent end of the cold war.

Globalization is linked to the broader history of modernity and to the inequalities produced and reproduced capitalism and colonialism. At Global Poetry people believe that to build a culture of peace we have to start by taking on our own individual responsibility. In other words, we should *"Be the changes we want to see"*, as Mahatma Gandhi emphasized. Words and poetry are the way to *"continue to possess the power to move people, touch their lives, speak across their hearts, reveal the great truth, bridge the distances that exist with a power, even greater than weapons: the power to transform people, communicate the beauty in the people, reassure, that here itself exists a heaven"* (2004, Sumeet Grover) Sunil's poetry creates its own place in contemporary literature. He studied ancient Indian history, political, social and economical problems. He believes in man and his powerful identity. Being a sensitive man, he is able to catch the attention of a larger group around the world. He wants to make his common man aware of his rights and duties. He dives deep into human emotions and passions to see the formulating role of ancient glory of ***Sindhu Sanskriti***. The poet is optimistic to overcome pathetic condition of the common man.

The poet tells us how globalization proves to be a mirage for common man, how values are lost gradually in the process. His poems are a whip on the overwhelming globalization. As a minute observer of global changes, he expresses socio- psycho analysis of illusive reality laid by globalization on us.

"I left my cocoon and pain gave me wings."

These striking lines from '*Our World Is Not For Sale'* by Sunil Awachar present kaleidoscope of common man and prove his extraordinary power of expression as well as perception of ideas. Sunil lecturer by profession and poet by avocation seem to be devoted to the cause of poetry. Language is not a barrier for him. A man, who writes in Marathi crosses the boundaries of nation for creation, thinks globally; acts locally, presents exceptional talent in his poetic output. His published anthologies "*Vartamanachya Kavita*', '*Bravo! Fox Minds of Capitalist', 'Matrusattechya Kavita', 'Poems of Global era', 'Father of the World: Dr. Babasaheb Ambedkar', 'Our WORLD is not for SALE '*are translated in English. An artist's search for the new world is reflected in these poems. Poet in the era of globalization money and machinery depicts,

"Let me tell you, our world is not for sale."

The impact of globalization on literature is manifold with both positive and negative associations. First and foremost it has inherent structures of hierarchy. The 'center' lies with the west. It establishes the superiority of western things like advanced technology, money, cut throat competition, nuclear families, success at any rate. The race of globalization is blind. Globalization swallows other cultures. It promotes one culture to display dominance in muscle, money and media. Globalization kills plurality. The problem in today's world is that everyone is uprooted. The Globe has become a village. The whole world is ours but we belong to nowhere. Here Sunil's poetry relates to the matters of head, heart and hand.

"My words still salute, Man!.. Represents his sorrow…. Pains!"

Poetry is the essence of nobility. Whatever is noble beautiful, lonely, targeted and sensitive is at once poetic. Poet celebrates and salutes individuality. His style echoes his various kinds of themes. He tries to run his pen to

spread message of equality, liberty and fraternity generate the feeling of freedom for those who are slumbering in darkness and superstitions.

"He is a man but does not behave like one
Is the only difference".

Sunil is bold, energetic and firing poet. To initiate the feeling of status, dignity and pride he draw his inspiration from *Spartaqus, Sambhaji* and *Mahar* regiment, rebellious youth in Egypt and those who fight for social, political freedom. In the process of economizing and modernizing poetry of this scientific age, we are emerging into thoughtless era. The poet is painfully asserts the typical predicament of being a man.

"They can't change man
Like they change channels with remote."

Sunil is global in thought and spirit despite his preference over his mother tongue, Marathi, for expression of his creative urge. Witty images from day to day life well known to common man, projects his search for stability, understanding of self, tragic stature of suppressed man, the voice of invisible self, fractured sensibilities, and ultimately leads towards modernism, embracing the idea of progress, breaking away from history.

"They have no tapes/ To measure my faith
How will they count tears in my eyes
I'll not be their computer program
Won't mould myself for them."

The poet has strived hard to adhere to the principle of self-awareness. Poetry and globalization are contradictory forces. Today's global village that is our world has generated lots of pain and psychological trauma. It is one of the basic instincts of human being to have some 'transcendent' vision, some idealized goal. Poetry is one of the many tools that keep alive this vision when globalization reduces everything for 'Sale'. Poet feels stifled. He watches the glaring disparity between man and man. The cruelty of scenario is bold and mocking and so is the voice of the poet.

"I am not what you expect me to be Yet! My limbs, my body,
Though not a machine like yours Feeling still swirl in my brain somewhere
In my brain somewhere/ Relations are carry bags"

The poet grew with many changes in relation to social life. One of the impending dangers of globalization is monopoly not only in the field of culture, language, food and living style but also in thinking, family structure social and mental set- up. The world is heading towards utter monotony. The common man is caught into thoughtless world. There is an emergence of thoughtless era by machine and mi itary power both hand in hand.

"Military rule gives you Bullet for ballet Autocracy for democracy."

Sunil Awachar as a global poet keeps his keen eye on the change in present scenario. His poems represent the realistic world of common man. The scientific progress and educational opportunities influenced social life but in reality the domain of social life remains much different from the above claims. Social unrest slows down the progress. The common man remains untouched. Progress fails not change his life. The poet observes and suffers. Through his poems he represents the unquenchable spirit of exploration and entrepreneurship of modern age of globalization. Common man has been from the slave mentality. This poem reflects such pain.

His poems are full of nostalgia for things that cannot be recovered and restored. He expresses the vacuum that has been created b the current culture.

"Hand attacking once is now dead
Extinct tail, transformed into scorpion sting, now
Lifeless breast unable to feed and brain locked
Key within/He can't decide.
Can't live…… walk on his own."

Sunil as a global poet writes with a sense of analysis, interpretation and evaluation of the contemporary social, political and economic realities of present text that reflects his response to the flux of experiences. He

unmasks the contradiction and disruption that affect humankind and condemn those objectionable aspects of contemporary life. Globalization has basically resulted in mental conflict. The comforts of modern life are alluring. But the loss is also heavy. Globalization has become a necessary evil. It is a dragon we ourselves do not want to get rid of.

"His alluring words/magical words and
All bent for prayer,/ all joined hands
Bent heads!/ being conscious
I carefully/ managed brain/ in its place."

The lines reflect the uniqueness and individuality of his personal consciousness and the poet has his roots in the native soil such individuality will naturally find expression with the special form and movement of thought peculiar to his age. If poetry is commentary on life, it is not so much a reaction to the reality of globalization, but the reality of human experience within globalization. We know and realize that we are slaves to the comforts of progress. It is our collective psyche of thousands of centuries in which we enjoyed settled and secured lives. Souls in the world of globalization crave for instant gratification, quick success, fast revenge, short term relationships. This is the paradox of modern life.

"Laugh….And kill the child in womb! Kidnap children for money."

The images which have been employed into the narrative mode not only represent the emotions of the poet but also of every individual, giving solid evidence that human life is not easy one. The world is governed by huge economic powers. The voice of the poet is quite frail before the cacophony of the globalized world.

"Man Born slave, grow slave, die slave. How
Can he be free? Everyone laughed poet,
Speaks imaginary, fantasies, they said."

The conflicts and melancholy of modern life find full expression in his poems. Through his philosophy of time and his views, he touches a vital chord within us on global problems of humanism. His poems transformed the whole fabric of private and social life. His poetry is not caught in emotions on the contrary he revolts against the conventions and limitations of present world. Sunil Awachar's poetry explores the limits of self expression and creates new forms of expression. He challenges the new generation of literary and cultural critics to find fresh, more piercing ways to picture "life englobed".

His poetry does change individual heart but the larger scenario seems to be beyond the poetic power. The reason is the reign of falsehood. We do not want to look at what we are. There is immense pretension. Everything is false love admiration, fame, success, money. There is purposelessness. Individual becomes a mockery of himself. Poetry upholds individual. Hoping for some revolution, some renaissance will awaken the blind civilization. Till then the poet keeps the flame of poetry alive. Globalization created livelihood struggles in this poem.

"Don't care for anything
Just say no…. No
Face them and say
No…. to war"

Poet uses device and expressions that challenge common sense or social propriety vis-a-vis the stark reality of economic poverty, insensibility debasement, despair, desolation, loneliness and prejudiced moral values and norms.

"I have no hands to defend…..My own hands."

Sunil draws attention to discrimination, corruption and exploitation at every level. He also draws attention to the sorry plight of the larger population, socio economic degeneration, political gimmicks, fictionalization and diversionary measures of governmental pollution and ecological imbalances.

"Man is junk/ Man is a scarp/ Man is a broken bottle… Man a piece of garbage./ Man is broken shoe/ Come…. Give me junk…. Man./It'll rust perish in water!/ A child in womb/ extra money for it!/ leave patients….. they are useless!/Only healthy man! Junk!"

The poet is not retrogressive or negative but forwards and seeks to curb the evil tendencies of contemporary reality. He rebels against hypocrisy, false values and notions, superstitions and prejudices that he observes around him. He sounds universal even in his individualistic stances. He is uninhibited in speaking against the forces of destruction His human concerns and sense of disappointment is understandable and genuine. He has a desire to see the thing around him improved. His suppressed rage turns out to be aesthetically authentic and competent.

"They are strong we weak. They shout we keep mum.
They courageous we failed. They happy alive we struggling to survive."

Sunil's poetic contribution of is not to be undermined in this regard. In fact he represents the essence of global poetry in Marathi. In his poetry language takes care of itself as it passes through creative consciousness rooted in the land.

The new poetry speaks of sensitivity of the new poetic consciousness opening new directions both, in its theme and treatment. It is naturally positive and human. Due to lack of faith of man in himself, Sunil express his anger in witnessing emotional exploitation of Indigent class.

The poet seems to be enraged by some kind of personal and social injustice, anxieties and therefore he reflects certain splintered fears and insecurities to give the message of social breakdown, human incapacity and paranoia.

"With a deceiving smile/ he shake hands/
I felt touch of death !
Mother feeding baby in free air
He came and she was afraid…..Why?"

The lady was afraid of deceiving smile of the man. Poet's dissatisfaction with the glaring contrast is seen apart from subtle but deep rooted anxieties even if in an ironical mode. The poet's disappointment derives from his observation of 'mother feeding baby in free air' and her fear bringing up the child with maximum personal care and attachment. He notes that the mother is economically, emotionally weak. She wants to save her motherhood, her lost values of 'being human.' Why it is the question for readers to think?

The narrator is well acquainted with an image varied of women over the ages. He strongly disapproves cultural, moral, social values which have undergone a massive change in modern times and establishes a new set of codes. The poet's attitude towards change in the values of motherhood contributes his quest for wholeness and deeper psychological pressure of parental need for security in the society. The poet shows various social and economic facets of today's life. The poet gives vent to the anger of third world communities against the post-colonial cultural hegemony of the west. In the poem on war, he raises the question.

"In refugee camps why are men bloodthirsty?"

He suffers from the hazardous effect on mankind due to thirst for money, lust for power leading to war. The world has left the cold war memories far behind but the relics of its agonies are still haunting the memories of the developing nations. The developing and poor nations of the South were exploited by the western major powers for their selfish interest of domination of the whole world. The poem reflects the condition of political and cultural tension between two worlds. Writers like chetan Bhagat, Arvind Adiga, Narayan surve, Yashawant Monohar, Sunil Awachar have caught up the nerve of globalization in their works. "Our world is not for sale" is a work where common man is caught in the war of globalization. He presents a new vision towards common man, at the same time also announce.

"I'll not beg at doors of so called superpowers".

In this regard Sunil justifiably says from the point of view of a revolution any artist that irrespective of whether one loves in the first or third world, it does not really matter. An old pattern of the mind is broken. He takes the stance of a detached observer and discusses personal emotions intellectually. He is certainly a man speaking to men. The characteristic of the poet is global vision. The poet wants to recall courage to fight against the colonial rule and capitalist society with his pen having ink of pain. The poet gives literary expression to his deep feelings on politics, perishing humanity and war of globalization.

Conclusion

The mission of Global Poetry: To actively encourage and enable the use of poetry to facilitate peace building at personal, social and international levels, To use poetry as a means for initiating dialogue between people of different civilizations, countries or territories, and To promote the notion of a human identity, and human dignity towards global citizenship. The sensitive Indian poets who possess a keen sense of art and style. He communicates a powerful human sensibility through his poems. Slavery, captivity, sub ordination were and are degrading and demoralizing. His poetry moves from freedom to slavery, from slavery to revolution, from revolution to independence and from independence to reconstruction. A poet complaint against the rulers in religious, political social field and exposes harsh realities in globalization. Poetry creates its own place in contemporary literature. He crosses the barriers of caste and creed. As a man he is giving literary expression to his deep feelings which reflects self-experience and burning indignation.

Reference

Awachar, Sunil, Me mahasattyechya Darashi Katora Gheun Ubha Rahanar Nahi Gauraw Publication, Aurangabad.2010

Sudhir Kakkar, The Essential Writings of Sudhir Kakkar. New Delhi: 2001 P. 339

Mc Cutchion David Quoted from S.C. Saha's Modern Indo Anglian love poetry Calcutta, 1971 P. 13

Bhatnagar, O.P. New directions in Indian Poetry in English Quest Vol. 1, P. 55

Nandy, pritish, Indian poetry in English Today, NewDelhi:Sterling publication pvt. Ltd.1981

Parthsarathy, R.(ed)Ten Twetienth Century Indian Poets, Delhi: Oxford University Press1984

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 4.55

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XV, Vol. X
Year - 8 (Half Yearly)
(Jan. 2017 To July 2017)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandal's College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 4.55 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue:XV, Vol. V, Jan. 2017 To July 2017

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	The Role of National Human Rights Commission in India	Dr. Vitthal Gonsatwad	1
2	The Element of Indianness in Indian English Poetry	Sunil Dhawale	5
3	Eco Tourism: A Potential Tool for Sustainable Development	Avanti Sanjay Chaphale	12
4	Rainfall Characteristics of Kholad River Basin	Dr. Vandana Deshmukh	22
5	Stress Levels of Policemen with and without Sports Background: A Comparative study	Dr. Sandeep B. Satao	27
6	A Sociological Study of Socio-Medical Problems	Rahul Kale	32
7	प्रेमचंद के उपन्यास साहित्य में गांधी विचार	डॉ. सय्यद ए. सय्यद झेड.	36
8	कथेच्या आकृतिबंधाचे विश्लेषण	डॉ. प्रफुल्ल गवई	41
9	कबड्डी खेळाडु यांच्या विकासासाठी शारीरिक क्षमता व शारीरिक घटक यांचे महत्व	महेश आर. पाटील	51
10	राजकारणातील महिला नेतृत्वाचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. रामदास फुलारी	55

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 4.55 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XV, Vol. X, Jan. 2017 To June 2017 22

Rainfall Characteristics of Kholad River Basin

Dr. Vandana Deshmukh
Dept. of Geography,
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati, Dist. Amravati

4 Research Paper - Geography

The science of hydrology requires metrology and climatology as it helps to understating the overall phenomena precipitation and its estimation. The major rain gauge station is located in the basin itself. The rainfall data was collected at this station and presented and analyzed. To reveal the rainfall pattern over the basin average rainfall data was collected from the water resource development department of Govt. of India. Rainfall over the Bembla basin for 10 years is presented in the tab and analyzed by complex line graph.

Water budget is important measure in hydrological studies and deals with water as input in the form of rainfall and water loss or abstractions in the form of evaporation and infiltration. This measure helps to identify the water surplus and water deficiency in the drainage basin. The basin receives input in the form of rainfall and excess input flows through streams and main river channel and further flows out of the basin in the form of runoff. This basin travels as Bembla river basin which experience sub-tropical monsoon climate. Generally, the basin receives rain from mid-June with the onset of south-west monsoon. The monsoon period accounts for a large proportion of the mean annual rainfall over the basin. 90% of rainfall occurs in the months of July and August. This proportion of rainfall decreases towards the eastern part of the basin. July is the rainiest

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 4.55 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XV, Vol. X, Jan. 2017 To Jun 2017 23

month throughout the basin, and accounts for 25% to 30% of the total annual rainfall. The rainfall data for 1998 to 2007 from the Bembla catchments area have been considered for drawing the graph. Average annual monsoon is 375 mm, which accounts for 91.50%. This area also receives rainfall during non-monsoon months of the year, but it is very less, 8 to 10%. Occurrence of monsoon rainfall varies from year to year. The maximum monsoon percentage is in the month of July and less in September.

TABLE NO. 1 :YEAR WISE (MONSOON MONTHS) RAINFALL DATA FOR BEMBLA RIVER BASIN (1998-2007) RAINFALL IN MM.

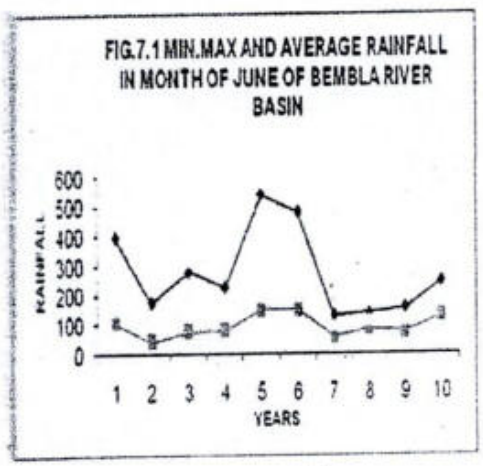
YEAR	RAINFALL STATUS	MONSOON MONTHS			
		JUNE	JULY	AUGUST	SEPT
1998	MAX.	294	440.7	289	241
	MIN.	104.7	121	75	132
	AVERAGE	249.35	280.7	182	186.5
1999	MIN.	41	123.1	330.3	80.2
	MAX.	175.5	224.6	135.2	229.6
	AVERAGE	108.25	173.83	232.75	204.9
2000	MIN.	74	199	283.7	2
	MAX.	279.2	525.8	113	71
	AVERAGE	176.6	362.4	198.35	36.5
2001	MIN.	78.3	70.4	452	2
	MAX.	225.3	210.9	118	100.8
	AVERAGE	151.8	140.6	285	51.4
2002	MIN.	148	9.4	336.5	85
	MAX	539.3	132.5	115.6	188.9
	AVERAGE	313.5	71.2	241.05	136.9
2003	MAX.	148	163	13	19
	MIN.	479	426.4	368.6	206.6
	AVERAGE	313.5	294.7	190.8	112.8

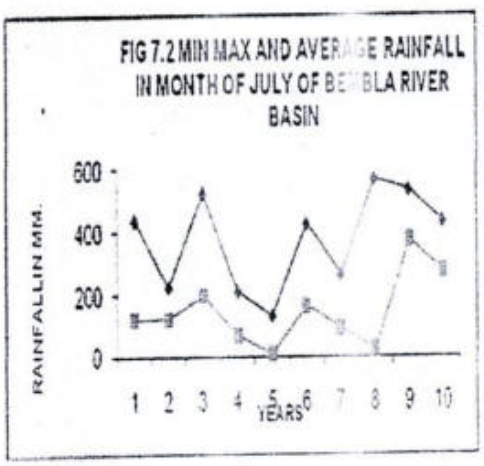
RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 4.55 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue : XV, Vol. X, Jan. 2017 To Jun 2017 24

2004	MIN.	57	92	68.8	50.2
	MAX.	129	262.4	269.8	108.5
	AVERAGE	93.0	177.2	139.3	79.3
2005	MIN.	83	25.35	139	86
	MAX.	139.4	569.9	474.9	243.9
	AVERAGE	111.2	297.6	366.9	164.9
2006	MIN.	72.51	374.79	249	81.4
	MAX.	154.1	533.4	383.6	217.4
	AVERAGE	113.3	454.1	316.3	149.4
2007	MIN.	125	273.8	102	190.5
	MAX	243.4	435	309.3	400.2
	AVERAGE	*184.2*	354.2 /	*205.6 /*	*295.341*

In June 2002, Bembla basin received the highest rainfall of 539.3 mm whereas in 1999, it received 41mm rainfall, that is the lowest in ten years. Following graph shows the minimum, maximum and average annual rainfall of Bembla river basin.

FIG.1: MIN.MAX AND AVERAGE RAINFALL IN MONTH OF JUNE OF BEMBLA RIVER BASIN

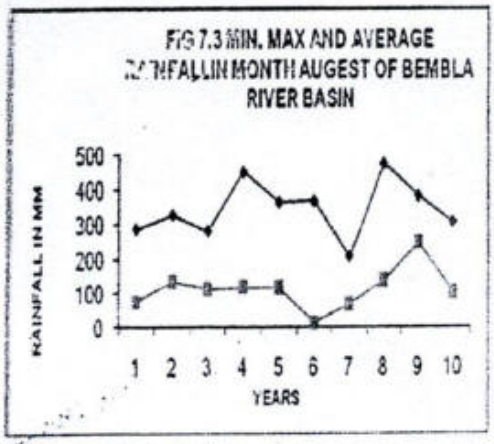

FIG 7.3 MIN. MAX AND AVERAGE RAINFALL IN MONTH AUGEST OF BEMBLA RIVER BASIN

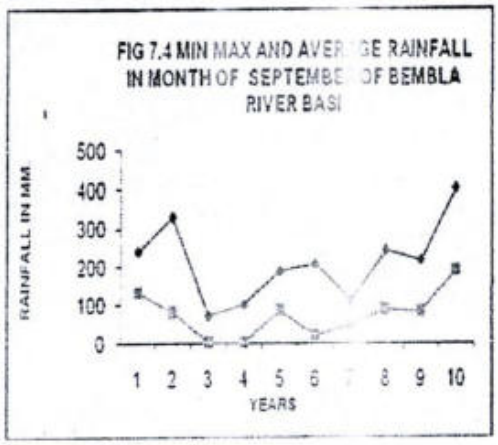

FIG 7.4 MIN MAX AND AVERAGE RAINFALL IN MONTH OF SEPTEMBER OF BEMBLA RIVER BASI

Main stream of the Bemblariver originates in the medium to low rainfall zone, whereas Kolad and Milmilli sub basins head in the medium to low rainfall zone in the eastern part of the basin. In addition to this, the geographical location and the east-west orientation of the Bembla basin also determine thetowards east (Kolad, Milmilli) i.e. less than 150 mm. The area of the lowest rainfall (<100 mm) is situated along the eastern divide. The seasonal pattern is almost similar to the annual distribution of rainfall, since more than 90% of the annual rainfall is concentrated during the monsoon season.

CONCLUSION

To illustrate the hydrological behaviour in reference to rainfall, runoff, evaporation and water fluctuation, the drainage basin has been analyzed in this chapter and following conclusion drawn.

1. Due to average yearly evaporation of the Bembla basin, the water level fluctu ates between 5 and 8 met. per year.
2. Total annual runoff in the basin is 208239 tcm. after evaporation and infiltration.
3. In 2004, due to less rainfall negative recharge is indicated during post monsoon.
4. Very less fluctuation in hydraulic condition from summer to winter was found.

References :-

1. Babar, Md. and Kaplay, R. D. (1998). Geomorphometric analysis of River Puma basin in Parbhani district (Maharashtra) India, Indian Journal of Geomorphology, Vol.3. No.l(Jan-June).pp. 29-39.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 4.55 ISSN 0976-0377
Interlink, Research Analysis Issue : XV, Vol. X, Jan. 2017 To Jun 2017 26

2. Brassington, R. (1999). Field Hydrology. John Wiley and Sons. New York. 2nd Ed. 248 p.
3. Babar, M.D. (2005). Hydrogeomorphology: Fundamentals, Applications, Techniques. New India Publishing Agency. New Delhi.
4. Dikshit, K. R. (1986). Maharashtra in maps. Maharashtra State Board for Literature and Culture. Bombay.
5. Deolankar, D.T. et.al. (1989). The Deccan basalt of Maharashtra - India their potential is aquifers, ground water 18 (5) pp. 434-437.
6. Devi, P. D.S., Srinivasulu, S., and Raju, K.K. (2001). Hydrogeomorphological and groundwater prospects of the Pageru river basin by using remote sensing data, Environmental Geology, vol. 40. pp. 1088-1094.
7. Deshpande, M. G. (2004). Groundwater exploration and management. SaketPrakashan. Aurangabad, pp.1-4.
8. Fetter, C. W. (2000). Applied Hydrogeology, 2nd Indian Edition, CBS Publishers and Distributors. New Delhi.
9. GSI, (1976) Geology of Pune District, Geol. Survey of India, New Delhi.
10. Gray, D.M (1945), Erosional Development of Streams and their Drainage Basins, Hydrophysical Approach to Quantitative Morphology. Bull. Geol. Soc. Am. Vol.56 pp
11. Kirpich, P. Z. (1940). Time of concentration of small agricultural watersheds. Civil Engg. (New York). 10 (6): 32.
12. Kale, V. S. (1980). Slope Morphology of Shivganga Basin, Unpublished M. Phil. Dissertation, University of Poona, p.65.
13. Kamath, G.W. (1999). Assisdeve and mong Tata McGraw Hill Publication, New Delhi, 720 p.
14. Meinzer, O. (1942). "Introduction", Hydrology, pp. 1-31. Dover Publications, New York.157.

Bankar 2017-18

2018

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

Vol. 3 No. 6 Nov. 2017

(UGC Approved Journal No. 63716)

Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

SPECIAL ISSUE

UGC Sponsored One Day National Seminar On

Impact of Globalization on Rural India

21st November, 2017

Organized by

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
LATE DATTATRAYA PUSADKAR ARTS COLLEGE,
NANDGAON PETH, TQ. DIST. AMRAVATI.
(Accredited B Grade by NAAC)

Guest Editors

Dr. Subhash K. Pawar
Mr. Vikas T. Adlok

MGEW SOCIETY'S
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES
KALYAN (MAHARASHTRA)
Contact: +91 9730721393 +91 8329000732 chcskalyan@gmail.com

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)
2017-18
ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

CONTENTS

ENGLISH SECTION

S. No.	Title of Paper	Author	Page No.
1	Impact Of Globalization On Health And Environment.	Prof. Kulkarni Girirao	10
2	Impact Of Globlization On The Changing Social And Economic Status Of Indian Rural Women	Anjali R. Wath	13
3	The Changing Role Concept Of Women In The Globalization	Dr.C.D. Kamble	16
4	Impact Of Globalization On Health And Environment	Prof. Sandeep Gore	18
5	Impact Of Globlization In Rural India	Sandeep M. Hadole	21
6	Impact Of Globoliastion On Small Skell Industries In India	Dr. Anurath Chandre	24
7	Globalization And Its Impact On Small Scale Industries In India	Dr. Anil K. Thakre	28
8	Impact Of Globalization On Indian Writing In English	S. P. Kamble	31
9	The Study Of Agricultural Productivity In India And State Of Maharashtra	Mr. Hari Pandhari Wangarwar,	33
10	Globalisation And Its Impact On Agricultural Sector Of India	Devedndra K. Bhawari	37
11	Impact Of Globalization On Health Sector In The Context Of Rural Indian	Dr. Siddharth Gangale	39
12	Globalization Vs Localization – A Search For An Alternative Path	Dr.K.B.Nayak	42
13	Impact Of Globalization On Health And Environment	Dr. R. B Waware, Swapnil Waware	47
14	Effects Of Globalization On Indian Rural Society And Family	Dr. A. D. Chauhan & Dr. Swati Girase	50
15	Impact Of Globalization On Rural Social Life	Prof. Eshwar L. Rathod	54
16	The Situation, Problems Of Indian Rural Women Within The Globalization: An Overview	Dr. Ramesh D. Rathod	58
17	Globalization & Rural And Social Insurance Issues In India	Dr Acharya R. D.	61
18	Impact Of Globalization On Education In India	Dr. S.S. Mahulkar	64
19	A Study On The Impact Of Globalization On Indian Society	Dr. Khushal J.Alaspure	67
20	Globaliation And Indian Educaton	Dr. Anil P. Jain	69
21	Impact Of Globalization On Rural Social Life	Bandu U. Jamnik	73
22	New Issues And Strategies Of Rural Marketing In The Changing Scenario With Indian Prespective	Dr. Mangesh Ramesh Bhavsar	76

17	जागतिकीकरण आणि भारतीय श्रमबाजारपेठ	प्रा. स्वाती एम. उगेमुगे	153
18	जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. बळीराम प. अवचार	156
19	जागतिकीकरणाचा ग्रामिण समुदायावरील प्रभाव : एक समाजशस्त्रीय अध्ययन	प्रा. सविता महाजन	160
20	जागतिकीकरणाचा ग्रामिण समाजावरील प्रभाव : एक समाजशस्त्रीय अध्ययन	प्रा. जयश्री घुगे	164
21	ग्रामीण समाजजीवनावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव	प्रा. सागर बडगे	168
22	जागितिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर होणारा परिणाम	डॉ. विजय नागरे	172
23	जागितिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावर पडलेला प्रभाव	प्रा. होमराज टी. रोठाड	176
24	जागतिकीकरणाचा भारतीय ग्रामीण सामाजिक जीवनावरील प्रभाव	प्रा. प्रदिप ल.अंबोरे	180
25	जागतिकीकरणाचा भारतीय शेती व्यवसायावर परिणाम	डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार	182
26	जागतीकीकरणाचा ग्रामीण भारतावरील परिणाम	प्रा. अस्मिता आर. ठोंबरे	188
27	जागतिकीकरणाचे ग्रामीण समाज संरचनेवर होणाऱ्या परिणामाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.सुधा मु. खडके (कडू)	191
28	जागतिकीकरण आणि जागतिक श्रमशक्ती	डॉ. स्वराली चं. कुलकर्णी	196
29	जागतिकरणाचा भारतीय शेतीवर प्रभाव	प्रा. मनोहर रा. चौधरी	200
30	जागतिकीकरण आणि ग्रामिण समाज	डॉ. बि. पि.उबाळे	204
31	जागतीकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परीणाम	प्रा.अनिल बि.वानखडे	207
32	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण जीवनावर प्रभाव	प्रा. दामोदर दुधे	209
33	जागतिकीकरण व भारतीय शेतीवरील परिणाम	प्रा.सुजाता आर.नाईक (गवई)	211
34	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण व आदिवासी कामगारावरील परिणाम : समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा नवा संदर्भ	डॉ. आनंद बनकर	216
35	जागतिकीकरणाचा भारतावरील प्रभाव - एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. अमरिष एस. गावंडे	220
36	जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परीणाम	डॉ. सचिन ज. होले, डॉ. एस. एस. सोमवंशी	225
37	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण स्त्री	प्रा. पुरुषोत्तम आर. बांडे	228
38	जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम	प्रा. नंदकिशोर उ.राऊत	232
39	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाजावरील प्रभाव ...	डॉ. छाया नेम्मानीवार	236
40	जागतिकीकरण - ग्रामीण समाज जीवन	प्रा. दिपक सां.देशमाने	240
41	पर्यावरण-हास व मानवी आरोग्य : एक ज्वलंत समस्या	प्रा. राजेश पां. मेश्राम	244
42	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाजावर पडलेला प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.बी.एच.किर्दक	246
43	जागतिकीकरणाचे सामाजिक, व्यवसायिक व राजकीय घटकांना प्रभावीत करणारे घटक	प्रा. राजेश ब्राम्हणे	248
44	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण भागावर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन	डॉ. विशाखा जगन्नाथ डेरे	251

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)
ISSN: 2454-55
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

34.

जागतिकीकरणाचा ग्रामीण व आदिवासी कामगारावरील परिणाम : समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा नवा संदर्भ

प्रा. डॉ. आनंद बनकर
समाजशास्त्र विभाग
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय
अमरावती

प्रस्तावना:

मानवी जीवनातील सर्व पैलंना जागतिकीकरणाचा स्पर्श झाला आहे. तंत्रज्ञान, कला, क्रिडा, खानपान, बोलणे वागणे, शिक्षण,मनोरंजन एवढेच काय गुन्हेगारीचेही जागतिकीकरण होत असल्याचे आपल्याला दिसते. जागतिकीकरण हे बाजारपेठेशी अर्थव्यवस्थांच्या विकासाशी मानवाच्या राहणीमानाच्या दर्जा उंचावण्याशी जोडलेले आहे. त्याचा परिणाम सांस्कृतिक, सामाजिक व आर्थिक अशा सर्व क्षेत्रात अनुभवास येत असला तरी त्यांचा कणा किंवा आधार हा आर्थिक आहे.

जागतिकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तूसहीत सर्व वस्तूंचा आयातीवरील निर्बंध उठविणे, आयात प्रशुल्काचा दर कमी करणे, सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचे खाजगीकरण करणे, विदेशी गुंतवणुकीला पूर्ण मुभा देणे, रुपया परिवर्तनशिल करणे, अधिकोषण व विमा ही क्षेत्रे विदेशी भांडवला करीता खुली करणे इत्यादी गोष्टीचा समावेश होतो.

जागतिकीकरणातून विकसीत राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत जो बदल होतो त्यामधून बेकारी, विषमता आणि दारिद्रय वाढत जाते. नव्या धोरणानुसार शासनाला सार्वजनिक उद्योगातील गुंतवणूक कमी करावी लागली. काही कारखाने विकल्या गेले. परंतू हातात आलेले भांडवल शासनाच्या अंदाजपत्रकातील तुट भरुन काढण्यासाठी वापरले गेले. गेल्या काही वर्षात १५० सार्वजनिक कारखान्यातील एक लाखाहून अधिक कामगार कमी केले गेले असून भविष्यात ४ ते ५ लाख कामगांरावर कमी होण्याची वेळ येण्याची शक्यता आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा सुरु झाली की मोठया प्रमाणावर वस्तूंची आयात होउ लागते. परकीय उत्पादनाच्या सपर्धेत टिकुन राहयाचे असेल तर देशी उत्पादकाना वस्तूंची गुणवत्ता वाढवावी लागते. उत्पादन खर्च कमी करावा लागतो. या दोन्ही प्रक्रियांचा कामगारांवर परिणाम होतो.

जागतिकीकरणमुळे कामाचे स्वरुप आणि कामगारांची नेमणूक या दोन्ही मध्ये फरक झालेला असतो.

कामाचे बदलते स्वरुप:

याचा अर्थ असा की, उत्पादकांना श्रमाची किंमत कमी करणे, त्यांची उतपादकता वाढविणे आणि त्यांच्यावरील आपली अधिसत्ता वाढविणे यासाठी प्रयत्न करावे लागतात.

तंत्रज्ञ व कुशल कामगार यांना कायम करुन इतरापासुन बाजूला काढल्याने ते व त्यांच्या संघटना यांच्यामध्ये आपण कंपनीचे भागीदार असून जागतिक बाजारपेठेतील स्पर्धेला एकत्रितपणे तोंड देत आहो अशी भावना निर्माण कली जाते.

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

जागतिकीकरणामधून कामगारांच्या पारंपारीक हक्कावर घाव पडत आहेत याबद्ल शंका नाही ते खालीलप्रमाणे-

१. नोकरीच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न आहेः

कारखान्यातील कुशल कामगाराचे भाग पाडून त्याची विभागणी करण्याच्या पध्दतीमूळे ही सुक्षितता नाहिशी होत आहे. परकियाच्या स्पर्धेला तोंड द्यायच असेल तर कामगारांची उत्पादकता वाढवून ती संख्या कमी करणे किवा पगारात कपात करणे होय.

२. कायद्यामार्फत ही कामगारांवर हल्ले चालू आहेः

जागतिक स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी कंपन्यांना अधिक स्वातंत्र्य असावे या दृष्टिने कामगार संघटना, सामुहिक करार आणि संप यांच्यावर निर्बध घालण्यात यावेत या दृष्टिने शासनावर दबाव आणले जात आहे. उदा. ऑस्ट्रेलिया व न्युझीलंड या देशात कामगार, मालकाबरोबर केलेले करार मान्य करण्यात आल्याने उद्योगाच्या पातळीवरुन कामगार संघटनांना खिळ बसली आहे. याउलट दक्षिण कोरीयामध्ये मालाकांना कामगाराना कामावर नेमण्याची काढुन टाकण्याची मूभा असावी अशा कायद्याचा विचार करित आहे. चीनमध्ये ही कामगांराना मुलभूत हक्क देणारे कायदे करण्यात दिरंगाई केली जात आहे.

३. कामगांराच्या संरक्षणाचा प्रश्न :

कामगार संरक्षणाच्या दृष्टिने विचार केला तर एकेकाळी कामागर संघटनाचे ऐक्य फार महत्वाचे मानले जाते. ज्या देशात मजुरी जास्त असून कामगारांना इतर सोयी असतात तेथे श्रमिक संघ राष्ट्रातील कंपन्या कमी मजूरी असलेल्या देशात जी गुंतवणूक करतात तयांना विरोध करतात. कारण त्यामूळे त्यांच्या देशातील रोजगारी कमी होते आणि कामगार संघटनाची शक्तीही कमी होते अशा रीतीने जागतिकीकरणामधून ठिकठिकाणचे कामगार परस्परांच्या विरोधात उभे राहतात.

४. स्त्रीयांच्या बाबतीत असमानताः

स्त्री शिक्षणाची व स्वातंत्र्यांची जह चळवळ झाली तीचा परिणाम स्त्रिया निरनिराळ्या क्षेत्रात प्रवेश करु लागल्या. भांडवलशाही व्यवस्थेत स्त्रियांना दोन पध्दतीने वागविल्या जाते. काही स्त्रिया उत्पादक व अधिकारी बनून विभिन्न क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करित आहेत. दुसरीकडे स्त्री चे शरीर आणि लैगिकता यांना महत्व देवून नफयासाठी त्यांचा वापर केला जातो.

५. जगण्याचा अधिकार :

मुलींसाठी मोफत शिक्षण आहे. परंतू गावात बहुतेक ठिकाणी माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळंची सोय नाही. शिक्षणावरील खर्चात कपात केल्यामूळे शाळंची वाढ खुंटली आहे. ग्रामीण भागातील वाहतूकीच्या सोयीचा अभाव असतो. दुर अंतरावरील शाळेत आपल्या मुलींना पाठविण्यास पालक तयार होत नाही. त्यामूळे दलित, आदिवासी भटक्या जातीतील मुली शिक्षणात मागे पडतात.

सार्वजनिक आरोग्यावरील खर्च कमी झाल्यामूळे सार्वजनिक दवाखान्यात पैसे द्यावे लागतात. औषधे फार महाग असल्यामूळे ते घेणे दुर्बल घटकांना परवडत नाही. याचा परिणाम स्त्रियावर होणे साहजिक आहे.

६. संस्कृतीचे विकृतीकरण :

रेडियो, टि व्ही. सिनेमा या माध्यमामूळे संस्कृतीच निर्मिती हा एक मोठा उद्योग बनला आहे. यामध्ये मनोरंजन, विश्राती, खेळ, पाहुण्यांची सरबराई, प्रवासी सुविधा, स्वप्ने, जीवनपध्दती

आणि भ्रम यांचा प्रसार करतो. सत्ताधारी वर्गाचा जनमानसावरील प्रभाव वाढविण्याचे एक साधन आहे. त्यांचा उद्देश ग्राहक संस्कृती बनविणे हा आहे. ग्राहक स्वप्नांचे पृथ्वीवरील स्वर्गाची कल्पना दारु, व्यभिचार, गुंगीचे औषध हे असते.

७. दलित कामगार :

भारतीय घटनेने अश्यपृश्यता नष्ट झाल्याचे जाहिर केले. परंतू सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यता पाळणे हा गुन्हा समजण्यात येवू लागला. शासकीय क्षेत्रात अनुसुचित जाती व जमाती यांच्या राखीव जागांची तरतूद करण्यात आली. परंतू शासकीय उद्योगांचे खाजगीकरण सुरु झाल्यावर दलितांसाठी राखीव ठेवलेल्या जागांची संख्या कमी होवून त्यांच्यामध्ये बेकारी वाढत आहे.

८. आदिवासी :

आज आधुनिक समाजात आर्थिक, सामाजिक, आणि राजकिय व्यवहार खाजगी मालमत्ता आणि लिखीत शब्द यावर आधारलेले आहेत. याठिकाणी पूर्वीपासून राहणा-या लोकांच्या पोटचा धंदा नाहीसा झाला याचा परिणाम म्हणून विकासाच्या नावाने आदिवासी लोक आपला निर्वाह साधंनाना वंचीत होत आहे.

९. जंगलाचे व्यवस्थापन आणि आदिवासी :

भारतातील जंगलांच्या व्यवस्थापन शासनाच्या नियंत्रणाखाली आहे. पुढे वनविकास महामंडळ स्थापन झाल्यावर नफा मिळविणे यालाही महत्व आले. या चौकशीमध्ये विकासाची प्रक्रिया याचा अर्थ अधिकाधिक नैसर्गिक शासकिय यंत्रणेमार्फत आणि शासकिय अधिकोषांचे नुकसान करुन खेडी व शहरे यांच्या हितसंबंधाचे पोषन करण्यासाठी वापरणे. ज्याचे पुनर्वसन होत नाही त मजुर म्हणून काम करतात. सरपन गोळा करुन आपले पोट भरतात. त्यामधून पर्यावरणाचा नाश होतो.

१०. विस्थापन आणि बेकारी :

ज्याच्यामूळे विस्थापन होते अशा कंपन्यानी विस्थापितापैकी प्रत्येक कुटुबातील एकाला नौकरी द्यावी असे काही वर्षापूर्वी ठरले होते. जमीनीचे रेकार्ड बहुतेक मृत पूर्वजांच्या नावाने असल्यामूळे या वंशजापैकी कुणाला नोकरी मिळयची यावरुन अनेक कुटूबांत भांडणे उभी होत. परंतू यांत्रिकीकरणामूळे कोशल्य लागणा-या नौक-या मोठया प्रमाणात कमी झाल्या. याचे परिणाम दिसून येण्यास फार वेळ लागला नाही. उदा. झारखड मधील वरिष्ठकरण पुरा खो-यात ज्या २५ खाणी मुळे १ लाख लोक विस्थापीत होण्याची शक्यता आहे. ज्यामध्ये ६० टक्के दलित व आदिवासी आहेत.

११. दडपशाहीकडून बाहेर फेकीपर्यंत :

जागतिकीकरणानंतर समुद्र किना-या लगतच्या प्रदेशात होणारी नवी गंतवणुक ही औद्योगिक कारखान्यात आहे. याठिकाणची जमीन पुर्वी सामायिक मालकीची असली तरी ती शासनाच्या मालकीची मानल्या गेल्यामूळे आदिवासी प्रकल्पग्रस्त मानले जात नाहीत. आदिवासी नुकसान भरपाई दिली जात नाही.

आदिवासी ही पूर्वी स्वस्त कच्चा माल आणि श्रम पुरविणारी एक शोषीत जमात असली तरी उदारीकरनांनंतर शोषीत म्हणूनही न राहता ती उद्योगांच्या बाहेर फेकली जात आहे. कारण आता खाणीचे पूर्ण यांत्रिकीकरण झाल्याने तेथे रोजगार फारच कमी आहे. कायदा हा जंगलाच्या शासकीय मालकीच्या तत्वावर आधारलेला असल्यामूळे कंपन्या या जंगलाचा ताबा घेवू शकतात तर अप्रत्यक्ष

फायदयापासूनही त्यांना वंचीत ठेवतात. ज्यांचे जगण्याचे साधन नाहिसा होवून ते अर्थव्यवस्थेच्या बाहेर फेकले जातात आणि दरिद्री जीवन जगणे त्यांच्या वाटयाला येते.

संदर्भसुची :

१. Labour and Globalization : trends, Issues and Challenges by Rene Eofreuco, p. 63 ,70
२. Alternative : Vikalp Vikas Adhyan KENDRA, Shridam 62, Link Road, Malad Mumbai, 64 Vol. VI No. 4 1998
३. Globalization : Impacts of Dalit G. Nancharia Vikas Alternative Vol. V No. 5, 1996, Mumbai.
४. Globalization, Culture and Women's Development Ed. Raj Mohan Sethi, Rawat Publication New delhi.
५. जागतिकीकरण आणि भारत : नलिनी पंडितए पेज नं. ३०, २००१
६. जागतिकीकरण आणि जागतिक व्यापार संघटना : डॉ. विनायक महादेव गोविलकर २००७
७. आतंरराष्ट्रिय अर्थशास्त्र : डॉ. गंगाधर कायदे पाटील, चैतन्य पब्लिकेशन नागपूर. १९९९
८. आतंरराष्ट्रिय अर्थशास्त्र : डॉ. धनश्री ममहाराजए २००५ शशीकांत पिंपळापूरे पब्लिकेशन औरंगाबाद.

संदर्भ सुची:

१. डॉ. निलम ताटके, डायमंड समाजकार्यकोश, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
२. प्रा. बी. आर. जोशी, डायमंड सामाजिक ज्ञानकोश, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
३. नरेश भार्गव, वैश्वीकरण समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्य, रावत पब्लिकेशन, जयपूर.
४. हरिकृष्ण रावत, समाजशास्त्र विश्वकोश, रावत पब्लिकेशन जयपूर. नई दिल्ली.
५. फर्नांडिस, ग्लोबलाईझेशन, बंगलोर.
६. समाजशास्त्र, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण मंडळ, पुणे.
७. डॉ. उज्वला वैरागडे, सामुदायिक विकास व विस्तार शिक्षण, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
८. प्रा. रा. ज. लोटे, भारतीय सामाजिक संरचना आणि समस्या
९. साधना साप्ताहिक, दैनिक लोकमत, दैनिक सकाळ.

❑❑❑

2017-18

ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 3.012(IIJIF)
(UGC Approved Journal No. 63716)

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOL. 3 NO. 6 Nov. 2017

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE

On the Occasion of
UGC Sponsored One Day National Seminar On

IMPACT OF GLOBALIZATION ON RURAL INDIA

21st November, 2017

Guest Editors
Dr. Subhash K. Pawar
Mr. Vikas T. Adlok

ORGANIZED BY

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
LATE DATTATRAYA PUSADKAR ARTS COLLEGE,
NANDGAON PETH, TQ. DIST. AMRAVATI (MS).

23	Impact Of Globalization On Labour Force	S. R. Tuppekar	80
24	Impact Of Globalization On Indian Society	Prof. Rahul S. Khandare	83
25	Impact Of Globlization On Small Scale Indusries In India	Janki Gode	85
26	Transition Of Indian Village In Kamala Markandaya's 'Nectar In A Sieve'	Dr. Pankaj D. More	89

HINDI SECTION

S.No.	Title of Paper	Author	Page No.
1	वैश्वीकरण के युग में ग्रामीण महिलाओं की स्थिति	प्रा भारती कृष्णराव देशमुख	93
2	भारत में ग्रामीण महिलाओं पर वैश्वीकरण का प्रभाव	डॉ.पुरुषोत्तम मनगटे	96
3	वैश्वीकरण व पर्यावरण एक सामाजिक अध्ययन	प्रा.डॉ. मधुकर वडते	100
4	वैश्वीकरण का समाज पर प्रभाव (अविकसित एवं विकासशील देशो के सन्दर्भ में)	डॉ. अनामिका प्रजापति	102

MARATHI SECTION

S. No.	Title of Paper	Author	Page No.
1	जागतिकीकरणातील ग्रामीण महिला सबलीकरण	डॉ. बी. आर. भोसले	108
2	भारतीय शेतीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव	प्रा. दिपक भिला चौधरी	110
3	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाजावरील प्रभाव एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. सुभाष के. पवार	113
4	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण सामाजिक जीवनावर परिणाम	डॉ.रमेश मा. सरपाते	117
5	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण महिला सक्षमीकरण: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ.पी.के.पवार	120
6	जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील प्रभाव	प्रा. मनोज गंगाराम राठोड	122
7	जागतिकीकरण, आरोग्य व पर्यावरण	प्रा.डॉ. उल्हास एन. राठोड	124
8	जागतिकीकरण आणि शेतीचा विकास	प्रा.डॉ.डी.एस.नामूर्ते	128
9	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण भागातील सामाजिक जीवनावर पडलेला प्रभाव	गोविंद यशवंतराव पाटोळे	131
10	जागतिकीकरणाचा भारतीय लघुउद्योगावर पडलेला प्रभाव	मोनाली विलास रिपोटे	133
11	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाज जीवनावरील परिणाम	प्रा. डॉ. संतोष एम. खंडारे	135
12	जागतिकीकरणाचे पर्यावरण व स्वास्थ्यावर होणारे परिणाम	प्रा. मनिषा म. किर्तने	138
13	जागतिकीकरण आणि भारतीय समाज	प्रा.दिपक रा.दामोदर	141
14	ग्रामीण आरोग्य आणि पर्यावरणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. आनंदा भिकुजी काळे	145
15	अमरावती शहरानजिक नवसारी गावातील मोलकरणीच्या आर्थिक समस्येचे टिकात्मक अध्ययन	डॉ. रोहिणी यु. देशमुख	147
16	लघु उद्योगावर जागतीकीकरणांचा पडलेला प्रभाव	श्री. देवानंद रा.गजभिये	151

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)
ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

8.

जागतिकीकरण आणि शेतीचा विकास

प्रा.डॉ.डी.एस.नामूर्ते
सहाय्यक प्राध्यापक
समाजशास्त्र विभाग
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती. मो.नं.8698525726

जागतिकीकरण हा 20 व्या शतकाच्या अखेरीचा आणि 19 व्या शतकाच्या सुरूवातीची महत्त्वाची अशी प्रक्रिया आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर इंग्लंडचे जागतिक राजकारणातील महत्त्व कमी होऊन अमेरिका व रशिया यांच्या रूपाने दोन नविन सत्ताकेंद्रे निर्माण झाली. पुढे रशिया या समाजवादी देशाचे विघटन झाले आणि भांडवलवादी अमेरिका हे एकच सत्ताकेंद्र शिल्लक राहिले. एकोणिसाव्या शतकात सर्वत्र जागतिकीकरण, उदारीकरण व खासगीकरणाचे वारे वाहू लागले. भारताने 1991 ला नवीन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केला. 1995 ला जागतिक व्यापार संघटना (WTO) स्थापन झाली. मुक्त अर्थव्यवस्था, खुली बाजारपेठ यामुळे जागतिकीकरण वेगाने वाढू लागले. जागतिकीकरणामुळे शेती, उद्योग, व्यापार, दळणवळण, बँका, विमा कंपन्या, मुलभूत सोयीसुविधा इत्यादीमध्ये अनेक प्रकारचे संस्थात्मक व रचनात्मक बदल घडून आले.

जागतिकीकरणाचा अर्थ -

जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी जगातील सर्व देशानी आपापल्या देशाच्या भौगोलिक सीमांचा विचार न करता जागतिक पातळीवर सर्व आर्थिक व्यवहार करून सर्व देशांची एकत्र बाजारपेठ म्हणजेच जागतिक बाजारपेठ निर्माण करणे याला जागतिकीकरण असे म्हणतात. थोडक्यात राजकीय सीमारेषा ओलांडून आर्थिक व्यवहारांचा विस्तार करणे होय.

जागतिकीकरणामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापार खुला असतो आयात व निर्यातीवर निर्बंध लादले जात नाही. सर्व आर्थिक व्यवहार बाजारातील मागणी-पुरवठ्यानुसार चालतात. त्याचप्रमाणे भांडवली वस्तुचे उत्पादन, तंत्रज्ञान, सेवासुविधा यामध्ये देशी-विदेशी अशा प्रकारचा भेदभाव केला जात नाही. कोणत्याही देशाला आपला उत्पादित माल इतर कोणत्याही देशात मुक्तपणे विकता येतो. याचा अर्थ उपभोक्त्याला जगात कोठेही तयार होणाऱ्या वस्तुचा उपभोग घेता येतो.

भारतात 1990 च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरूवात झाली. ह्या काळात देशावरचे विदेशी कर्ज एवढे वाढले होते की, जागतिक बँक (World Bank), आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (International Money Fund) ह्या खाजगी संघटनांनी भारताला आणखी कर्ज देणे नाकारले व कर्ज मिळविण्यासाठी भारतावर काही अटी लादल्या. ह्या अटीमध्ये भारताने आपल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये काही धोरणात्मक बदल करून तिला विदेशी कंपन्यासाठी खुले करणे समाविष्ठ होते. अर्थव्यवस्थेमधील ह्या बदलांना "आर्थिक सुधारणा" म्हटले गेले व त्यात जागतिकीकरणासोबत उदारीकरण व खाजगीकरण ह्यांचा पण समावेश होतो. ह्यांनाच एकत्रितपणे खा.उ.जा. धोरण असे संबोधले जाते. जागतिकीकरणामुळे आज सर्वसाधारण माणसाला देखील जगाची सर्व माहिती क्षणात उपलब्ध होते. जागतिकीकरणामुळे आज सर्व कामे सहज व सोपे झाले आहे.

जागतिकीकरण आणि शेतीचा विकास -

जागतिकीकरणामुळे शेती विकासावर काही अनुकुल व काही प्रतिकुल परिणाम झाले ते पुढील प्रमाणे -

अ) जागतिकीकरणामुळे शेती विकासातील अनुकुल परिणाम :

1) नवीन तंत्रज्ञान व बी-बियाणे खरेदी करण्याचे स्वातंत्र्य :

जागतिकीकरणामुळे शेतकऱ्याला शेतीची उत्पादकता वाढविणारी बी-बियाणे व तंत्रज्ञान इतर देशातून खरेदी करण्याची मुभा असते. नवीन बी-बियाणे व तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यामुळे शेती विकासात मदत होते. शेतकऱ्याला कोणते बी-बियाणे वापरावे याचे स्वातंत्र्य असल्यामुळे तो सर्वात चांगले बि-बियाणे वापरू शकतो व त्याचा वापर तो पुढील वर्षी करू शकतो. पारंपारिक पद्धतीप्रमाणे पिकातील काही भाग बी म्हणून ठेवू शकतो व त्याचा वापर पुढील वर्षी करू शकतो. ज्या बियाण्यांना संरक्षण देण्यात आले आहे असे बियाणे वगळून इतर बियाणे

तो विकू शकतो. पारंपारिक पद्धतीने होणारी शेती तो आधुनिक पद्धतीने करू शकतो. बी-बियाण्यांचा उत्पादक म्हणून शेतकरी काम करू शकतो. तसेच संरक्षित बी-बियाणे उत्पादनाचा हक्क असलेल्या व्यक्तीच्या संमतीने तो बी-बियाण्यांची व्यापारी तत्त्वावर विक्री करू शकतो. अशाप्रकारे शेतकरी शेतीची उत्पादकता व शेती उत्पादनात वाढ होवून शेतीचा विकास होतो.

2) सबसिडी व निर्यात :

शेतीची उत्पादकता वाढविण्याकरिता आधुनिक बी-बियाणे, रासायनिक खते, नवीन अवजारे, पाणीपुरवठ्याच्या सोयी इ. ची गरज असते. याचा वापर मोठ्या प्रमाणात करून शेतीची उत्पादकता वाढविण्याकरिता सरकार शेतकऱ्यांना य वस्तुवर सबसिडी देते. जगातील अनेक देश खतावर मोठ्या प्रमाणात सबसिडी देत असते. विशेषत: जपान व पूर्व युरोपातील देशानी मोठ्या प्रमाणात शेतमाल उत्पादनाकरिता सबसिडी दिल्याने या देशांना शेतमाल कमी किमतीला विकून आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ काबीज करता आली. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मात्र अशा प्रकारे दिल्या जाणाऱ्या सबसिडीवर बंधने आहेत. त्यामुळे भारतासारख्या कमी सबसिडी दिल्या जात असणाऱ्या देशांना जागतिकीकरणाचा फायदा घेता येऊ शकतो. कारण इतर देशांना सबसिडी कमी करावी लागणार आहे. त्यामुळे त्यांच्या किमती वाढतील. परिणामी त्यांच्या शेतमालाच्या तुलनेत भारतीय शेतमालाला निर्यातीत संधी मिळू शकते. थोडक्यात जागतिकीकरणात सबसिडी टप्प्याटप्प्याने कमी करण्यात येत असल्यामुळे भारतासारख्या देशांना शेतमालाची निर्यात वाढविता येते. मोठ्या प्रमाणात शेतमालाची निर्यात होवू लागल्यास शेती विकासात मदत होते.

3) कृषी आधारित उद्योगात वाढ :

जागतिकीकरणामुळे नवीन शेती तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला जात आहे. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढत आहे. शेतीची उत्पादकता वाढल्यामुळे शेती आधारित उद्योगांनाही चालना मिळते. जसे शेती अवजारे तयार करणारे कारखाने, बी-बियाणे कंपन्या इत्यादी. शेती आधारित उद्योगांची संख्या वाढत आहे. तसे शेतीचाही विकास होत आहे. त्यामुळे रोजगार निर्मितीत वाढ होते.

4) निर्यातीच्या दिशेत बदल :

जागतिकीकरणामुळे आशियाई बाजारात मोठया प्रमाणात निर्यात वाढली आहे. जागतिकीकरणापूर्वी भारताचा व्यापार हा युरोप व अमेरिकेवर अवलंब होता. आता जागतिकीकरणामुळे भारताचा व्यापार अनेक देशांशी होत आहे. जागतिकीकरणात खुले व्यापार धोरण असल्यामुळे जगातील कोणत्याही देशाबरोबर व्यापार करता येतो. शेतीसंबंधी अवजारे व तंत्रज्ञान खरेदी करता येते. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढविण्यास मदत होते.

5) बी-बियाणे निर्मिती हक्क :

जागतिकीकरणामध्ये बी-बियाणे उत्पादित करून त्यांची विक्री करण्याचे स्वातंत्र्य असते. यामुळे जगातील देशांना सुधारित व अधिक उत्पादन देणारे बी-बियाणे प्राप्त होतात. यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढते, बी-बियाण्यांच्या निर्मिती हक्कामुळे भारतातील शेतकऱ्यावर विपरित परिणाम होईल असे वाटते. परंतु भारतातील प्रयोगशाळेत वेगवेगळ्या हवामानात टिकून राहणाऱ्या वनस्पतीजन्य बी-बियाण्यांच्या नवनवीन जाती शोधून काढल्या जातील. भारतात 175 प्रकारचे संकरित बी-बियाणे आहेत. त्यातील 98 प्रकारचे बी-बियाणे भारतातील शास्त्रज्ञांनी निर्माण केलेले आहेत. जागतिकीकरणामुळे शास्त्रज्ञांच्या संशोधनवृत्तीस चालना मिळून शेती उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होईल.

6) हरितगृह क्रांती :

देशात हरितगृहाच्या साहाय्याने शेती करण्याची नवीन पद्धत सुरू होत आहे. त्यामुळे सिमांत शेतकरी, अल्पभूधारक शेतकरी सुद्धा आधुनिक तंत्रज्ञानाचा लाभ घेवू लागले आहेत. अल्पभूधारकांनी अल्प जमिनीतून मोठे उत्पादन मिळू लागले आहे. हरितगृहाच्या साहाय्याने शेती करण्यासाठी लागणारे भांडवल अल्प व्याजदराने बँका उपलब्ध करून देत आहेत. भारतीय फळे, फुले व भाजीपाला यांना जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे.

7) निर्यातीच्या रचनेत बदल :

जागतिकीकरणामुळे निर्यातीच्या रचनेत बदल झाले आहेत. भारतात जागतिकीकरणापूर्वी निर्यातीमध्ये ताग, तागाच्या वस्तू, कापूस, चहा, तेलबिया, मसाले इत्यादी वस्तूंचा समावेश होतो. आता जागतिकीकरणामुळे

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

अशा वस्तूंच्या निर्यातीत घट होवू लागली आहे तर तयार कपडे, तांदूळ, साखर, संगणक साहित्य, कॉफी, मासे व त्याचे पदार्थ इ. वस्तूच्या निर्यातीत वाढ झाली आहे.

ब) जागतिकीकरणाचे शेती विकासातील प्रतिकुल परिणाम :

1) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व :

शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी नवनवीन संस्कारित बी-बियाण्यांचा शोध लावला जात आहे. या बी-बियाण्यांचे उत्पादन हक्क जी बहुराष्ट्रीय कंपनी घेईल तिच्याकडून बि-बियाणे खरेदी करावे लागेल. हे बियाणे साठविण्याचा व विक्री करण्याचा अधिकार शेतकऱ्यांना असणार नाही. संबंधित कंपनीला रॉयल्टी देवून बि-बियाणे खरेदी करावे लागतील. शेतकरी व संशोधक यांना जर बियाण्यांचे उत्पादन करायचे असेल तर त्यासाठी त्यांना परवाना घ्यावा लागेल.

2) अल्पभूधारकांना स्पर्धेत टिकणे कठीण :

जागतिकीकरणामुळे परकीय कंपन्या कृषी क्षेत्रात येत आहेत. या कंपन्यामुळे मोठ्या प्रमाणात भांडवल उपलब्ध असल्यामुळे त्या सुधारित बि-बियाण्यांचा अवलंब करून मोठ्या प्रमाणात उत्पादन काढतील. या कंपन्यानी जर अधिक शेती आपल्या ताब्यात घेतली व शेती उत्पादनाला सुरूवात केली तर सिमांत शेतकरी व अल्पभूधारक त्यांच्या स्पर्धेत टिकून राहू शकणार नाही.

3) बौद्धिक संपन्नता :

बौद्धिक संपन्नततेविषयीच्या तरतूदीनुसार भारतातील नवीन संशोधन व विकास विपरित परिणाम होईल.

4) शेतीची कारखानदारीकरण होईल :

जैविक तंत्रज्ञानाच्या आधारे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले तर शेती उत्पादन शेतीवर होण्याऐवजी प्रयोगशाळेत होऊ लागेल व परिणामी शेतीचे कारखानदारीकरण होईल.

निष्कर्ष :

नविन आर्थिक धोरणाची सुरूवात देशापुढे निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटातून झालेली बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना आपल्या अर्थव्यवस्थेची दारे खुली झालेली आहेत. देशात ज्या ठिकाणी सोयीसुविधा उपलब्ध आहेत, अशा ठिकाणीच केंद्रीकरण झाल्याने ग्रामीण भाग पूर्वीप्रमाणे आजही मागासलेला राहीला आहे. या भागाच्या विकासाशिवाय देशाला आर्थिक महासत्ताक होण्याचे स्वप्न पूर्ण करता येणार नाही. तेव्हा सरकारने ग्रामीण भागात पायाभूत सोयीसुविधा निर्माण करून द्याव्या म्हणजे उद्योगधंदे ग्रामीण भागात उभे राहतील.

देशातील शहरीकरणाचे प्रमाण ग्रामीण भागाच्या प्रमाणापेक्षा कमी आहे. ग्रामीण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती. शेती व्यवसाय महागडी बि-बियाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके, सिंचन व अवजारे यामुळे तोट्यात गेला आहे. देशात दिवसेंदिवस अवेळी पडणारा पाऊस, शेतीचा आकार कमी, वाढते कर्ज, कुटुंबातील अल्प साक्षरता, हवामानाची प्रतिकुलता अशा अनेक कारणांनी शेतकऱ्यांचे आत्महत्या सत्र थांबता थांबण्यास तयार नाही. तेव्हा सरकारने शेतीमध्ये पिकांच्या होणाऱ्या नुकसानीचा अंदाज घेवून विम्यापोटी सर्व रक्कम शेतकऱ्यांना द्यावी.

संदर्भ :

1. डॉ. खंदारे विलास - विकास आणि पर्यावरणीय अर्थशास्त्र, के. एस. अतकरे, कैलास पब्लीकेशन, औरंगपूरा, औरंगाबाद.
2. www.google.com
3. अर्थसंवाद - मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक (एप्रिल-जून 2015)
4. डॉ. डोळे, ना. य. - नवे आर्थिक धोरण, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
5. साठे मधूसूदन दत्तात्रय - जागतिक अर्थव्यवस्था - 2007 मेहता पब्लीशिंग हाऊस, दिल्ली.

❑❑❑

2017

Dr. Nitin V Changole

MAHAMUL/0305/[illegible]
ISSN-2319-[illegible]

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

VIDYAWARTA®

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

|| Index ||

1) RIGHT TO INFORMATION ACT: AN EMPIRICAL STUDY IN THE.....
Anupama Sharma, Chandigarh. || 09

2) Different aspects of Khushwant Singh's in History & Literature
Dr. Charu Agarwal, Dhampur || 13

3) A Study on Indian Accounting standards convergence with International Accounting....
Dr. Sunitha Alakanti, Hanamkonda, Telangana State || 16

4) Health Status of Rural-Tribal Women in Jharkhand
Baidehi Kumari, Ranchi || 22

5) Crime Against Women & the Legal Protection available in India
Adv.(Dr) Vijay Bahiram, Dhule (Maharashtra) || 25

6) AN ANALYTICAL STUDY ON FINANCIAL PERFORMANCE OF SELECTED.....
Rakesh Bhoi, Vallabh Vidyanagar || 29

7) IMPACT OF ENTREPRENEURSHIP TRAINING ON SKILL DEVELOPMENT AND EMPLOYABILITY-....
Saroj Bala Dewatwal, Jaipur, Rajasthan. || 33

8) Discovering the Rising Trends in Human Resource Management
Dr. Sabrina D'souza || 40

9) An Impact of Environment on Carbon Trading
Dr. Santosh Koner, Chatra Bankura || 44

10) WOMEN EMPOWERMENT AND THE INANE SOCIETY
Cassiana William Lawrence, Secunderabad, Telengana. || 46

11) A STUDY ON CORPORATE GOVERNANCE AND CSR FOR SUSTAINABLE.....
DilipKumar K. Parmar, V.V.Nagar (Gujarat) || 52

12) Religious Fanaticism Nurtured by Social Intolerance Reflected in Adiga's First Story of....
Vaibhao C. Patil, Amravati (MS) || 57

13) Gandhi on Women's Empowerment
Dr. Premapallavi C. B.,Chitradurga, Karnataka. || 60

14) Water Resources Management and Water Quality, Case of Bhopal (M.P.)
Mrs. Chhaya Sharam—Dr. Bharat Singh Goyal, Raisen (M.P.) || 62

http://www.vidyawarta.com/03-2017-1.html

15) STUDY OF THE WORK ORIENTATION OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN RELATION....
Taddi Srinivasa Rao, Andhra || 65

16) IMMORAL PHARMACEUTICAL SALES PROMOTION PRACTICES OF [illegible]ES
Dr. Ramkrishna Shuk[illegible] Harshit Kumar Sharma, Bhopal || 72

17) IMPACT OF GLOBALIZ[illegible]N ON INDIAN MANAGEMENT PRACTI[illegible]
Dr. P.M. Taley, Amravati || 75

18) Implementation for IAY Scheme in Telangana State
Rapolu Venkateswarlu, Hyderabad || 79

19) Fluid Identities in Cyril Dabydeen's "The Rink" & "All the [illegible] Men"
R.VISWANATHAN—Dr SHEELA P. KARTHICK, Madurai || 84

20) Required Skills for Future Teachers in Changing World
Dr. Shashikant Yadav, Hazaribag, Jharkhand || 87

21) चंद्रपूर जिल्हयातील धान उत्पादकांच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन
प्रा.विनोद माधव बरडे—प्रा.सौ.रिता विवेक सोनटके || 90

22) साहित्यातील 'प्रभाव' संकल्पना
प्रा. रा. ज. चाटे, परळी—वैजनाथ, जि.बीड || 95

23) देवदासींच्या जीवनातील होरपळ चित्रित करणारी कादंबरी : चौंडके
प्रा. डॉ. यशवंत हाके, ता.बदनापूर, जि.जालना. || 102

24) टोमॅटोच्या सुधारित लागवडीतून दर्जेदार उत्पादन
प्रा. साहेबराव दौलत निकम, नाशिक || 106

25) अकोला जिल्हयातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मूल्य आणि स्व संकल्पना.....
डॉ शोभना पु सावजी, अकोट.जि.अकोला || 109

26) कांदा समस्येवर कायमस्वरूपी उपाययोज[illegible] हवी
प्रा.डॉ.कृष्णा शंकर शहाणे, नाशिक || 114

27) आदिवासी तडवी भिल्लांची सामाजिक नाते संबंध व्यवस्था आणि परंपरा-एक शोध.
अजीज रशिद तडवी, जळगांव (महा.) (भारत) || 117

www.vidyawarta.com

28) पन्ही मेहदवी नबाबाच्या काळातील आर्थिक जीवन
डॉ. नितिन व. चांगोले, अमरावती || 121

29) दिव्यांगजन:समाजशास्त्रीय विवेचन
ममता सिंघल, कोटा (राज.) || 123

30) आचार्य शुक्ल और उनका इतिहास लेखन
डॉ॰ ओमप्रकाश नारायण द्विवेदी, जम्मू || 128

31) भारतीय दर्शन में प्रामाण्यवाद
डॉ॰ प्रवीण कुमार गुप्त, कुशीनगर (उ०प्र०)। || 130

32) माध्यमिक शिक्षा परिषद उत्तर प्रदेश एवं केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा परिषद द्वारा.....
राहुल गुप्ता–प्रो॰ बी॰ सी॰ दूबे, मेरठ || 135

33) भारतीय दर्शन में माया की परिकल्पना; आदि ग्रंथ के सन्दर्भ में
डॉ॰ हरप्रीत 'कौर', चण्डीगढ़ || 140

34) भीष्म साहनी के उपन्यासों में जीवनमूल्य:एक विश्लेषण
नवजोत कौर, कपूरथला। || 148

35) वैष्णवमूल्यों एवं आस्थाओं के सन्दर्भ में लक्ष्मीनारायण शर्मा का काव्य
डॉ॰ मुनीश कुमार, हमीरपुर, हिमाचल प्रदेश. || 154

36) प्राचीन भारत में राजा–राजकीय कानून और न्याय व्यवस्था
डॉ॰ ज्योति मिश्रा || 162

37) छेनियों का दंश....
डॉ॰ उत्तम कुमार शुक्ल, फतेहपुर (उ०प्र०) || 165

38) भाषा शिक्षण में कम्प्यूटर की भूमिका
देवेन्द्रसिंह ठाकुर, धरमपुरी, जिला–धार || 167

39) *रामानुजाचार्य और स्वामिनारायणके विशिष्टाद्वैत मतकी भिन्नता*
डो. द्युति जयेन्द्रकुमार याज्ञिक, अहमदाबाद. || 170

40) गुरूमति संगीत में भक्त नामदेव जी की रचनाएं
रतिंदरजित कौर || 176

www.vidyawarta.com/03 – http://www.printingarea.blogspot.com

28

पन्ही मेहदवी नबाबाच्या काळातील आर्थिक जीवन

डॉ. नितिन व. कांगोले
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना :

इ.स. १८ व्या शतकात गढा येथील गोंड घराण्याला उतरती कडा लागली. देवगडचे गोंड घराणे उदयास आले. या घराण्याने नागपूर शहराचा विस्तार केला. हे गोंड राजे मोगलांचे खंडणीदार होते. मुगल बादशाह औरंगजेबाने खंडणीच्या थकबाकी पोटी देवगडची मालमत्ता जप्त केली. त्यानंतर कोकशाहा हा राजा गादीवर आला. कोकशाहानंतर बख्त बुलंद गादीवर बसला याच कालखंडात अफगाणिस्तानातून आपले नशिब अजमाविण्याकरीता घोड्याच्या व्यापाराच्या निमित्ताने सुलतानखॉ आणि सरम्मसखा हे दोन बंधु नागपूरात आले आणि बख्त बुलंदच्या नोकरीत राहिले. त्यानंतर मोगलांचा वज्हाडचा सुभेदार अलीमर्दानखॉ याच्या नोकरीत एलीचपूर येथे आले. पुढे वज्हाडसुभा निजामाच्या अमलाखाली गेला. निजामाचा मुलगा निजामअली एलीचपूरचा अधिकारी होता. सुलतानखॉ आणि सरम्मसखां यांच्याशी त्याची ओळख झाली आणि सुलतानखॉ चा पुत्र इस्माईलखॉ याला त्याने हैद्राबादला नेले. अचलपूरमध्ये बाहेरुन आलेल्या घराण्यापैकी हे एक प्रतिष्ठीत घराणे होते. पुढे इस्माईलखॉ ला इ.स. १७५८मध्ये एलीचपूरची दिवाणगीरी मिळाली. या घराण्यात कर्तबगार नबाब म्हणून इस्माईलखॉ, सलाबतखॉ, नामदारखॉ, ईब्राहीमखॉ, गुलाम हसनअली खा आणि शम्सखातून यांनी अचलपूरच्या नबाबी घराण्याचा कारभार पाहिला.

सामान्य आर्थिक परिस्थिती :

विदर्भ पुर्वीपासूनच कृषीप्रधान प्रदेश आहे. विदर्भाची जमीन अत्यंत सुपीक काळी कसदार असल्यामुळे कृषी उत्पन्न उत्तम होते. विदर्भामध्ये मुख्य पिके ज्वारी, गहू, कापूस ही होती. तर सिंचन पिके म्हणून भुईमूंग, मिरची व जवस यासारखी पिके घेतली जात होती. सिंचनामध्ये दोन प्रकार होते. पाटस्थल आणि मोटस्थल त्यापैकी विदर्भात मोटस्थल सिंचन पद्धती प्रचलित होती. सामान्यत: शेती ही पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून होती. फळ पिकामध्ये आंबा हे मुख्य पिक होते. त्याचप्रमाणे सातपुड्यातील उत्तम प्रतीचे सागवान आणि हळदू जातीचे लाकूड ही घरबांधणीसाठी लागणारी सामुग्री विपुल प्रमाणात उपलब्ध होती.

विदर्भाची जमीन अत्यंत काळी कसदार व सुपिक असल्यामुळे कृषी उत्पन्न उत्तम होते. म्हणून विदर्भामध्ये निजामाच्या काळापासून जमीन महसुलाची उत्तम व्यवस्था राखण्यासाठी देशमुख, देशपांडे, नबाब यांना नेमले होते. यांच्या जवळ शेकडो एकर जमीनी होत्या. ह्या जमिनीचे भाग कुळांना कसण्याकरीता देत असत. या शिवाय खतीब (धर्मगुरु), मशीदीमध्ये पाण्याचे टाके भरण्याकरीता एका हिंदुला ३६ एकर जमीन दान दिली होती. खतीबाकडे ६ गावात जमीन होती. (अचलपूर, सुर्जी, अंजनगांव, दर्यापूर, अडगांव, अकोट) या ठिकाणी आजही त्याच्या जमीनी आहेत.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर कुळ हा जमीनीचा मालक बनला. नबाबांनी जमीन महसुलाची व्यवस्था आपल्या अधिकारात ठेवली होती त्यासाठी त्याने जमीनीचे भाग, जहागिरी, इजारदारी, इनामदारी म्हणून दिले होते. याशिवाय कर्तृत्ववान व्यक्तीला बक्षिस म्हणून सुद्धा काही जमीनी दिल्या होत्या. वरील सर्व जमीनी करमुक्त होत्या. जमीन महसुलाचे काम देशमुख, देशपांडे, जहागिरदार, इनामदार, इजारदार, पाटील, कुळकर्णी ही वतनदार मंडळी जनतेपासून महसुल वसुली करुन सरकारात भरणा करीत होती. नबाबाचा महसुल यंत्रणेवर फारसा खर्च नव्हता परंतु एकंदरीत शेतकरी मात्र या दोन्ही शासन यंत्रणेमुळे भरडल्या जात होता, त्यामुळे नबाबी कालखंडात शेतकरी समाधानी असलेला दिसत नाही.

व्यापार :

विदर्भातील अर्थव्यवस्थेचा पाया कृषी उद्योगावर अवलंबून होता. या उद्योगात ८०% भाग शेती, शेतमजुरी व पुरक आणि सहाय्यक उद्योगात गुंतला होता. शेतीचा किफायतशिरपणा व्यापाऱ्यांनी शेतीमालाला भाव देण्यावर अवलंबून होता.

विदर्भाचा कापूस व्यवसाय जुना आहे. या कापसाला अमरावती कॉटन असे नाव होते. वज्हाडात बन्नी आणि जरी ह्या दोन प्रकारच्या कापसाच्या जाती प्रसिद्ध होत्या.

१) बन्नी :

बन्नी ही हलक्या जमीनीत पेरल्या जाणारी जात होती. एकरी ३२० पौंड असे उत्पादन होते. मुख्यत्वे करुन ही जात

हिंगणघाट विभागात पिकविल्या जात होती.

२) जरी :

जरी या जातीचा कापूस अचलपूरच्या परगण्यात पुर्णेच्या खोज्यात पिकविल्या जात होता. एकरी उत्पादन बन्नी सारखेच होते. परंतु लांब धाग्याचा, जाड व मजबुत असा यामध्ये फरक होता. व्यापारी सुद्धा जरीला जास्त पसंती दाखवायचा जरी आणि बन्नी एकत्र करुन हा कापूस परदेशी पाठविला जात होता. यालाच अमरावती कॉटन असे म्हटल्या जात असे.

अमरावती वरुन कापूस ५०० मैल अंतरावर मिर्झापूरला बैलगाडीने पाठविला जात होता. ४५० मैल अंतरावर कलकत्ताला नेल्या जात होता आणि येथून जहाजाने इंग्लंडला पाठविला जात होता. पुढे इंग्रजांनी नॅरोगेज रेल्वे मार्ग टाकला. मुर्तीजापूर-अचलपूर, मूर्तीजापूर-यवतमाळ, मुर्तीजापूर-पुसद, दारव्हा हा मार्ग इंग्रजांनी प्रस्तापित केला.

अमरावती कॉटन इंग्लंडच्या बाजारपेठेत मॅन्चेस्टरच्या गिरण्यामध्ये प्रसिद्ध होता. तो कापूस जवळजवळ पुर्णेच्या खोज्यातच पिकविल्या जात होता. अचलपूरात स्थानिक बाजारपेठ नसल्यामुळे तो अमरावतीला पाठविला जात होता. म्हणून त्याला अमरावती कॉटन असे नाव देण्यात आले. या व्यवसायामुळे रोजगार निर्मिती झाली, शेतीवरील बोझा कमी झाला, अचलपूरात विणकर उद्योग भरभराटीस आला. याशिवाय धातूची भांडी तयार करणे, स्फोटकांचा व्यवसाय, शस्त्रांचा व्यवसाय सुद्धा भरभराटीस आले. इ.स. १८४५ मध्ये भयानक दुष्काळ पडला होता. परंतु त्या दुष्काळात सुद्धा अचलपूर शहरावर फारसा परिणाम झाल्याचे दिसत नाही ही बाब लाक्षणिय मानली पाहीजे.

राजस्व व्यवस्था :

व-हाडचे शासन दोन सत्तेमध्ये विभागले होते निजाम आणि नागपूरकर भोसले दक्षिणच्या मोगली सहा सुभ्यात व-हाडचा सुभा हा अत्यंत सुपीक होता. याला दो अंमली शासन असे म्हटल्या जाते. निजाम, भोसले यांच्यात साठ-चाळीशीच्या तहाने यांची सांगता झाली. साठ टक्के भोसल्याना तर चाळीस टक्के राजस्व नबाबांना मिळत होते. चाळीस टक्क्यात अचलपूरचे प्रशासन चालविले म्हणजे नबाबांसाठी एक प्रकारे तारेवरची कसरत होती. तरी इस्माईलखॉ ते नामदारखॉ पर्यंत हा कारभार व्यवस्थित चालला.

मुख्य उत्पन्न कृषी राजस्व होते. जमीन महसुल इतर विभागापेक्षा जास्त होता. युद्ध आणि संरक्षण यावर सुद्धा भरपुर खर्च होता. त्यामुळे नबाबाची स्थिती सुदृढ राहत नव्हती. व्यापारातून कर मिळत होता.

वनविभाग फार विस्तीर्ण असल्यामुळे लाकुड, औषधी, कापूस व्यवसाय, विणलेली वस्त्रे, धातु उद्योग, शस्त्रोद्योग, दारुगोळा यापासून मिळणारा कर मोठ्या प्रमाणात होता.

व्यापारासाठी चलन ही महत्त्वाची बाब होती. प्रजेतील व्यवहार वस्तुविनिमय पद्धतीने चालत होता. परंतु व्यापारी उलाढालीकरीता नबाबानी चलन तयार केले. त्यासाठी अनेक टाकसाळी त्यांनी उघडल्या. यास टाकसाळीत तयार होणाज्या नाण्यांचा तपशिलची सन १८१० ची स्थिती पुढीलप्रमाणे होती.

अ.क्र.	चलन	टाकसाळीचे गांव	धातुचे वजन
१	एलीचपूर	एलीचपूर	२० मासे
२	अमराव्ती	अमरावती	२० मासे
३	बैतुल	बैतुल	१२ मासे
४	दारव्हा	दारव्हा	१८ मासे
५	अकोट	अकोट	१४ मासे

नामदारखॉचे वाघांबरी नावाचे नाणे चलनात होते. टाकसाळीवर सरकारचे नियंत्रण होते. यामध्ये एलीचपूर ही एक समृद्ध टाकसाळ होती.

अशाप्रकारे अचलपूरच्या नबाबाच्या काळातील आर्थिक जीवन होते.

सारांश :

१) येथील कृषी ही अतिशय सुपिक होती.

२) पन्ही मेहदवी नबाबाच्या अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार शेती हा होता.

३) नबाबाला शेती, व्यापार, उद्योग व वने यातुन मोठ्या प्रमाणात कर प्राप्त होत असे.

४) या काळात अनेक समृद्ध टाकसाळी निर्माण झाल्या.

५) पन्ही मेहदवी नबाबाच्या काळातील आर्थिक जीवन संपन्न होते.

संदर्भ सुची :

१) महाराष्ट्र स्टेट गॅझेटीयर, अमरावती जिल्हा, दुसरी आवृत्ती १९६९

२) प्राचार्य बासीतांचा लेख, अचलपूर शहराचा इतिहास, इंडीयन हीस्टी कॉंग्रेस, १९७२, बिहार विद्यापीठ मुज्जफरपूर, बिहार

३) कारंजकर भि.दे., अमरावती शहराचा इतिहास.

४) काळे या.मा. व-हाडाचा इतिहास

५) देशपांडे य.खु., एलीचपूर-वज्हाडची जुनी राजधानी

६) श्री. अभईकर, एस.व्ही. यांचा नाणे संग्रह

७) श्री. वासुदेवराव खापर्डे यांचा खाजगी ऐतिहासिक वस्तु संग्रह.

❑❑❑

Jan-March 2018

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Revised Edition

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

Index

1) CONCEPT DEVELOPMENT THROUGH DIFFERENT METHODS IN CHEMISTRY
Dr. Rajwinder Kaur, Ferozepur City. || 10

2) A COMPARATIVE STUDY OF SOCIAL INTELLIGENCE OF SECONDARY.....
Vaishali Jagannath Korde, Prof. Dr. Arati P. Sapkale, Dhule. || 15

3) An analytical study on leverage position of Synbiotic Company
Ajitkumar R. Parmar, Vallabh vidyanagar. || 17

4) Higher Education in India – Quality Management and Sustenance
Dr. Aayesha Shaik, Hanamkonda. || 21

5) WATER MANAGEMENT IN INDIA: A CASE OF THE GROUNDWATER CRISIS
Ranjit Kumar Sen, Labpur, Birbhum || 28

6) ROLE OF MOBILE ASSISTED LANGUAGE LEARNING (MALL) FOR THE ENGLISH.....
G. SUNKANNA, Dr. K. SUNEETHA , Dr. V.B.CHITRA, A.P. India. || 34

7) Comparative Study of Moral Value among Urban and Rural people
Dr. Vinita Swarnkar, Raipur || 40

8) MASLIMS AT THE CROSSROAD
Prof. M.A Khan, Nagpur || 42

9) Defining Existentialism and its Presence in Girish Karnad's Yayati
Dr. Niranjana Shrivastava Malani, Khandwa || 44

10) Theme of Partition in Chaman Nahal's 'Azadi': A Critical Study
R. Srinivasa Rao, Dr. V. B. Chitra, Ananthapuramu-, Andhra Pradesh. || 47

11) The Political World in Rohinton Mistry's Such a Long Journey
Dr. Vedprakash Malani, Pandhana (Distt. Khandwa). || 51

12) "THE UNORGANISED WORKERS IN INDIA: AN ANYALYSIS"
Dr. Ram Shankar Das, Berhampur (Gm), Odisha. || 54

13) Comparative study of the development of environmental values in .....
Dr. (smt.) Gulrukh Hameed Khan, Jabalpur(M.P.) || 58

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

14) A Proposed Model for Small and Medium Size Enterprises (SMEs) to ....
Pramod Kumar Mishra, Dr. Devendra Kumar Pandey, Dr. Anil Singh Parihar, Dr. Anil Vashisht, Madhya Pradesh, Gwalior || 60

15) Tribal Development in Karnataka State : Some Observation
Manjula K.P, Dr. Krupalini H.S, Shimoga || 64

16) A STUDY OF THE INFLUENCE OF INTELLIGENCE ON ACADEMIC ACHIEVEMENT OF .....
Dr. Sonali N. Channawar, Mrs. Rupali Sharma , Mrs Sonalisa Das || 69

17) ग्रामीण विकासांत निर्मलग्राम पुरस्कार योजनेंची भुमिका : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास
प्रा.प्रदीप दाजीबा पाटील, उमरगा, जि. उस्मानाबाद. || 75

18) महात्मा गांधीचा सत्याग्रहाचा सिध्दात
प्रा. डॉ. ए. टी. शिंदे, सिडको नांदेड || 78

19) दलितांचे मानवाधिकार आणि त्यांचे उल्लंघन : साहित्यांतर्गत संदर्भावलोकन
प्रा.कांबळे डी.आर., सोनखेड || 82

20) डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख यांचा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील सहभाग
डॉ. नितिन व. चांगोले, अमरावती || 85

21) मुक्तीपर्व उपन्यास में अभिव्यक्त जीवन (भाग-२)
डॉ.विलास कांबळे, शिरुर ताजबंद ता.अहमदपूर जि. लातूर || 87

22) माध्यमिक शिक्षकांच्या सर्जनशील अध्यापनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनाचा अभ्यास
वळवी योगेश विजेसिंग, प्राचार्या डॉ. एल. एस. मोरे, नवापूर || 90

23) अमरावती जिल्हातील प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना ग्रामीण विकासातील एक महत्वाचा स्त्रोत .....
डॉ. शशीकांत रु.कडू || 93

24) संत सेना महाराजांची अभंगवाणी : एक चिंतन
डॉ. आर. बी. धायगुडे, परळी–वै. || 95

25) महाराणी येसुबाई – व्यक्ती आणि कार्य
प्रा.डॉ. शरद आर. डवरे, कोराडी, जि. नागपूर || 98

26) "दलितांच्या हक्कासाठी डॉ. आंबेडकरांनी गोलमेज परिषदांमध्ये दिलेला लढा"
प्रा. वंदना तागडे, कारंजा (घा.), जि. वर्धा || 102

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

20

डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख यांचा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील सहभाग

डॉ. नितिन व. चांगोले
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय अमरावती

****

प्रस्तावना :

डॉ. पंजाबराव देशमुख सामाजिक व राजकीय सुधारणांचे प्रवर्तक होते. राजकारणात प्रवेश घेण्यापूर्वी त्यांनी सामाजिक प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी प्रयत्न केला, राजकीय प्रक्रियेत सत्तास्थानी जातीय, सामाजिक व आर्थिक सुधारणाच्या कार्याला चालना दिली. त्यांच्या निर्णय प्रक्रियेत दोन्हींना सारखेच महत्त्व होते. सामाजिक ज्ञान निर्माण झाल्याशिवाय राजकीय सुधारणांना अर्थ राहत नाही. अशी त्यांची धारणा होती, म्हणूनच त्यांनी सर्वप्रथम शिक्षणासारख्या महत्त्वाच्या विषयाला हात लावला. समाज जागृत झाला म्हणजे राजकीय जागृती होते अशी त्यांची भावना होती.

कोणत्याही देशातील स्वातंत्र्य लढा वैयक्तिक असत नाही. राजकीय पक्ष, ध्येयवादी पक्ष व्यक्तीसमुह किंवा संस्था यांच्याद्वारे लढा उभारला जातो. डॉ. पंजाबरावांनी स्थापन केलेल्या सर्व संस्थांनी व त्यांच्याशी निगडीत कार्यकर्त्यांनी स्वातंत्र्य संग्रामात भाग घेतला त्यांचे सर्व श्रेय डॉ. पंजाबराव देशमुखांना जाते. तीच त्यांच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील कार्याची उपलब्धी होय.

१९२६ ते १९४७ पर्यंतच्या कालखंडात समाजहित व राजकीयहित याला तडा जाईल अशी एकही कृती डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी केली नाही. त्यांनी स्वातंत्र्याला पोषक अशा सर्व घटना व व्यक्तींना प्रेरणा व समर्थन दिले.

खादी प्रचार अभियान :

गांधी युगात खादीचा वापर, निर्मिती, सुतकताई यावर अधिक भर देण्यात आला. स्वदेश चळवळीत खादीला अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले होते. सविनय कायदेभंग व विदेशी वस्तुंवर बहिष्कार ही राजकीय स्वातंत्र्यांची प्रतीक बनली होती. काँग्रेस पक्ष व खादी यांचे एक समिकरणच झाले होते. हा कालखंड सविनय कायदेभंगाचा होता. अहिंसात्मक सत्याग्रहामुळे सरकारशी असहकार पुकारला होता. त्यात राष्ट्रीय पुढाऱ्यांना अटक झाल्याने सर्वत्र असंतोष पसरला. मे १९३० मध्ये गांधीना अटक करण्यात आली.

यावेळेस डॉ. पंजाबराव देशमुख, अमरावती डिस्ट्रीक्ट कौसिंलचे अध्यक्ष होते. त्यांनी खादी प्रचारासाठी जिल्हाभर यात्रा सुरु केली. त्यांचेसोबत थुगांवकर, दादासाहेब वाटाने, ॲड. चौबळ खादी कार्यकर्ते असत. प्रचार यात्रा वलगांव पासून सुरु झाली. सभेत शेतकऱ्यांची मुले व्याख्याने देत व खादीची विक्री करीत. डॉ. पंजाबराव देशमुखांना अटक होणार अशी चिन्हे दिसू लागली. काँग्रेस पक्षाचे सभासद नसुनही प्रत्येक राष्ट्रीय कार्यात डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी सक्रीय भूमिका बजावली. भारतीय स्वातंत्र्याच्या प्रत्येक लढ्यात पक्षहित बाजुला ठेवून उडी घेणारा स्वातंत्र्य सैनिक म्हणूनच डॉ. पंजाबरावांचा उल्लेख करावा लागतो.[1]

भारत सेवक दल :

डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी स्थापन केलेल्या भारत सेवक दलाचे शिबिर १९४० मध्ये वर्धा येथे आयोजित केले होते. या शिबिरात दुरुन शारीरिक शिक्षणासाठी आलेले २०० स्त्री पुरुष गांधीजींना सेवाग्राम येथे भेटले. दल प्रमुखांनी या संघटनेचा हेतु व तिचे शारीरिक, बौद्धिक व ग्रामउद्धाराचे कार्यक्रम महात्माजींच्या नजरेस आणून दिले. १९४१ मध्ये दादा धर्माधिकारी व आचार्य कृपलानी यांनी दलाच्या कार्याबद्दल समाधान व्यक्त केले. पंडीत नेहरुंनी सुद्धा या दलाची भूमिका समजावून घेतली. संस्थेच्या माध्यमातून कार्यकर्त्यांमध्ये राष्ट्रीय व विधायक कार्य करण्यास प्रवृत्त करण्याचा सतत प्रयत्न डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी केलेला दिसतो.

मराठा लीग :

दुस-या महायुद्धाच्या काळात नैसर्गिक संसाधनांची व मनुष्यबळाची उणीव ब्रिटीशांना जाणवू लागली. महात्मा गांधींनी सविनय कायदेभंग व असहकार पुकारल्याने सरकारने संस्थानिकांना गोंजारण्याचे प्रयत्न केलेत. युद्धातील विजयानंतर भारतात राजकीय सुधारणा करण्यात येतील अशी अभिवचने दिली जात होती.

कोल्हापूरचे छत्रपती राजाराम महाराज यांनी मराठा लीग ही संस्था स्थापन केली होती. मराठा समाजात जागृती व्हावी व तो संघटीत करावा हा मुळ उद्देश या संस्थेचा होता. युद्धासाठी ब्रिटीशांना लष्कर भरतीस चालना देणारी एखादी संघटना हवी होती व ब्रिटीशांची मर्जी सांभाळण्यासाठी या मराठा लीगचे ५ नोव्हेंबर १९३९ ला नाशिक येथे अधिवेशन भरले. तिला मराठा कॉन्फरन्स हे नाव दिल्या गेले. या कॉन्फरन्सने डॉ. पंजाबराव देशमुखांची

निमंत्रण डॉ. पंजाबरावांनी तात्काळ
ल्या पत्रात म्हटले होते, "अध्यक्ष म्हणून
नो तर ते तुम्हाला खपायचे नाही आणि
स्वत:चे विचार मी बदलविण्यास तयार

नी याच वेळेस सह्याद्री विमा कंपनीच्या
यासाठी डॉ. पंजाबरावांना नाशिकला
मध्ये त्यांनी जे भाषण केले ते जहाल
मुळेच मराठा कॉन्फरन्समध्ये एका
ग्रामचा या साम्राज्यवादाच्या युद्धाशी

या १२ वर्षाच्या कालखंडात डॉ.
व, शेतकरी संघ, भारत सेवक दल,
जी शिक्षण संस्था इत्यादी संस्थांचे
सर्व संस्था विदर्भातील सामाजिक,
जीवनांशी निगडीत होत्या. त्यांनी
संघाची स्थापना केली. त्यांच्या
झालेले किंवा संस्थेत कार्यरत
यातंत्र्य संग्रामात उडी घेतली होती.
फरकाडे यांना स्वातंत्र्य संग्रामातील
गरावास झाला होता. श्रद्धानंद
झाले.[४]

१९४२ ला दिल्लीच्या इम्पीरिअल
रेस कॉन्फरन्स आयोजित करण्यात
जाबराव देशमुख देवास संस्थानात
ानिकांचे अधिकृत प्रतिनिधी म्हणून ते
हजर होते. महायुद्धाचा काळ असल्याने अडचणीत
आलेल्या इंग्रजां सैनिक बळ पुरविण्यासाठी लढवय्या लोकांचे
राजे व महाराजांचे पाठबळ मिळविण्यासाठी या परिषदेचे आयोजन
करण्यात आले होते. त्यावेळी त्यांनी "इंग्रजांना मदत करण्यापेक्षा
भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात आपल्या कर्तव्याचा योग्य वाटा उचलला
नाही तर काळ तुम्हाला क्षमा करणार नाही व स्वातंत्र्यासाठी शपथ
घेवून बलिदानासाठी सज्ज झाले पाहिजे असे आव्हान केले."
त्यांच्या स्फोटक भाषणामुळे सर्वत्र खळबळ निर्माण झाली व ही
राज्यसंस्थेला खुली चिथावणी आहे असा आरोप करण्यात आला
त्यामुळे देवास येथील अधिका-यांनी एक ठराव पास केला की,
डॉ. पंजाबरावांचे भाषण त्यांचे स्वत:चे आहे. संस्थानाशी त्यांचा
संबंध नाही व डॉ. पंजाबरावांचा देवास संस्थानाशी असणारा संबंध
याच क्षणापासून तोडून टाकण्यात येत आहे. परंतु मुंबई वरुन
खासेराव पवार देवासला आले व त्यांनी डॉ. पंजाबरावांनी आमच्या
वतीने भाग घेतला. त्यामुळे त्यांच्या भाषणाची संपूर्ण जबाबदारी
ही आमची आहे असे पत्र पाठविले.[५]

चले जाव आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीवर असे जहाल व स्फोटक भाषण करण्याची मानसिकता केवळ राष्ट्रप्रेमाने प्रेरित झालेली व्यक्तीच करु शकते हे यावरुन स्पष्ट होते.

क्रांतीसिंह नाना पाटील यांचे ग्रामराज्य शिबिर :

२ नोव्हेंबर ते ११ नोव्हेंबर १९४६ पर्यंत क्रांतीसिंह नाना पाटील यांचे ग्रामराज्य व-हाडात सुरु झाले. नाना पाटील सारख्या स्वातंत्र्य सेनानी व पराक्रमी पुरुषाला डॉ. पंजाबरावांनी व-हाडात आमंत्रित केल्यामुळे मध्यप्रांत व-हाडचे मुख्यमंत्री रविशंकर शुक्लांनी त्यांच्यावर भाषणबंदीचा हुकूम बजावला त्यामुळे क्रांतीसिंहांना भाषण करता येत नव्हते. पण दौ-यावर बंदी नव्हती. डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी या देशभक्ताला व-हाडभर फिरविले, सत्कार घडवून आणले. लोकांनी क्रांतीसिंहाला ४०,०००/- रुपयांची देणगी दिली. व-हाडात डॉ. पंजाबराव देशमुख हे एकच नेते होते त्यांनी क्रांतिसिंहाच्या जहाल राष्ट्रभक्तीचा यथोचित गौरव केला. सरकारच्या रोषांची पर्वा केली नाही.[६]

डिफेन्स कौन्सिल :

सुभाषचंद्र बोसांनी स्थापन केलेल्या आझाद हिंद फौजेला देशद्रोही ठरवून त्यांच्यावर खटले भरण्यात आलेत. त्यांची ही सेना ब्रिटीशांचे युद्ध गुन्हेगार झाली. तेव्हा ब्रिटीशांविरुद्ध लढणा-या सत्तेचा बचाव करण्यासाठी पंडीत नेहरुंच्या अध्यक्षतेखाली एक डिफेन्स कौन्सिल स्थापन झाले होते व त्याद्वारे स्वातंत्र्य सैनिकांच्या कायदेशीर बचावासाठी देशातील विधीज्ञांना आवाहन करण्यात आले. त्यासाठी त्यांना कोणताही मोबदला देण्यात येणार नव्हता. तेव्हा या स्वातंत्र्य सैनिकांच्या बचावासाठी वज्हाडातून फक्त डॉ. पंजाबराव देशमुख गेले. आझाद हिंद सेनेतील एक मराठा सेनापती श्री. जगन्नाथ भोसले यांची संपूर्ण केस डॉ. पंजाबरावांनी लढविली. याचवेळेस पंडीत नेहरुंशी त्यांची मैत्री होऊन त्यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला.

व-हाडात अनेक कायदेपंडीत, विधिज्ञ व बॅरिस्टर मंडळी होती. पण केवळ डॉ. पंजाबराव एकटे संकटसमयी धावून गेले.

संस्थानिकांचा संघ, भारतीय संघराज्यात विलीनीकरण :

देवासच्या मंत्रीमंडळात कुठलेही खाते न स्विकारता मुलभूत सुधारणा घडवून आणण्याचे काम त्यांनी केले. देवास संस्थान व अन्य संस्थाने यातील संबंधाचे प्रश्न, इंग्रजांशी संबंधित प्रश्न याबाबतचे निर्णय डॉ. पंजाबराव देशमुख घेत असत.

नरेंद्र मंडळाचे ते सदस्य असल्याने त्यांचे वारंवार दौरे चालत. मुंबई, कोल्हापूर, बडोदा, इंदूर, ग्वाल्हेर, धोलपूर, दिल्ली इत्यादी शहर व संस्थाने यांना भेटी देत. या नरेंद्र मंडळात ९०

संस्थाने सहभागी होती. या संस्थानांना एकत्र ठेवण्याचे कार्य डॉ. पंजाबरावांनी केले.[५] त्यामुळेच स्वातंत्र्यानंतर सर्व संस्थाने भारतातील संघराज्यात विलीन करतांना वल्लभभाई पटेलांना अडचण गेली नाही. संस्थान संघराज्यात विलीन करण्याची पार्श्वभूमी व संस्थानिकांची मानसिकता डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी तयार करुन ठेवली होती.

निष्कर्ष :

१) स्वातंत्र्यासाठी समाज एकरुप असला पाहिजे. जातीभेद, अनिष्ठ, घातक रुढी व परंपरा स्वातंत्र्य प्राप्तीतील अडथळे होत हे त्यांनी जाणले होते.

२) सामाजिक जाण निर्माण झाल्याशिवाय राजकीय सुधारणा होवू शकत नाही असे डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे ठाम मत होते.

३) ग्रामीण तरुणांमध्ये सामाजिक जाणीव निर्माण व्हावी म्हणून डॉ. देशमुखांनी शिक्षणाचा शस्त्र म्हणून वापर केला.

४) शिक्षणाद्वारे स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घेण्याविषयी तरुणांना प्रोत्साहन दिले.

५) खादी प्रचार अभियानाद्वारे शेतक-यांच्या मुलांना व्याख्यान देणे, खादीची विक्री करणे यासारख्या कार्यात सहभागी करुन चळवळीच्या प्रवाहामध्ये आणले.

तळटीपा :

१) सूर्यकर-सावरकर भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख जीवन व कार्य पृष्ठ क्र. २२०-२२१

२) तत्रैव पृष्ठ क्र. २९८

३) तत्रैव पृष्ठ क्र. २९९

४) वीर उत्तमराव मोहिते, जागतिक कृषक क्रांतीचा विधाता लोकनेता डॉ. पंजाबराव देशमुख, पृष्ठ क्र. २७०

५) तत्रैव, पृष्ठ क्र. २६५

६) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३०५

७) दौलतराव गोळे, डॉ. पंजाबराव देशमुख विशेषांक, सदन माळा क्रांतीविर देशभक्त पृष्ठ क्र. ३६-३७

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ. पंजाबराव देशमुख : जीवन व कार्य सुदाम सावरकर व रा.ब. सुर्यकर

२) शिक्षण महर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख : जन्म शताब्दी महोत्सव १९९७-९८ (मराठी आ.)

३) लोकराज्य : डॉ. पंजाबराव देशमुख विशेषांक मार्च २००१, मुख्य संपादक : निळ सत्यनारायण

४) जागतिक कृषक क्रांतीचा विधाता : लोकनेता डॉ. पंजाबराव देशमुख, लेखक : वीर उत्तमराव मोहिते.

21

मुक्तीपर्व उपन्यास में अभिव्यक्त जीवन (भाग-२)

डॉ.विलास कांबळे

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरुर ताजबंद

ता.अहमदपूर जि. लातूर

प्रस्तावना :

मोहनदास नैमिशराय दलित विमर्श से जुड़े साहित्यकार है। 'मुक्तिपर्व' उपन्यास के माध्यम से दलितों का शोषण, उत्पीड़न तथा सामाजिक विकृतियों को कलम बद्ध करने का काम किया है। इस उपन्यास की मुख्य कथा देश आजादी के पूर्व तथा देश आजादी के बाद भी दलितों को अपने अधिकार, हक्क प्राप्त करने के लिए संघर्षरत रहना पड़ता है। इस उपन्यास का नायक सुनीत है, उसके व्यक्तित्व के इर्द-गिर्द मुक्तिपर्व उपन्यास की कथा घुमती है। सुनीत के पिता बंसी अशिक्षीत थे, परंतु सामाजिक विषमता से परिचित थे। बंसी भले ही अशिक्षीत हो मगर रामलालने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर की विचारधारा तथा शिक्षा का महत्व बताया था। इसी कारण अपने बेटे सुनीत को पाठशाला में भेजा। सही देखा जाए तो उनकी आर्थिक परिस्थिती उतनी अच्छी नहीं थी, तो भी बेटे को शिक्षा दी।

गरिबों के कारण शिक्षा में बाधा : दलितों को शिक्षा से वंचित रखने के कारण रामलाल ने उन्हें शिक्षा देने की वजह से दलित बस्ती में ही स्कूल खोल दिए। दलित बस्ती में कलालखाने की इमारत में पाठशाला खोल दी। दलितों को शिक्षा का महत्व समझाने के कारण बस्ती के सभी बच्चे पाठशाला में दाखला ले चुके थे। मगर ज्यादा दिनों तक स्कूल में रह नही पाए। क्योंकि पेट की आग बुझाना कठिण था। भूखे पेट दिमाग की बत्ती नही जलती। सही तो कहा जाता है कि, 'पेट मे पड़ा चारा तो नाचने लगा बेचारा'। इसलिए स्कूल को अलविदा कर मजदूरी करने के लिए चले जाते है। क्योंकि घर की आर्थिक हालात बहुत ही खराब थी। इसी कारण पापी पेट की आग बुझाने के लिए काम-धंदे पर चले गए।

दलित जाति के लोगों को पेट भरना ही सबसे बड़ा दर्शन होता है। आरंभ में सभी बच्चे स्कूल जाते है, किंतु घर के कामों के

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

४२ वे वार्षिक अधिवेशन २०१८

दि. २७ व २८ जानेवारी २०१८

अर्थसुमती

गो. सी. टोम्पे महाविद्यालय सार्वजनिक ट्रस्ट द्वारा संचालित (रजि. नं. ई १८२)

गो. सी. टोम्पे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

चांदूर बाजार जि. अमरावती. ४४४७०४ (महा.) दुरध्वनी क्र./ फॅक्स : (०७२२७) २४३२३३

E-mail-principalgstompe@gmail.com, Website : www.gstompetrust.org

राष्ट्रीय मूल्यांकन व अधिस्वीकृती परिषद - नॅक (NAAC) बंगलोर द्वारा पुनर्मुल्यांकन- B श्रेणी

ISO 9001: 2008 CERTIFIED

मुख्य संपादक

डॉ. संजय कोठारी

गो. सी. टोम्पे महाविद्यालय सार्वजनिक ट्रस्ट द्वारा संचालित (रजि. नं. ई १८२)

गो. सी. टोम्पे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

चांदूर बाजार जि. अमरावती.

व्दारा आयोजित

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

४२ वे वार्षिक अधिवेशन २०१८ दि. २७ व २८ जानेवारी २०१८

"अर्थसुमती"

संशोधन पत्रिका

परिषदेत सहभागी लेख

मुख्य संपादक

डॉ. संजय ज. कोठारी

(स्थानिक सचिव, विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद)

सल्लागार मंडळ

प्राचार्य डॉ. राजेंद्र रामटेके
प्रा. राजीव शिंदे
डॉ. दि: व्य. जहागीरदार
डॉ. वनिता चोरे
डॉ. विजय कापसे
डॉ. संतोष कुटे
डॉ. करमसिंह राजपुत
डॉ. सुभाष गुर्जर
डॉ. राजेश बुरंगे

संपादक मंडळ

डॉ. विजय के. टोम्पे
डॉ. प्रविण वि. खोडे
प्रा. जयंत बनसोड
डॉ. नंदकिशोर गव्हाळे
प्रा. लालबा दुमटकर

प्रसिध्द होणाऱ्या लेखांतील मते त्या-त्या लेखकांची असतात यामधे संपादक व कार्यकारी संपादक मंडळ सहमत असतीलच असे नाही.

National Research Journal - ISSN 2278-9308

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	संशोधन लेखाचे शिर्षक	संशोधकाचे नांव	पृष्ठ क्र.
१)	अल्पाधिकाराच्या संदर्भात खेळ सिद्धांताची अभ्यास पद्धती : एक अध्ययन	डॉ. महादेव आसाराम रिठे	१
२)	अनुभवनिष्ठता बाजाराधिष्ठित अर्थव्यवस्थेची	डॉ. प्रशांत हरमकर	७
३)	बाजार संरचना-स्कंध बाजार आणि वस्तु सेवा कर (जी.एस.टी.) सैद्धांतीक विवेचन	डॉ. ममता आर. साहु	१३
४)	अल्पाधिकारी परिप्रेक्ष्यातुन ऑनलाईन बाजाराचे विश्लेषण	डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम	१६
५)	कृषी उत्पन्न बाजार समित्या - शेतकरी व सरकार - वास्ताविकता व अनुभव	डॉ. सुरेश जगताप	२१
६)	'बाजार संरचना - सैद्धांतिक विवेचन आणि प्रत्यक्ष अनुभव'	प्रा. विष्णु एकनाथ गुमटकर	२८
७)	'बाजार संरचना : मायकल पोर्टरचे योगदान	डॉ. उमेश भा. घोडेस्वार प्रा. विष्णु पवार	३२
८)	भारतातील बँकांची बुडीत कर्जे (एन.पी.ए.) ची कारणे, परिणाम व उपाय योजना	डॉ. संगीता जी. टक्कामोरे	३६
९)	व्यापारी अधिकोषांची थकित कर्ज आणि वसुलीचे धोरण	प्रा. रविंद्र बा. शेंडे	३९
१०)	भारतातील व्यापारी बँकांच्या बुडीत कर्जाची कारणमीमांसा	प्रा. डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे प्रा. दिपाली पडोळे	४३
११)	बँकांची बुडीत कर्जे (एन.पी.ए.) समस्या, आव्हाने आणि उपाययोजना	डॉ. राजेश उल्हासराव बुरंगे	४८
१२)	जागतिकीकरणामुळे बँकांच्या एन.पी.ए. मध्ये वाढ	प्रा.डॉ. जे.व्ही. गायकवाड	५२
१३)	व्यापारी अधिकोषांच्या अनिष्पादीत मालमत्तेचा प्रश्न	डॉ. किशोर साबळे	५५
१४)	वाणिज्य अधिकोषाची बुडीत कर्जे : समस्या, कारणे व उपाय	प्रा. महेंद्र गावंडे, डॉ. संजय धनवटे	६१
१५)	**भारतीय बँकिंग समस्या, आव्हाने व उपाय**	प्रा.डॉ. संजय कोठारी	६६
१६)	भारतीय व्यापारी बँकांच्या बुडीत कर्जे (एन.पी.ए.) समस्येवरील उपाय योजनांचे विश्लेषण	प्रा. डि.एस. गुर्जर	७२

१७)	राष्ट्रीयकृत बँका - बुडीत कर्ज (एन.पी.ए.) समस्या व उपाय	प्रा. जयंत मा. बनसोड	७७
१८)	भारतातील अनिष्पादित संपत्तीमुळे व्यापारी बँकेच्या कार्यक्षमतेवर होणारे परिणाम	डॉ. मृणालिनी नरेंद्र तापस	८२
१९)	NPA issue in India: An Analysis	Dr. Prashant Katole	84
२०)	A Study of Non-Performing Assets of Commercial Banks	Dr. Madhuri Pradeep Lele	91
२१)	Study of Non –Performing Assets and Its Impact on Banking Industry in India	Dr. Usha N. Patil	95
२२)	अकोला जिल्ह्यातील औद्योगिक विकास : एक अध्ययन	डॉ. पंकज मारोतीराव तायडे	१०२
२३)	यवतमाळ जिल्ह्यातील जिनिंग प्रेसिंग कारखान्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास (विशेष संदर्भ वणी तालुका)	डॉ. करमसिंग राजपुत	१०६
२४)	विदर्भात शेतीवर आधारीत उद्योगाची आवश्यकता : अडचणी व उपाय	प्रा. डॉ. विष्णु पा. कुटे	११०
२५)	नागपूर जिल्हयाचा औद्योगिक विकास समस्या व उपाययोजना	डॉ. विठ्ठल घिनमिने	११३
२६)	Natural Resources – Forests in Chandrapur District	Dr. Narendra K. Patil	११८

 ISSN : 2278-9308

व्यापारी अधिकोषांच्या अनिष्पादीत मालमत्तेचा प्रश्न

– डॉ. किशोर साबळे
श्री.शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती.

प्रस्तावना :

देशाच्या अधिकोषण व्यवस्थेत अधिकोषण क्षेत्रातील सर्वोच्च संस्था म्हणजे रिझर्व बँक ऑफ इंडीया. ०१ एप्रिल १९३५ साली रिझर्व बँक ऑफ इंडीया कायदा १९३४ नुसार अस्तित्वात आली. देशातील वित्त व्यवस्थेचा विनियामक व पर्यवेक्षक या नात्याने कार्य करीत असतांना सर्व शेड्यूल बँकाची बँक म्हणून कार्य करते. भारतामध्ये स्टेट बँक व संलग्न बँका, राष्ट्रीयकृत बँका इतर सार्वजनिक बँका , खाजगी क्षेत्रातील बँका (ज्यामध्ये भारतीय व विदेशी बँका) सहकारी बँका, क्षेत्रीय ग्रामीण बँका अशा प्रकारची अधिकोषण व्यवस्था अस्तित्वात आहे. यातील अधिकतम बँका व्यापारी बँका म्हणून ओळखल्या जातात. देशातील एकूण ठेवीपैकी अधिकतम ठेवी देशातील या व्यापारी अधिकोषांकडे आहेत. आज या बँकाच्या अनिष्पादीत मालमत्तेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. एन.पी.ए. चा उच्च दर बँकाच्या लाभप्रदतेवर आणि एकंदरीत त्यांच्या अस्तित्वाला धोका पोहोचवत आहे.

१९९१ च्या आर्थिक सुधारणानंतर म्हणजेच जागतिकीकरण व उदारीकरणाचे पर्व १९९१ मध्ये सुरु झाल्यानंतर केंद्रशासनाने राष्ट्रीयकृत बँकातील समभाग विकण्यास सुरुवात केली. पूर्वी १०० टक्के शासकीय मालकीच्या या बँकात आता शासनाचे भांडवल ५१% पर्यंत कमी झाले आहे. यापूर्वी म्हणजे १९ जुलै १९६९ ला व त्यानंतर १९८० ला सरकारने बँकाचे राष्ट्रीयीकरण केले होते. शहरी वातावरणाशी आणि गरजांची जाणीव ठेवणाऱ्या या बँकाचे खऱ्या अर्थाने त्यानंतर ग्रामीण भागात आगमन झाले. आज देशातील कृषी आणि कृषीशी संबंधित व्यवसाय, मोठे उद्योग, लघु व कुटीर उद्योग, सेवा क्षेत्र, कमी व मध्यम उत्पन्नाच्या लोकांकरीता गृहबांधणी कर्जे आणि अलीकडे मोठ्या प्रमाणात उपभोग कर्जे व्यापारी बँका देतात. या बँकानी देशातील उत्पादकता आणि सर्वांगिण विकासाच्या दृष्टीने महत्वपुर्ण भूमिका पार पाडली आहे. विकसित देशांचा आर्थिक विकास पाहिल्यास त्यांच्या आर्थिक विकासामध्ये व्यवस्थीत आणि नियोजीत वित्तीय संस्थांच्या वाढीला महत्व दिले असल्याचे दिसून आले. भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये व्यापारी अधिकोषांची भूमिका लक्षात घेता आज विकासाकरीता कार्य करणाऱ्या या बँका थकबाकीच्या समस्येमुळे अडचणीत आलेल्या आहेत. देशातील ३८ पंजीकृत बँकाची अनिष्पादीत मालमत्ता ८ लाख कोटी रुपयापेक्षा अधिक झाली असल्याने त्याच्या वसुलीचा प्रश्न त्यांच्यासमोर उभा आहे. यातील ७०% थकबाकी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाची आहे. समाजातील अतिरीक्त पैसा बचतीच्या स्वरुपात गोळा करुन गरजूंना कर्ज उपलब्ध करुन देणे व फायदेशीररीत्या गुंतवणे या उद्देशाने तयार झालेल्या या व्यापारी तत्वावरील बँका अनिष्पादीत मालमत्तेच्या समस्येमध्ये अडकलेल्या आहेत.

जेव्हा अधिकोषणची किंवा वित्तीय संस्थांची दिलेली कर्जे कर्जदारांकडून ९० दिवसापर्यंत थकीत राहते तेव्हा ती अनिष्पादीत मालमत्ता (छेप झशीर्षेीाळपस ॲीशीं) म्हणून जाहीर होते. बँकाच्या वाढत्या एन.पी.ए. करीता मोठे कर्जदार जबाबदार आहेत ज्यांच्याकडून कर्जे वसुल करणे बँकांना कठीण होऊन बसले आहे. याउलट बँकांनी लहान कर्जदारांना कर्ज दिल्यास बँकांचा एन.पी.ए. कमी राहील.

अधिकोषणाचा इतिहास :-

अगदी प्राचीन काळापासून आपल्याकडचा पैसा किंवा संपत्ती सुरक्षितपणे ठेवावी असे लोकांना वाटते आणि त्या गरजेतूनच बँकाचा जन्म झालेला आहे. भारतात अगदी रामायण, महाभारत काळापासून बँकींग अस्तित्वात असल्याचे उल्लेख मिळतात. परंतू त्यानंतरही भारतात बँक व्यवहार होत असल्याचे पुरावे भारतात येवून गेलेल्यांच्या प्रवास वर्णनामध्ये मिळालेले आहे परंतू त्यांचे त्यावेळचे स्वरुप आजच्या बँकींग व्यवस्थेची मेळ खात नाही. व्हेनीस शहरातल्या एकीकाळी ङ्बँकोरोसोङ्ब या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या ईमारतीजवळ बाकावर बसून तिथले सावकार पैशाचा ढीग करुन पैसे कर्जाऊ देणं, नाण्यांची अदलाबदल करुन देणे असे कार्य करीत असे. या बाकांना बँको असे म्हणत. यावरुन पुढे बँका हा शब्द प्रचलित झाला. बँक्रप्ट शब्द देखील असाच आला. बाकावर बसुन पैशाचे व्यवहार करतांना एखाद्याचं दिवाळं निघालं तर लोक त्याचा बाक उखडून टाकत असत त्यावरुन बँकक्रप्ट असं नाव पडलं.

आधुनिक बँकाचा इतिहास तसा फार जुना म्हणजे १७ व्या शतकात इंग्लंडपासून आधुनिक अधिकोषणाचा विकास झालेला आहे. १६९४ साली अधिकोषण व्यवसायाच्या विकासाकरीता बँग ऑफ इंग्लंडची स्थापना झाली. तशी इंग्लंडमध्ये आधुनिक बँक पध्दती १८ व्या शतकाच्या सुरुवातीला अस्तित्वात आली. तिसऱ्या एडवर्ड राज्याने १३०४ मध्ये साकारी सराफ नेमले होते. हे सराफ निरनिराळ्या देशांच्या चलनाच्या देवीघेवीचे व्यवहार करीत तसेच ते स्वत:जवळचा पैसा व्यापाऱ्यांना कर्ज म्हणून देत. त्यानंतर १७ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली आणि उद्योगद्रव्यांच्या विकासाबरोबर वाढत्या भांडवल मागणीमुळे अधिकोषण व्यवसायाच्या विकासाला सुरुवात झाली. भारतामध्ये १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व नंतर २० व्या शतकात आधुनिक अधिकोषणाच्या विकास आणि विस्ताराला चालना मिळाली.

व्यापारी अधिकोषांचा कर्जपुरवठा :-

सुरक्षितता, तरलता आणि लाभता या तीन तत्वांची सांगड घालून अधिकोष ठेवी स्वीकारणे आणि कर्जे देणे ही महत्वाची कार्य करीत असतात भारतामध्ये आर्थिक नियोजन काळात व्यापारी अधिकोषांनी मोठ्या प्रमाणात विकास कार्याकरीता कर्जे उपलब्ध करुन दिलेली आहेत. भांडवल निर्मिती ही विकसनशील देशातील मोठी समस्या आहे. समाजातील बचती गोळा करुन गरजुंना कर्जाच्या स्वरुपात त्या उपलब्ध करुन देण्यात व्यापारी अधिकोषांनी वित्तीय मध्यस्थांची भूमिका योग्य प्रकारे पार पाडली आहे. व्यापारी अधिकोषांच्या कर्जपुरवठ्यामुळे देशातील अनेक लहानमोठ्या प्रकल्पांच्या विकासाला चालना मिळून उत्पादन आणि रोजगार निर्मितीला हातभार लागला आहे. शासनातील कृषी, उद्योगांना अल्प व मध्यम कालीन कर्जे देवून त्यांना उत्पादन वाढीसह प्रोत्साहीत करण्याचे कार्य करुन आवश्यक उत्पादक कार्यालाच कर्जपुरवठा देण्याचे धोरण नियोजन काळात या अधिकोषांनी अवलंबिले आहेत. कमी व मध्यम उत्पादन गटातील लोकांना गृहनिर्माण कार्यासाठी कर्जाची उपलब्धता करुन देवून लोकांच्या निवासाची व्यवस्था करण्याची भूमिका ही या अधिकोषांची आहे. याशिवाय शासकीय व्यापार या करीता या अधिकोषांनी कर्जपुरवठा केलेला आहे. देशाच्या प्रत्येक भागात अधिकोषांच्या शाखा उघडल्या गेल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती करुन एक नियोक्त्याची भूमिका या अधिकोषांनी पाकारली असल्याची स्पष्ट होते. रिझर्व बँक ऑफ इंडीयाकडून ०२ जून २०१७ ला प्रकाशीत आकडे याबाबत अधिक माहिती देतात. भारतातील पणजीकृत व्यापारी अधिकोषणची संख्या १,३०,४८२/- एवढी असून त्यांनी १४३९८९२२८३ खात्यांच्या माध्यमातून ८९२२११११२.१/- मिलियन रुपयाच्या ठेवी उभ्या केल्याचे तर १४४२३९६३६ खात्यांवर ६८७८४७२५.२ मिलियन कर्जे वाटल्याचे स्पष्ट होते.

पंजीकृत व्यापारी अधिकोषाची विभागनिहाय ठेवी व कर्जे मार्च –२०१५ (मिलियन रुपये)

विभाग	बँक कार्यालय	ठेवी		कर्जे	
		खात्यांची संख्या	ठेवी (रुपये)	खात्यांची संख्या	कर्ज येणे बाकी
उत्तर विभाग हरियाणा,हिमाचल प्रदेश, जम्मू काश्मिर, पंजाब, राजस्थान, चंदीगड, दिल्ली	२३८४३	२११,८१६,६८३	१७९३५४९८.०	१४९०९१८५	१५८६७५००.७
उत्तर पूर्व अरुणाचल प्रदेश, आसाम, मनिपूर, मेघालय, मिझोरम, नागालँड, त्रिपूरा	३३४५	३८४३२३१३	१५५४८०२.०	३२९९४६५	५३६०६१.६
पूर्व विभाग बिहार, झारखंड, ओरिसा, सिक्कीम, पं. बंगाल, अंदमान, निकोबार	२०८९३	२४२९२०६६७	११११३४९६.६	१६९०८१५५	५१७३२६७.८
मध्य भारत छत्तीसगढ, मध्यप्रदेश, उत्तर प्रदेश, उत्तराखंड	२५९२६	३०७०६९८३३	११३९६७००.१	२००६४३२६	५५०१६९५.९
पश्चिम विभाग गोवा, गुजरात, महाराष्ट्र, दादर, नगर हवेली, दमण दिव	१९८२१	२३६००६७१९	२६८५३६२९.८	२४१८५२४१	२३३९९३०५.२
महाराष्ट्र	११८१०	१५४३८१४१५	२१५०००९५.१	१९५२४१५२	१९७७२९७९.७
दक्षिण विभाग आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, केरळ, तामीलनाडू, लक्षदिप, पांडेचरी, तेलंगणा	३६६५४	४०३६४६०६८	२०३६६९८५.५	६४८७३२६४	१८३०६८९४.१
भारत (एकूण)	१३०४८२	१४३९८९२२८३	८९२२१११२.१	१४४२३९६३६	६८७८४७२५.२

स्त्रोत :– रीझर्व बँक ऑफ इंडीया बुलेटीन ०२ जून २०१७

व्यापारी अधिकोषांच्या थकबाकीचा प्रश्न :–

व्यापारी अधिकोषणची अनिष्पादीत मालमत्ता हा अलिकडच्या काळातील सातत्याने चर्चीला जाणारा विषय आहे. जेव्हा बँकांनी दिलेल्या कर्जाच्या हप्त्याची किंवा व्याजाची आणि मुद्दलाची परतफेड ९० दिवसापर्यंत होत नाही तेव्हा ती कर्जे अनिष्पादीत मालमत्ता म्हणून घोषीत केली जातात. अर्थात जेव्हा अधिकोष दिलेली कर्जे वसुल करण्यात अपयशी होतात किंवा ते परत येण्याची हमी असते अशी सर्व कर्जे अनिष्पादीत मालमत्ता म्हणून घोषीत होतात. भारतामध्ये आज १ लक्ष कोटी पेक्षा अधिक अनिष्पादीत खाती

परिणाम होवू शकतो. एन.पी.ए. वाढल्यामुळे बँकांना उत्पादक कार्याकरीताही कर्जे उपलब्ध करतांना अडचणी येवून त्याचा देशाच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होण्याची शक्यता असते. बँकाची देयता आणि संपत्ती यामध्ये विसंगती निर्माण होवून त्यांच्या खर्चात वाढ होईल. ज्यामुळे बँकांच्या एकंदरीतच जोखीम क्षमतेवर परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. ज्यामुळे त्यांच्या शेअर्सचे भावही भांडवल बाजारात कमी होतील.

समारोप :–

थोडक्यात विचार करता मोठा इतिहास लाभलेल्या या व्यापारी बँकांची देशाच्या आर्थिक विकासात अतिशय महत्वाची भूमिका राहिलेली आहे. चूकीच्या पध्दतीने किंवा चूकीव्या व्यक्तिंना मोठी कर्जे उपलब्ध करुन देवून त्यांची वसुली करण्यात या बँका अपयशी ठरल्या आहेत. मोठी कर्जे म्हणजे मोठा एन.पी.ए. त्यामुळे मोठ्या उद्योगपतींच्या कर्जाची वसुली करणे गरज आहे त्यामुळे बँकाचा एन पी ए अधिक वाढला आहे. त्याचा बँकांच्या कार्यक्षमता आणि कार्यक्षमतेवर अनिष्ट परिणाम होण्याची अधिक शक्यता असल्याने थकीत कर्जाच्या वसुलीवर या अधिकोषांनी आणि सरकारने काटेकोरपणे लक्ष केंद्रीत करणे ही गरज झाली आहे.

संदर्भ :-

१ गौतम एम. के., बनी बँकींग ॲन्ड फायनान्स वक्रतुंड पब्लीकेशन्स, मुंबई २०१२.

२. गोडबोले अच्युत, अर्थात, राजहंस प्रकाशन प्रा. लि. पूणे – २०१२.

३. सतपाल, ए. कम्पॅरीटीव स्टडी ऑफ नॉन परफॉरमींग असेट इन पब्लिक ॲन्ड प्रायवेट सेक्टर बँक इन न्यु एज ऑफ टेक्नॉलॉजी, इन्टरनॅशनल जनरल ऑफ करंट इंजिनिअरींग ॲन्ड टेक्नॉलॉजी – २०१४.

४. देसाई विनायक, वित्तीय संस्था आणि बाजार

५. गोखिलकर, विनायक आर्थिक संकल्पना डायमंड प्रकाशन पूणे – २००८.

६. http://m.rbi.org.in

७. thehinduenewspaper

८ manukijeet.com.

परिणाम होवू शकतो. एन.पी.ए. वाढल्यामुळे बँकांना उत्पादक कार्याकरीताही कर्जे उपलब्ध करतांना अडचणी येवून त्याचा देशाच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होण्याची शक्यता असते. बँकाची देयता आणि संपत्ती यामध्ये विसंगती निर्माण होवून त्यांच्या खर्चात वाढ होईल. ज्यामुळे बँकांच्या एकंदरीतच जोखीम क्षमतेवर परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. ज्यामुळे त्यांच्या शेअर्सचे भावही भांडवल बाजारात कमी होतील.

समारोप :–

थोडक्यात विचार करता मोठा इतिहास लाभलेल्या या व्यापारी बँकांची देशाच्या आर्थिक विकासात अतिशय महत्वाची भूमिका राहिलेली आहे. चूकीच्या पध्दतीने किंवा चूकीव्या व्यक्तिंना मोठी कर्जे उपलब्ध करुन देवून त्यांची वसुली करण्यात या बँका अपयशी ठरल्या आहेत. मोठी कर्जे म्हणजे मोठा एन.पी.ए. त्यामुळे मोठ्या उद्योजकांच्या कर्जाची रक्कम परत न आल्यामुळे बँकाचा एन.पी.ए. अधिक वाढला आहे. ज्याचा बँकांच्या लाभक्षमता आणि कार्यक्षमतेवर अनिष्ट परिणाम होण्याची अधिक शक्यता असल्याने थकीत कर्जाच्या वसुलीवर या अधिकोषांनी आणि सरकारने काटेकोरपणे लक्ष केंद्रीत करणे ही गरज झाली आहे.

संदर्भ :–

१. गौतम एस. के., मनी बॅकींग अॅन्ड फायनान्स वक्रतुंड पब्लीकेशन्स, मुंबई २०१२.
२. गोडबोले अच्चुत, अर्थात, राजहंस प्रकाशन प्रा. लि. पूणे – २०१२.
३. सतपाल, ए. कम्पॅरीटीव स्टडी ऑफ नॉन परफॉरमींग असेट इन पब्लिक अॅन्ड प्रायवेट सेक्टर बँक इन न्यु एज ऑफ टेक्नॉलॉजी, इन्टर नॅशनल जनरल ऑफ करंट इंजिनिअरींग अॅन्ड टेक्नॉलॉजी – २०१४.
४. देशपांडे विनायक, वित्तीय संस्था आणि बाजार
५. गोविलकर, विनायक आर्थिक संकल्पना डायमंड प्रकाशन पुणे – २००८.
६. http://m.rbi.org.in
७. thehinduenewspaper
८. mannkijeet.com.

4 TH YEAR - EDITION 16TH

JANUARY - MARCH 2017

NATIONAL RESEARCH JOURNAL ISSN 2319-6289

आर्थिक घडामोडींचे त्रमासिक

अर्थविश्व

EDITOR :
DR. SANGITA TAKKAMORE

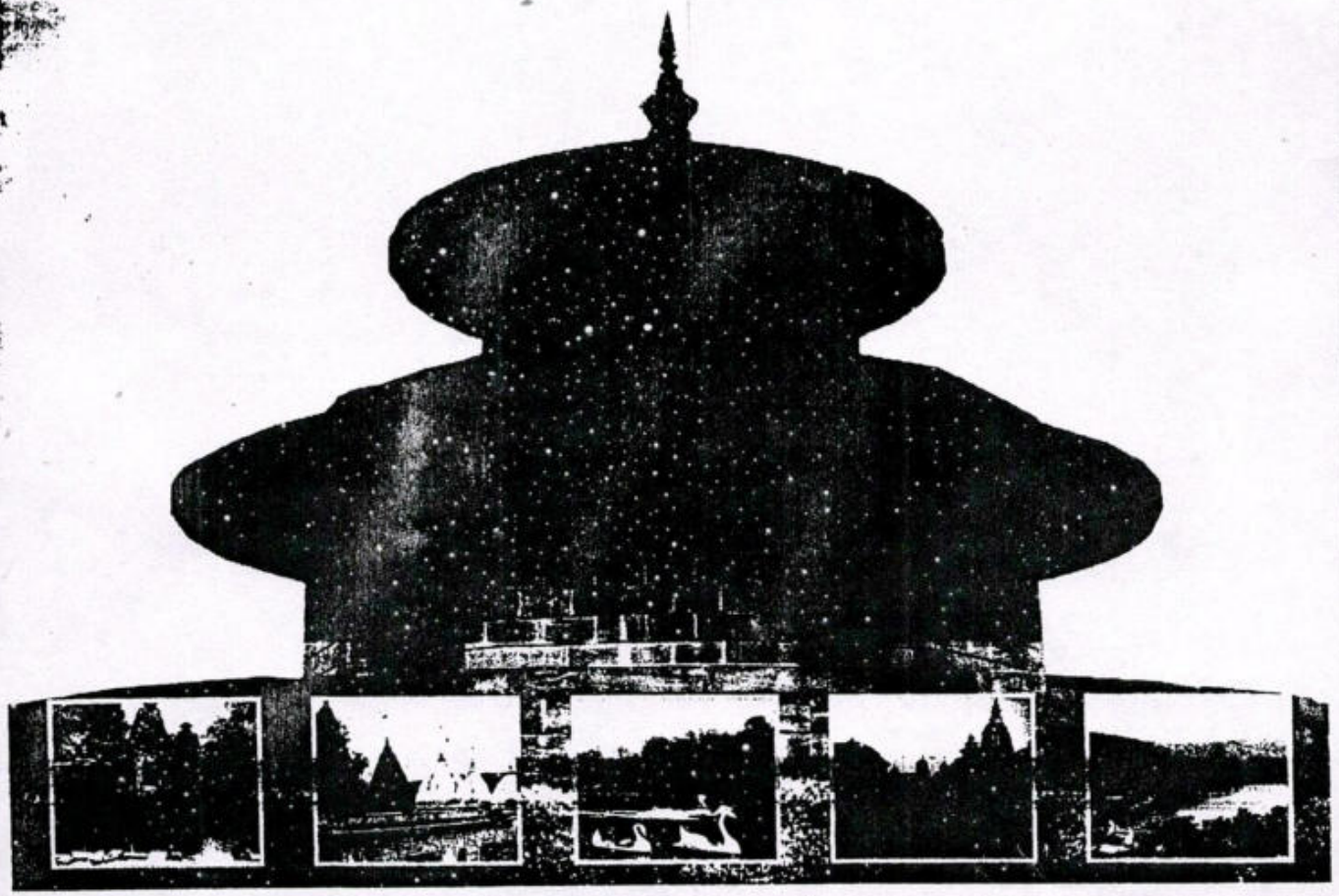
विद्यासागर कला महाविद्यालय, खैरी (बिजेवाड़ा) रामटेक
द्वारा आयोजित

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

४१ वे वार्षिक अधिवेशन

दि. ४ व ५ मार्च २०१७

विशेषांक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे शेतीविषयक विचार

प्रा. डॉ. जे. व्ही गायकवाड
या. द. व. देशमुख महाविद्यालय,
तिवसा, जि. अमरावती,
मोबाईल क्र. ९८५०१६३६९७

प्रस्तावना-

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, एक यशस्वी कर्तृत्वान कायदेपंडीत, कुशल व धुरंदर राजकारणी सच्चे समाजसेवक आणि देशभक्त, देशातील गरीबांचे कैवारी, उच्च विद्या विभुषित अशा बिरूदानीं असलेलं व्यक्तीमत्व म्हणजे डॉ. बाबासाहेब उर्फ भिमराव रामजी आंबेडकर होय. गौतम बुध्द, कबीर आणि महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारसरणीचा पगडा आंबेडकरावर दिसून येतो. या महान व्यक्तिमत्वाच्या प्रभावामुळेच आंबेडकरांच्या जीवनाला आणि विचाराना दैदिप्यमान प्रकाशदिशा प्राप्त झाली. राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, इतिहास अशा अनेक विषयांचा त्यानी सखोल अभ्यास केला अर्थशास्त्रांच्या बाबतीत विचार करता ते एक अर्थशास्त्राचे अभ्यासक, समीक्षक मानवी कल्याणाचे बहूजन सुखाय बहुजन हिताय अर्थशास्त्रज्ञ होते त्याचे अर्थशास्त्रीय विचार हे त्यांनी लिहीलेल्या विविध ग्रंथ, मासिके व बाहिष्कृत भारत मधिल अग्रलेख आणि त्यांच्या विविध व्याख्यानामधुन प्रकर्षाने जाणवतात. भारत सरकारने नुकतीच त्यांची १२५वी जयंती संपुर्ण देशभर साजरी केली. या पार्श्वभूमिवर त्यांचे शेतीविषयक विचारांचा परामर्ष घेण्यासाठी सदर पेपर लिहीण्यात आला आहे सद्य काळात शेती व्यवस्थेसमोर जी आव्हाने उभी आहेत ती आव्हाने पेलण्याचे सामर्थ्य डॉ. आंबेडकराच्या शेतीविषयक विचारात आहे का? यावर प्रकाश टाकण्याचा छोटेखानी प्रयत्न या ठिकाणी करण्यात आला आहे.

शेतीविषयक विचारः-

भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी राजकीयदृष्टया स्वातंत्र्य मिळाले परंतु भारतीय जनता आर्थिक व सामाजिक दृष्टया मागासलेली होती प्रंचड गरिबी, आर्थिक व सामाजिक विषमता मोठया प्रकारावर दिसत होती शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार परंतु ती

मागासलेली होती शेतकरी, शेतमजुर यांना दारिद्रयाने जखडले होते. दिनदलितांची अवस्था, त्यांच्या व्यथा अतिशय भयावह स्थितीमध्ये होत्या या सर्व स्थितीमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी या प्रश्नाकडे त्यांनी गांभीर्याने पाहिले एकुणच शेती व शेतकरी यांचा विकास झाल्याशिवाय ग्रामीण भागातील समाज सुधारणार नाही अशी त्यांची भावना होती याकरीता त्यांनी वेगवेगळया व्याख्यानांमध्ये, भाषाणांमध्ये, आर्थिक लेखामध्ये आपले परखड विचार मांडले आहेत त्याचा धावता आढावा खालीलप्रकारे घेता येईल.

डॉ. आंबेडकराचे शेतीविषयक विचार अभ्यासताना शेतजमिनीच्या धारण क्षेत्राची मालकी, त्याचा आकार व त्यावरिल उपाययोजना, सामुदायिक शेती, सहकारी शेती, शेतीचे राष्ट्रीयकरण व जमिन सुधारणा या सर्व बाबीविषयी त्याची मते खालीलप्रमाणे-

१) शेतजमिनीचा मालकी हक्क -

शेती विकासाचा संबंध हा जमिन धारणेशी जमिनीच्या मालकिशी जोडला आहे. हा संबंध फक्त आर्थिक घटकाशी नसुन तो सामाजिक अस्मितेशी आहे. तत्कालीन व्यवस्थेत आणि आजच्या विद्यमान काळात उच्च वर्गाकडे मोठ मोठया आकाराच्या जमिनी आहेत हा वर्ग स्वत: जमिन न कसता तो कुळा कडून कसून घेतो कुळांकडून शेतीची सर्व कामे करुन घेतली जातात कुळांची मोठया प्रकणावर पिळवणूक केली जाते कूळांना संरक्षण नसल्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थती फारशी समाधानकारक नाही याचाच अर्थ यातुन वर्गव्यवस्था अधिक मजबूत व बळकट होत असल्याचे दिसून येत असल्याचे मत त्यांनी व्यक्त केले.

२) शेतजमिनीचा आकार -

शेतीच्या उत्पादकतेचा संबंधी हा शेतजमिनीच्या आकाराशी जोडलेला आढळतो किफायतशीर धारण क्षेत्र म्हणजे उत्पादन खर्च वजा केल्यानंतर राहीलेल्या उत्पादनावर कुंटुबाचा संपूर्ण खर्च भागविला जातो एवढे उत्पन्न देणारा जमिनीचा आकार (तूकडा) किफायतशीर धारण क्षेत्र होय. किफायतशीर धारण क्षेत्रास आर्थिक धारण क्षेत्र असेही म्हणतात. हे विचार आंबेडकरांना मान्य नव्हते त्यांच्या मते शेती हा व्यवसाय पोटभरण्याचा नसुन तो राष्ट्रीय व्यवसाय आहे. शेती हे राष्ट्राच्या उत्पन्नाचे महत्वपूर्व साधन असल्यामुळे त्यात वाढावा (Surples) निर्माण झाला पाहिजे शेतीमधुन उदरनिर्वाहापेक्षा ज्यादा उत्पादन (उत्पन्न) वाढले

तरच देशाची आर्थिक सामर्थ्य वाढेल. किफायतशीर धारण क्षेत्राच्या बाबतीत ते असे म्हणतात की, लहान आकार हा किफायतशीर ठरु शकत नाही. तसेच मोठे धारण क्षेत्र किफायतशीर ठरेल असे नाही कारण मोठया आकाराच्या जमिनीचे व्यवस्थापन सक्षमतेने करता येत नाही त्याकडे दूर्लक्ष होते. डॉ. बाबसाहेब आंबेडकराच्या मते, किफायतशीर धारण क्षेत्राचा संबंध फक्त शेतीच्या आकाराशी नसुन शेती करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या भांडवल, श्रम, उपलब्ध साधने यांच्याशी आहे या सर्व बाबी सहज व परवडणाऱ्या किंमतीमध्ये उपलब्ध झाल्या तर लहान क्षेत्रही लाभदायी ठरु शकेल आणि मोठे क्षेत्रही फायदेशीर होईल. म्हणजेच केवळ शेती उत्पादकतेचा संबंध हा जमिनीच्या आकाराशी नसून उत्पादनासाठी लागणारी सर्व साधनांची उपलब्धता त्याची बाजारातील किंमत या मुलभूत बाबीशी जोडला आहे हा विचार आजच्या काळामध्ये व्यवहार्य स्वरूपाचा वाटतो भारतामध्ये धारणक्षेत्राचे आकारमान वेगाने कमी होत असल्याचे आढळून येते १९६१ -६२ मध्ये २.६ हेक्टर १९७१-७२ मध्ये २.२ हेक्टर, १९८१-८२ मध्ये १.६७ हेक्टर आणि सध्या ते ०.४१ हेक्टर इतकी कमी झालेला आढळते वारसा हक्क कायदयाने जमिनीचे विभाजन आणि अपखंडन मोठया प्रमाणावर होत असल्याने शेजमिनीचे तुकडे पडत आहे या पार्श्वभूमिवर शेतीच्या उत्पादकतेचा संबंध हा फक्त लहान धारण क्षेत्राशी कारणीभूत ठरतो असे नसून त्याचा संबंध हा शेतीत वापरली जाणारे तंत्रज्ञान, हवामान, जमिनीची कस, पावसाचे प्रमाण, सिंचनाच्या सूविधा, शेतमालाची किमंत, हमीभाव, शासनाचे धोरण. सरकारी गूंतवणूक, अधिकोषण व वाहतूक सूविधा या सर्व बाबी विचारात घेणे आवश्यक आहे. दुर्देवाने भारतात या बाबीकडे दुर्लक्ष होताना दिसते परिणामी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढत नाही असे मत त्यांनी मांडले.

३) सामुदायीक शेती-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी सामुदायीक शेतीची संकल्पना मांडली जातीभेद व वर्गभेद नष्ट करण्यासाठी हा मार्ग सूचविला गावकऱ्यांनी भेदभाव न करता सर्वांनी सामुदायीकपणे शेती करावी, सर्वच स्तरावरिल शेतकऱ्यांनी, जमिनदारानी आपली शेती सामुदायीक शेतीमध्ये एकत्र करुन शेती केल्यास जमिनदार किंवा कुळ तसेच शेतमजुर असा कोणताही वर्ग राहणार नाही असा विचार त्यांनी मांडला. सामुदायीक शेतीचा मार्ग

स्विकारल्यामुळे उत्पादनामध्ये प्रचंड वाढ होईल तसेच शासनाला मिळणारे उत्पन्न वाढेल कायद्याच्या चौकटीमध्ये सामुदायीक शेतीची अमंलबजावणी केल्यास सर्वाना फायदा होईल तसेच या शेतीप्रकारामध्ये सहभागी न होणाऱ्या शेतमालकावर कारवाई करण्याची तरतूद असावी असे परखड मत त्यांनी मांडले आर्थिक क्षेत्रातील उद्योगाबरोबर शेतीमध्ये शासनाच्या हस्तक्षेपा पासून स्वातंत्र्य म्हणजे खाजगी मालकांच्या हूकुमशाहीचे दुसरे नाव होय. शेती हा शासकीय उद्योग असावा. विम्याप्रमाणे शासनाने सर्व जमिनी ताब्यात घेवुन शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करण्यावर त्यांचा भर होता जमिन ही कुळाची असो जमिनीदारांची असो अथवा खाजगी मालकिची असो या सर्वाना योग्य ती मोबदला नुकसान भरपाई स्वरूपात देण्याचा त्यांचा आग्रह होता.

आर्थिक समानता प्रस्थापित झाल्याशिवाय सामाजिक किंवा राजकीय समानता प्रस्थापित होणार नाही अशा त्यांचा ठाम विश्वास होता. संसदीय लोकशाहीच्या चौकीटीत कायद्याच्या आधारावच शासकीय समाजवादाचा डोलारा उंभा करुन स्वातंत्र्य समता आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचा एक प्रशस्त मार्ग म्हणजे सामुदायीक शेतीचा प्रयोग होय असे प्रभावी विचार त्यांनी मांडले.

४) खोती पध्दती-

खोती पध्दती ही (मुंबई) कोकणी भागातील रत्नागीरी, ठाणे, रायगड या भागात प्रचलित होती या पध्दतीमध्ये शेतसारा गोळा करण्यासाठी शासनाने खोताची नियुक्त केली होती यामध्ये कुळाना कनिष्ठ भूधारक तर खोताला वरिष्ठ भूधारक समजले जात असे भारतातील जमिनदारी पध्दतीशी ही मिळतीजुळती पध्दती असून यामध्ये जमीन कसणाऱ्यांची म्हणजेच कुळांची मोठ्या प्रमाणात आर्थिक पिळवून केली जात असे वेठबिगारी पध्दतीने खोत कुळांची (शेतकऱ्यांचे) शोषण करित खोत गावातील शेतकऱ्यांना गुलामासारखे वागणूक देत असून विनामेहनताना त्यांच्या कडून पाहिजे तेव्हा काम करुन घेत असल्याने शेतकऱ्यांची चोहोबाजूनी पिळवणूक होत होती अशा परिस्थीतीमध्ये बाबासाहेबांनी कोकणातील खोती पध्दती नष्ट करण्याच्या चळवळीचा पाया १९२९ मध्ये रत्नागिरी येथे रोवला खोती पध्दतीचा अंत करुन भूधारकांच्या रक्त शोषणाला मुठमाती देण्याचा आंबेडकरांनी निर्धार केला. यासाठी

आंबेडकरांनी वेगवेगळया चळवळी उभ्या केल्या. १७ संप्टेबर१९३७ मध्ये आंबेडकरांनी मुंवई कायदे मंडळीत खोती पध्दती नष्ट करण्याविषयी विधेयक मांडले खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर या चळवळीला यश मिळाल असले तरी खोत पध्दती नष्ट करण्याचे काम बाबासाहेबांनी केले. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाची झाल्यास स्वातंत्र्योत्तर काळातील भूमिसूधारणाची बीजे डॉ. आंबेडकराची खोती अंताच्या विधेयकामध्ये सामावलेली आहेत.

५) सहकारी शेती -

देशातील शेतीची दुरावस्था थांबविण्यासाठी सहकारी शेतीचा पुरस्कार त्यांनी केला सहकारी शेतीमध्ये जमिनीची मालकी हक्क कायम ठेवून जमिनी एकत्र करुन आधूनिक पध्दतीने शेती करण्याचा एक मार्ग म्हणजे सहकारी शेती होय. सहकारी शेतीच्या प्रकारामुळे शेतीचे उत्पादन वाढेल तसेच शेतकरी भूमिहीन बननार नाही त्यामुळे सहकारी पध्दतीने शेती करावी असे मत बाबसाहेबांनी मांडले सहकारी शेतीमध्ये गावातील शेतकरी आपल्या जमिनी एकत्र करुन त्यांवर उत्पादन घेतात. शेतकऱ्याचा मालकी हक्क अबाधित ठेवून सहकारी शेतीचा उपक्रम राबविता येईल. यामध्ये शेतकऱ्यांची उत्पन्न चं शेतीची उत्पादकता वाढेल. लोकशाही पध्दतीने सर्व कारभार होत असल्यामुळे सर्वाच्या फायदयांचा हा उपक्रम होईल असे मत त्यांनी मांडले बेकारी कमी करण्यासाठी शेतीचे प्रश्न सोडविण्यासाठी औद्योगीकरण हा प्रभावी उपाय खात्रीलायक असल्याने मत मांडले. शेतीमधिल उत्पादन वाढीसाठी अधिक भांडवल गूंतवणूक केल्यास बेकारी कमी न होता ती वाढेल यासाठी या सर्वांवर प्रभावी मार्ग म्हणजे या औद्योगिकरण होय. शेतीमधिल बेकार व्यक्तीना उद्योगामध्ये काम मिळेल तसेच शेतीवरील भार कमी होण्यास मदत होईल म्हणजेच देशामध्ये औद्योगिकरण आवश्यक असल्याचे मत त्यांनी व्यक्त केले.

सारांश-

स्वातंत्र्यानंतर आजपर्यंत शेती विकासाबाबत अनेक योजना राबविल्या काळानुसार शेती करण्याची पध्दती बदलली, पीक पध्दतीत बदल झाला, उत्पादन वाढले, हरितक्रांती, दुग्धक्रांती, झाली. या सर्व बाबीमुळे भौतिक सुबत्ता आली. परंतु शेतकऱ्याची दुरावस्था संपलेली नाही. आजच्या काळात ५५ प्रतिशत लोक उदरनिर्वाहासाठी शेतीवरच अवलंबून

D.V.P. TEOSA

आहेत. सर्वाधिक रोजगार निर्मितीची क्षमता कृषीमध्ये असून राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा १३ प्रतिशत पर्यंत कमी झालेला आहे. याचा अर्थ ५५ प्रतिशत लोकांना राष्ट्रीय उत्पन्नातील १३ प्रतिशत हिस्सा मिळतो यावरुन आर्थिक विषमता किती मोठी आहे याची कल्पना येते. शेती हा व्यवसाय बेभरवशाचा असल्यामुळे अनेक शेतकरी आत्महत्येस प्रवृत्त होत असून सर्वाधिक आत्महत्याची नोंद महाराष्ट्रात झालेली आढळते ग्रामीण भागामध्ये अनेक बाबीचा अभाव तर शहरी भागातध्ये अमाप संपत्तीचे वाटप होत असल्यामुळे चंगळवादी प्रवृत्ती वाढत आहे आजची युवा पिढी शेती पासून दूर जात आहे भविष्यामध्ये शेती आणि शेतीशी संबंधीत सर्व क्षेत्र जीवंत ठेवण्यासाठी शासनाने यामध्ये पुढाकार घेणे आवश्यक आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी जे शेतीच्या संदर्भात विचार मांडले ते आजच्या काळात अतिशय महत्वाचे ठरतात. किफायतशीर धारण क्षेत्राच्या संदर्भात भांडवल श्रम, हवामान या सर्व बाबी महत्वाच्या आहेत असा मुलभूत विचार मांडला सहकारी शेती सामुदायीक शेती, शेतीचे राष्ट्रीयकरण, खोती पध्दती नष्ट करणे असे विविध उपाय शेती विकासासाठी म्हणजेच उत्पादन वाढविण्यासाठी सांगितले.आंबेडकरांनी सूचविलेल्या लोकशाही समाजवाद आणि सामुदायीक शेती योजनेमुळे शेतकऱ्याची दुरावस्था कमी होण्यास मदत होईल त्यामुळे त्यांनी सूचविलेल्या मार्गाचा अवलंब करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ-

१) जाधव नरेंद्र (२०१३) : लसावी माझ्या समग्र अभिव्यक्तीचा, ग्रंथाली प्रकाशन, पुणे.

२) मुणगेकर भालचंद्र (१९९१) : डॉ. आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार, नॅशनल सेमिनार ऑन द लांइफ मिशन.

३) धनंजय किर : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र, मुंबई.

४) दया पवार (१९९१) : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य मंडळ मुंबई,

५) अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक- मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे अर्थसंवाद त्रैमासिक एप्रिल ते जून २०१६ खंड- ४० अंक-१

६) अर्थसंवाद - मराठी अर्थशास्त्र परिषदेची त्रैमासिक जुलै ते संप्टेबर २०१६ खंड-४० अंक-२.

269

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९३९
(जानेवारी-जून २०१८ / खंड ११, अंक १)

✦ Integral Humanism and Sustainable Development Goals

- विकास आणि आर्थिक विषमता -

✦ A Comparative Account of Globa! Economic Inequality

✦ विषमता वाईटच पण दारिद्र्य अधिक वाईट

✦ भारताचा आर्थिक विकास आणि विषमता

✦ आर्थिक विकास व विषमता

✦ Economic Development And Gender Inequality in India

✦ Male-Female Disparity in India

✦ जागतिकीकरण - भारताचा विकास आणि विषमता

✦ Disparity in Occupational Pattern in India

ISSN 2320-0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९३९

(जानेवारी-जून २०१८/ खंड ११, अंक १)

□ प्रमुख संपादक □
दि.व्यं.जहागिरदार

□ सल्लागार मंडळ □
श्रीनिवास खांदेवाले
प्रमोद लाखे
प्रशांत हरमकर
जनार्दन काकडे

□ संपादकीय पत्रव्यवहार □
दि. व्यं. जहागिरदार
''व्यंकटेश'', १२, गुलमोहर कॉलनी,
कॅम्प, अमरावती - ४४४ ६०२
दूरध्वनी (०७२१)-२६६१८५१

अनुक्रमणिका

- Integral Humanism and Sustainable Development Goals
  - Ashok Modak १

- विकास आणि आर्थिक विषमता -

- A Comparative Account of Global Economic Inequality
  - Manjusha Musmade १९
- विषमता वाईटच पण दारिद्र्य अधिक वाईट
  - अनिल पडोशी २९
- भारताचा आर्थिक विकास आणि विषमता
  - जे.व्ही.गायकवाड ३५
- आर्थिक विकास व विषमता
  - वैशाली देशमुख ४१
- Economic Development And Gender Inequality In India
  - Prashant Katole ५०
- Male-Female Disparity in India
  - R. Y. Mahore ५९
- जागतिकीकरण - भारताचा विकास आणि विषमता
  - मारोती तेगमपुरे ७४
- Disparity in Occupational Pattern in India
  - Yogesh G. Paylimode ७९

ISSN 2320-0197

भारताचा आर्थिक विकास आणि विषमता

जे.व्ही.गायकवाड
या.द.व.देशमुख महाविद्यालय,
तिवसा, जि.अमरावती.

आजच्या आधुनिक युगामध्ये देशाचा आर्थिक विकास किती झाला या बाबी ऐवजी देशातील लोकांना, विस्थापितांना, समाजाला विकासांच्या किती संधी मिळाल्यात, विकासाची फळे त्यांना मिळाली काय? या महत्त्वाच्या बाबी समजल्या जात आहेत. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आर्थिक विकास मोजण्यासाठी विविध निर्देशांक वापरले जात आहेत. १९३४ मध्ये राष्ट्राचा विकास मोजण्यासाठी प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ सायमन कुझनेट यांनी राष्ट्रीय उत्पन्न, स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (जीडीपी) ही संकल्पना मांडली. तेव्हापासून देशांचा आर्थिक विकास मोजण्यासाठी सर्वच देश जीडीपी चा वापर करीत आहे. काही प्रमुख देश जीडीपी बरोबर गिनी, सहगुणक, मानव विकास निर्देशांक, स्थूल देशांतर्गत समाधान किंवा कल्याण यासारख्या निर्देशांकाचा वापर करीत आहे. गिनी सहगुणक (निर्देशांक) कॅरॅडो गिनी यांनी मांडला. आर्थिक विषमता मोजण्यासाठी जागतिक बँकेने तो स्वीकारला. मात्र हा निर्देशांक सामाजिक लाभ मोजण्यासाठी अपयशी ठरला. देशामधील लोकाचे राहणीमान, जीवनमान सुधारले. पायाभूत-मूलभूत सुविधा (आरोग्य, शिक्षण, घरे, पाणी, वीज, वाहतूक इ.) मिळाल्या. सामाजिक कल्याण झाले म्हणजे खरा विकास होय. थोडक्यात राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीबरोबर देशातील लोकांना अन्नसुरक्षितता, पोषण व आरोग्य सुविधा, स्वच्छता व पाणीपुरवठा, निवारा, वैयक्तिक सुरक्षा, आरोग्य व कल्याण सुविधा, शिक्षण आणि विविध क्षेत्रामध्ये स्वातंत्र्य संधीची उपलब्धता निर्माण करून देणे म्हणजे आर्थिक विकास होय.

भारतामध्ये १९५१ पासून खऱ्या अर्थाने नियोजनाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासाला सुरुवात झाली. पंचवार्षिक योजनेमध्ये आर्थिक विकासाचे उद्दिष्टये, विकास दर, या प्रमुख बाबी यावर भर देऊन जीडीपी वाढविण्यावर भर देण्यात आला. १९५१ पासून २०१७ पर्यंत म्हणजेच बाराव्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत आर्थिक विकासाची माहिती खालील प्रमाणे देता येईल.

तक्ता क्र. १

भारतातील पंचवार्षिक योजना आणि विकास दर

अ.क्र.	योजना	कालावधी	आर्थिक विकास	
			अपेक्षित दर	प्रत्यक्ष दर
१.	पहिली योजना	१९५१ ते ५६	२.१	३.६
२.	दुसरी योजना	१९५६ ते १९६१	४.५	४.२१
३.	तिसरी योजना	१९६१ ते १९६६	५.६	२.७२
४.	चौथी योजना	१९६९ ते १९७४	५.७	२.०५
५.	पाचवी योजना	१९७४ ते १९७९	४.४	४.८३
६.	सहावी योजना	१९८०ते १९८५	५.२	५.५४
७.	सातवी योजना	१९८५ ते १९९०	५.००	६.०२
८.	आठवी योजना	१९९२ ते १९९७	५.७	६.६८
९.	नववी योजना	१९९७ ते २००२	६.५	५.३५
१०.	दहावी योजना	२००२ ते २००७	८.००	७.२
११.	अकरावी योजना	२००७ ते २०१२	९.००	६,५
१२.	बारावी योजना	२०१२ ते २०१७	१०.००	-

संदर्भ: Govt. of India, Planning Commission.

भारतामध्ये आतापर्यंत १२ पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्यात व प्रत्येक योजनेमध्ये निर्धारित केलेली सर्व उद्दिष्टये पूर्ण करता आली असे नाही. पहिली, दुसरी, पाचवी, सातवी आणि आठवी योजनेमध्ये निर्धारित उद्दिष्टये पूर्ण करून आर्थिक विकासाचा दर पूर्ण करता आला. विशेषत: १९९१ या वर्षी जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यानंतर मोठ्या प्रमाणात उत्पादन वाढेल अशी अपेक्षा होती. प्रत्यक्षामध्ये निर्धारित उद्दिष्टये आठवी योजनेचा अपवाद वगळता बाकी योजनामध्ये पूर्ण करता आलेली नाहीत. म्हणजेच विकासाचा वेग कमी झालेला आढळतो.

२१ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात जगातील विकसित देशांना आर्थिक अरिष्टांनी ग्रासले असले तरी काही विकसनशील देशांनी आपल्या अर्थव्यवस्थेची प्रगती उल्लेखनीय केली. सन २००९ मध्ये ब्राझील, रशिया, भारत व चीन या चार विकसनशील देशांची नवीन अर्थव्यवस्था निर्माण करून त्याला ब्रिक्स संघटना असे संबोधले आहे हे प्रमुख चार देश २०५० पर्यंत अमेरिका व युरोपीय संघातील देशाच्या पुढे जाऊन वेगवान विकास साध्य करतील अशा आशावाद २००१ मध्ये गोल्डमॅन सैच नावाच्या आर्थिक सल्लागार संस्थेचे अर्थशास्त्रज्ञ जिम ओ निल यांनी ब्रिक्स देशाच्या संदर्भात व्यक्त केला आहे. ब्रिक्स देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा आकार मोठा असून जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ४०

ISSN 2320-0197

प्रतिशत लोकसंख्या या चार देशात असून एकूण क्षेत्रफळापैकी २५ प्रतिशत क्षेत्रफळ या चार देशांचे आहे. घरगुती उत्पादन १५.४ ट्रिलीयन डॉलर असून या चार देशांच्या अर्थव्यवस्था एकमेकांना पूरक आहेत. सन २००७ चा अहवाल भारताच्या विकासाच्या संदर्भात आर्थिक अनुकूल होता. विकास पूर्ण अनुमानापेक्षा अधिक गतीने झाल्याचे नमूद केले याचे कारण म्हणजे भारतात मध्यम वर्गाच्या संख्येमध्ये वेगाने वाढ झालेली होती. जगामधील ३० विकसित शहरापैकी १० शहरे भारतात आहेत. भारतामध्ये आर्थिक विकासासाठी पायाभूत संरचनेत मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक खाजगी क्षेत्राच्या माध्यमातून होतांना आढळते. ऊर्जा, रस्ते निर्माण वाहतूक, उद्योगधंदे, रेल्वे, सेवाक्षेत्र, सिंचन अशा सर्वच क्षेत्रामध्ये गुंतवणुकीच्या संदर्भात आघाडी घेतल्याने आर्थिक विकासाला चालना मिळत आहे. एन.डी.ए. सरकारच्या काळात पारदर्शकतेवर भर देऊन मेट्रो सेवा, बुलेट ट्रेन, रस्ते व वाहतुकीच्या साधनात वाढ, औद्योगिक व सेवा क्षेत्रामध्ये आवश्यक ती गुंतवणूक करून आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यावर भर दिला जात आहे. संपूर्ण जगामध्ये सामाजिक प्रगतीच्या निर्देशांकामध्ये २०१६ मध्ये १३३ देशामध्ये भारताचा ९८ वा क्रमांक लागतो. त्याचा निर्देशांक ५३.९२ इतका आहे. सामाजिक प्रगती व फिनलँड देशाचा प्रथम क्रमांक दिसून येतो. भारतामध्ये २०१३ ते २०१६ या कालावधीत सामाजिक प्रगतीचा निर्देशांक सुधारत गेल्याचे दिसून येते. २०१३ तो ३९.५१ इतका होता तो २०१६ मध्ये ५३.९२ इतका झाला. सामाजिक कल्याणाबाबत ४४ वरून ५८.५९ इतका वाढला तसेच सामाजिक संधी याबाबत २०१३ मध्ये ४५ क्रमांक होता तो कमी होऊन २०१६ मध्ये ३८.५१ इतका झाला.

आर्थिक विषमता :

भारतामध्ये योजना आयोगाने आर्थिक नियोजनाची प्रमुख चार दीर्घकालीन उद्दिष्ट्ये निश्चित केली होती ती म्हणजे उत्पादनात कमाल वाढ करून राष्ट्रीय व दरडोई उत्पन्नाची उच्च पातळी गाठणे, पूर्ण रोजगार प्रस्थापित करणे, उत्पन्न आणि संपत्तीमधील विषमता कमी करणे आणि समता न्याय व शोषणमुक्त समाजवादी समाजरचना प्रस्थापित करणे. जलद आर्थिक वृद्धी आणि रोजगार विस्ताराच्या संधीत वाढ, उत्पन्न आणि संपत्तीमधील विषमता कमी करणे, आर्थिक केंद्रीकरणावर रोख लावणे, मुक्त आणि समतेवर आधारित समाज निर्मितीची मूल्य निर्माण करणे इत्यादी उद्दिष्ट्ये आपल्या सर्व योजनांची आहेत. आतापर्यंत भारत सरकारला उत्पन्न आणि संपत्तीमधील विषमता कमी करणे याबाबतीत अपेक्षित यश मिळाले नाही. विषमतेच्या बाबत भारत देश जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा बनला आहे. देशामध्ये व्यक्ती किंवा कुटुंबात उत्पन्नाची होणारी असमान वाटणी म्हणजे आर्थिक विषमता होय. विषमता ही लोकसंख्येच्या शेकडा प्रमाणाशी उत्पन्नाचे शेकडा प्रमाण यातून दाखविली जाते. उदा. देशामध्ये १ प्रतिशत लोकसंख्येकडे देशातील एकूण उत्पन्नापैकी ५३ प्रतिशत उत्पन्न आहे. गिनी निर्देशांकावरून विषमता मोजली जाते. गिनी सहगुणक ० (शून्य) असेल तर देशात पूर्णत: उत्पन्नाची वाटणी समान झालेली आहे. गिनी निर्देशांक १ (एक) असेल तर देशात सर्व उत्पन्न एकाच व्यक्तीला मिळाले. गिनी निर्देशांक जेवढा जास्त तेवढा त्या देशात विषमता अधिक

समजली जाते. १९९० मध्ये भारताचा गिनी निर्देशांक ४५ होता तो २०१३ मध्ये ५१ पर्यंत वाढला याच काळात चीनचा गिनी निर्देशांक अनुक्रमे ३३ वरून ५३ एवढा झाला म्हणजेच या दोन्ही देशात वरील काळात मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण व शहरी भागात आर्थिक विषमतेत वाढ झालेली दिसून येते. भारतामध्ये एकूण संपत्ती मधील ५४ प्रतिशत संपत्ती अतिश्रीमंत किंवा लक्षाधीश व्यक्तीच्या नियंत्रणाखाली आहे.

Swiss Multinational Financial Services Company ने प्रसिद्ध केलेल्या आकडेवारीनुसार भारतामध्ये अतिश्रीमंत ५ प्रतिशत लोकांकडे एकूण संपत्तीमधील ६८.६ प्रतिशत संपत्ती असून वरच्या १० प्रतिशत श्रीमंत लोकांकडे ७६.३ प्रतिशत संपत्ती आहे.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संस्थेने अतिलोकसंख्या असलेल्या भारत आणि चीन यांना देशामध्ये वाढत्या विषमतेच्या बाबतीत चेतावणी दिली आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या मते भारत आणि चिनमधील उच्चवृद्धी दरातून विषमता वाढत चालली आहे. गेल्या २५ वर्षामध्ये भारतात प्रचंड विषमता वाढलेली दिसून येते. मार्च २०१६ मध्ये Forbes Magazine मध्ये भारतातील १० अब्जाधीशांची नावे व त्यांची संपत्ती प्रसिद्ध केली आहेत. संपत्ती विषयी आकडेवारी बिलीयन अमेरिकन डॉलरमध्ये असून कंसात दिली आहे. १) मुकेश अंबानी (२२.७) २) दिलीप संघवी (१६.९) ३) हिंदुजा फॅमिली (१५.२) ४) अझिम प्रेमजी (१५.०) ५) मिस्त्री पलॉन्जी (१३.९) ६) लक्ष्मी मित्तल (१२.५) ७) गोदरेज फॅमिली (१२.४) ८) शिव नाडार (११.४) ९) कुमार बिर्ला (८.८) १०) सायरस पुनावाला (८.६) या दहा श्रीमंत व्यक्तीची एकूण संपत्ती १३५.४ बिलीयन अमेरिकन डॉलर एवढी आहे व टाईम्स ऑफ इंडिया ने १६ जानेवारी २०१७ रोजी प्रसिद्ध केलेल्या माहितीनुसार भारतात ८४ अब्जाधीश आहेत. त्यांच्याकडे एकूण संपत्ती २४८ अब्ज अमेरिकन डॉलर एवढी आहे. भारतामध्ये ५७ अब्जाधीशाकडे २१६ बिलीयन अमेरिकी डॉलर एवढी संपत्ती आहे. २१६ बिलीयन अमेरिकी डॉलर संपत्ती खालच्या (गरीब) ७० प्रतिशत आहे. ही आर्थिक विषमतेची भयावह स्थिती आहे.

आर्थिक विषमता निर्माण होण्याची कारणे :

१) संपत्तीचे /उत्पन्नाचे असमान वितरण
२) रोजगार निर्मितीच्या संधीमधील भिन्नता
३) भौगोलिक भिन्नता
४) आर्थिक वृद्धीमधील फरक
५) शैक्षणिक संधीची कमतरता
६) देशातील कर पद्धती
७) आर्थिक उदारीकरण-जागतिकीकरणाचे धोरण
८) वेतन आयोगाद्वारे
९) शासकीय धोरण
१०) ग्रामीण क्षेत्र व शहरीक्षेत्र यामध्ये फरक
११) असंघटित क्षेत्राकडे दुर्लक्ष

आर्थिक विषमतेचे परिणाम :

१) देशामध्ये श्रीमंत व गरीब असे दोन वर्ग निर्माण होऊन वर्गसंघर्ष निर्माण होतो.
२) सामाजिक अशांतता निर्माण होते
३) देशामध्ये राजकीय अस्थैर्य निर्माण होऊ शकते.
४) गुंतवणुकीची दिशा बदलवून श्रीमंतांना अधिक फायदे
५) गरिबाचे राहणीमान, जीवनमान खालावते
६) उत्पादन व उपभोग खर्चाची रचना बिघडते
७) देशातील अब्जाधीश व लक्षाधीश वर्ग

ISSN 2320-0197

सरकारवर दबाव निर्माण करून आपणास हवे तसे निर्णय घेण्यास भाग पाडतात.

८) शाश्वत विकास प्रक्रियेमध्ये अडथळा निर्माण होतो.

९) मूलभूत सुविधा गरिबांना मिळत नाही.

आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी उपाययोजना:

१) सरकारने कर माफी, कर सवलती बंद कराव्यात.

२) कंपनी, औद्योगिक कर कमी करू नये. ते वाढविण्यात यावे

३) श्रीमंत शेतकरी/बागायत शेतकरी/व्यापारी वर्गावर जास्त दराने कर लावण्यात यावे.

४) कर संरचना बदलवून अधिक लोकांचे प्रमाण वाढवावे.

५) कर चुकविणारे, बुडविणारे यांच्यावर कडक कायदेशीर कारवाई.

६) प्रत्यक्ष कराचा वाटा अप्रत्यक्ष करांच्या तुलनेत जास्त राहण्यावर भर.

७) चलन विरहित व्यवहार वाढविण्यासाठी उपाय चालू ठेवावे.

८) काळा बाजार, भ्रष्टाचार करणाऱ्यांवर वेळेवर कारवाई करावी.

९) सरकारने आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक सुरक्षितता व दारिद्र्य निर्मूलनाच्या योजनेवरील खर्च वाढवावा.

१०) ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा निर्मितीवर भर द्यावा.

११) कौशल्य विकासाच्या संधी निर्माण करून ग्रामीण भागाकडे लक्ष देण्यात यावे.

१२) विजेची उपलब्धता, उत्पादन यावर भर देऊन ग्रामीण भागाला पुरेशी वीज पुरवावी.

१३) लक्षाधिश व्यक्तीसाठी दत्तक खेडी योजना राबवावी.

१४) अति उत्पन्न असणाऱ्या वर्गाकडून गरीब वर्गाला घरे, शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, इत्यादी साठी खर्च केल्यास त्यास आयकरातून सवलत द्यावी.

१९९१ च्या नवीन जागतिकीकरणाच्या धोरणामध्ये उदारीकरण ही एक महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था जास्तीत जास्त बाजाराधिष्ठीत व सेवा प्रधान बनविण्याच्या हेतूने खाजगी आणि विदेशी गुंतवणुकीला चालना देण्यात आली. नव्हे त्याच्यासाठी शासकीय स्तरावरून विविध सवलती देण्यात आल्या. आयात करात कपात, बाजारावरील निर्बंध हटविणे, कर कपात, विविध सवलती जाहीर करून उच्च वृद्धिदर निर्माणतेसाठी प्रयत्न झाले. म्हणजेच आर्थिक विकासासाठी-रोजगार संधी निर्माणतेसाठी खाजगी क्षेत्रांना फार मोठ्या प्रमाणावर स्वातंत्र्य मिळाले. उदारीकरणाच्या धोरणातून खाजगी क्षेत्राचा विकास होण्यास मदत झाली परंतु उदारीकरणाच्या लाभापासून ग्रामीण व शहरी भागातील मोठी लोकसंख्या दूर फेकल्या गेली. उदारीकरणाचा फायदा श्रीमंत अधिक उत्पन्न असणाऱ्या वर्गाला झाला. कमी उत्पन्न असणाऱ्या, असंघटित क्षेत्रातील वर्गाला यांचा कमी झाला. म्हणजेच उदारीकरणातून आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात वाढली.

भारतामध्ये शेतीमधील उत्पन्नापेक्षा औद्योगिक व सेवा क्षेत्रातील उत्पन्न प्रतिशत जास्त आहे. औद्योगिक क्षेत्रामध्ये प्रगत भांडवल प्रधान तंत्राचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने उत्पादन वृद्धीचा दर वाढत आहे. शेतीमध्ये मात्र श्रमप्रधान तंत्र, अपुरे गुंतवणूक, जलसिंचनाचे अर्धवट कामे,

कोरडवाहू जमीन, नैसर्गिक हवामान इत्यादी कारणांमुळे शेतीमधील उत्पादनात अपेक्षित वाढ झालेली दिसत नाही. पायाभूत सुविधा सेवा व औद्योगिक क्षेत्रासाठी मोठ्या प्रमाणावर निर्माण केल्या जात असून कृषी क्षेत्रासाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात गुंतवणूक अथवा पायाभूत सुविधा निर्माण होत नसल्याने हे क्षेत्र विकासाच्या प्रक्रियेत मागे आहे. म्हणजेच शेतीवर अवलंबन असणारा वर्ग गरीब तर सेवा औद्योगिक क्षेत्रातील वर्ग श्रीमंत अशी विषमता आढळते. रोखे बाजार, बँकिंग पद्धतीमधील कर्जवाटप, मुद्राबाजार, वीज, रस्ते, पाणी, वाहतुकीची साधने, दळणवळणाची साधने या सुविधा औद्योगिक क्षेत्रासाठी सेवा क्षेत्रासाठी पुरविल्या जात असून शेती क्षेत्राला पुरेशी वीज सुद्धा मिळत नाही. त्यामुळे प्राथमिक (शेती), द्वितीय (उद्योग), आणि तृतीय (सेवाक्षेत्र) क्षेत्रामध्ये उत्पन्न-उत्पादन याबाबतीत मोठ्या प्रमाणावर विषमता आढळून येते.

सारांश :

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत विषमता वाढत असेल तर तो खरा विकास नाही. स्थैर्यासह विकासाचे धोरण सरकार राबवीत असेल व पूर्ण रोजगार निर्माण करणाऱ्यावर भर देत असेल तर तो खरा विकास होय. विकासाचा अंतिम उद्देश लोकाचे राहणीमान, जीवनमान उंचावणे हा असून विकासाचा लाभ समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मिळाला पाहिजे. देशामधील साधनसंपत्तीचा वापर काही मोजके व्यक्ती अब्जाधीश करत असतील आणि अनेक व्यक्ती दारिद्र्यामध्ये जीवन जगत असतील तर त्याला आर्थिक विकास म्हणता येणार नाही म्हणजेच शासनाने वाढत्या विषमतेला रोखण्यासाठी व आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी विशेष प्रयत्न व प्रभावी उपाययोजना करणे अपेक्षित आहे.

संदर्भ सूची :

१) जे.एफ.पाटील (२००५) : आर्थिक विकास व वृद्धी, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

२) पाटील आनंद (२०१३) : भारतातील सर्वसमावेशक विकासाची वस्तुस्थिती, राज्यसेवा परीक्षा.

३) अर्थसंवाद (आक्टो. ते डिसें. २०१६) : मराठी अर्थशास्त्र परिषदेची त्रैमासिक.

३) अर्थसंवाद (जुलै ते सप्टें. २०१३) : मराठी अर्थशास्त्र परिषदेची त्रैमासिक.

४) अर्थविश्व (जाने. ते फेब्रु. २०१३) : आर्थिक घडामोडीची त्रैमासिक, रामटेक.

५) योजना मासिक (जुलै २०१३), कार्यालय, मुंबई.

♦♦♦

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

४२ वे वार्षिक अधिवेशन २०१८

दि. २७ व २८ जानेवारी २०१८

2017 - 2018

अर्थसुमती

गो. सी. टोम्पे महाविद्यालय सार्वजनिक ट्रस्ट द्वारा संचालित (रजि. नं. ई १८२)

गो. सी. टोम्पे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

चांदूर बाजार जि. अमरावती. ४४४७०४ (महा.) दुरध्वनी क्र./ फॅक्स : (०७२२७) २४३२३३

E-mail-principalgstompe@gmail.com, Website : www.gstompetrust.org

राष्ट्रीय मूल्यांकन व अधिस्वीकृती परिषद - नॅक (NAAC) बंगलोर द्वारा पुनर्मूल्यांकन - B श्रेणी

ISO 9001: 2008 CERTIFIED

मुख्य संपादक

डॉ. संजय कोठारी

 ISSN : 2278-9308

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	संशोधन लेखाचे शिर्षक	संशोधकाचे नांव	पृष्ठ क्र.
१)	अल्पाधिकाराच्या संदर्भात खेळ सिद्धांताची अभ्यास पद्धती : एक अध्ययन	डॉ. महादेव आसाराम रिठे	१
२)	अनुभवनिष्ठता बाजाराधिष्ठित अर्थव्यवस्थेची	डॉ. प्रशांत हरमकर	७
३)	बाजार संरचना-स्कंध बाजार आणि वस्तु सेवा कर (जी.एस.टी.) सैद्धांतीक विवेचन	डॉ. ममता आर. साहु	१३
४)	अल्पाधिकारी परिप्रेक्ष्यातुन ऑनलाईन बाजाराचे विश्लेषण	डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम	१६
५)	कृषी उत्पन्न बाजार समित्या - शेतकरी व सरकार - वास्ताविकता व अनुभव	डॉ. सुरेश जगताप	२१
६)	'बाजार संरचना - सैद्धांतिक विवेचन आणि प्रत्यक्ष अनुभव'	प्रा. विष्णु एकनाथ गुमटकर	२८
७)	'बाजार संरचना : मायकल पोर्टरचे योगदान	डॉ. उमेश भा. घोडेस्वार प्रा. विष्णु पवार	३२
८)	भारतातील बँकांची बुडीत कर्जे (एन.पी.ए.) ची कारणे, परिणाम व उपाय योजना	डॉ. संगीता जी. टक्कामोरे	३६
९)	व्यापारी अधिकोषांची थकित कर्ज आणि वसुलीचे धोरण	प्रा. रविंद्र बा. शेंडे	३९
१०)	भारतातील व्यापारी बँकांच्या बुडीत कर्जाची कारणमीमांसा	प्रा. डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे प्रा. दिपाली पडोळे	४३
११)	बँकांची बुडीत कर्जे (एन.पी.ए.) समस्या, आव्हाने आणि उपाययोजना	डॉ. राजेश उल्हासराव बुरंगे	४८
१२)	जागतिकीकरणामुळे बँकांच्या एन.पी.ए. मध्ये वाढ	प्रा.डॉ. जे.व्ही. गायकवाड	५२
१३)	व्यापारी अधिकोषांच्या अनिष्पादीत मालमत्तेचा प्रश्न	डॉ. किशोर साबळे	५५
१४)	वाणिज्य अधिकोषाची बुडीत कर्जे : समस्या, कारणे व उपाय	प्रा. महेंद्र गावंडे, डॉ. संजय धनवटे	६१
१५)	**भारतीय बँकिंग समस्या, आव्हाने व उपाय**	प्रा.डॉ. संजय कोठारी	६६
१६)	भारतीय व्यापारी बँकांच्या बुडीत कर्जे (एन.पी.ए.) समस्येवरील उपाय योजनांचे विश्लेषण	प्रा. डि.एस. गुर्जर	७२

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद -४२ वे वार्षिक अधिवेशन २०१८ ISSN : 2278-9308

जागतिकीकरणामुळे बँकांच्या एन.पी.ए. मध्ये वाढ

- प्रा.डॉ.जे.व्ही. गायकवाड
या.द.व. देशमुख महाविद्यालय, तिवसा

भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून बँकाकडे पाहिले जाते. भारतामध्ये बँकींग व्यवसाय नवीन नाही. मनस्मृतीमध्ये याबाबतचे दाखले आपणास मिळतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतामध्ये बँकींग व्यवसाय म्हणावा तसा नव्हता परंतू स्वातंत्र्योत्तर काळात व्यापारी बँकाचा विकास झाला असला तरी तो फारसा समाधानकारक नाही. बँकांचे व्यवस्थापन, कर्जविषयक धोरण, वाढता एन.पी.ए., सरकारचा छुपा हस्तक्षेप, रिअल इस्टेटमध्ये वाढती गुंतवणूक विविध बँकांचे विलीनीकरण अशा विविध कारणामुळे बँकांवरील सर्वसामान्य जनतेचा विश्वास कमी होत आहे. आर्थिक विकास आणि विकेंद्रीत सामाजिक न्याय यांची गती वाढविण्यासाठी बँकींग क्षेत्राची भूमिका महत्वपूर्ण असली तरी बँकांच्या कार्याची व्याप्ती सर्वत्र एकसारखी नाही. वाढत्या नागरीकरणामुळे गरजा वाढत असून या गरजा पुर्ण करण्यासाठी बँकांची कर्ज वाटपाचे व्याप्ती वाढत आहे. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर भारतामध्ये बँकींग क्षेत्राची सर्वच क्षेत्रात गुंतवणूक-कर्जवाटप वाढते आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या नियंत्रणाखाली नागरी बँका, राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी बँका कार्यरत आहेत. बँकींग सेवा सर्वत्र उपलब्ध व्हावी. प्रादेशिक विषमता दूर करण्याचा प्रयत्न होतांना दिसून येतो. नागरी भागाबरोबर ग्रामीण भागाकडे लक्ष देवून शाखा विस्तार वाढविला जात आहे. १९६९ मध्ये आणि १९८० मध्ये २० बँकांचे राष्ट्रीयीकरण यासाठीच करण्यात आले.

आर्थिक विकास आणि व्यावसायिक विकास हा मानवाचा गुणधर्म असून त्यास देशाची सीमा बंधने घालू शकत नाही. ॲडम स्मिथ अथवा डंकेल यासारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनी मुक्त व्यापार, जागतिकीकरण, उदारीकरण यासारख्या संकल्पनांना स्विकारून आर्थिक विकास साधावा असे सूचविले म्हणून गॅट करार, आणि जागतिकीकरण याचा स्विकार जगातील बहुतेक सर्वच देशांनी केला आहे. १९९१ पर्यंतच्या आर्थिक वर्षामध्ये बँकांच्या आर्थिक लेख्यामध्ये (वार्षिक ताळेबंद) वाटप केलेल्या कर्जावरील व्याज जे कमाविलेले आहे परंतू प्रत्यक्षात वसुल न झालेले व्याज उत्पन्नात जमा घेण्यात येत होते हे कागदावरिल नफ्याचे वाटप प्रत्यक्षात रोख स्वरूपात केले जात होते. नफ्यातून निर्माण झालेला निधी इतरत्र गुंतविला जात होता. वसूल न होणारी कर्जे ताळेबंदामध्ये दाखविली जात होती. आर्थिक लेख्यांची पारदर्शकता नष्ट केली जात होती. त्यामुळेच भारत सरकारच्या अर्थमंत्रालयाने १४ ऑगस्ट १९९१ मध्ये उच्चस्तरीय समिती रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमून बँकींग क्षेत्रातील सुधारणाबाबत शिफारस करण्याची जबाबदारी या समितीवर सोपविण्यात आली. या समितीने आपला अहवाल ३१ मार्च १९९१ ला सादर करून त्यामध्ये एन.पी.ए. (अनुत्पादक मालमत्ता किंवा अनुत्पादीत कर्जे) संदर्भात कडक निकष दिले आहेत.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील बँकांचे जे विविध निकष आहेत ते सर्वांनी पाळावे म्हणजेच १) बँकांनी मालमत्ताचे वर्गीकरण करावे. २) उत्तम मालमत्ता, चांगली मालमत्ता, संशयीत मालमत्ता आणि बुडीत मालमत्ता असे वर्गीकरण करावे. ३) संशयीत व बुडीत मालमत्तेच्या संदर्भात त्यांनी मिळविलेल्या नफ्यातूनच तरतूद करावी. ४) एन.पी.ए. चे निकष खाजगी व राष्ट्रीयकृत बँकांनी पाळावे तसेच सहकारी बँकांनी सुद्धा यांची अंमलबजावणी करावी म्हणजेच बँकांनी आपल्या ताळेबंद पत्रकामध्ये पारदर्शकता निर्माण करण्याच्या हेतूने महत्त्वपूर्ण सुधारणा करून त्याची अंमल बजावणी करावी असे समितीने सूचविले. एन.पी.ए. निकष लागू केल्यानंतर बँकांची आर्थिक स्थिती ढासळली. परंतु कालांतराने बँकांच्या आर्थिक लेख्यामध्ये पारदर्शकता

निर्माण झाली. बँका आर्थिकदृष्ट्या सुदृढ होण्यास मदत झाली. एन.पी.ए. चे प्रमाण लक्षात घेता अशक्त बँका आणि आजारी बँका असे वर्गीकरण करण्यात आले. ज्या बँकांचे भांडवल पर्याप्तता रिझर्व्ह बँकेने ठरवून दिलेल्या प्रमाणापेक्षा ७५% पेक्षा कमी आणि किंवा अनुत्पादक कर्जाचे प्रमाण १०% पेक्षा अधिक आहे अशा बँकांना अशक्त बँका तर ज्या बँकाचे अनुत्पादक कर्जाचे प्रमाण १५% पेक्षा अधिक आहे त्यांना आजारी बँका म्हणून वर्गीकृत केले. बँकावरील जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणजे एन.पी.ए. आणि आर्थिक मंदी यांचा बँकींग व्यवसायावर विपरीत परिणाम झाला असून आर्थिक मंदीमुळे नवीन चांगले कर्जदार मिळू शकत नाही. ही वस्तुस्थिती बँकांसमोर असल्याचे चित्र पुढे निर्माण झाले, म्हणजेच बँकींग व्यवसायावर मर्यादा आली.

अमेरिकेत सन २०१० मध्ये ११८ बँका बुडाल्या. अमेरिकेमध्ये बँकींग व्यवसाय अजुनही सावरला नसून दर महिन्याला काही बँका बुडीत निघत आहे. त्यामध्ये काही छोट्या तर काही मध्यम बँका आहेत. लोकांकडे कर्ज फेडण्यासाठी पैसे नाहीत. ऑगस्ट २०१० मध्ये आठ बँका बुडीत निघालेल्या आढळतात. सन २०११ मध्ये तब्बल ६४ अमेरिकन बँका तेथील सरकारला बंद कराव्या लागल्या. सरासरी दर महिन्याला आठ बँका बंद होत असल्याचे सरकारी आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. भारतातील बँकांच्या एकूण वितरीत कर्जाच्या तुलनेत अनुत्पादित कर्ज (एन.पी.ए.) यांचे प्रमाण २०००-२००१ मध्ये १२ प्रतिशतवरून २००७-२००८ मध्ये २.४ प्रतिशत पर्यंत कमी झाले. परंतु डिसेंबर २०१२ मध्ये पुन्हा ते प्रमाण ३.७ प्रतिशतने उंचावले. विदेशी आणि खाजगी क्षेत्रातील बँका आणि सध्या राष्ट्रीयकृत बँकांमधील वाढती एन.पी.ए. ची मात्रा चिंताजनक बाब असल्याचे रिझर्व्ह बँक आणि केंद्रीय मंत्रालयाने म्हटले आहे. जगामध्ये विकसीत राष्ट्रामध्ये एन.पी.ए. चे प्रमाण सरासरी ३ प्रतिशत आहे. जर्मनी ३.०० प्रतिशत, जपान २:४ प्रतिशत, ब्रिटन ४.० प्रतिशत, अमेरिका ३.९ प्रतिशत, ब्राझील ३.५ प्रतिशत, रशिया ६.० प्रतिशत, भारत ३.६ प्रतिशत, चिन १.० प्रतिशत, दक्षिण अमेरिका ४.० प्रतिशत अशी एन.पी.ए. संदर्भात आकडेवारी असून लहान बँकांवर त्याचे विपरीत परिणाम होत असून त्या बंद होत आहेत. एन.पी.ए. मुळे व्यावसायिक अडचणी वाढत असून त्या बंद करून त्यांचे विलीनीकरण करण्यात येत आहेत. त्यामुळे बँकांची संख्यात्मक घट होत असल्याचे सार्वत्रिक चित्र विविध देशामध्ये पहावयास मिळत आहे. बँकांच्या विलीनीकरणामुळे आणि बँका बंद पडत असल्यामुळे विविध बँकांमधील कर्मचारी बेकारीच्या अवस्थेमध्ये आहेत. कर्मचाऱ्यांचे सर्व नियम पायदळी तुडवून नवीन नियुक्ती कमी पगारावर होत आहे. म्हणजेच जागतिकीकरणाचा कर्मचाऱ्यावर सार्वत्रिक प्रतिकुल परिणाम होत आहे.

सन २००१ नंतर विविध राष्ट्रीयकृत बँकांनी कर्ज वाटपासाठी पुढाकार घेतल्याने ग्राहकांना त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा करता आली. सन २००५ ते २००८ या काळात कमीत कमी व्याजदरामध्ये गृहकर्ज वाटप करण्याची स्पर्धा दिसून येते. भारतीय स्टेट बँकेबरोबरच इतर राष्ट्रीयीकृत बँकांनी गृहकर्ज वाटपाचे धोरण स्विकारले. ७ ते ८ प्रतिशत व्याजदर असल्याने सर्वच बँकांच्या कर्जवाटपात स्पर्धात्मकता वाढली. वाहन कर्ज, घरगुती वापराची उपकरणे यासाठी कर्ज बँकांनी उपलब्ध करून दिलीत. कर्ज वितरणामध्ये सर्वच बँकांनी आघाडी घेतल्याने अनेकांची कारची स्वप्ने सुद्धा साकार झालीत. लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा झाली. थोडक्यात २०११ पर्यंत बँकींग क्षेत्रातील एकंदर कार्यत्मकतेत वाढ आणि वित्तीय सर्वसमावेशकतेच्या दृष्टीने लक्षणीय प्रगती दिसून आली. बँकाच्या प्रति कर्मचारी व्यवसाय २००१ मधील २.१ लाख रूपयावरून २०१२ मध्ये ८.३ लाख रूपयापर्यंत वाढला. शाखांची संख्या वाढली. प्रतिशाखा सरासरी व्यवसाय २००१ वर्षामध्ये ३४.७ लाखावरून २०१२ मध्ये ९९.३ लाख रूपये झाला. प्रत्येक १००० लोकामागे ठेव खातेदार संख्या ११ वर्षात ४१६ वरून ७३४ पर्यंत वाढली. प्रत्येकी १००० लोकसंख्ये मागे कर्ज खातेदार संख्या ही २००१ मध्ये ५१, वरून २०१२ मध्ये १०६ अशी दुप्पट झाली. गुंतविलेल्या मालमत्तेवरील परतावा २००१ मध्ये ०.५४ प्रतिशत वरून २०१२ मध्ये १.०५ प्रतिशत ने सुधारला. थोडक्यात जागतिक मंदीच्या काळात भारतीय बँकांनी सरासरी १ प्रतिशत परतावा मिळवून

नफा क्षमता कायम ठेवली. परंतु सन २००९ वर्षापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिक मंदीचे परिणाम दिसू लागले. रिझर्व्ह बँकेने पतनियंत्रणांच्या साधनाद्वारे बँकांच्या कर्ज वाट्यावर नियंत्रण राखण्याच्या धोरणामुळे गृहकर्ज व्याजदरात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. सन २०१२-२०१३ मध्ये गृह कर्ज व्याजदर १२ ते १३ प्रतिशत होता. गृहकर्जा प्रमाणेच वाहन कर्ज सुद्धा महाग झालेली आढळतात याचा परिणाम आर्थिक विकासावर झालेला दिसुन येतो.

एन.पी.ए. वाढीची मुख्य कारणे :-

१) ताळेबंद पत्रकामध्ये वाटप केलेले कर्जावरील व्याज (लाभांष)
२) जागतिक आर्थिक मंदी
३) सर्वच क्षेत्रामध्ये बँकांनी अती कर्जवाटपाचे धोरण स्विकारले.
४) जागतिकीकरणामुळे बँकींग क्षेत्र विस्तारले परंतू लहान बँका, मध्यम बँका बुडीत निघाल्यात.
५) रिअल ईस्टेटमध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणुक.
६) कर्ज वसुलीमध्ये दिरंगाई.
७) बँकींग क्षेत्रातील सुधारणांची, धोरणांची योग्य अंमलबजावणी नाही.
८) व्यवस्थापकीय अडचणी व पारदर्शकतेचा अभाव इ.
९) शासनाचे कर्जमाफीचे धोरण.
१०) लहान व मध्यम बँकांकडे असलेला अकार्यक्षम कर्मचारी वर्ग

भारतात विद्यमान परिस्थितीमध्ये शासनाच्या धोरणामुळे औद्योगिक क्षेत्रामधील शेती आणि सेवा क्षेत्रातील गुंतवणुक वाढती असली तरी सर्वच क्षेत्रात ती सारखी नाही. औद्योगिक व सेवाक्षेत्रामध्ये प्रचंड प्रमाणात कर्जाचे वाटप असून शेती क्षेत्राकडे दूर्लक्ष होतांना आढळते. नोटबंदी, जी.एस.टी., जागतिकीकरण, यामुळे बँकींग व्यवसायाला पाहिजे त्याप्रमाणात गती मिळालेली दिसत नाही. आर्थिक विकासांच्या प्रक्रियेमध्ये बँकांचा मोठा वाटा असल्याचे चित्र असले तरी बँकांच्या अडचणीमध्ये वाढ होत असून वाढता एन.पी.ए. ही समस्या मोठ्या प्रमाणात सर्वच बँकांना सतावत आहे. सरकार एन.पी.ए. ची समस्या सोडविण्यासाठी बँकांचे विलीनीकरण व इतर उपाय योजना आखत असल्याचे दिसून येते.

एन.पी.ए. आणि त्याचे परिणाम यांची बँकांनी धास्ती न बाळगता बँकांनी व्यवसायात वाढ करण्यासाठी चांगले कर्जदार सतत शोधले पाहिजे, एन.पी.ए. च्या अडचणीतून बाहेर पडण्यासाठी व्यावसायकि व्यवस्थापनाचे तंत्र आत्मसात करून बँकांना उर्जितावस्थेत आणले पाहिजे. लोकांनी सोन्यामध्ये गुंतवणुक न करता बँकींग क्षेत्रामध्ये आपला पैसा गुंतविला पाहिजे. यासाठी बँकांनी विविध योजना, आकर्षक व्याजदार दिला पाहिजे आणि आपला व्यवसाय वाढविला पाहिजे. विविध सवलती, दिर्घ मुदतीच्या ठेवीवर अधिक व्याजदर, विमा योजना, व्यावसायिक व्यवस्थान, नविन प्रयोग व उपाय योजना करून स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण केल्यास बँकांबरोबर देशांचा विकास होईल. यासाठी बँकांनी व सरकारने पुढाकार घेण्याची नितांत गरज आहे.

संदर्भ :-

१) श्रीकांत जाधव, एन.पी.ए. व्यवस्थापन आणि निकष एप्रिल २०१५
२) मुकुंद महाजन, भारतीय बँक प्रणाली, जून २००५, निराली प्रकाशन
३) अर्थसंवाद, ऑक्टोंबर ते डिसेंबर २०१३
४) अर्थसंवाद, एप्रिल ते जून २०१४

ISSN 2320 - 0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९३९
(जुलै-डिसेंबर २०१७ / खंड १०, अंक २)

- रोकडरहित भारतीय अर्थव्यवस्था – एक अभ्यास
- सोव्हियत राज्य क्रान्ती १९१७ च्या निमित्ताने
- **Inter-Relationship between Inflation, Agricultural Productivity and Economic Growth in India**
- मानव विकास अहवाल – २५ वर्षाचा आढावा
- विलियम जे. बाऊमोल : एक द्रष्टा अर्थतज्ञ
- २०१७ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक वर्तणूक अर्थशास्त्राला
- जॉन रॉल्सचा न्याय सिद्धांत
- वस्तू व सेवा कर : भारतीय अर्थव्यवस्थेला एक वरदान
- जीएसटी : अप्रत्यक्ष करप्रणालीची एक नवी आर्थिक सुधारणा
- ग्रंथ परिचय
- ४१ व्या वार्षिक अधिवेशनाचा अहवाल

ISSN 2320-0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९३९
(जुलै-डिसेंबर २०१७/ खंड १०, अंक २)

□ प्रमुख संपादक □
दि.व्यं.जहागिरदार

□ सहयोगार मंडळ □
श्रीनिवास खांदेवाले
प्रमोद लाखे
प्रशांत हरमकर
जनार्दन काकडे

□ संपादकीय पत्रव्यवहार □
दि. व्यं. जहागिरदार
''व्यंकटेश'', १२, गुलमोहर कॉलनी,
कॅम्प, अमरावती - ४४४ ६०२
दूरध्वनी (०७२१)-२६६१८५१

अनुक्रमणिका

- रोकडरहित भारतीय अर्थव्यवस्था - एक अभ्यास
  - हरिहर रामकृष्ण तिवारी १
- सोव्हियत राज्य क्रान्ती १९१७ च्या निमित्ताने
  - श्रीनिवास खांदेवाले ७
- Inter-Relationship between Inflation, Agricultural Productivity and Economic Growth in India
  - Samit L. Mahore १४
- मानव विकास अहवाल - २५ वर्षाचा आढावा
  - मृणालिनी फडणवीस
    प्राची देशपांडे २७
- विलियम जे. बाऊमोल : एक द्रष्टा अर्थतज्ञ
  - धीरज सु. कदम ३९
- २०१७ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक वर्तणूक अर्थशास्त्राला
  - प्रशांत हरमकर ४७
- जॉन रॉल्सचा न्याय सिद्धांत
  - मुक्ता जहागिरदार ५८
- वस्तू व सेवा कर : भारतीय अर्थव्यवस्थेला एक वरदान
  - कपिल चांद्रायण ६८
- जीएसटी : अप्रत्यक्ष करप्रणालीची एक नवी आर्थिक सुधारणा
  - उमेश भाऊराव घोडेस्वार ७२

ग्रंथ परिचय

- 'भारतातील आर्थिक सुधारणांची २५ वर्षे'
  - गौतम कांबळे.....७८
- ४१ व्या वार्षिक अधिवेशनाचा अहवाल ८२

ISSN 2320-0197

२०१७ चे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक वर्तणूक अर्थशास्त्राला

प्रशांत हरमकर

सहाय्यक प्राध्यापक, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना :

यंदाचे अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक वर्तणूक अर्थशास्त्रातील (Behavioural Economics) योगदानाबद्दल रिचर्ड एच. थॅलेर ह्यांना बहाल करण्यात आले आहे. वर्तणूक अर्थशास्त्राचा आरंभ हा मार्शलच्या उपयोगिता विश्लेषणापासून झालेला आहे. उपयोगितेच्या आधारे मागणीचे विश्लेषण मार्शलने केलेले आहे. मागणीचा संबंध हा अर्थशास्त्राशी असून उपयोगितेचा संबंध मानसशास्त्राशी आहे. मात्र उपयोगितेच्या मापनातील त्रुट्या लक्षात घेऊन पुढे उपभोगक्ताच्या वर्तवणूकीवर भर देण्यात आला. ह्यातून पुढे हिक्सचे तटस्थता वक्र विश्लेषण, सॅम्युअलसनचे अभिव्यक्ती पसंती सिद्धांत ह्यामधून वर्तणूक अर्थशास्त्राच्या शाखेचा विकास होत गेला. उपभोगक्त्याची बाजारात प्रत्यक्षात कशी वर्तणूक असते ते लक्षात घेऊन जोखमी व अनिश्चितेच्या बाजार स्थितीचे विश्लेषण बर्नोली, न्युमन-मॉर्गस्टन, फ्रिडमन-सेवज, मार्केविज इत्यादी अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेले आहे. थॅलेरच्या समकालीन वर्तणूक अर्थशास्त्रांतर्गत आर्थिक घटनांवर प्रकाश नोबेल पारितोषिवक विजेते हर्बट सिमॉन, मॉअराईस आलाइस, डेनियल काहनमेहन, रॉबर्ट शिलार, युजीनी फामा आणि पेटर हॅनसन ह्यांनी टाकलेला आहे. त्यांनी वर्तणूक दृष्टीकोनातून आर्थिक घटनांचे विश्लेषण केलेले आहे. त्यांचे हे योगदान मान्यता प्राप्त आहे. शिवाय ह्या योगदानाचा विस्तार झालेला आहे. ह्या परंपरेमधील अमेरिकन अर्थशास्त्र रिचर्ड थॅलेर आहे. ते वर्तणूक अर्थशास्त्राचे संशोधक आणि प्रोफेसर म्हणून शिकागो विद्यापीठात कार्यरत आहे. अर्थशास्त्राच्या संशोधनामध्ये आर्थिक व्यवहार घडून येत असतानाचे मानसशास्त्रीय अंतरंग त्यांनी उलगडून दाखविलेले आहे. मानवी वर्तणूकीच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक घटकांचा विचार केलेला आहे. वास्तववादी विश्लेषण करीत असतांना लोक आर्थिक निर्णय घेतांना कशा प्रकारे विचार करतात, लोकांची वर्तणूक कशा प्रकारची असते व अंतिमत: आर्थिक निर्णय कशा प्रकारे घेतला जातो ह्याचे निर्वचन केलेले आहे. मानव वर्तणूकीतून आर्थिक निर्णय घेतले जातात ह्याच्या मापनासाठी नवीन संधीची तरतूद आणि संस्था आहे. ज्यामुळे सामाजिक लाभामध्ये वाढ होत आहे.

अर्थशास्त्र आणि मानसशास्त्र :

अर्थशास्त्र मानवी वर्तणूकीमध्ये गुंफलेले आहे. यामधून बाजाराची आणि आर्थिक निर्णयाची स्थिती कळते. लोकांच्या वर्तणुकीतूनच गुंतागुंत अस्तित्वात येते. ह्या गृहीतकाच्या आधारे उपयुक्त

अशा प्रारूपाची मांडणी ह्या पूर्वी केलेली आहे. व्यक्ती किंवा लोक आपल्या नियोजनर्तगत आपले निर्णय अंमलात आणू शकतात. ह्यामधून वैयक्तिक लाभाची सुरक्षा केली जाते. अशा प्रकारचे मानव वर्तणूकीचे हे सुलभ प्रारूप आहे. ज्याच्या मदतीद्वारे पुढे सिद्धांताची मांडणी केलेली आहे. महत्त्वाच्या आणि गुंतागुंतीच्या आर्थिक समस्याबाबत उपाय शोधण्यात आलेले आहे. शिवाय सिद्धांत आणि वास्तव यादरम्यानचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. अर्थशास्त्राचे उद्दिष्ट बाजार आणि आर्थिक मांडणी (economic setting) यामधील आंतरकृती व मानव वर्तणूक ह्यामधील सहसंबंधाचे विश्लेषण करणे आहे. ह्यामधूनच मानव वर्तणूकीच्या संदर्भात प्रारूप विकसित केलेले आहे. मानव वर्तणूक ही गुंतागुंतीची संकल्पना आहे. तरी देखील आर्थिक प्रसंगामध्ये विवेकी निर्णय घेतल्या जातो यावर भर थॅलेर ने दिलेला आहे. विवेकी निर्णयाची संकल्पना प्रस्तुत करतांना इच्छाशक्ती मर्यादित आहे. जसे की निर्णय घेतांना स्वहीत लक्षात घेतल्या जाते. स्वहीत निर्णय घेण्याकरिता मार्गदर्शन करीत असते. सोबतच निर्णय घेतांना न्याय आणि समानतेची काळजी घ्यावी लागते. आधिक्याने संज्ञात्मक सामर्थ्य (cognitive abilities) स्वयंनियंत्रण आणि प्रेरणा महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणू शकतात. याद्वारे वैयक्तिक पातळीवर निर्णय घेतले जातात.

वर्तणूक अर्थशास्त्राची प्रारूपे मांडतांना काही गृहीतके मानलेली आहे. ज्यामध्ये अभिकर्ता विवेकी मानला आहे. ह्या गृहीताच्या आधारावरच समर्थपणे विश्लेषण वर्तणूक अर्थशास्त्राचे केलेले आहे. वर्तणूक अर्थशास्त्राचे विवेचन विविध आर्थिक वादप्रश्न आणि बाजाराच्या संदर्भात करतांना नव अभिमतपंथीय अर्थशास्त्रज्ञांनी दर्शवून दिलेला आहे अर्थशास्त्रज्ञ आणि मानसशास्त्रज्ञाच्या दस्ताऐवजासह विवेकी गृहीत मानून सुद्धा व्यवस्थाबद्ध विचलन (systematic division) घडून येते. मानसशास्त्राद्वारे प्रकाश टाकून पारंपरिक आर्थिक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. थॅलेरच्या विश्लेषणामुळे वर्तणूक अर्थशास्त्राची शाखा भरभराठीला आलेली आहे. त्याचा महत्त्वपूर्ण असा प्रभाव आर्थिक विवेचनावर पडलेला आहे.

गेल्या चार दशकापासून रिचर्ड थॅलेर वर्तणूक अर्थशास्त्राच्या विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे. ह्या शाखेची त्यांनी सैद्धांतिक आणि अनुभवनिष्ट मांडणी केलेली आहे. मानसशास्त्रा कडून आर्थिक विश्लेषणावर नव्याने प्रकाश टाकलेला आहे. ज्यामुळे संपन्न अशी वर्तणूक अर्थशास्त्राची बैठक निर्माण झालेली आहे. ज्यावरून मानवी प्रवृत्तीचे आकलन आणि भविष्यकथन करता येते. ज्याचा आर्थिक व्यवहारावर काय परिणाम होतो हे सांगता येते. ह्याला अनुसरून सिद्धांताचा विकास आणि अनुभवनिष्ट चाचण्या घेण्यात आलेल्या आहे. ज्याचा लाभ समकालीन आर्थिक संशोधनाला झालेला आहे. रिचर्ड थॅलेरचे योगदान म्हणजे आर्थिक विश्लेषणाचा विस्तार आणि परिशुद्धता हे आहे. ज्याचा संबंध मर्यादित विवेकीपणा (limited rationality),उचितपणा संबंधीचे आकलन (perception about fairness) आणि स्वयं नियंत्रणाची उणीव (lack of self control) ह्या तीन मानसशास्त्रीय वैशिष्ट्याशी आहे. ज्याचा परिणाम आर्थिक निर्णयावर घडून येतो.

अ) मर्यादित विवेकवाद :

रिचर्ड थॅलेरच्या पूर्वी आर्थिक निर्णयाच्या

संदर्भात केलेल्या सैद्धांतिक विश्लेषणामध्ये मानलेली गृहीते वास्तव नव्हती. ह्याचा संबंध दृश्य विकल्पाशी होता. ह्या सर्वांचा दीर्घकाळात परिणाम घडून येणारा होता. जो की ते अगदी अनुल्लंघनीय कार्य (insurmountable task) आहे. म्हणून आर्थिक निर्णय घेतांना विवेकावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. अर्थशास्त्रामध्ये हर्बट सिमॉनने विवेकी संकल्पनेची मांडणी केलेली आहे. ह्यातून मर्यादित विवेक संकल्पना मांडण्यात आलेली आहे. संघटन घडून येण्यासाठी संगनमत घडून येण्याची अट पूर्ण व्हावी लागते. मात्र लोकांना निरुपयोगी अशा मर्यादा असतात. म्हणून आर्थिक निर्णय घेण्याकरिता सोपे-सरळ नियम करावे लागतात. मर्यादित विवेकतेचे उदाहरण रिचर्ड थॅलेरला शोधून मिळालेले आहे. मानसिक मापनाच्या सिद्धांताचे (Theory of Mental Accounting) विश्लेषण करतांना लोकांचे संघटन, मांडणी आणि वित्तीय निर्णयाचे मूल्यांकन केलेले आहे. यामधून मानवी प्रवृत्तीनुसार निर्णय आपल्या मनाप्रमाणे घेतले जातात. ह्याचे मापण करता येते. वैयक्तिक निर्णयाचे मापन त्याच्या परिणामाच्या आधारे करता येते. शिवाय एकूण संपत्तीच्या आधारे देखील मापन करता येते. लोकांच्या घरच्या अंदाजपत्रकावरून मापन करता येते. कुटुंबाच्या उत्पन्न आणि खर्चावरून हे मापन होऊ शकते. पैशाचा उपभोग घेतांना काही अडथळे निर्माण होतात. बचतीसारख्या उपभोगातील अडथळ्यामुळे अधिकोषण खात्यात पैसे गोळा होतात. ज्यामुळे उपभोगक्ताचा एकूण खर्च जास्त असतो. मात्र अशा पैशाचा उपभोग घेतला जात नसून दीर्घकाळासाठी बचत करून ठेवला जातो. ज्यातून काही अल्पकालीन गरजा भागविल्या जातात. वित्तीय बचतीकरिता नियोजन केल्या जाते आणि दीर्घकाळात बचतीचे संरक्षण केल्या जाते.

मानसिक मापनाचे मूलतत्त्व म्हणजे आर्थिक निर्णय घेतांना संदर्भ बिंदूचा (किंमत) उपयोग केला जातो. प्रत्येक वेळेच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये भिन्नता असते ह्यामुळे मानसिक मापनात देखील भिन्नता निर्माण होते. एक संदर्भ बिंदू ही जेव्हा किंमत असते तेव्हा त्या आधारे वस्तूची खरेदी केल्या जाते. अशा वस्तूची कमी किंमत (lower price) कोठे आहे. ह्याचा शोध इंटरनेटसारख्या साधनाद्वारे घेतला जातो. वस्तूच्या बाजारामध्ये प्रवेश संदर्भ बिंदूचा आधार घेऊन केला जातो. शिवाय चांगला व्यवहार (good deal) घडून येतो. अशा भिन्न संदर्भ बिंदूचा उपयोग मानसिक मापनाकरिता केला जातो. याद्वारे आर्थिक निर्णयामध्ये पुढाकार घेतला जातो. यातूनच आर्थिक निर्णयाचे सामर्थ्य दिसून येते.

उदाहरणाद्वारे ह्याचे स्पष्टीकरण करीत असतांना एक उपभोगक्ता १०० स्वीडिश क्रोनमध्ये एक वस्तू विकत घेतो. जो की ही वस्तू इतर विक्रे त्यापेक्षा स्वस्त आहे. वस्तूची निवड करण्याकरिता तो इतरही विक्रेत्याकडे गेलेला होता. ह्या वस्तू खरेदीचा खर्च १००० क्रोन ऐवढा होता. जर त्याचा खर्च १०,००० क्रोन असेल तर तो वस्तू खरेदी करणार नाही. कारण तीच वस्तू जर त्याला स्वस्त दरामध्ये उपलब्ध होत असेल तर तो स्वीडिश क्रोन मध्ये बचत करेल. ह्याचे स्पष्टीकरण करताना प्रतिशत प्रमाणावर प्रकाश टाकलेला आहे. शिवाय बचतीचा संबंध संदर्भ बिंदूशी आहे. याचे थॅलेर आणि त्याच्या सहकाऱ्याद्वारे अध्ययन करण्यात आलेले आहे. जसे टॅक्सी ड्रायव्हरचा भर हा

कामाच्या तासावर असतो. याविरुद्ध त्याचा सवडीचा वेळ आणि कुटुंब असते. या आधारावर टॅक्सी ड्रायव्हर त्याला पाहिजे एवढे उत्पन्न मिळवून त्याचा दिवस संपवितो. विशिष्ट पातळीपर्यंतचे उत्पन्न मिळाल्यामुळे तो त्याच्या उद्दिष्टापर्यंत पोहोचतो. शिवाय श्रम नियमनामुळे सुद्धा त्याला त्याचे काम संपवावे लागते. टॅक्सीचा प्रवास करणारे अनेक उपभोगक्ते असतात. त्यामुळे तासाप्रमाणे टॅक्सी ड्रायव्हरचे उत्पन्न उच्चतम पातळीवर जात असते. अशा कामाची मागणी जोपर्यंत कमी होत नाही तो पर्यंत असे काम खूप दिवसापर्यंत केल्या जाऊ शकते. भिन्न नियमासह तो कमी काम करून आधिक्याने उत्पन्न प्राप्त करू शकतो. कारण आधिक्याने शहरामधील टॅक्सी अनेक लोकांची गरज आहे.

शासक (govern) निर्णय घेत असतांना त्याच्याकडे पूर्वानुभव असतो. तसेच स्वत:चे त्याचे आकलन देखील असते. सामान्यपणे विक्रीतून आधिक्याने पैसे मिळवले जात असतात. प्रत्यक्षात आपण पैसे देऊन समान वस्तू विकत घेत असतो. ह्याला थॅलेरने निसर्गदत्त देणगीचा परिणाम (endowment effect) असे संबोधले आहे. हे संबंध वर्तणूकीतून घडत असते. ह्याचा प्रसिद्ध असा प्रयोग १९९० मध्ये थॅलेर, डेनियल काहनमेन आणि जॅक नुकिची ह्यांनी केला आहे. एका गटाच्या हातात सुशोभित असे मग देण्यात आले. यादुच्छिक (random) पद्धतीद्वारे हा प्रयोग करण्यात आला. तर हे मग दुसऱ्या गटाकडे विक्री करण्याकरिता देण्यात आले. ज्यांची निवड दोन्ही गट यादृच्छिक पद्धतीने निवड करतील. सरासरीने त्या मगाचे मूल्य समांतरपणे उच्चतम पातळीवर पोहोचले होते. एकूणच अर्ध्या मगची विक्री ह्यामधून होते. शिवाय ह्यामधून बाहेर पडलेल्या मगाचे मूल्य उच्चतम पातळीवर पोहोचते. नियंत्रित गटाकडे एकही मग पोहोचत नाही. फार कमी वेळात अर्धे मग बदलून दुसऱ्या हातामध्ये जातात.

निसर्गदत्त देणगीचा परिणाम हा दीर्घकालीन परिणाम असतो. वस्तू आणि सेवांच्या व्यापारामध्ये कपात घडून येऊ शकते. निर्माण झालेला कायदेशीर विवाद सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. थॅलेरने निसर्गदत्त देणगीच्या परिणामाचे स्पष्टीकरण करताना लोकांचा कल कसा आहे या आधारे विश्लेषण केलेले आहे. आलेला अनुभव नकारात्मक भावनेचा असेल तर हानी किंवा नुकसान सबळपणे घडून येते. शिवाय सकारात्मक अनुभूती हा मोठा लाभ घडवून आणतो. तसाच काही वेळेला हानी पोहचण्याचा देखील अनुभव असतो.

लाभ किंवा हानी ही संदर्भ बिंदूवर अवलंबून असते. आर्थिक निर्णय घेण्यासाठी संदर्भ बिंदू महत्त्वाचा असतो. सवलतीच्या दरात विक्री म्हणजे उपभोगक्त्याकरीता संदर्भ किंमती उच्चतम पातळीवर असतात. वस्तू खरेदी करण्याचा प्रयत्न केला जातो तेव्हा चांगल्या प्रकारचा व्यवहार घडून येतो. जर पुढे वस्तूची विक्री झाली तर मात्र समान किंमतीला होणार नाही. दुसरे उदाहरण म्हणजे गुंतवणूकदार शेअर बाजारमधील लाभ व हानीचा व्यवहार स्पष्ट करीत नाही. तरी देखील प्रत्यक्षात रोख्याची विक्री झालेली असते. ह्यामध्ये गुंतवणूकदार पुढाकार घेतात. सामान्यपणे हानी दर्शविणारे रोखे स्वत:कडे बाळगून ठेवतात. कारण त्याला अपेक्षा असते की ह्यापेक्षा चांगली परिस्थिती निर्माण होईल किंवा ह्यापेक्षा आणखी चांगला लाभ प्राप्त होईल. विक्री झालेले रोखे यशस्वी ठरतात. ह्या कडून

क्रमश: लाभ प्राप्त केला जातो. अनुभव असा सुद्धा आहे की, जोखमीचा विस्तार घडून येतो तेव्हा इच्छा पुढाकार घेऊन शेअर बाजार किंवा जुगारामधील लाभ पैशामध्ये प्राप्त होतो. ह्या दोन्ही व्यवहारामध्ये फार मोठी जोखीम आहे. ह्या व्यवहारामध्ये नुकसान देखील होऊ शकते. मात्र झालेले नुकसान जेव्हा कमी क्लेशकारक वाटते ह्याला थॅलेरने घर मुद्रा परिणाम (house money effect) असे संबोधले आहे.

ब) उचीतपणा संबंधीचे आकलन :

जेव्हा लोक आर्थिक निर्णय घेतात तेव्हा केवळ लाभ किंवा हानीचा विचार करीत नाही तर स्वत:चे मापण देखील करीत असतात. न्याय काय आहे ह्याचा विचार करतात. कल्याण घडून येण्याकरिता सहकार्य आणि दृढ ऐक्य ह्या दोन्ही बाजू सकारात्मक असतात. जर नकारात्मकता असेल तर मत्सर आणि द्वेष असतो. दीर्घकाळाबाबत मानवी वर्तणूकीचे अध्ययन करताना उचीतपणाचे आकलन ही संकल्पना महत्त्वाची ठरते. आर्थिक निर्णय प्रक्रियेमध्ये ती प्रमुख भूमिका पार पाडते. लोक भौतिक लाभाकडून परावृत्त होऊन वितरण कशा प्रकारे झाले आहे याला महत्त्वाचे मानले जाते. मूलभूत न्याय नियमाचे उल्लंघन करणांऱ्याच्या शिक्षेसाठी वैयक्तिक व्यय निर्माण केला जातो. केवळ न्याय नियमनामुळे प्रभावित होत नाही तर त्यापेक्षाही अन्यायाने प्रभावित झालेले असतात.

आक्षेप घेतला जातो की प्रयोगशाळेतील प्रयोग वास्तव जीवनाला लागू होऊ शकत नाही. अशा प्रकारचे उदाहरण सापडणे सोपे नाही. जो की न्याय वर्तणूक प्रयोगशाळेच्या बाहेर देखील दिसून येईल. समजा अनपेक्षितपणे पाऊस आला. ह्यामुळे अनपेक्षितपणे छत्र्यांची मागणी वाढली. मात्र जर विक्रेत्याने वाढती मागणी लक्षात घेऊन छत्र्याची किंमत वाढवली असेल तर अनेक उपभोक्ते ह्यावर नकारात्मक प्रतिक्रिया देतील. विक्रेत्याची वर्तवणूक लोभी प्रवृत्तीची राहील. बरेचदा कंपन्या देखील न्याय नियमाचे उल्लंघन करतात. जर उपभोगक्तांनी त्यांच्या वस्तूवर बहिष्कार टाकला तर त्यांना शिक्षा होऊ शकते. बरेचदा वस्तूंच्या किंमती वाढविल्या जातात. त्यामुळे आधिक्याने काय न्याय आहे याबाबत सबळ भावना असू शकतात. जेव्हा असा टप्पा येतो तेव्हा श्रम बाजारातील वेतन दर प्रभावित होतात. याकडून तुलनात्मक विश्लेषण विविध रोजगार गटाचे केल्या जाते. वेतन दरामध्ये कपात करून लाभ प्राप्त करणे कठीण आहे. जर सध्याचे वेतन दर संदर्भ बिंदूच्या खाली असतील तर लोक ह्यामधून गळून पडणार नाही. पण स्फितीच्या दरापेक्षा कमी वेतन दरामधील वाढ योग्य राहील. मात्र तरी देखील वास्तविक अटी अंतर्गत वेतन दरामध्ये कपात घडून येते.

क) स्वयं नियंत्रणाची उणीव :

ग्रीक अख्यायिकामधील प्रसिद्ध अशी कथा आहे की साहसी खलाशी दीर्घ समुद्र प्रवासाला जातात. तेव्हा खलाशाचा प्रमुख त्याच्या सवंगड्याना सूचना देतो की मोहीत करणाऱ्या जलपरीचे गाणे ऐकायला येत आहे. ह्या जलपरी आपल्या गाण्याने मोहून खलाशाचा नाश करीत असे. खलाशाना ही वारंवार निर्माण होणारी मोठी समस्या वाटत होती. ही समस्या त्यांनी त्यांचा राजा इथाका (Ithaca) ला सांगितली. तेव्हा त्याने त्यावर उपाय सांगितला की आपल्या कानामध्ये मेण घालून कान बुझवून टाकावे व आपल्या निश्चयापासून ढळू नये.

खलाशाची ही कथा पेचप्रसंग सोडविण्याचा सारांश आहे. असे पेचप्रसंग आपल्या जीवनाच्या सर्वच पातळ्यावर येतात. आपण अनेक वस्तूचा उपभोग घेत असतांना अल्पकालीन प्रलोभनामुळे दीर्घकालीन कल्याणाकडे दुर्लक्ष करतो. व्यक्ती हा खाणे-पिणे, धूम्रपान, उपभोग आणि बचत करीत असतो. पण ह्याबरोबरच त्याची दीर्घकालीन ध्येय असतात. निवृत्तीनंतरचे नियोजन असते. व्यक्ती हा न्यूनतम उत्पन्नातून दीर्घकालीन शिक्षण घेतो. त्याचे अध्ययन सुरू असते. ह्याचा लाभ त्याला भविष्यामध्ये प्राप्त होत असतो.

आपल्या जागरूकतेपेक्षाही आपला अनुभव आपल्या गाठीशी बांधलेला असतो. जो पुढे जाऊन आपल्या उपयोगी येतो. हजार क्रोनचे मूल्य पुढील वर्षी काय राहील ह्याचे आकलन आपण करू शकतो. निश्चितच ते हजार क्रोन पेक्षा कमी राहील. पारंपरिक आर्थिक सिद्धांतामध्ये सवलतीच्या (discount) संदर्भात विश्लेषण केलेले आहे. हे विवेचन स्थिर घटकाच्या आधारावर केलेले आहे. पण उत्पन्न आणि खर्चामध्ये घट प्रत्येक महिना किंवा वर्षाला घडून येते. ह्या गृहीताचा उपयोग करून भविष्यातील दोन विकल्प क्रमवारपणे शिल्लक राहतात. शिवाय खलाशाच्या उदाहरणातील पेचप्रसंगानुसार जेव्हा दोन विकल्पापैकी एकाची निवड करावी लागते तेव्हा तुमच्या विचारामध्ये बदल करण्याची आवश्यकता असते. अनुभवाचा उपयोग हा जागरूकतेमुळे वेळेमध्ये चांगल्या प्रकारे करता येतो.

रिचर्ड थॅलेर आणि हर्श शेफ्रिन ह्यांनी कोंडी किंवा पेचप्रसंगाचे विश्लेषण केलेले आहे. कोंडी किंवा पेचप्रसंग अंतर्गत तणावामुळे निर्माण होतात. ह्या दरम्यान स्वत:चे नियोजन आणि स्वत: करिता नियोजन असावे लागते. नियोजन स्वत:च्या विचाराचे असावे. दीर्घकालीन आनंददायी उद्दिष्टासह निर्णय घेण्यात यावा. आधिक्याने अल्पकालीन उद्दिष्टावर नियंत्रण (governed) असावे. हा विभाग आधुनिक मानसशास्त्राद्वारे स्वीकारण्यात आला आहे. ह्याला साहाय मज्जाततंत्रूशास्त्र (neuroscience) मधील अलीकडच्या संशोधनाने केलेले आहे. ज्या करिता खलाशाचे उदाहरण देता येईल. ह्या पेचप्रसंगामधून सुचविलेला उपाय हा स्वत:च्या नियोजनाला मदत करतो. स्वत:च्या अल्पकालीन कृती यामधून वगळतो. ह्यामुळे पारंपरिक सैद्धांतिक विश्लेषणापेक्षा हे विवेचन बरेच पुढे आहे. जो की आधिक्याने क्षमता ह्या कृतीमध्ये दर्शविलेल्या आहे. उणीवापेक्षा कृती नेहमीच चांगली असते. काही संदर्भात कृती नियंत्रित ठेवून मानसिकतेचे मापन केल्या जाते. अल्पकालीन अतिरिक्त व्यय ह्याद्वारे टाळल्या जाऊ शकतो. दीर्घकालीन दृष्टिकोनातून समाजाला मदत होण्याकरिता स्वयं नियोजन केल्या जाते ह्या करिता संस्था आणि नियमनाची रचना केली जाते.

वर्तणूकीचे अर्थशास्त्र :

विवेकी वर्तणूकीबाबत वर्तणूकीचे अर्थशास्त्र प्रश्न निर्माण करतो. हा प्रश्न वित्तीय बाजाराला लागू पडतो. रिचर्ड थॅलेरसह रॉबर्ट शिलारने वित्तीय वर्तणूकीच्या (behavioural finance) संशोधन क्षेत्राची मांडणी केलेली आहे. ह्या संदर्भातील संशोधनाकडे पाहिले तर बाजार अस्थिर आहे. प्रभावी बाजाराच्या सिद्धांतामध्ये असंगतता दिसून येते. थॅलेरने दर्शविले आहे कि, समभागासाठी नकारात्मक बाजार मूल्याचे मापन करता येते. जो की अवास्तविक आहे. कारण ज्याला मूल्य नाही

असे समभाग वगळले जाऊ शकता. प्रयोगासह विषयवस्तूची चाचणी घेत असतांना विविध गुंतवणुकीमधून निवड करावी लागते. लोक संवेदनशीलपणे काळाच्या समांतर पातळीवर निवड करतात. अल्पकाळात न्यूनतम जोखीम रोख्यांना पसंती देण्याचा गुंतवणूकदारांचा कल असतो. मात्र विविध गुंतवणूकीच्याद्वारे अंतर्गत क्षमतेचा परिणाम दीर्घकाळात प्रस्तुत होतो. समभागाची निवड उच्चतम जोखमीच्या स्थितीत केली जाते.

उपभोगक्ताचा अविवेकीपणा पुढाकार घेत असतांना सामाईक बाजाराचा सराव समजावून घ्यावा लागतो. सवलतीचे किंवा सूचनाचे प्रकार आढळून येतात. तीन विकत घ्या दोनचे पैसे द्या. (Buy Three Pay for Two) उपभोगक्ताच्या समजानुसार त्याला लाभ मिळतो आहे. म्हणून किंमतीच्या मूल्यांकनासाठी तो संदर्भ बिंदू कडे वळतो. अनेक पराजीताना वेष्टून घेतल्या जाते. टुर्मील विजेत्यांना आधिक्याने प्रगट करून लॉटरी आणि पैजेचा (betting) बाजार चालविल्या जात असतो. उपभोक्तांना कर्ज घेण्याकरिता आमिषे दाखवली जातात. अर्टीमध्ये सवलती दिल्या जातात म्हणून लोक कर्ज घेतात. अन्यथा लोकांना कर्ज घेणे परवडत नाही. थॅलेरचे संशोधन बाजार आणि त्याचे अंतरंग दर्शविणारे आहे. ज्याचा संबंध वर्तणूकीच्या अर्थशास्त्राशी आहे. बाजार युक्तांना ओळख प्राप्त करून देतो. ज्यामुळे प्रतिकूल आर्थिक निर्णय टाळण्यास मदत होते.

अनेक प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये प्रलोभनासह नियोजनाची गरज आहे. ज्याचा संबंध अनेक देशामधील अल्कहोल आणि आम्ली पदार्थाच्या सेवनाच्या निर्बंधाशी आहे. इतर संदर्भामध्ये निर्बंध लक्षात घेतली तर ते पोहच पासून दूर (far-reaching) आहे. वर्तणूक अर्थशास्त्राच्या संशोधनामध्ये समाजाला लाभ मिळण्यासाठी तरतूदी केल्या जातात. राज्यकर्ते आणि निर्णयकर्ते वैकल्पिक रचनाची मांडणी करून त्याचा उपयोग करतात. रिचर्ड थॅलेरने आक्षेप घेतला आहे की, अनेक क्षेत्रामध्ये सार्वजनिक आणि खाजगी संस्था आहे ज्या की कृतीशील असायला पाहिजे (सोबतच निवडीचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे) योग्य दिशेने जाण्याचा प्रयत्न वैयक्तिक पातळीवर केला गेला पाहिजे. या दरम्यान आणखी एक विचार केला जातो की, अनेक देशांना एकाच एककामध्ये ठोसल्या जाते. ह्यामध्ये इंग्लंड आणि अमेरिकेचा समावेश आहे. सार्वजनिक प्रशासनामध्ये सुधारणा करणे हे या अभिकर्त्यांचे उद्दिष्ट आहे. ह्या करिता वर्तणूक अर्थशास्त्राच्या अंतरंगाचा उपयोग केला जातो. सुधारणा ह्या साध्या विचारानें देखील होऊ शकतात. कशा प्रकारे कर्तव्य चुकण्याचा पर्याय विषद केला आहे. जो की त्याचा एक परिणाम आहे. शिवाय कृतीशील निवड काही बाबतीत करता येते. ह्याचे उपयोजन किंवा हा सिद्धांत निवृत्ती बचत, मानवी अवयवाचे दान आणि पर्यावरणीय धोरणामध्ये लागू होतो. लोकांना चालू वर्षामध्ये आधिक्याने बचत करणे कठीण वाटू शकते कारण ह्यामुळे प्रत्यक्ष कपात आजच्या उपभोगामध्ये होते. तरी देखील भविष्याच्या सुरक्षिततेकरिता आधिक्याने बचत केल्या जाते. विशेषत: वेतनामध्ये वाढ घडून आली तर बचत आधिक्याने होईल. ''उद्यासाठी बचत करा'' ह्या अंतरंगाचा उपयोग करून आधिक्याने भविष्याकरिता किंवा भविष्यातील सुरक्षितता कार्यक्रमांना महत्त्व टिलेले आहे. ह्याची रचना थॅलेर

आणि शेल्मो बेनाटट्झी ह्यांनी केलेली आहे. ह्याचा अर्थ असा की, वैयक्तिक पातळीवर व्यावसायिक निवृत्ती बचतीमध्ये वाढ घडून येते. हा कार्यक्रम म्हणजे वैयक्तिक बांधीलकीचा आहे. भविष्यातील वेतन वाढीतून बचतीचा वाटा आवंटित (वितरित) केला जातो. अमेरिकेमधील अनेक कंपन्या ह्याचा यशस्वीपणे उपयोग करतात. काही कंपन्या तिमाही अशा प्रकारच्या कार्यक्रमाची समीक्षा करते अथवा पितृतुल्य भावाने मूल्यांकन केल्या जाते. पण महत्त्वाचे असे की हा कार्यक्रम संपूर्णपणे स्वेच्छेने आणि सर्वांचा सहभाग मिळविण्यासाठी मुक्त असतो.

सामाजिक प्राधान्यतेला आर्थिक निर्णयामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. थॅलरचे विश्लेषण अंमलबजावणीला महत्व देणारे आहे. त्यांच्या संशोधनाची परिणामकारकता उच्चत्तम पातळीची आहे. न्यायाला प्रभावित करणारी वर्तणूक उपभोक्ता आणि श्रम बाजारामध्ये घडून येते. अनेक आर्थिक अभिकर्ते एकत्रितपणे बाजारामध्ये आंतरकृती घडवून आणतात. ह्याचा संबंध वर्तणूक वित्ताच्या क्षेत्राशी आहे. गुंतवणूकदाराची मानसिकता आणि मध्यस्थाच्या मर्यादा ह्याच्यामधील संयोग वित्त बाजारातील किंमर्तींना प्रभावित करीत असतो. वर्तणूक अर्थशास्त्राच्या साह्याने रिचर्ड थॅलेर ह्याने वित्तीय बाजाराचे विश्लेषण केलेले आहे. त्याचे याबाबतचे योगदान विशेष महत्त्वाचे मानल्या जाते. म्हणून त्याच्या वित्तीय बाजाराच्या विश्लेषणावर प्रकाश टाकणार आहोत.

बाजार प्रवेश आणि वर्तणूक वित्त :

मानवाची वर्चस्ववादी वर्तणूक प्रयोगशाळेतील चाचण्या किंवा वैयक्तिक पातळीवर अविवेकी ठरते. अविवेकी वर्तणूक ही स्पर्धात्मक बाजारामध्ये टिकत नाही. विवेकी वर्तणूक ही वित्तीय बाजाराला प्रभावित करते. उपभोगक्ताच्या वर्तणूकीच्या आधारावर विवेक किंमती आणि अर्थव्यवस्थेमधील वितरणाला प्रभावित केल्या जाते.

थॅलरचे फार मोठे योगदान वित्तीय बाजाराच्या अध्ययनामध्ये आहे. वर्तणूक वित्त क्षेत्राचा संस्थापक म्हणून त्याला संबोधले जाते. यामध्ये वर्तणूक अर्थशास्त्राचा उपयोग करून संपत्ती किंमतीच्या आकृतीबंधाचे विश्लेषण केलेले आहे. पारंपरिक संकल्पनाच्या आधारे गुंतवणूकदाराची विवेकता आणि बाजार कार्यक्षमतेमध्ये समेट घडवून आणणे कठीण आहे. थॅलेर ने गुंतवणूकदाराच्या मानसशास्त्राचे प्रारूप प्रस्तुत केलेले आहे. यासंदर्भात अनुभवनिष्ट गोंधळाचे विश्लेषण केलेले आहे. शेअर बाजारामध्ये समभागाच्या किंमतीबाबत भविष्यकथन केल्यामुळे समभागाच्या विमा हप्त्याबाबत गोंधळ निर्माण होतो हा स्वाभाविक परिणाम आहे. याबाबत विश्लेषण करीत असतांना भविष्यकथनाची सांगड मानसिक मापनाच्या सिद्धांताशी (mental accounting theory) घालून पुराव्यासह सूचना केलेल्या आहे. मुलभूततेपासून (Fundamental) किंमती दूर जातात त्यामुळे बाजार कार्यक्षमता आणि गुंतवणूकदाराची विवेकता यामध्ये समेट घडवून आणणे कठीण होते.

वर्तणूक वित्ताचे विश्लेषण वेगवेगळ्या पहाण्या करून केलेले आहे. गुंतवणूकदाराच्या अविवेकीपणामुळे संपत्तीच्या किंमती प्रभावित होतात एवढे पुरेसे नाही. सोबतच वित्त बाजारामध्ये खरेदी विक्री व्यवहारावर (aribitrage) मर्यादा असायला पाहिजे. या मर्यादा नसल्यामुळे विवेकी गुंतवणूकदाराकरिता अडथळा ठरतात. ज्यामुळे

गैरप्रकार घडून गुंतवणूकदाराची पिळवणूक होते. थॅलेरच्या वर्तणूक वित्ताने दोन वादप्रश्नावर प्रकाश टाकलेला आहे.

१) गुंतवणूकदाराच्या मानसशास्त्राद्वारे संपत्ती किंमतीच्या ध्वनितार्थाचा शोध घेणे.

२) वित्त बाजारातील किंमती भंग पावतात त्याकरिता खरेदी विक्री व्यवहारावर मर्यादा घालणे.

१) गुंतवणूकदाराचे मानसशास्त्र आणि संपत्ती किंमतीचा ध्वनितार्थ :

पारंपरिक वित्तीय प्रारूपामध्ये व्यापारी विवेकी मानलेले आहे. ज्यामुळे बाजारामध्ये योग्य विश्वास बाळगून असतो. मात्र नवीन माहितीच्या आधारे ह्यामध्ये सुधारणा होण्याची आवश्यकता आहे. नवीन माहितीच्या आधारे परिक्षण करण्यात आले. घसरलेल्या आणि वधारलेल्या रोख्याचा आढावा घेऊन परीक्षण केलेले आहे. पर्यायी विश्लेषणामध्ये आधिक्य प्रतिक्रिया गृहीत मानलेली आहे. आधिक्य प्रतिक्रिया गृहीतामध्ये तिरकस विभागीय माध्य प्रत्यावर्ती (cross sectional mean reversion) आकृतीबंध असतो असे बॉन्टड आणि थॅलेरने शोधून काढलेले आहे. त्यांच्या निर्वचनामध्ये विवाद अनुभवनिष्टतेच्या आधारावर झालेला आहे. विशेषत: मूल्य घटलेल्या रोख्याचा परतावा उच्चत्तम होता. तरीसुद्धा गुंतवणूकदार आणि जोखिम ह्यामध्ये व्यवस्थाबद्ध मेळ बसविणे जोखमीच्या क्षतिपुर्ततेकरिता आवश्यक आहे. सोबतच उच्च जोखीम विमा यामध्ये (Premia)आहे.

बेनार्टत्झी आणि थॅलेर ह्यांनी वर्तणूक वित्ताचे स्पष्टीकरण केलेले आहे. ह्याला समभाग अधिमूल्य गोंधळ (equity premium) असे म्हटलेले आहे. शेअरशी संबंधित परतावा लक्षात घेता.याकडून प्रत्यक्षात रोख्याचा मेळ प्रमाण अपेक्षित उपयोगिता प्रारूपाशी (standard expected utility model) घातलेला आहे. अरूंद कंसात्मकता (narrow bracketing) आणि मूल्य घसरणी विरूद्ध आधार घेऊन स्पष्टीकरण केलेले आहे. त्याच्या प्रारूपामध्ये मूल्य घसरण्याचा विरूद्ध परिणाम अवलंबून आहे. यावर कशा प्रकारे गुंतवणूकदार संदर्भ बिंदूची (किंमत) पुर्नमांडणी करतात ते अवलंबून आहे. बेनार्टत्झी आणि थॅलेरने शोधून काढले की, मूल्य घसरणीचे स्पष्टीकरण म्हणजे समभाग अधिमूल्य (equity premium) आहे. ह्याकरिता गुंतवणूकदाराच्या मूल्यांकनाचा कालावधी एक वर्ष मानलेला आहे. लघुदृष्टीमूल्याचे हानी तिटकाऱ्याचे (Myopic loss aversion) स्पष्टीकरण करतांना त्याचे सहाय्य पर्याप्त प्रमाणात प्रयोगशाळा परिक्षणाला मिळालेले आहे. बारबेरीज ह्यम आणि थॅलेर याबाबत म्हणतात की, अरूंद कंसाद्वारे स्पष्टीकरण केल्या जाऊ शकते की लहान कुटुंबे शेअर बाजारामध्ये सहभागी का होत नाही ह्याला शेअर बाजारामधील सहभाग गोंधळ असे म्हटलेले आहे. तरी देखील वित्तीय अर्थशास्त्रामध्ये सर्वसामान्य सहमती घडून येत नाही. शिवाय नवअभिमतपंथीय प्रारूपाचा विस्तार झालेला आहे. जोखीम अधिमूल्याद्वारे योग्य स्पष्टीकरण वर्तणूक प्रारूपाचे वित्तीय बाजाराच्या संदर्भात करता येते. ज्या रोख्याचे मूल्य घसरलेले आहे ते टिकून राहून कृतीशील होतात असे स्पष्टीकरण थॅलेरने केलेले आहे.

२) गैरसमज व खरेदी विक्री व्यवहारावर मर्यादा :

वित्तीय बाजाराच्या परताव्याचे विश्लेषण निरीक्षणावरून करता येते. वर्तणूक वित्ताच्या तरतुदीचे

योगदान यामध्ये महत्त्वाचे आहे. याचा अर्थ असा होत नाही की परतावा हा प्रत्यक्षात परिणाकारक आहे. आधिक्य प्रतिक्रिया वर्तणूकीच्या नियमाविरूद्ध आहे. यादरम्यान आर्थिक घटना ह्याचा मेळ गुंतवणूकदाराची विवेकता आणि कार्यक्षम बाजारासोबत बसविलेत आहे. कारण बाजारामध्ये किंमतीचे चूकीचे निश्चितीकरण (mispricing) घडून येते. ज्यामुळे बाजारातील कार्यक्षमता भंग पावते.

बंद समाप्ती निधी (closed end fund) ह्याचा अर्थ गुंतवणूक निधी होय. शेअर बाजारावर गुंतवणूक व्यापार आधारलेला असतो. शेअर बाजारामार्फत स्वत:ची संपत्ती समभाग म्हणून सार्वजनिक कंपन्यामध्ये गुंतविल्या जाते. गुंतवणूक निधीला गोंधळाचा संदर्भ आहे. गुंतवणूक समभागाचे मूल्यमापन भिन्न प्रकारे केल्या जाते. मात्र त्यामध्ये संपत्ती स्वत:ची असते. शेअर बाजारामध्ये किंमती भंग पावतात आणि खरेदी विक्री व्यवहारावर मर्यादा असायला पाहिजे. ह्या संदर्भातील पायाभरणीचे काम इर्वींग आणि थॅलेर ह्यांनी केलेले आहे. ली, शेलीफर आणि थॅलेरने विश्लेषण प्रस्तुत केलेले आहे की गोंधळाचा आधार गुंतवणूक निधी आहे. सोबतच अविश्वास आहे. व्यापारी ज्यादा वेळामध्ये अपेक्षित परतावा देतात. ह्याचा संबंध विवेकी अपेक्षाशी आहे. इतर कालावधीमध्ये अपेक्षित किंमत कमी धरल्या जाते. ह्या चढउतारामुळे व्यापारी भावनिक होतात. परिणामत: जास्त अस्थिरता निर्माण होते. ही अस्थिरता किंमती आणि गुंतवणूक निधीबाबत दिसून येते. विवेकी व्यापाऱ्यांना जोखमीची हानी भरून निघण्याची आवश्यकता असते. तरीदेखील गुंतवणूक निधीबाबत पुढाकार घेऊन सवलती दिल्या जातात.

महत्त्वपूर्ण अशा आर्थिक घटना ह्या सिद्धांताचा मेळ घातला जातो. सामान्य गुंतवणूकदाराच्या भावना लक्षात घेऊन गुंतवणूक निधीबाबत सवलती दिल्या जातात. गुंतवणूक निधीची नव्याने मांडणी केली जाते. अस्तित्वातील गुंतवणूक निधीची विमा हप्त्याद्वारे विक्री केल्या जाते. याकरिता न्युनत्तम पातळीवर सवलती दिल्या जातात. गुंतवणूक निधीच्या सवलतीचा सहसंबंध हा इतर संपत्तीच्या किंमतीशी आहे. जो की गुंतवणूकदाराच्या भावनाद्वारे प्रभावित होतात. गुंतवणूक निधीच्या सवलतीचे मापन गुंतवणूकदाराच्या भावना लक्षात घेऊन निर्वचन आणि मूल्यांकन केल्या जाते. पर्यायी स्पष्टीकरण सवलतीच्या आधारावर विवेकी गुंतवणूकदारांचे केल्या जाते. खरेदी विक्री व्यवहाराच्या मर्यादा लक्षात घेऊन समायोजन घडवून आणल्या जाते. सामान्यपणे गुंतवणूकदाराच्या भावनाच्या मापनाचा उपयोग गुंतवणूक निधी सवलती करिता केल्या जातो. ज्याचा संबंध अनेक अशा संपत्ती किंमतीच्या घटनाशी व प्रसंगाशी आहे.

समारोप :

एकूणच रिचर्ड थॅलेरने अर्थशास्त्र आणि मानसशास्त्रामध्ये पूल बांधणीचे कार्य केले आहे. अर्थमानसशास्त्रीय विवेचन करतांना वैयक्तिक पातळीवर निर्णय घेण्याचे विश्लेषण केलेले आहे. ह्यामधून अनुभवनिष्ट निष्कर्ष आणि सैद्धांतिक अंतरंग उलगडून दाखविले आहे. ह्यामधून नवीन आणि तीव्रतेने विस्तार पावणारे शास्त्र म्हणून वर्तणूकीचे अर्थशास्त्र उदयाला आले आहे. ह्याचा गूढ असा प्रभाव अर्थशास्त्राच्या संशोधन आणि धोरणाच्या अनेक क्षेत्रावर पडलेला आहे. हा दृष्टिकोन विवेकी

वर्तणूकीशी संबंधित आहे. नियोजनकर्ता प्रारूप असो अथवा स्वयं नियंत्रण समस्येची नवीन चौकट असो ह्याचे विश्लेषण सामाजिक प्राधान्याच्या संदर्भात केलेले आहे. न्यायाच्या संदर्भात नवीन प्रमाणबद्धता मांडलेली आहे. वर्तणूक अर्थशास्त्राने धोरणकर्त्याच्या निर्णयावर प्रकाश टाकलेला आहे. ज्यामुळे योग्य निर्णय घेण्यास मदत होते.

संदर्भ सूची :

1) Benartzis and R.H. Thaler (1999) : Risk Aversion or Myopia? Choice in Repeated Gambles and Retirement investment, Management Science.

2) Benartzi's and R.H. Thaler (2013) : Behavioural Economics and Retirement Savings Crisis, Science.

3) De Bondt and R.H. Thaler (1987) : Further Evidence on Investor overreaction and stock Market Seasonality, Journal of Finance.

4) De Bondt and R.H. Thaler (1985) : Does the Stock Market overact ?, Journal of Finance.

5) Jolls C.C. Sunstein and R.H. Thaler (1998) : A Behavioural Approach to Law and Economics, Stanford Law Review.

6) Kahneman D. Konetsch J.L. and R.H. Thaler (1991) : The endowment effect, Loss Aversion and status Bais, Journal of Economic Perspective.

7) Lee C.M.C., A. Sheifer and R.H. Thaler (1991) : Investor sentiment and the closed end fund Puzzle, Journal of Finance.

8) Thaler R.H. 91994) : Psychology and saving policies, American Economic Review

9) Thaler R.H. (1999) : Mental Accounting Matter, Journal of behaviour Decision Making.

10) Thaler R.H. (2015) : Misbehaving : The Making of Behavioural Economics, Norton and Company, New York.

11) Sujoy Chakravarty (2017) : Behavioural Economics and Richard Thaler's contribution, Economic and Political Weekly, Vol. LII, No. 46.

12) Shrivastava Anand (2017) : Why Behavioural Economics will not save world, Economic and Political Weekly, Vol. LII, No. 46.

◆◆◆

ISSN 2320 - 0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९३८
(जानेवारी-जून २०१७ / खंड १०, अंक १)

- Inter-disciplinarity in Social Science Research : Shifting Goals and Missing Paths
- अर्थसंकल्प २०१७-२०१८ : दशा आणि दिशा
- The Empirical Analysis of the Relationship between Agricultural and Industrial Sectors in India
- अनौपचारिक क्षेत्रातील व्यवसायांचे अध्ययन - संदर्भ अमरावती शहर
- जलयुक्त शिवार अभियान - सिंचन विकास व पाणी उपलब्धता

-युरोपियन महासंघातून ब्रिटनचे निर्गमन (Brexit)-

- ब्रेक्झिट : २१ व्या शतकातील अर्थकारणाचे राजकारण
- Brexit : Trade relations between India and United Kingdom
- ब्रेग्झिट : कारण परिणाम मीमांसा
- ब्रेग्झिट : कारणे व परिणाम
- युरोपियन महासंघातून इंग्लंड बाहेर जाण्याची कारणे व परिणाम
- ब्रिटनचे युरोपियन संघातून बहिर्गमन - एक धावता दृष्टीक्षेप
- ब्रेग्झिट : जागतिकीकरणाकडून राष्ट्रीयकरणाकडे

ISSN 2320-0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९३८

(जानेवारी-जून २०१७/ खंड १०, अंक १)

□ प्रमुख संपादक □
दि.व्यं.जहागिरदार

□ सल्लागार मंडळ □
श्रीनिवास खांदेवाले
प्रमोद लाखे
प्रशांत हरमकर
जनार्दन काकडे

□ संपादकीय पत्रव्यवहार □
दि. व्यं. जहागिरदार
''व्यंकटेश'', १२, गुलमोहर कॉलनी,
कॅम्प, अमरावती - ४४४ ६०२
दूरध्वनी (०७२१)-२६६१८५१

अनुक्रमणिका

- Inter-disciplinarity in Social Science Research : Shifting Goals and Missing Paths
  - R S Deshpande.....१
- अर्थसंकल्प २०१७-२०१८: दशा आणि दिशा
  -कपिल दिलीप चांद्रायण.....१४
- The Empirical Analysis of the Relationship between Agricultural and Industrial Sectors in India
  - Samit L. Mahore..... १९
- अनौपचारिक क्षेत्रातील व्यवसायांचे अध्ययन - संदर्भ अमरावती शहर
  - जे.व्ही.गायकवाड २९
- जलयुक्त शिवार अभियान - सिंचन विकास व पाणी उपलब्धता
  - मंगला भाटे.....३५

-युरोपियन महासंघातून ब्रिटनचे निर्गमन (Brexit)-

- ब्रेक्झिट : २१ व्या शतकातील अर्थकारणाचे राजकारण
  - श्रीनिवास खांदेवाले.....४०
- Brexit : Trade relations between India and United Kingdom
  - Sneha Deshpande.....४५
- ब्रेग्झिट : कारण परिणाम मीमांसा
  - सोनल जनबंधू , वैशाली देशमुख.....५२
- ब्रेग्झिट : कारणे व परिणाम
  - महादेव आसाराम रिठे..... ५६
- युरोपियन महासंघातून इंग्लंड बाहेर जाण्याची कारणे व परिणाम
  - मोरेश्वर के. नन्नावरे
    एस. एन. ताडे.....६१
- ब्रिटनचे युरोपियन संघातून बहिर्गमन -एक धावता दृष्टीक्षेप
  -अंजली कुलकर्णी ६९
- ब्रेग्झिट : जागतिकीकरणाकडून राष्ट्रीयकरणाकडे
  -प्रशांत हरमकर.....८१

ISSN 2320-0197

ब्रेग्झिट : जागतिकीकरणाकडून राष्ट्रीयकरणाकडे

– प्रशांत हरमकर
अर्थशास्त्र विभाग,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती.

प्रस्तावना :

राष्ट्रीय सार्वमत ब्रिटनमध्ये २३ जून २०१६ मध्ये घेण्यात आले. ब्रिटनच्या लोकांनी ५२ विरूद्ध ४८ प्रतिशत मतदान करून युरोपियन समुदायातून ब्रिटनने बाहेर पडण्याचा (बर्हिगमन) कौल दिला. युरोपियन समुदाय म्हणजे २८ देशाचे सिमारहीत क्षेत्र असून वस्तू, सेवा, गुंतवणूक आणि श्रमाची मुक्तपणे गतीशीलता आहे. युरोपियन समुदायातून ब्रिटन बाहेर पडणार म्हणून याला म्हणजे ब्रेग्झिट (Brexit) असे संबोधण्यात आले आहे. मिशेल ग्रोव्ह ह्यांनी ब्रेग्झिटचे नेतृत्व केलेले होते. त्यांनी मध्यम स्वरूपाची मोहीम याकरिता उघडलेली होती. या देशातील लोक पुरेसे कुशल आहे असे मत तयार करून ब्रेग्झिटला अनुकूल मतदान करण्यात आले. मात्र दोषारोपण लेबर पक्षाच्या पुढाऱ्यावर केल्या गेले होते. मात्र आंतरराष्ट्रीय पातळीवर काळजी केल्या जात होती की ब्रेग्झिट हा ट्रम्पिझम मधून तर उद्‌भवला नाही कारण हा सर्व राष्ट्रीयकरणाच्या प्रवृत्तीचा भाग आहे.

आधुनिक युरोपचा पिता जीन मोनेट याचे सुप्रसिद्ध वाक्य आहे की, ''आर्थिक एकीकरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मात्र याकरिता अंतर्गत विरोध दूर करायला पाहिजे.'' तर फ्रॅन्को पोवोलसेलो असे म्हणतो, ''नवीन समुदाय अथवा संघाची बांधणी करण्याचा मार्ग टप्प्याटप्प्यानी पुढे जात असतो. यामधून आर्थिक एकीकरण घडून येत असते याला वळण देण्याचे काम राजकीय एकीकरणाच्या नेतृत्वातून घडून येत असते.'' युरोपियन समुदाय हा महत्त्वाकांक्षी राष्ट्र प्रकल्प असून यामधून ब्रिटन बाहेर पडत आहे. ह्यामुळे या राजकीय अरिष्टाला नियंत्रित करणे कठीण आहे. त्यामुळे युरोपियन समुदायाची मूलगामी संकल्पना अपयशी ठरल्यामुळे जग सुन्न झालेले आहे.

ब्रेग्झिट निर्णयाचे घटक :

युरोपियन समुदायाच्या शक्तीशाली दबावाला नाकारून ब्रिटनने बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतला. याकरिता ब्रिटनने लोकशाही मार्गाचा स्विकार करून सार्वमत घेतले. सार्वमताने ब्रिटन बर्हिगमनाचा निर्णय दिला. या सार्वमताला वैचित्र्यपूर्ण असे पैलू आहे. या पैलूंमुळेच ब्रिटन युरोपियन समुदायातून बाहेर पडला.

या पैलूचा विचार मुख्यत्वे चार प्रकारात करता येतो. कारण हा निर्णय गुंतागुंतीचा आहे. प्रथमत: युरोपियन समुदायामध्ये एकूण २८ देश होते. या देशांमध्ये अंतर्गत पातळीवर आर्थिक, राजकीय लष्करी हित आणि प्रजासत्ताक मापनामध्ये भिन्नता होती. दुसरे विकासाच्या दृष्टीकोनामधून देखील त्यांच्यात देशांमध्ये भिन्नता आहे. तिसरे ब्रिटन

प्रजासत्ताक देश जरी असला तरी तात्पुरत्या व्हिसावर असणाऱ्या परदेशी रहिवाशाचे प्रमाण जास्त आहे.त्यामुळे वांशिक प्रजासत्ताकता ब्रिटनमध्ये आढळते. चवथे, ब्रिटनचा बहुपक्षीय व्यापार गुंतागुंतीचा आहे. ह्या सर्वांचा परिणाम ब्रिटनच्या बर्हिगमनावर झालेला आहे.

ब्रिटनची युरोसंशयवृत्ती :

ब्रिटनचा युरोसंयमवृत्ती (Eurosceptism) फार हेकेखोर आहे. महायुद्धानंतरच्या काळात ब्रिटीश राजकारण याहून पुढे गेलेले होते. युरोपियन समुदायाची स्थापना व्हावी याकरिता ब्रिटनने सुरवातीला पुढाकार घेतला होता. विन्सर्टन चर्चिल (१९४६) युरोपियन समुदायाच्या अनुकूल होते. मात्र ब्रिटन युरोपियन समुदायात सामील झाला नाही. ब्रिटन १९५१ मध्ये पॅरिस कराराच्या बाहेर राहिला. हा करार युरोपियन कोळसा आणि स्टिल समुदयाचा होता. पुढे हा करार युरोपियन समुदायाचा भाग ठरला.

ब्रिटनने १९५७ मध्ये रोम करारावर सह्या केल्या नाही. त्यामुळे युरोपियन आर्थिक समुदाय स्थापित होत असतांना ब्रिटन त्याचा भाग होऊ शकला नाही. १९६० च्या दशकाच्या मध्यात ब्रिटनच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये स्थिरावस्था (Stagnation) निर्माण झाली. त्यावेळी टोरी शासनाने युरोपियन समुदायाचे अस्थायी सदस्यत्व प्राप्त केले. मात्र ब्रिटनला युरोपियन समुदायामध्ये सामील करून घेण्यात बरेच अडथळे होते. फ्रान्सने नकार अधिकाराचा वापर करून ब्रिटनच्या सदस्यत्वाला नाकारले. युरोपियन समुदायाच्या सदस्यत्वावरून ब्रिटीश राजकारण नेहमीच विभागल्या गेले होते. १९७० च्या निवडणूकामध्ये युरोपियन समुदायाचे कायम सभासदत्व हा मुख्य वादप्रश्न ठरला होता. ब्रिटन युरोपियन समुदायामध्ये १९७३ मध्ये सामील झाला. लेबर पक्ष सत्तेत असतांना फ्रान्सने ब्रिटनच्या सदस्यत्वाला होकार दिला. याकरिता युरोपियन आर्थिक समुदाय करार १९७३ संमत केला. या करारामध्ये रोम करार समाविष्ट होता. मात्र ब्रिटन आणि रोम करारामध्ये विरोध होता ही वस्तुस्थिती होती. १९७४ च्या निवडणूकांमध्ये लेबर पक्षाने आश्वासन दिले की, युरोपियन आर्थिक सुदायासोबत पुनर्वाटाघाटी केल्या जातील. मात्र १९७५ मध्ये लेबर पक्ष विभागल्या गेला. त्यानंतर सार्वमत घेण्यात आले. २/३ बहुमताने युरोपियन आर्थिक समुदायाच्या सदस्यत्वाला विरोध झाला. तरी सुद्धा ६७.२ प्रतिशत मते युरोपियन समुदायाच्या बाजूने होती. या विरोधाभास स्थितीमुळे अंतिमत: टोरी आणि लिबलर पक्षाने युरोपियन समुदायातील समावेशनाला स्थगिती दिली. सार्वमतावरून लेबर पक्ष विभागला गेला. लेबर पक्षाला छेद गेल्यामुळे लेबर पक्ष हा टोरी आणि लिबरल पक्षाच्या जवळ आला. कारण त्याचे मुख्य लक्ष सामाजिक पाया होता.

मागरिट थॅचर सत्तेत आल्यानंतर टोरी पक्षाला विभाजनाचा सामना करावा लागला. थॅचर ह्यांनी १९८६ मध्ये युरोपियन करारावर सह्या केल्या. या करारांतर्गत ब्रिटनचा युरोपियन समुदायामध्ये समावेश आणि समान चलनाचे वेळापत्रक बसविण्यात आले. मात परत कृषी अर्थसहाय्य, अन्नाची प्रमाणके, विविध वस्तु व्यापारावरील नियंत्रणे यावरून विरोध झाला ब्रिटनने १९८५ मध्ये शेनगेन करार जो की सीमा नियंत्रणाच्या संदर्भात होता त्याला स्थगिती दिली. १९९० मध्ये ब्रिटन मौद्रिक संघाशी जोडला गेला. मात्र इतर काही राज्यानी यामधून दोन वर्षात माघार घेतली. १९९२ मध्ये चलन बाजारात तीव्र सट्टेबाजी झाली. यामुळे

युरोझोन बाजूला पडला.

युरोपियन समुदायाचा विस्तार १९९२ मध्ये राजकीय संघाकडून आर्थिक संघाकडे झाला. याकरिता मॅस्ट्रिच करार करण्यात आला. टोरी शासनाने मॅस्ट्रिच करारावर सह्या केल्या. मात्र सार्वमत घेण्यात आले नाही. त्यामुळे पक्षामध्येच विरोध झाला. ब्रिटनच्या शासनाने युरोपियन समुदायाशी अनेक वेळा वाटाघाटी केल्या. कलमांमधून माघार घेतली आणि सवलती सुद्धा मिळवल्या होत्या.

लेबर पक्षांतर्गत टोनी ब्लेअर ह्यांनी युरोपियन प्रकल्पाला सहाय्य करून उत्साहवर्धकता निर्माण केली होती. २००१ मध्ये नीस करारावर सार्वमत घेण्याचे ब्लेअर यांनी कबूल केले होते. कोणत्याही प्रकारचा सांविधानिक अडथळा नव्हता.यावर पार्लमेंटमध्ये चर्चा घडवून आणता आली असती. मात्र ब्लेअर ह्यांनी माघार घेतली. युरोपियन समुदायातील अनेक सदस्य देशांनी नीस करार नाकारला होता. नीस कराराला प्रतिस्थापित करून त्याऐवजी लिसबन करार आणण्यात आला. ब्रिटनने २००७ मध्ये लिसबन करारावर सह्या केल्या. ब्रिटीश पार्लमेंटच्या संमती शिवाय याला मंजूरी देण्यात आली होती. त्यामुळे डेव्हिड कॅमरून ह्यांनी विरोध केला होता.यावर युरोपियन समुदायामध्ये राहण्याबाबत आक्षेप घेण्यात आला. त्यानंतर २०१३ मध्ये सार्वमत घेण्याची घोषणा करण्यात आली.अनेक राजकीय पुढाऱ्याचे म्हणणे होते की,टोरी आणि लेबर पक्ष युरोपियन समुदायाबाबत दुटप्पी भूमिका घेत आहे. राजकीय पक्षांनी सबळ भूमिका घेऊन युरोपमधून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतला यामुळे ब्रिटन दुभंगला गेला.

ब्रिटीश राजकारणाची स्थापना आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि अंतर्गत एकवाक्यता (internal cohesion) या तीन तत्वावर आधारलेली आहे. ब्रिटन हा मुक्त व्यापार विजेता देश आहे. जागतिक युद्धाशी जुळलेला देश आहे. आनंदी वस्तू साठी (jolly goods) वर्गीय युद्ध सुरू आहे. राष्ट्रीय अरिष्ट निर्माण होऊन राष्ट्रीय कर्ज, युद्धे, उग्र प्रवृत्ती, घसरते वेतनाचे दर आणि प्रादेशिक विषमता ब्रिटनमध्ये आहे. यासर्वांच्या पुढे असणारा वादप्रश्न म्हणजे विदेशी स्थलांतरित रहिवाश्याचा प्रश्न ब्रिटनला भेडसावतो आहे.

मुक्त बाजार प्रारूप :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोपने नवउदारमतवादाचा स्वीकार केला. ज्यामध्ये बाजाराच्या विवेकावर संपूर्णपणे विश्वास होता. नवउदारमतवादाच्या मते बाजार हा स्वयंशोधक म्हणजे दुरूस्ती करणारा (self correcting), स्वयंम्-समतोलक (self stabilising) आणि संसाधनाचे कार्यक्षम वितरण करू शकतो. बाजार उच्चवचनाची समस्या देखील दूर करू शकतो. असे गृहीत मानले आहे की, बाजार सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीकोनातून सेवा देतो. बाजार काय करू शकतो याचे प्रस्तुतीकरण त्याच्या परिणामावरून होते. याबाबत नोम चॉमस्की असे म्हणतात की,''नवउदारीकरणातंर्गत जागतिक कायदे (world order) शासनाला आर्थिक प्रक्रियेतून बाहेर जायला सांगतात.शासनाची भूमिका ही केवळ हमी घेण्याची आहे. बाजार कार्यक्षमपणे कार्य करतो. वस्तू,सेवा आणि संपत्तीचे योग्य प्रकारे वितरण करतो.

मागरिट थॅचर आणि रोनाल्ड रिगन ह्यांच्या अर्थशास्त्राचा आधार मुक्त बाजारच होता. वाशिंग्टन कराराने उदारीकरण आणि खाजगीकरणाचा फैलाव केला. अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक विजेते फ्रेन्डरिक वॉन हायेक (१९७४) ह्यांनी सामाजिक न्याय आणि राजकीय हस्तक्षेपाला विरोधच केला होता. तर वाशिंग्टन कराराचे समर्थन केले होते.

तसेच त्याचा भर खाजगीकरण, उदारीकरण, वित्तीयकरण, निर्नियंत्रणे (deregulation), करांमध्ये कपात, श्रमिक संघटना दुर्बळ करणे आणि सार्वजनिक सेवांच्या आऊटसोर्सिंगवर होता.

केन्थ जासफच्या विचारसरणीचा प्रभाव थॅचर कॉबनटवर होता. मुक्त बाजार कार्यक्रमपत्रिका स्विकारतांना त्यांनी सर्वांची मते वळवली होती. उदारीकरणाला पर्याय नाही असे बोलल्या जात होते. उदारीकरणाचे पुरस्कर्ते मिल्टन फ्रिडमन आणि शिकागो विद्यापीठातील मौद्रिक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणत होते की, केवळ मौद्रिक धोरणामुळे स्फिती नियंत्रित केल्या जाऊ शकत नाही. स्फितीला नियंत्रित करण्याकरिता उदारीकरणाचा मार्ग योग्य आहे. रोखे बाजार आणि वित्तीय बाजारामध्ये निर्नियंत्रणानी पुढाकार घेतला होता. आर्थिक धोरणे बँकर्स (Bankers)आणि मोठ्या निगमाच्या अनुकूल बनविल्या गेले. केंद्रीय बँकेनी आपली धोरणे बदलावित असतांना वित्तीय जोखमी आणि भांडवल नियंत्रणाची भूमिका दुर्लक्षित केली होती.

उदारीकरणाच्या भूमिकेबाबत टोनी ब्लेअर बोलले की, ज्या देशांनी उदारीकरणाची भूमिका स्विकारून स्पर्धा निर्माण केली त्यांना यश प्राप्त झालेले आहे. खुलेपणा आणि बदलावर भर देण्यात आला. त्यामुळे स्पर्धा वाढून कल्याणकारी राज्याचा ऱ्हास झाला. विशेषत: ११ सप्टेंबर २००१ नंतर नवउदारीकरण धोरणांना अपयश येऊ लागले. २००८ च्या जागतिक अरिष्टांच्या यातना सर्व जगाने सहन केल्या. देशीय बाजारामध्ये संसाधने आणि उत्पन्नाचे असमान वितरण झाले. सामाजिक परतावा आणि खाजगी परताव्या मधील अंतर विस्ताराणारे होते. प्रत्यक्षात नवउदारीकरण धोरणाकडे दुर्लक्ष केले तर बाजार संपत्तीचे बुडबुडे निर्माण करू शकतो. मात्र बाजार स्वयं दुरूस्त यंत्रणा म्हणून प्रस्तुत होतांना दिसला नाही.

ब्रिटीश अर्थव्यवस्था आणि ब्रेक्झिट प्रक्रिया :

टोरीचे शासन २०१० मध्ये सत्तेत आले. या शासनाने सार्वजनिक खर्चात कपात करायला सांगितली होती. वित्तीय रेटिंग एजन्सीने (Financial Rating Agency) ब्रिटनला तिहेरी AAA प्रत दिलेली होती. आणि मानव संवर्धनाचा प्रस्ताव दिलेला होता. २००८ मध्ये वित्तीय अरिष्ट निर्माण झाल्यानंतर अरिष्टातून बाहेर येण्याकरिता युरोपियन समुदायाने नियंत्रणे लावली होती. जगामध्ये लंडन शहर वित्तीय भांडवल निर्नियंत्रणे ठेवणारे आहे. युरोपियन समुदाय आणि ब्रिटन यांच्या धोरणामध्ये परस्पर विरोध असल्यामुळे ब्रेक्झिट घडून आले. सोबतच ब्रिटनला तिहेरी AAA प्रत मिळाल्यामुळे वित्तीय तुटीमध्ये कपात करण्यास सांगितले. धोरणामध्ये ताठरता आणायला सांगितली. ब्रिटनमध्ये युद्धांची वारंवारिता असल्यामुळे राष्ट्रीय ऋण हा वादप्रश्न होता. त्यामुळे ह्याला अनुसरून संरक्षण बजेटमध्ये कपात करायला सांगितले होते. मात्र ब्रिटन करिता कपात घडवून आणणे कठीण होते.

ब्रिटनमध्ये युद्ध आणि सार्वजनिक कर्जाचा परस्पर संबंध ऐतिहासिक आहे. शंभर वर्षाच्या नंतर म्हणजे मार्च २०१५ मध्ये ब्रिटनने पहिल्या महायुद्धाकरिता घेतलेल्या कर्जाचा शेवटचा हप्ता दिला. मनुष्य आणि युद्धसामुग्रीची गतिशीलता ब्रिटन कडून साम्राज्याकडे दुसऱ्या महायुद्धाकरिता झाली. लष्कराने दुसरे महायुद्ध जिंकले मात्र मोठ्या प्रमाणात आर्थिक हानी झाली. याकरिता कर्जाऊ मुदती करार (Lend Lease Agreement) अमेरिकेसोबत करण्यात आला. महायुद्धानंतर ब्रिटनने अमेरिकेसाठी राजकीय नेतृत्व सोडून दिले. ब्रिटनची आर्थिक

ऋणग्रस्तता वाढली होती. ब्रिटनला प्राप्त झालेल्या एकूण कर्जामध्ये अमेरिकेचा वाटा २५ प्रतिशत होता. अमेरिकेने युरोपची पुर्नबांधणी आणि मार्शल योजनेकरिता मोठी आर्थिक मदत केलेली होती.

१९६० च्या दशकामध्ये युद्धोत्तर पुनर्भरणाकरिता आर्थिक मदत कर्जाच्या स्वरूपात प्राप्त झाली. यामुळे शोधन शेषामध्ये तुटीचा सामना ब्रिटनला करावा लागला होता. परिणामत: स्टर्लिंग-पाऊंडचे मूल्य घसरले होते. बेरोजगारी आणि आर्थिक स्थिरावस्था (Economic stagnation) निर्माण झाली होती. मजदुर संघटना विरूद्ध बेरोजगारी, वेतनाचे दर आणि प्रतिकूल अटी होत्या. म्हणून ब्रिटनने तात्काळ मदतीसाठी आंतरराष्ट्रीय मुद्रानिधीची मदत घेतली. याकरिता आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधीने सहाय्य केले. जो दोन दशकापूर्व जगातील मोठा साम्राज्यवादी देश होता त्याला अशा प्रकारची मदत मिळवावी लागली. यावेळी राष्ट्राच्या दुराभिमानाचा सखोल व्रणच सोडल्या गेला. ब्रिटनला १९७५ मध्ये युरोचे सदस्यत्व प्राप्त झाले. यातूनच अरिष्टाची निर्मिती झाली.

युरोपमधून ब्रिटन बाहेर वळला होता. त्यामुळे प्रजासत्ताक देशांपासून दूर गेला. त्यामुळे आर्थिक परिणाम त्याच्या पारंपारिक क्षेत्रावर घडून आले. थॅचरची आर्थिक सुधारणांची (LPG) सुरूवात उद्योग आणि उत्पादन आधारभूत रचनेमध्ये केली होती. जागतिक वित्तीय भांडवलाकरिता वित्तीय बाजार निर्नियंत्रित करण्यात आला होता. दुय्यम बाजार (ancillary market) सेवाकरिता कायदेशीर नवप्रर्वतने आणि कौशल्ये घडवून आणण्यात आली. यामध्ये आंतरराष्ट्रीय बाजार संस्था समाविष्ट होत्या. सार्वजनिक ऋण अरिष्टाचे मोठे धक्के लंडन शहराला १९८० मध्ये बसायला लागले होते. सट्टेबाजांनी करार खाजगी क्षेत्र आणि विकसनशील देशांशी केलेले होते. यामधून वित्तीय, अधिकोषण आणि लवादासंबंधीच्या (aribitration) सेवा प्राप्त झाल्या. लंडन तेजी मध्ये असतांना त्याचा प्रभाव इतर भागावर दिसून आला नाही. उत्पन्न आणि रोजगार घसरलेला होता. वर्गीय केंद्रीकरणामुळे भौगोलिक विभागणी होऊन ब्रेग्झिट घडले.

आर्थिक मंदीचा सामना ब्रिटन १९९१ मध्ये करीत होता. याचे कारण लंडनचे वित्त क्षेत्र होते. ब्रिटनचे राजकीय नेते युरोपियन समुदायावर दोषोरोपण करीत होते. कारण विनिमय दर आणि उच्च व्याजदराची मांडणी युरोपियन समुदायाद्वारे केल्या गेली होती. अनेकदा विनिमय दर यंत्रणा युरोपियन समुदायाच्या हाताबाहेर गेली होती. द्विपक्षीय गुंतवणूक करार (Bilateral Investment treaties) अंतर्गत नवीन संधी देण्यात आल्या. बहुराष्ट्रीय बाजार वाटाघाटी अंतर्गत जागतिक व्यापार संघटनेने दोहा फेरी प्रस्तुत केली. अमेरिका आणि युरोपिय समुदाय यामधूनच द्विपक्षीय व्यापार गुंतवणूक करायला लागले. अशा द्विपक्षीय कराराची संख्या १९८८ मध्ये ३०९ होती. ही संख्या वाढत जाऊन २००२ मध्ये २१८१ तर २०१५ मध्ये २९२६ एवढी झाली. याबाबतचे बाह्य दृश्य पाहिले तर ब्रिटनने जुन्या प्रजासत्ताक देशांना चांगल्या संधी प्राप्त करून देण्याकरिता सवलती दिल्या होत्या.

या दरम्यान ब्रेग्झिटची मोहिम उघडण्यात आली. याचा संबंध प्रजासत्तेकतेशी असून वेगळा होण्याचा आवाज होता. यामधूनच विदेशी लोकांच्या स्थलांतरणाला विरोध झाला. ब्रिटनमध्ये वंशभेद माननारा म्हणून युनायटेड किंगडम इन्डीपेन्डस पक्ष आहे. या पक्षाचे नेतृत्व निमेल फरागे करीत होते. हा पक्ष ब्रिटन आणि पूर्व युरोपमध्ये कार्यरत होता. बिंदू आधारित प्रणाली (Point Based System)

आस्ट्रेलियाने लागू केली होती. हेच प्रारूप ब्रिटनने स्विकारले. युरोपियन समुदायामध्ये ब्रिटन सामील झाल्यानंतर ऐच्छिक भागीदार म्हणून भारत, दक्षिण आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, न्युझीलंड आणि कॅनडा या देशांना प्रस्तुत केला. या प्रजासत्ताक देशांशी बिंदू आधारित प्रणालीद्वारे द्विपक्षीय करार करण्यात आला. त्याद्वारे विदेशी स्थलांतरितांना ब्रिटन खुला करण्यात आला. जो श्रीमंत आहे, चांगला रोजगार, संपत्ती आणि विशेषाधिकार आहे त्यांना स्थानिक प्रमाणेच कमी किंमतीवर स्थानिक सेवा दिल्या होत्या.

असमान वितरण आणि वर्गीय युद्ध :

आर्टक, चौधरी आणि मार्कल यांच्या अध्ययनानुसार (२०१०) व्यापार उदारीकरणाच्या समायोजनाचा व्यय मोठा आहे. जो की व्यापार उदारीकरणाचा उदय सार्वजनिक पातळीवर झालेला आहे. ब्रेग्झिट म्हणजे अज्ञानांचे अविवेकी मत नव्हते तर व्यापार उदारीकरणामुळे झालेला हानीतून हे मत तयार झालेले होते. निश्चितच हा वादप्रश्न मुक्त व्यापारापासून होणाऱ्या तोट्यामधून निर्माण झाला होता. सुक्ष्म पातळीवर भेद केला तर हा पदवीधर आणि पदवीधर नसणाऱ्यामधील होता. व्यापार उदारीकरणाचा विस्तार होतांना त्याचा संबंध कुशल श्रमिक पुरवठ्याशी आहे. मात्र प्रत्यक्षात वेतनाचे दर प्रतिकूल अटीवर ठरतात. जसे की अमेरिकेमध्ये सरासरी तासाप्रमाणे वेतनदर वाढलेले नाही. तर दुसऱ्या बाजूला स्फिती आहे. त्यामुळे सरासरी वेतन ७० प्रतिशतने घसरलेले आहे. हीच परिस्थिती ब्रिटनमध्ये आहे.

नवउदारीकरणाच्या काळात उत्पन्न वितरणामध्ये विरूपणांनी (distoration) पुढाकार घेतलेला आहे. अमेरिका आणि ब्रिटनमध्ये नवउदारीकरणाचे लाभ प्राप्त करण्याकरिता उच्च उत्पन्न गटातील लोकांवरील कराचे दर कमी केलेले आहे. त्यावरून विचार केला तर धनाढ्यासाठी कर कपातीच्या धोरणामुळे रेगन लोकप्रिय झाले होते. सिमांत कर कपातीचा दर ७० प्रतिशत वरून २८ प्रतिशतवर आणण्यात आला होता तर थॅचरनी सुद्धा कर कपातीचा दर ८३ प्रतिशत वरून ४३ प्रतिशतवर आणण्यात आला होता. सद्य:स्थितीत तळाला असलेले २० प्रतिशत ब्रिटीश लोक ३७.८ प्रतिशत उत्पन्न कर देतात तर उच्चभ्रू २० प्रतिशत ३४.८ प्रतिशत कर देत असल्याचे आढळून येते.

मुक्त व्यापार असतांना नवउदारीकरणाच्या पुरेशा अटी राहतील अशी युरोपियन समुदायाने वचनबद्धता दिली होती. युरोपियन समुदायनेच युरोपचा एक बाजार (single market) असावा असा विचार मांडला होता. यामुळे पेढ्या युरोपियन खंडामध्ये विभागल्या गेल्या तर छोटे उत्पादक स्थानिक क्षेत्रामध्ये उत्पादनांचा पुरवठा करीत होते. अशा प्रकारे एकीकरणाची प्रक्रिया संपादित केल्या जात होती. मात्र एकीकरणाद्वारे उत्पादकतेचे स्वतंत्र लाभ प्राप्त व्हायला पाहिजे. हे लाभ प्राप्त करण्यात बाजार अपयशी ठरला. कारण युरोपमध्ये सांस्कृतिक विविधता आणि उपभोगक्त्याच्या पसंतीमध्ये भिन्नता होती.

मुक्त व्यापार वाढत असतांना सहकारी व्यापार भागीदार देशांना त्याचे लाभ प्राप्त होत असतात. आर्थिक मापके आणि तुलनात्मक व्ययाचा आधारावर व्यापारामध्ये वाढ घडून येते. आर्थिक वृद्धी आणि उत्पन्न वाढ घडून येते. बंद अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेत खुल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये लोक अधिक चांगले जीवनमान जगतात. मात्र एवढे पुरेसे नाही. प्रश्न हा मुक्त व्यापारापासून मिळणाऱ्या अनुकूल लाभाच्या विभागणीचा आहे. प्रत्यक्षात मुक्त व्यापारामध्ये लाभाचे वितरण असमान

होते. प्रत्येकाला मिळालेला लाभ अल्पसा असतो.

मुक्त व्यापार धोरणे ब्रिटनमध्ये राबवली जात असतांना श्रमिक गतिशीलता ब्रिटन सारख्या उच्च उत्पन्न देशाकडून ग्रीस आणि पोर्तुगाल सारख्या न्यून उत्पन्न देशाकडे होत होती. तेव्हा व्यापार भागीदार देशांनी वेतनदरामध्ये समानता आणण्याचा प्रयत्न केला. परिणामत: गरीब देशामध्ये वेतनाचे दर वाढले तर श्रीमंत देश घसरणाऱ्या वेतन दराचा सामना करीत होते. सोबतच बेरोजगारी वाढत गेली. जसे की मेक्सिको सोबतच्या मुक्त व्यापार करारामुळे अमेरिकेतील अकुशल श्रमिकांच्या वेतनाचे दर घसरलेले होते. अशा प्रकारची स्थिती ब्रिटन आणि अमेरिका या दोन्ही देशामध्ये होती. ब्रिटनमधील युवा बेरोजगाराचे प्रमाण मध्य २००४ ते २०१४ च्या दरम्यान पुरूष बेरोजगाराचे प्रमाण १८.४ प्रतिशतने वाढलेले होते तर स्त्री बेरोजगाराचे प्रमाण २००२ ते २०१४ च्या दरम्यान १४ प्रतिशतने वाढलेले होते.

कष्टकरी वर्गाकरिता मुक्त व्यापार प्रतिकुल परिणाम घडवून आणणारा आहे. मात्र निगमामध्ये काम करणाऱ्या उच्चभ्रू वर्गाकरिता लाभदायक आहे. ब्रिटन मधील लंडन हे शहर अति उच्च उत्पन्न गटातील लोकांचे शहर आहे. असे असतांना देखील उत्पन्न आणि संपत्तीमध्ये वाढ घडून येतांना दिसली नाही. प्रत्यक्षात याचे प्रतिबिंब असे उमटले की, लोकांनी सार्वमताचा मार्ग निवडून युरोपियन समुदायातून बाहेर पडण्याचा निर्णय दिला. लंडन शहर सोडून ब्रिटन मधील इतर भागातील लोकांनी ब्रेग्झिटच्या बाजूने निर्णय दिला तर लंडन शहराने ब्रेग्झिटच्या विरूद्ध निर्णय दिला हे देखील लक्षात घ्यायला पाहिजे.

ब्रिटीश लोक बोलत होते की जागतिकीकरणामुळे सर्व लोकांसाठी संपत्ती आणि समृद्धता निर्माण होणार आहे. मात्र ते बोलले नव्हते की यामधून युद्धे देखील निर्माण होणार आहे. जागतिकीकरणातून मर्यादित प्रमाणात संपत्ती निर्माण झाली आणि सामाजिक मनोरा (social pyramid) कोसळला. The equality trust च्या अहवालानुसार ब्रिटनमधील तळातील १० प्रतिशत लोकांचे सरासरी उत्पन्न ८,४६८ पाऊंड होते तर वरच्या उत्पन्न गटातील १० प्रतिशत लोकांचे उत्पन्न दहापट जास्त होते. म्हणजेच वेतनदरामध्ये उच्चत्तम विषमता होती. वरच्या उत्पन्न गटातील १ प्रतिशत लोकांचे उत्पन्न २,५९,९१७ पाऊंड होते तर यामधील ०.१ प्रतिशत लोकांचे सरासरी उत्पन्न ९,४१,५८२ पाऊंड होते. प्रत्येक वेळी अरिष्ट होत असतांना वर्गयुद्ध घडून येत होते. ही वर्ग युद्ध विषमतेमुळे घडून येत होते.

आर्थिक अनिश्चितता वाढल्यामुळे पूर्वीपेक्षा वर्गीय युद्ध मोठे होते. ब्रेग्झिटने दर्शविले की बाजार यांत्र कार्य करू शकत नाही. मुक्त बाजार प्रादेशिक विषमतेला नियंत्रित करू शकत नाही. ब्रिटनचे हे राष्ट्रीय प्रश्न होते. त्यामुळे ब्रिटनने विभक्तवादी भूमिका निवडली आहे. लंडन संपूर्णपणे युरोपियन बाजारामध्ये समाविष्ट असल्यामुळे त्याच्या आर्थिक व राजकीय शक्तीची घसरण झालेली आहे. ब्रिटन मधील लोकांची अपेक्षा आहे की उत्पन्न विषमता कमी होऊन रोजगाराच्या संधी वाढल्या पाहिजे. नाही तर वर्गयुद्ध घडू शकते. वर्ग युद्धातून वंशभेदाचा ध्वन्वार्थ निघतो आहे. त्यामुळे या वादप्रश्नावर नवीन प्रकारचे राजकारण होत आहे. संपूर्ण ब्रिटनमध्ये वंशविद्वेशातून हल्ले घडून आलेले आहे.

ऋण अरिष्ट आणि मुलभूत हक्काचे विचलन :

नवउदारमतवादी अर्थशास्त्रज्ञ आणि राजकीय शिस्तीच्या सामंजस्यामुळे एकच बाजाराची

(single market) संकल्पना अस्तित्वात येऊन युरोची निर्मिती झालेली होती. मात्र ही संकल्पना माहितीचा अभाव आणि वास्तव जगाकडे दुर्लक्ष या गृहितावर आधारलेली होती. त्यामुळे ही संकल्पना नैतिक धोक्याची आहे असे ग्रीस देशाच्या अनुभवावरून सिद्ध होते. ग्रीस मध्ये ऋण अरिष्ट घडून आले. हे अरिष्ट सोडवण्यासाठी जर्मनीच्या बँकांनी वित्तीय मदत केली. तसेच आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधी आणि पश्चिमेकडील राज्याचा उपयोग करून बेलआऊट निधी (bailout fund) मिळविल्यानंतर देखील ग्रीस ऋण अरिष्ट सोडविण्यात अपयशी ठरला. त्याने ऋणाचे आकारमान लपविण्याचा फसवा मार्ग अवलंबला होता. ऋण बाजारामध्ये ग्रीस ने पुढाकार घेतला होता याचे कारण पश्चिमी राज्य हा सर्व खर्च करून घेतील आणि ऋणको देश कोणतेही नुकसान न होता यामधून बाहेर पडेल असे गृहीत मानले होते. त्यामुळे प्रतिकूल परिणाम होऊन ग्रीस ऋण अरिष्ट घडून आले.

एकूणच युरोपमध्ये सार्वजनिक पातळीवर ऋण अरिष्टाची समस्या दिसून आली. नवउदारमतवादी अर्थशास्त्रज्ञ आणि राजकीय नेत्यांनी ही समस्या सोडविण्याकरिता खर्चामध्ये कपात करायला सांगितली होती. बाजार लोकशाही (market democracy) मध्ये खर्च कपात घडवून आणण्याचे समर्थन करण्यात आले. ज्यामुळे राजकीय आणि सांविधानिक जोखमी वाढल्या होत्या. कठोर मापके आणि कल्याणकारी योजनामध्ये कपात केल्यामुळे गरीब वर्ग प्रभावित झाला. OECD देशाच्या तुलनेत ब्रिटनमधील गरीब वर्ग अधिक प्रभावित झाला. ९ डिसेंबर २०१० च्या निर्णयामुळे उच्च शिक्षणावरील खर्चा (अर्थसहाय्य) मध्ये ८० प्रतिशतने कपात करण्यात आली. यामुळे ब्रिटनमधील विद्यार्थी वर्ग प्रभावित झाला. हे सर्व घडून येण्याचे कारण राजकीय वर्गाला अतिआत्मविश्वास होता की, आम्ही या सर्व समस्या सोडवू शकतो.

जर्मनी देखील कठोर (austerity) धोरणांच्या अनुकूल होता. मात्र या धोरणानी जर्मनीमध्ये आर्थिक वृद्धी घडवून आणली नाही. जर्मनीने खाजगीकरण घडवून आणले, वेतनदरामध्ये कपात केली. निवृत्तीवेतन, सार्वजनिक क्षेत्रातील श्रमिक आणि आरोग्य सुरक्षा क्षेत्रामध्ये आर्थिक सुधारणा घडवून आणण्यात आल्या म्हणजेच नवउदारीकरणाच्या काळात शासनाची भूमिका संकुचित झाली. अशाच प्रकारची मापके ब्रिटनने सामाजिक क्षेत्रावर लावली होती. याचाच अवलंब पुढे पोर्तुगालने देखील केला, अशा प्रकारची धोरणे राबविण्याचा दबाव युरोपियन समुदाय सर्वच देशावर निर्माण करीत होता. ऋण भांडवलाचा प्रवेश वाढावा याकरिता अंदाजपत्रकिय आणि राजकोषीय धोरणामध्ये बदल केला जात होता.

युरोपच्या राष्ट्रीय शासनाने सर्वसामान्य लोक आणि एकीकरणाची उद्दिष्टे चुकवली (missing) होती. कारण प्रत्येक देशावर कर्ज होते. युरोपियन समुदाय ऋण समस्येतून सुटका करण्यास मदत करेल असे जर्मनीला देखील वाटत होते. सर्व देश समान आहे असे मानल्यामुळे मोठ्या देशाच्या प्रभावाचे नुकसान झाले त्यामुळे आपसात सदस्य देशांचे तंटे सुरू झाले. अशी प्रकरणे सोडविल्यास जर्मनी आणि फ्रान्स कार्यक्षम असल्याने सांगितल्या जाऊ लागले.

लहान सदस्य राष्ट्राकरिता युरोपियन समुदायाच्या पातळीवर संरक्षण धोरणाबाबत सहमती घडवून आणण्यात आली. कारण लहान सदस्य राष्ट्राची शासनाची भूमिका संकुचित झालेली होती. याचाच अर्थ युरोपियन समुदयाचे प्रशासन शक्तीशाली

राष्ट्रांकडे होते. युरोपियन समुदायाचे व्यवस्थापक सामाजिक अधिकार आणि दिर्घकालीन आर्थिक सुधारणांमध्ये संतुलन राखू शकले नाही. याचा परिणाम लोकशाही राज्यामध्ये तफावत दिसून आली. ही तफावत सर्वसामान्य लोक आणि धोरणकर्त्याच्या दरम्यान होती. बाजार लोकशाही संकल्पना बेकायदेशीर कृत्य आहे हे युरोपियन समुदाय आणि आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधीने समजवून घेतले पाहिजे. अंतिमत: युरोप खंडामध्ये अस्थिरता निर्माण झाली, आर्थिक सहकार्य आणि राजकीय एकिकरणातून संपन्नता निर्माण होईल असे आश्वासन दिले होते पण तसे घडून आले नाही. त्यामुळे असुरक्षितता वाढून ब्रेग्झिट घडले होते.

ब्रिटनला युद्धांची पार्श्वभूमी :

ब्रिटीश अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ म्हणजे शस्त्रात्र निर्माणी पेढ्या आणि शस्त्रात्राची विक्री आहे. ब्रिटन मधल्या वित्तीय युद्धामध्ये शस्त्रात्राचे दलाल गुंतलेले आहे. शीत युद्धाचा अंत झाला असला तरी अफगाणिस्तान, सोमालिया, सुदान, झाक, येमन, सिरिया आणि इतर ठिकाणच्या युद्धामध्ये ब्रिटन प्रमुख भूमिका पार पाडत आहे. जगातील प्रमुख युद्धांमध्ये ब्रिटन गुंतलेला आहे. अंदाजपत्रकीय तुटीमध्ये यावर दुर्मिळपणेच चर्चा घडून येत होती. युद्धावरील पैशाच्या स्वरूपात होणाऱ्या खर्चावर देखील चर्चा फारशी होत नव्हती. ब्रिटन नाटोचा (North Atlantic Treaty Organisation - NATO) सदस्य देश देखील आहे. एकूणच संपूर्ण जगामध्ये नाटो संघटना युद्ध आणि शस्त्रात्र कार्यक्रमाच्या बाबतीत निर्दयी म्हणून प्रसिद्ध आहे. युरोपियन समुदायाचे सामान्य विदेशी धोरण आहे. याला जोडून संरक्षण धोरणातंर्गत एकीकरणावर चर्चा घडून येत होती. या संरक्षण एकीकरणाच्या धोरणामध्ये ब्रिटन राहणार होता का? हा खरा वादप्रश्न होता.

यामधून हीच ब्रेग्झिटची मोहिम सुरू झाली. ब्रिटनच्या युरोपियन समुदायातील सदस्यताबाबत नाटो म्हणाले की, ''राहायाचे नाही आणि शिल्लक ठेवायचे नाही.'' बराक ओबामा ह्यांनी ब्रिटनला विनवणी केली की, संरक्षण सहकार्याकरिता ब्रिटनने युरोपच्या बाजूने असावे. युरोपियन समुदायाला मदत करावी. या सर्व मोहिमेला ब्लादीमिर पुतिन सहाय्य करीत होते. कारण या सर्वांचा खरा लाभधारक रशिया ठरणार होता. गेल्या काही वर्षामध्ये विरोधामुळे शासनाच्या भूमिकेत व्यापकता आली होती. या सर्व प्रक्रियेत रशिया असतांना वित्तीय मदत देखील करणार होता. त्याच्या या कारणाला करूणा असेल तर तो केवळ राजनयांचा भाग होता. अमेरिका युद्धपिपासू देश असून या सर्वामध्ये युरोप महत्त्वाचा घटक होता. अमेरिकेचा पूर्वेला विस्तार करण्याची महत्त्वाकांक्षा होती त्यामुळे पोलंड आणि युक्रेनचे लष्करीकरण करण्यात आले होते. तर रशियाला याबाबत पुर्नविचार करण्याची गरज होती. या सर्वांमुळे नाटो प्रभावित झाला होता.

जॉन कॅरीने सार्वमताचा निकाल जाहीर केला आणि युरोपियन समुदायातून बाहेर पडण्याचा मार्ग मोकळा झाला. याचवेळी अमेरिका स्वत:चे राष्ट्रीय हीत जपण्याचा प्रयत्न करीत होता. नाटो किंवा Transtanic Trade and investment partnership - TTIP अंतर्गत वाटाघाटी झाल्या होत्या. तरी देखील हे विसरल्या गेले होते की, युरोपियन समुदाय प्रकल्प हा अमेरिकेने पुरस्कृत केलेला होता. जागतिक महायुद्धानंतर केंद्रीय बौद्धिक अभिकरण (Centre Intelligent Agency) ने या प्रकल्पाला सहाय्य केले होते. हे सहाय्य हॅरी ट्रयूमन पासून रिचर्ड निक्सन अध्यक्ष असेपर्यंत करण्यात आले. संयुक्त युरोप हा सोव्हियत रशियाला प्रतिस्पर्धी

आणि कराराच्या आधारावर उभा करायचा होता. त्यावेळी अमेरिका नाटोच्या उपयोग रशियाला वेढा घालण्याकरिता करीत होता. तर पूर्वेकडे विस्तार घडून येण्यासाठी युक्रेनला चिथावण्यात आलेले आहे. यादरम्यान ब्रिटनने सार्वमत घेऊन युरोपियन समुदायातून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतला. त्यामुळे आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या एकाच वेळी गती देणे अधिक कठीण झालेले आहे.

नाटोने पोलंड मधील वार्स्वा मध्ये ८ व ९ जुलै २०१६ रोजी ब्रेग्झिटच्या पार्श्वभूमीवर बैठक बोलवली होती. मात्र नाटोने सर्व भर रशियाविरूद्ध युद्धसामुग्रीच्या बांधणीवर दिला होता. या बैठकीमध्ये ओबामा म्हणाले की, ब्रेग्झिटचे संक्रमण होतांना कायदा आणि शांतता आवश्यक आहे. रशिया विरूद्ध जाणे म्हणजे युरोपला धोक्यात घालणे आहे. ओबामा म्हणाले की, युरोपच्या एकत्रिकरणामुळे जे संपादन केले आहे. त्याची आपण हानी करणार नाही. कॅमरून ह्यांनी युरोपियन समुदायातून बाहेर पडण्याच्या वेदना व्यक्त करीत असतांना नाटोसंबंधीच्या बांधिलकीमध्ये कोणत्याही प्रकारचा फरक पडणार नाही आणि रशियाच्या विरूद्ध आपली भूमिका बदलणार नाही याची हमी दिली. त्याचबरोबर सूचित करण्यात आले की युरोपियन समुदायाला गंभीर धोका रशियाकडून आहे. ब्रेग्झिट घडून आल्यामुळे ब्रिटनचे संबंध प्रभावित होतील. यादरम्यान ब्रिटनला आपल्या छावण्या पोलंड, इस्टोनिया आणि युक्रेन मध्ये विस्तृत तयारी आणि संघर्षासाठी रशिया विरूद्ध तयार ठेवाव्या लागतील. यामुळे देखील ब्रिटन युरोपियन समुदायाची बाहेर राहू इच्छित आहे. युरोपियन समुदायाची सर्वसामान्य संरक्षण धोरणे ब्रिटनकरिता अडथळा होईल यामुळे ब्रेग्झिट अंमलात आले.

समारोप :

ब्रेग्झिट घडून येण्यामध्ये ब्रिटनचे आर्थिक राजकीय, लष्करी हित दडलेले आहे. नवउदारीकरण धोरणांचा स्विकार केल्यामुळे ब्रिटनचा आर्थिक गोंधळ झालेला आहे. म्हणून ब्रिटनमध्ये ऋण अरिष्ट, उत्पन्न विषमता, वर्गीय युद्ध आणि मुलभूत सेवामध्ये कपात घडून आलेल्या आहे. याचाच अर्थ नवउदारीकरणाची धोरणे ब्रिटनमध्ये संपूर्णपणे अपयशी ठरलेली आहे. युरोपियन समुदायाचा सदस्य ब्रिटन असल्यामुळे आपला ठसा जगाच्या राजकारणामध्ये उमटविण्याकरिता स्वतंत्रपणे निर्णय होऊ शकत नाही, जगातील विविध युद्धाशी ब्रिटनचा संबंध आहे. ब्रिटनचे लष्करी हीत जपण्यामध्ये युरोपियन समुदाय आडकाठी ठरत आहे. परिणामत: ब्रिटनने युरोपियन समुदायातून बर्हिगमनाचा निर्णय घेतला आहे.

संदर्भ सूची :

1. साठे मधुसूदन (२००८) : युरोपची आर्थिक प्रगती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
2. Pinder John and Ushewood Simon (2013) : The European Union, Oxford Univ.,UK.
3. Persaud Avinash (2016) : Brexit and other Hirbingars of a return to dangerous of 1930's Vol. L1 No. 33, Aug. 13 EPW.
4. D'souza Radhu (2016) : Britain Global chicken coming Home to Roost Vol. L1, No. 33, Aug 13,EPW.
5. Sarkar Abhijit (2016) : Spoil of Brexit for India, Vol. L1 No. 33, Aug. 13, EPW.
6. Dey Shamabu (2016) : Fall of Market Democracy, Vol. L1, No. 33, Aug. 13, EPW.
7. Nikarge Sachin (2016) : The Big exit and It's Global Bricolage, Vol. L1, No. 33, Aug. 13, EPW.
8. Wariavwall Bharat (2016) : Europe after Britain's Departure : Community to Nation State, Vol. L1, No. 33, Aug. 13, EPW.
9. Oncli T. Sabari (2016) : Is Brexit Moment a Lehaman Moment ? Fear factor in Financial crisis, Vol. L1, 29, July 16, EPW.

◆◆◆

NI No. MAHMUL 03498

ISSN 2455-9504

RESEARCH AWAKENING

ational Multi-Disciplinary Peer Reviewed & Refereed Journal
(Bi-Annual Journal)

olume : 03

ISSUE : April 2017
to
Sept. 2017

-: Published by :-
Principal : Dr. Smita R. Deshmukh
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Morshi Road, Amravati. (M.S.) India

Dr. P. D. Harankar

RNI No. MAHMUL 03498 ISSN 2455-9504

RESEARCH AWAKENING

National Multi-Disciplinary Peer Reviewed & Refereed Journal
(Bi-Annual Journal)

Volume : 03

ISSUE : April 2017
to
Spet. 2017

-: Published by :-
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Morshi Road, Amravati. (M.S.) India

Contents

1) Physical Activeness Of Children, Effect On Their Health — 01
Dr. Rakesh A. Badgujar

2) Role of Training & Skill Development for Employees — 08
Dr. Prof. P.M. Taley

3) **आवड व कौशल्यातून उद्योग निमिर्ती – एक वाटचाल** — १५
प्रा. जयंत बनसोड

4) महाश्वेतादेवीच्या कथात्म साहित्यातील अभिप्रेरणा व मूल्ये — २३
संजय पंजाबराव गोहण

5) नव्वदोत्तरी कवींच्या कवितेतील स्वःकाव्यसंवेदना – एक शोध — ३४
प्रा. डॉ. शोभा रोकडे

6) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शेती विकासाचा दृष्टिकोन — ४३
डॉ. आनंद बनकर

7) चित्रलेखा उपन्यास में पाप–पुण्य संबंधी विचार — ५१
डॉ.अनिल अ.पाखरे

8) **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणासंबंधी विचार** — ६१
प्रा.डॉ. अनिलकुमार ब. दडमल

9) 21 वीं सदी : भूमंडलीकरण के दौर से गुजरता हुआ भारत — ७०
डॉ.प्रवीण दि.देशमुख

१०) **राजकारण क्षेत्रातील महिला सहभाग** — ८०
प्रा.साधना देशमुख

११) विचार ज्योती मुक्ता साळवेंचे क्रांतिकारी विचार. — ८५
प्रा. डॉ. प्रमोद भी. गारोड

१२) **विमौद्रिकीकरण : अनुकूल ते प्रतिकूल परिणामकारता** — ९०
डॉ. प्रशांत हरमकर

१३) **धूमिल के काव्य में राजनीतिक चित्रण** — १०१
प्रा. डॉ. वाय.सी. मेंढे

१४) धादांत खैरलांजी : एक आकलन — १०६
प्रा. डॉ. सुशील गंगाराम मेश्राम

ISSN 2455-9504

विमौद्रिकीकरण : अनुकूल ते प्रतिकूल परिणामकारता

डॉ. प्रशांत हरमकर
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य
महाविद्यालय,

प्रस्तावना :-

आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये केंद्र सरकारने तिसऱ्यांदा विमौदिकीकरणाचा निर्णय घेतला होता. यापूर्वी १९४९ आणि १९७८ मध्ये विमौद्रिकीकरणाची अंमलबजावणी केली होती. त्यानंतर ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी प्रधानमंत्री ह्यांनी घोषणा केली की काळ्या पैशाविरूद्ध सर्जिकल स्ट्राईक करणार आहोत. विमौद्रिकीकरणाचा (demonitisation) निर्णय घेऊन चलनातून ५०० आणि १००० रू. च्या नोटा रद्द करण्यात आल्या. याकरिता वित्त मंत्रालयाने गॅझेट नोटिफिकेशन काढून विमौद्रिकीकरणाच्या निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यात आली. प्रधानमंत्री ह्यांनी विमौद्रिकीकरण करताना ह्याची तीन उद्दिष्ट स्पष्ट केली. i) बनावटी नोटावर नियंत्रण आणणे ii) बँक खात्यामध्ये नसणारा अमापनीय आणि कर टाळून जमा केलेल्या काळ्या पैशाला आळा घालणे आणि iii) आतंकवादी ह्यांच्या वित्तीय व्यवहारासाठी उच्च मूल्य नोटाचा वापर करतात याला आळा बसावा. या तीन उद्दिष्टांना अनुसरून विमौद्रिकीकरणाची प्रक्रिया पार पाडण्यात आली.

काळी अर्थव्यवस्था आणि व्यवहार :-

सध्या घडवून आणलेले विमौद्रिकीकरणही काही कायदेशीर बाब अथवा तरतूद नाही. विमौद्रिकीकरणामुळे खातेधारकांनी बँक खात्यामध्ये चलनी नोटा जमा केल्या. त्यामुळे उत्पन्न कर विभागाला उत्पन्न कर टाळणाऱ्याचे अनेक स्त्रोत लक्षात आले. काळ्या पैशावर नियंत्रण

आणण्याकरिता शासनाला विर्मोद्रिकीरणाचा कठोर निर्णय घ्यावा लागला. नवीन सरकार हे ह्याच्या लोकप्रियतेमुळे सत्तेत आले. त्यांनी आपला अधिकार वापरून यापूर्वी सौम्य प्रमाणात भ्रष्टाचाराविरूद्ध पाऊले उचलली होती. सामान्यपणे भारतात असे दिसून येते की, काळा पैसा हा रोख पैशाच्या स्वरूपात भ्रष्टाचारी अधिकारी, राजकारणी वर्ग आणि व्यावसायिकांकडे आहे. ह्याचा उपयोग उपभोग्य, आरामदायक वस्तूची खरेदी आणि स्थावर मालमत्ता किंवा संपत्ती खरेदी करण्याकरिता केला जातो. या देशातील भ्रष्टाचार आणि काळ्या पैशाचे स्वरूप रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे माजी गव्हर्नर आय.जी. पटेल ह्यांनी १९७८ मध्ये स्पष्ट केले होते. ह्याच्यानुसार लक्षवेधी निर्णय हा क्वचितच घ्यावा लागतो कारण बेकायदेशीरपणे मिळविलेल्या काळ्या पैशाबाबत लोक संतुष्टता मानतात. असा दिर्घकाळापासून लबाडीने कमावलेला काळा पैसा स्थावर मालमत्तेच्या स्वरूपात असतो किंवा रोख स्वरूपात असतो. हा रोख स्वरूपातील पैसा सुटकेस किंवा घरातील उश्यामध्ये भरून ठेवलेला असतो. बेसावधपणे काळा पैसा गोळा केला जातो. अशा पैशाचे रूपांतरण स्थावर मालमत्तेमध्ये करण्याची संधी शोधल्या जात असते. अशाप्रकारची कृती देय अभिकर्त्याकडून (Paid Agent) केल्या जाते. जो की काळ्या पैशाचे रूपांतरण करून देतो. थोडा लाभ प्राप्त करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेमध्ये काळ्या पैशाचे प्रमाण मोठे आहे.

अमापनीय आणि कर टाळून रोख स्वरूपात बाळगलेल्या काळ्या पैशाचे प्रमाण प्रचंड आहे. अशा स्वरूपातील रोख पैशाला सर्वात प्रथम नोकरशाह आणि राजकीय वर्ग जबाबदार आहे. ह्याचबरोबर खाजगी क्षेत्राचा देखील भ्रष्टाचारामध्ये समावेश आहे. विशेषत: यामध्ये मोठ्या खाजगी कंपन्याचा समावेश आहे. मात्र खाजगी क्षेत्र अशा प्रकाराना फारशी प्रसिद्धी देत नाही आणि गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांवरचे खटले टाळतात.

आपण सर्वजण केवळ मागणी बाजूने घडून येणाऱ्या भ्रष्टाचाराचा विचार करतो. मात्र पुरवठा बाजूच्या भ्रष्टाचाराचा देखील विचार होण्याची आवश्यकता आहे. यामध्ये मोठ्या प्रमाणात व्यावसायिक आणि निगम क्षेत्र समाविष्ट आहे. विमौद्रिकीकरणाचा परिणाम हा केवळ मागणी बाजूला असणाऱ्या लोकांवर होतो. कारण ते पैसे घेणारे आहे. जो की ते उपभोग्य वस्तू, सोने, स्थावर मालमत्ता खरेदी करण्याकरिता रोख पैशाचा उपयोग करतात. मात्र व्यावसायिक कर

टाळून रोख रक्कम बाळगणाऱ्या उद्यमशील व व्यावसायीकाचे कार्य होणार आहे. जो की ह्यांनी दिर्घकाळापासून रोख पैसा गोळा केलेला आहे. जो लपवून ठेवलेला आहे. जीवीकेसाठी ठेवलेला आहे. व्यावसायिकाकडची रोख रक्कम चालू मागणी करीता असते. विशेषत: व्यापाऱ्याकडे असलेला रोख स्वरूपातील पैसा कार्यकारी भांडवल म्हणून दर्शविल्या जातो. कार्यकारी भांडवलाला साठा केलेले मूल्य म्हणता येणार नाही. विमौद्रिकीकरण साठा केलेल्या रोख पैशाला लक्ष करते म्हणून रोख पैशाचे व्यवहार करताना यामध्ये निवडकानाच प्रवेश मिळणार आहे.

भारतातील भ्रष्टाचाराच्या अध्ययनावरून असे दिसून येते की, लाच देणे, अंतर्गत (Under dealing) व्यवहार आणि शासंकपूर्ण व्यवहार होतात याला अमान्य करून चालत नाही. अशा व्यवहाराचे प्रमाण मोठे आहे. २००० रू. च्या नोटांचा पुरवठा बाजारात केल्यानंतर याचा परिणाम बँकामध्ये खाते नसणाऱ्या लोकांवर झाला. परत बेकायदेशीर व्यवहार घडून आले तर गरीब व्यवहारामधून बाहेर फेकल्या गेले.

बँकामध्ये खाते नसणाऱ्यांचा गोंधळ निर्माण झाला. याला अनुसरून त्यांनी इतर मार्गाचा अवलंब केला. तर उच्च मूल्याचे व्यवहार वित्तीय व्यवहारामध्ये समाविष्ट झाले नाही. मोठ्या प्रमाणात स्थावर मालमत्ता आणि ज्वेलरी खरेदीचे व्यवहार घडून आले. भारत हा बाजार अर्थव्यवसथा उद्योन्मुख होणारा देश आहे. अशा अर्थव्यवस्थेमध्ये वित्तीय अर्थव्यवस्थेमध्ये समाविष्ट न होणाऱ्या व्यवहाराचे प्रमाण २२.२ प्रतिशत, चीनमध्ये १२.७ प्रतिशत तर जपानमध्ये ११ प्रतिशत आहे. भारतामध्ये वित्तीय व्यवहारामध्ये समाविष्ट न होणारे व्यवहार म्हणजे विवाह समारंभ होय. यामध्ये अवास्तव खर्च केला जातो. कोणतेही शासन जेव्हा प्रभावीपणे हल्ला अमापनीय पैशाबाबत करतो तेव्हा यामध्ये राजकीय पक्षाला मिळणाऱ्या देणग्याचा समावेश करणे देखील योग्य ठरेल.

काळ्या पैशाचा संबंध हा प्रामुख्याने राजकीय लोकांशी संबंधित आहे. निवडणूकांच्या उद्देशाने जो निधी जमा केला जातो त्याचा विचार होण्याची आवश्यकता आहे. बेकायदेशीर निधीचा वापर राजकीय पक्ष करतात. अशा बेकायदेशीर निधीचा वापर सभासद निवडणूकांमध्ये उभे राहण्याकरिता केला जातो. असे व्यवहार अत्यंत गुप्त ठेवले जातात. जो की पुढे जाऊन त्याचा राजकीय व्यवसाय होतो. ह्याचा संबंध गुन्हेगारीशी देखील आहे. गुन्हेगारी आणि राजकारण

ह्याचा परस्पर संबंध आहे. काळ्या पैशाचा उपयोग करून राजकीय प्रतिनिधी निवडणूका लढतात. राजकारण हे भ्रष्टाचाराचे उगमस्थान आहे. अप्रामाणिक मार्गाने पैसे मिळवण्याची गंगोत्री आहे. ज्यामुळे कार्यकारी राजकीय अर्थव्यवस्था दूषित होते. विमौद्रिकीकरणामुळे देश भ्रष्टाचार मुक्त होईल का? राजकारणातील काळ्या पैशाला आळा बसेल का?

निवडणूक आयोगाचे प्रमुख नसीम झईदी यांनी केंद्र सरकारला स्पष्टपणे सांगितले की, निवडणूक सुधारणा करायच्या असेल तर निवडणूकामधील काळा पैसा कमी करावा लागणार आहे. निवडणूका दरम्यान लाच देणे आणि देय बातम्या (Paid News) ह्याला अपराध मानावे. निवडणूक आयोगाला अधिकार बहाल करावा की अशा प्रकारचा व्यवहार करणाऱ्या राजकीय पक्षाची नोंदणी रद्द केल्या जाईल. सध्या १९०० राजकीय पक्ष नोंदणीकृत आहे. केवळ ४०० उमेदवारांनी स्पर्धा करून निवडणूका गेल्या दशकामध्ये लढवल्या आहे. राजकीय पक्षाला ज्या देणग्या मिळतात ह्या उत्पन्न करातून वगळलेल्या आहे. अगणित प्रतिकृती पक्ष (dummy) आहे. ज्याचा वापर काळ्या पैशाचे रूपांतरण पांढऱ्या पैशामध्ये करून घेण्यासाठी केला जातो. झईदीनी विनंती केली आहे की, त्यांनी दिलेल्या शिफारशीचा विचार करावा. राजकीय पक्षानी आपली हिशोब तपासणी करून मान्य करून घ्यावी. देणगी स्विकारण्याबाबत नियंत्रणे असावी. मात्र निवडणूकाचा हेतू लक्षात घेता राजकीय पक्ष मर्यादांना लागू करीत नाही. झईदीनी सांगितलेल्या शिफारशी विधी आणि न्याय मंत्रालयाकडे परिक्षणाकरिता सध्या थंड बस्त्यामध्ये पडलेल्या आहे.

राजकीय पक्ष देणगी स्विकारताना कायद्याला अगदी कायदेशीरपणे झुकवतात. वित्तीय कायदा २०१६ नुसार वित्त मंत्री अरूण जेटली ह्यांनी सिंहावलोकन करून Section (२३) १ मध्ये सुधारणा केल्या. यानुसार विदेशामधून मिळालेल्या देणग्या आहे. ह्यांना Foreigen Contribution (Regulasim) Act लागू आहे. ह्यालाच FCRA म्हटल्या जाते. जो की भारतीय कंपनीची व्याख्या बदलवितो. यामध्ये निगम भांडवलाचा (Corporate equity) समावेश आहे. ज्यामध्ये विदेशी भागधारकांवर मर्यादा घातलेली आहे. विदेशी भागधारकांवर मर्यादा घालणे आवश्यक होते कारण २०१४ च्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूका होण्यापूर्वी दिल्ली उच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की, बेकायदेशीर देणग्या बीजेपी आणि काँग्रेस पक्षाला

विदेशी स्त्रोतांच्या माध्यमातून मिळालेल्या आहे. विशेषत: या देणग्या वेदांत स्टर्लाईट, सिसा, गोवा माईनिंग आणि मेटल इत्यादी मार्फत अनिल अग्रवाल ह्यांच्याकडून प्राप्त झाल्या होत्या. FCRA मध्ये दुरूस्ती करण्यापूर्वी हे घडून आले होते. FCRA नुसार विदेशी स्त्रोताची व्याख्या नव्याने करताना म्हटले आहे की ज्यामध्ये विदेशी भागधारकांचे प्रमाण ५० प्रतिशतपेक्षा जास्त आहे. त्यांना विदेशी देणगी म्हटले आहे.

निवडणूकांमधील काळा पैशामध्ये कपात करा असा आदेश पहिल्यांदा दिला असा नाही. यापूर्वीही १९९८ मध्ये केंद्राचे गृहमंत्री इंद्रजीत गुप्ता ह्यांनी शिफारस केली होती. ह्याच प्रकारची शिफारस १९९९ आणि २००८ मध्ये भारत सरकारने राजकीय पक्षांना केलेली होती मात्र ह्याचा फारसा परिणाम निवडणूकांवर जाणवला नाही.

विमौद्रिकीकरणाची प्रक्रिया :-

उच्च मूल्य असणाऱ्या ५०० आणि १००० रू. नोटा चलनातून वगळण्यात आल्या. लोकसंख्येच्या प्रमाणात त्यांना संपुष्टात आणल्याचे म्हटल्या जात आहे. या निर्णयाचा खरा फटका काळ्या अर्थव्यवस्थेला बसावा हाच ह्या मागील प्रमुख उद्देश होता. अशा प्रकारचे विमौदिकीकरण यापूर्वी १६ जानेवारी १९७८ मध्ये करण्यात आले होते. ज्यामध्ये १०००, ५००० आणि १०००० रू. नोटा वगळण्यात आल्या होत्या. ज्याचा वापर बेकायदेशीर व्यवहाराकरिता केला जात होता. मात्र ह्यावेळी विमौदिकीकरणाचा परिणाम मर्यादित लोकांवर झाला. कारण ज्या नोटा चलनातून वगळल्या होत्या त्याचे व्यवहारातील प्रमाण ०.६ प्रतिशत होते. या उच्च मूल्य नोटाचा वापर सामान्य माणूस करीत नव्हता. मात्र सध्याची परिस्थिती वेगळी आहे. ज्या उच्च मूल्य नोटा एकूण चलनातून वगळल्या त्याचे व्यवहारातील प्रमाण ८५ प्रतिशत आहे. या नोटांचा वापर व्यवहारामध्ये सर्वच लोक करीत होते.

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने आक्टोबर १९८७ मध्ये ५०० रू. ची नोट निर्गमित केली तर नोव्हेंबर २००० मध्ये १००० रू. ची नोट निर्गमित करण्यात आली. उच्च पातळीच्या मूल्याचे व्यवहार सुलभ व्हावे आणि स्फिती नियंत्रित करण्याकरिता हा निर्णय घेण्यात आला होता. सध्या

जे विमौद्रिकीकरण घडून आले ह्याचे प्रमुख उद्देश बनावटी नोटांना आळा, आतंकवादाच्या वित्तीय व्यवहाराला अडथळा आणि काळ्या पैशाला फटका बसावा हेच होते.

तज्ञाच्या मते, जुन्या नोटा व्यवहारातून रद्द करण्याची प्रक्रिया यापूर्वी २००५ आणि २०१३ मध्ये घडून आलेली आहे. मात्र विमौद्रिकीकरण घडवून आणताना टप्याटप्याने नोटांच्या मालिका (Serises) रद्द करण्यात आल्या. राज्याचे उद्दिष्ट साध्य करणे हा विमौद्रिकीकरणाचा हेतू होता. विमौद्रिकीकरण घडवून आणताना जुन्या नोटा बँकामध्ये जमा करणे हा महत्त्वाचा निर्देशांक होता.

विमौद्रिकीकरणाची प्रक्रिया घडून आल्यानंतर राखीव पैशाचा प्रवाह हा शुद्ध रोख अर्थव्यवस्थेतून औपचारिक बँर्कीग व्यवस्थेमध्ये आला. यामुळे मोठी उसळी बँर्कीग अर्थव्यवस्थेमध्ये तत्परतेने घेतलेली आहे. एकूणच आकड्यांना धक्का बसला. उच्च मूल्य नोटाची थकबाकी मार्च २०१६ पर्यंत १४१७९.४३ अब्ज होती. एकूण रोख रक्कम लोकांच्या हातात होती. अनुसूचित व्यापारी अधिकोष (Schedual Commercial Bank) ५७४.३८ अब्ज कोटी रू. होते. तर एकूण रोख पैसा अधिकोषण क्षेत्राकडे ६५३.३८ अब्ज होता. अनुसूचित व्यापारी अधिकोषाकडे भागभांडवल लागू केले तर अधिकोषांकडे मोठी थकबाकी होती. विमौद्रिकीकरणामुळे अधिकोषाकडची आवक वाहून १२४५९.४३ अब्ज झाली. प्रत्यक्षात काळ्या पैशाच्या स्वच्छतेमुळे ही रक्कम कमी झालेली होती. शिवाय याचा संबंध विनिमय, नवीन नोटा आणि ठेवीमध्ये नसलेल्या रोख पैशाशी होता. जर या आवक प्रवाहाला रोख पैशाचा प्रवाह जोडला तर अधिकोषाना ५० प्रतिशत पर्यंत थकबाकी प्राप्त होईल. ज्यामुळे अधिकोषाची तरलता १०.८ पट वाढेल. ही तरलता महत्त्वपूर्ण रोखे भाग बाजाराचा घटक राहील. परिणामतः रोख्यांच्या किंमती वाढतील. अधिकांष रोख्याच्या किंमती वाढल्यामुळे अधिकोषांना लाभ प्राप्त होतील. यामुळे अधिकोषाचे ताळेबंद पत्रक संतुलित होईल. अधिकोषानी जे कर्ज वाटप केलेले होते त्याच्या थकबाकीमुळे अधिकोषाची हानी झालेली होती. अधिकोषाकडे रोख रक्कमेचा प्रवाह वाढल्यामुळे अधिकोषाकडची तरलता वाढली ज्यामुळे कर्जाचे दर स्वस्त होऊन कर्जाची मागणी वाढेल.

अर्थव्यवस्थेवर घडून आलेले परिणाम :-

विमौदिकीकरणाची गांभीर्यता समजून घेणे आवश्यक आहे. विमौदिकीकरण घडून आल्यानंतर चलनाचे वितरण कशा पद्धतीने झाले. चलन हे लोकांच्या व्यवहाराकरिता असलेले विनिमयाचे माध्यम आहे. चलनातून लोकाचे व्यवहार घडून येत असतात. २०१५-१६ च्या चालू बाजार किंमतीला चलनाचा प्रवेश (Velocity) समग्र देशीय उत्पादाच्या (GDP) ५.२ प्रतिशत होता. मार्च २०१६ मध्ये उच्च मूल्य नोटा १४१७९.४३ अब्ज रू. होत्या. हे मूल्य शुद्ध रोख अर्थव्यवस्थेला सहाय्य करून लोकांचे व्यवहार घडवून आणतात. हे व्यवहार किती घडवून आणले यावरून प्रवेग प्राप्त होतो. जो की ह्याचे मूल्य ८८६२ अब्ज रू. होते. आतापर्यंत रोख व्यवहार ९० प्रतिशत पर्यंत केल्या जात होते. विमौदिकीकरणामुळे चलन प्रवेग घसरून जीडीपी च्या १ प्रतिशत पर्यंत आलेला आहे.

टिम्बर्ग आणि अय्यर यांच्या अध्ययनानुसार अनौपचारीक ऋण बाजाराचे प्रमाण (Informal Credit Market) २० प्रतिशत आहे. अशा बाजाराचा आधार रोख पैसाच आहे. जो की हा रोख पैशाचा प्रवाह ऋणको कडून निर्माण होतो. जो की पुढे धनकोच्या संपत्तीचा भाग होतो. विमौद्रिकीकरणामुळे रोख पैशाला आळा बसला. काळ्या पैशाची सफाई करण्यात आली. याचा परिणाम अनौपचारी बाजारातील ऋणको आणि धनकोच्या सखोल व विस्तारीत संबंधावर झ ाला. ह्याच्या व्यवहारामध्ये घसरण निर्माण झाली.

उच्च मूल्य नोटांची (५०० व १००० रू.) व्यवहारामधील संख्या २२ अब्ज होती. १००० रू. च्या नोटा रद्द होऊन २००० रू. च्या नोटा बाजारात आल्या. याची संख्या १८.८ अब्ज आहे. विर्मोद्रिकीरणानंतर ३० दिवसामध्ये प्रतिदिन ६२९ दशलक्ष नोटा जमा केल्या जात होत्या. विमौद्रिकीकरणाचा परिणाम अमापनीय आणि कर टाळून रोख स्वरूपात बाळगलेल्या पैशाच्या साठ्यावर झालेला आहे. मात्र अशाप्रकारचे विमौदिकीकरण स्फिती आणि वित्तीय अरिष्ट घडवून आणण्यास कारणीभूत ठरू शकते. विनिमय व्यवहार करताना पुरेशा नवीन नोटा उपलब्ध झाल्या नाही. यामुळे लोकांचा अपेक्षाभंग झाला. जिविका आणि उपभोगाचा संकोच झाला. कुटुंबाच्या उत्पन्नाचा संकोच झाला. बचती प्रभावित झाल्या. रोख रकमाचे रूपांतरण बँक ठेवीमध्ये झाले.

वाढलेल्या बँक ठेवी ह्या कोणत्याही प्रकारे व्याजदारावर अवलंबून नव्हत्या. विमौदिकीकरणाचा धक्का व्यापाराला बसून व्यापारामध्ये घसरण घडून आली.

विमौद्रिकीकरणाचा परिणाम हा बांधकाम क्षेत्रातील श्रमिकांवर पाहायला मिळाला. जे श्रमिक राष्ट्रीय महामार्ग प्रकल्पामध्ये कार्यरत होते त्यांना रोजचे वेतन रोख पैशामध्ये मिळत होते. विमौद्रिकीकरणामुळे रोख पैशाचा स्त्रोत आटला. आवश्यकतेपेक्षा रोख वेतन कमी मिळू लागले. श्रमिकांच्या श्रमाचे नुकसान झाले. कॉन्ट्रक्टरचा नफा घटला आणि प्रकल्पाची कामे देखील थांबली होती.

लहान आणि मध्यम शहरे यामधील व्यापारी व दुकानदार हे केवळ रोख पैशामध्ये व्यवहार करतात, घाऊक व्यापारी किरकोळ व्यापारांना आणि किरकोळ व्यापारी विक्रेत्याशी व्यवहार रोख पैशामध्येच करतात. क्रेडिट कार्डद्वारे व्यवहार करण्याची संभाव्यताच कमी असते. त्यामुळे व्यवहारामध्ये घसरण घडून आलेली आहे.

भारत रोख चलनावर आधारित अर्थव्यवस्था आहे. त्यामुळे रोख पैशाचा तुटवडा घडून आला. यामुळे आर्थिक कृती आकुंचित पावली. अशाप्रकारची स्थिती टिकून राहीली तर तीव्रतेने समग्र देशीय उत्पाद (GDP) मध्ये कपात होईल. कृषी बाजारातील कृषी वस्तूच्या किंमती रोख पैशाच्या तुटवड्यामुळे घसरलेल्या आहे. कृषी वस्तूच्या किंमतीतील घसरण हंगामी नसून रोख पैशातील मागणी व पुरवठ्याचा परिणाम आहे. परिणामत: कृषी रोजगारावर देखील याचा प्रतिकूल परिणाम घडून येईल. अनेक स्थलांतरीतांवर खेड्याकडे परत जाण्याचा दबाव वाढलेला आहे. शासनाचे प्रवक्ते धैर्याने आपली बाजू मांडत असताना सांगत आहे की विमौद्रिकीकरणामुळे प्रतिकूल स्थिती घडून आलेली आहे. मात्र तशी वाईट स्थिती घडून आलेली नाही. विमौद्रिकीकरण लोकप्रिय झाले. ह्याला सहाय्य लोकांनी केले. असे असले तरी लोकांमध्ये अशांतता आहे.

विमौद्रिकीकरणामुळे अल्पकालीन प्रतिकूल परिणाम बाजारातील व्यवहार आणि उत्पादन पातळीवर होतो. अर्थव्यवस्थेच्या समग्र पातळीवर होतो. परिणामत: किंमत पातळी देखील घसरू शकते. जर समग्र मागणी घसरली आणि मुद्रा पुरवठ्यामध्ये घट केली तर किंमती घसरतात.

ह्याचा परिणाम उत्पादनावर होऊन रोजगार प्रभावित होतो. हे अल्पकालीन परिणाम दूरगामी घडून येतात. या सर्व कारकांचा अर्थ मान्य केला तर विमौद्रिकीकरण अरिष्ट घडवून अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करेल व सार्वजनिक खर्चात वाढ घडवून आणेल.

आक्षेपार्हया बाबी :-

भारत रोखरहीत सामाजासाठी (Cashless Society) तयार होत असल्याचे म्हटल्या जात आहे. मात्र अजुनही बँका आणि ATM वर गर्दी पहायला मिळते. रोख चलन वापराची पद्धती एकाएकी बंद होणार नाही. ह्याला काही काळ निश्चितच जावा लागेल. ATM च्या रांगामध्ये लोक तासोनतास उभे राहीले, काही ATM च्या रांगामध्ये मृत्यु घडल्याच्या नोंदी देखील आहे. लोकांच्या पैशाचे नुकसान झाले. विमौदिकीकरणाची प्रक्रिया म्हणजे शिष्टाचाराविरूद्ध जाऊन घेतलेला अयोग्य विचार आहे. विना तयारी घेतलेला पुढाकार आहे.

विमौद्रिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल आणि प्रतिकूल परिणाम घडून आले. हा बराच काळ चर्चेचा विषय राहणार आहे. मात्र विमौद्रिकीकरण शासनाने लागू केले. याविरूद्ध अनेक प्रकारच्या याचिका उच्च आणि सर्वोच्च न्यायालयाकडे दाखल झालेल्या आहे. ह्यामुळे विर्मोद्रिकीरण आव्हानात्मक आहे.

विमौद्रिकीकरणाची अंमलबजावणी अधिसूचना (notification) काढून लागू करण्यात आले. अधिसूचना क्र. ३, ३४०७ (E) आणि ३४०८ (F) सहाय्यक विभाग २ विभाग (२६) अंतर्गत भारतीय रिझर्व्ह बँकेने विमौद्रिकीकरणाची प्रक्रिया अंमलात आणून ५०० रू. आणि १००० रू. च्या सर्व नोटाची मालिका (Series) रद्द करण्यात आली. याविरूद्ध याचिका उच्च न्यायालयामध्ये आहे. याबाबत आक्षेप घेताना असे म्हटले आहे की, भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या विभाग २६ नुसार Any series चा अर्थ All Serise होऊ शकत नाही. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या कायद्यामध्ये विमौद्रिकीकरण करताना Any Series चा अर्थ All Series घ्यावा असा उल्लेख नाही. म्हणून हा निर्णय सांविधानिक नसल्याचा आक्षेप घेतला जात आहे. विमौद्रिकीकरणाची प्रक्रिया पार पाडताना लोकसभेची संमती घेण्याची आवश्यकता होती.

भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या कलम २६ (२) नुसार सरकारला सौम्यपणे विमौद्रिकीकरण घडवून आणण्याचा गौण अधिकार आहे. ही कृती घडवून आणत असताना संपूर्णपणे दक्षता आणि व्यवस्था निर्माण करण्याची आवश्यकता होती. रोख पैसे काढण्याचा व परिवर्तीत करण्याच्या मर्यादाचा विस्तार करण्याची आवश्यकता होती.

रोख पैसे काढण्यावर आणि विनिमयावर मर्यादा घतल्या आहे. अशा कोणत्याही प्रकारची तरतूद भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या कायद्यामध्ये नाही. अधिसूचना ३४०७ संविधानाच्या कलम ७३ अंतर्गत केलेली अंमलबजावणी आहे. रोख पैसे काढणे आणि परिवर्तीत करताना मर्यादा असेल तर हा संपत्ती अधिकाराचा भंग आहे. अंमलबजावणीचे आदेश हा कायदा असू शकत नाही.

संपत्तीचा अधिकार हा संविधानाच्या कलम ३००-A नुसार मिळालेला आहे. संपत्तीचा अधिकार हा सामान्य अधिकार आहे. विमौदिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे संपत्ती अधिकाराचे स्वामित्वहरण झालेले आहे. संविधानाचे कलम २१ संपत्तीच्या वंचनाविरूद्धचा अधिकार बहाल करतो. तर अधिसूचना ३४०७ संपत्तीच्या अधिकारांना भंग करतो. जसे की बँक खात्यातून पैसे काढताना आणि नोटा परिवर्तीत करताना मर्यादा होत्या. ही बंधने निर्माण झाल्यामुळे संपत्तीच्या अधिकारापासून वंचित ठेवल्या गेले. जर लोकसभेमध्ये कायदा संमत होऊन अंमलबजावणी झाली असती तर विमौद्रिकीकरणाला सांविधानिक अडथळे निर्माण झाले नसते.

समारोप :-

विमौद्रिकीकरण नंतर मर्यादित रोख रक्कम बँकामधून काढता येते हे मुळीच योग्य नाही. जर खाजगी गुंतवणूकीला रेटा द्यायचा असेल तर खाजगी उद्योगाच्या अतिरिक्त कार्यक्षमतेपर्यंत उत्पादन करावे लागते. यासाठी रोख पैशावर मर्यादा फार काळपर्यंत ठेवणे योग्य राहणार नाही. रोजगाराकरिता देशीय मागणी आणि देशीय उत्पादनामध्ये वाढ घडून येणे आवश्यक आहे. आपणास जागतिक मागणीवर फार काळ अवलंबून चालणार नाही. कारण अजुनही जागतिक अर्थव्यवस्था अस्थिर आहे. सोबत डॉलरच्या तुलनेत रूपया घसरतो आहे. जो अर्थव्यवस्थेला धक्के देऊ शकतो. चलनाचे मूल्य घसरत असेल तर आंतरराष्ट्रीय बाजारात पत घसरते.

लोकांना मागणीनुसार अजुनही पुरेशी रोख रक्कम मिळत नाही. जो कि दुरदृष्टी आणि नियोजनाचा अभाव असलेली विमौदिकीकरणाची कृती आहे. ज्यामुळे देशाचा प्रत्येक भाग आणि अर्थव्यवस्थेचे प्रत्येक क्षेत्र प्रभावित झालेले आहे. आकस्मिकपणे विमौदिकीकरण घडवून आणताना सुसज्जता नव्हती. ज्यामुळे विमौदिकीकरण सहजपणे हाताळता आले नाही. अशा प्रकारची कृती नागरीकांचा चलनावरील विश्वास गमावू शकतो. कायद्याची अंमलबजावणी करताना सुसज्ज, नियोजनबद्ध आणि दुरदृष्टी वापरून करावी लागते. विमौदिकीकरण काळ्या पैशावर नियंत्रण ठेवण्याकरिता अल्पकाळाकरिता योग्य ठरू शकते. पण दिर्घकाळात काळ्या पैशावर नियंत्रण ठेवायचे असेल तर तात्पुरते उपाय पुरेसे नाही. कारण काळा पैसा दिर्घकालीन प्रक्रिया आहे. ह्याला उपाय देखील दिर्घकालीनच करावे लागणार आहे.

संदर्भ सूची :-

1) Demis Rajkumar J. and Shetty S.L. (2016) : Demonetisation 1978, the Present and Aftermath Nov. 26, Vol. LI, No. 48, EPW.

2) Nag Ashok (2016): Lost due to Demonetisation, Nov. 26, Vol. LI, No. 48, EPW.

3) Kumar Alok Prasana (2016) : Demonetisation and role of law, Des 10, Vol. LI, No. 50, EPW.

4) Ghandy Kobad (2016) : Demonetisation : One step forword, Two step back, Des. 10, Vol. LI, No. 50, EPW.

5) Editorial (2016) : Loss of Reputation, Des. 31, Vol. LI, No. 53, EPW.

6) Sheety S.L. (2016) : Apprehension about Macroeconomic Seenario, Des. 10, Vol. LI, No. 50, EPW.

7) Arun Kumar (2016) : Eastimation of the size of the Black economy in India 1996-2012, Nov. 26, Vol. LI, No. 48, EPW.

○○○

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

₹

ISSN 0973-8452

अर्थसंवाद

भारतीय सौर कार्तिक–पौष १९३९

ऑक्टोबर–डिसेंबर २०१७ / खंड ४१, अंक ३

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।
www.marthpari.org

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिध्दये।
शोधचर्चाविवादार्थ संवादोऽयं प्रवर्तितः।।

अर्थसंवाद

Reg.No. 31918/77 / ISSN 0973-8452

ऑक्टो.-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०१७ / खंड ४१ / अंक ३

अनुक्रमणिका

१. मंजूषा मुसमाडे : नोबेल-वर्तनवादी अर्थशास्त्राचे उपयोजन आणि मर्यादा १९१

२. शि. ना. माने : क-कर्जाचा, म-माफीचा, कच्च्या मडक्याच्या, कोरड्या मात्रेचा २०१

३. प्रशांत हरमरकर : संयुक्त वनव्यवस्थापन : आराखडा आणि अनुभवनिष्ठ विश्लेषण २०६

४. डॉ. अविनाश कुलकर्णी : मुंबई असो वा मोर्मुगोवा : कोळसा वाहतुकीची काजळी आणि काळजी २१८

५. आशिष सुधाकरराव निमकर : पश्चिम विदर्भाच्या दारिद्र्यव्यवस्थेचे चिकित्सक अध्ययन २२३

६. योगेश पायलीमोडे : भारतातील व्यावसायिक क्षेत्राची संरचना व उत्पन्नातील प्रमाण २३१

७. तेजस्विनी बाजीराव मुडेकर : चाणक्यकालीन करनिती ... २४०

८. सौ. माधुरी ओंकार वर्तले, डॉ. पी. एस. गायकवाड पुणे विभागातील बीज भांडवल योजेनमुळे महिला उद्योजकांचा विकास २४५

९. मंजूषा मुसमाडे : ग्रंथ परीक्षण २५४

१०. अर्थ शब्दांची वाट पाहे : शि.ना.माने - बॉयोबँक २५९

जे. एफ. पाटील : चलनीकरण, निश्चिलनीकरण, पुनश्चलनीकरण २६१

११. वृत्तसंकलन : मराठी अर्थशास्त्र परिषद ४१ वे अधिवेशन-सूत्रसंचालकांचा अहवाल २६२

१२. मराठी अर्थशास्त्र परिषद ४१ वे अधिवेशन-कार्यवाहांचा अहवाल २७३

प्रमुख संपादक
राहुल शं. म्होपरे
(देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर)

सहाय्यक संपादक
चंद्रकांत जाधव
(य.च.वारणा महाविद्यालय,वारणा नगर)

सल्लागार मंडळ
(२०१५-१८)
तेजस्विनी मुडेकर
अरुण पिसे
राजेंद्र गव्हाळे
विजय भोपाळे

संपादकीय पत्रव्यवहार
राहुल शं. म्होपरे
विद्यापीठ क्वार्टर नं. डी-३४,
सायबरसमोर,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
ता. करवीर, जि. कोल्हापूर
पिन : ४१६ ००४
भ्रमणध्वनी : ९९२३८७९०२०

लेखातील मते लेखकांचीच

संयुक्त वन व्यवस्थापन : आराखडा आणि अनुभवनिष्ठ विश्लेषण

प्रशांत हरमरकर†
सहाय्यक प्राध्यापक, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

आर्थिक विकास आणि वनसंरक्षण यामधील द्वंद्व दिवसेंदिवस वाढणारे आहे. एकाच वेळी ही दोन्ही उद्दिष्टे साध्य करणे म्हणजे तारेवरची कसरत करणेच आहे. हे आव्हान तज्ज्ञ आणि धोरणकर्त्यांसमोर आहे. पर्यावरणाचे संतुलन ढासळू न देता, वनांचे संवर्धन व विकास साध्य करायचा आहे. वने ही महत्त्वाची नैसर्गिक संपदा आहे. यावर कागद, फर्निचर इ.सारखे महत्त्वाचे उद्योग अवलंबून आहेत. मात्र, वनसंसाधनांचा अनियोजितपणे वापर झाल्यामुळे जंगलांचा प्रचंड प्रमाणात ऱ्हास व शोषण झालेले आहे. वनांचे संवर्धन व विस्तार होण्याच्या दृष्टिकोनातून लोकसहभाग महत्त्वाचा मानण्यातूनच राष्ट्रीय वननीती १९८८ ची निर्मिती झाली. लोकांच्या सहभागातून वनक्षेत्राचा विकास आणि संरक्षण महत्त्वाचे मानले गेले.

पर्यावरण अर्थशास्त्र - मानवी वर्तणूक व आंतरकृती

संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा विचार पर्यावरण अर्थशास्त्रांतर्गत (Environmental Economics) होतो. पर्यावरणाचे अर्थशास्त्र आर्थिक कृती आणि पर्यावरण यांमधील संबंध विशद करते. शिवाय, हवामानातील बदल, अणुऊर्जेचा पुनर्उपयोग (Recycle), वनसंवर्धन आणि वन्यजीव संरक्षणाचे विश्लेषण पर्यावरण अर्थशास्त्रांतर्गत केले जाते. अर्थशास्त्राची ही शाखा पर्यावरणीय समस्या सोडवणुकीच्या दृष्टिकोनातून विचार करते. पर्यावरणीय धोरणे आणि जीवनमानाचा दर्जा उंचावणे, पर्यावरण संवर्धन यांचा विचार बौद्धिक आणि व्यावहारिक पैलूंद्वारे केला जातो.

मानव पर्यावरणाचे शोषण करीत आहे. पर्यावरण त्याचे मोल आधिक्याने चुकवत आहे; म्हणून पर्यावरणीय ऱ्हासाबाबत तत्काळ जागरूक होण्याची आवश्यकता आहे. लोकांची जागरूकता आणि लोकसहभागामुळे बदल आणि सुधारणा घडून येऊ शकतात, ज्यामुळे पर्यावरणाची गुणवत्ता सुधारू शकते. पर्यावरणीय धोरणाचा संबंध मानवाच्या वर्तणुकीशी आणि आधिक्याने मानवाच्या आंतरकृतीशी आहे. सोबतच जैव भौतिक पर्यावरण आणि मानव यांमधील आंतरकृती समजावून घ्यावी लागेल. पर्यावरणीय धोरणाचा मुख्य उद्देशच तळापर्यंत धोरणे पोहोचवून सामान्य लोकांचा सहभाग वाढविणे हा आहे. असे झाले, तरच पर्यावरणीय धोरणांना यश प्राप्त होऊ शकते. यामुळे वैयक्तिक आणि सामूहिक पातळीवर

† आजीव सभासद क्रमांक : १३७९ भ्रमणध्वनी : ९४२०६३३१२८, ई-मेल : haramkarp@yahoo.com

पर्यावरणाची बांधणी योग्य प्रकारे केली जाऊ शकते. ज्ञान आणि कौशल्याद्वारे जबाबदार सहभाग आणि परिणाम घडवून येतो. यातून सामाजिक, आर्थिक समस्या सोडविल्या जातात. व्यवस्थापनामुळे पर्यावरणाची गुणवत्ता सुधारते.

गेल्या काही वर्षांमध्ये वन व्यवस्थापनामध्ये बदल घडून आलेले आहेत. हे परिवर्तन विकेंद्रीकरण आणि लोकाभिमुख वनीकरणामुळे घडून येत आहे. संयुक्त वन व्यवस्थापनामुळे संघटितपणे वनाचा ऱ्हास थांबविता येतो. वनाच्या उत्पादकतेचे पुनर्भरण करून उत्पादकता वाढविता येते. अशा परिस्थितीत वनांचा ऱ्हास थांबवून त्यांचे नविनीकरण घडवून आणण्याचा परिणाम संयुक्त वन व्यवस्थापनाद्वारे करता येतो. स्थानिक समूहाच्या सहभागामुळे वनसंसाधनांवर नियंत्रण आणि प्रवेशाबाबत पुढाकार घेता येतो. वनांचे व्यवस्थापन आणि संरक्षण घडून येते. वन संसाधनांवरचा दबाव कमी होतो. वनांचा ऱ्हास झालेल्या क्षेत्रामध्ये शाश्वत वन निर्मितीकरिता पुढाकार घेऊन, वने पूर्वस्थितीमध्ये आणता येतात. नवीन वनीकरण करता येते. अशा प्रकारच्या ऱ्हास झालेल्या वनांमध्ये वनराई निर्माण करण्याचे काम संयुक्त वनव्यवस्थापन करते. स्थानिक समूह वन संवर्धनाला साहाय्य करतात. संयुक्त वन व्यवस्थापनाद्वारे मोठ्या प्रमाणात वित्तीय परतावा आणि लाभ प्राप्त होतो.

वनधोरण १९८८ आणि २००६

भारतामध्ये सर्वांत प्रथम १९८८ च्या वनधोरणामध्ये स्पष्टपणे नमूद केले होते की, स्थानिक समूहाचा सहभाग वनव्यवस्थापनामध्ये असणे आवश्यक आहे. यामधून १९९० मध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापनाला सुरुवात झाली. १९८८ ला वनाधिकार कायद्याला मंजुरी मिळाल्यामुळे स्थानिक समूहांच्या वनभूमीबाबत अधिकारांचा विस्तार झाला. या कायद्याद्वारे केंद्र सरकारने स्थानिक समूहांना अधिकार बहाल केले. विशेषत: १९८८ नंतर वनविभागामध्ये विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया वाढत गेली. जसे, भारतामधील पंचायत समितीचे अधिकार वाढत गेले. पंचायत समितीच्या अधिकारांमध्ये वाढ होण्याकरिता पंचायत विस्तार अनुसूचित कायदा (Panchayat Extension to Schedule Area Act - PESA) पेसा १९९६ मध्ये पारित करण्यात आला. या कायद्यामुळे ग्रामसभांना लघु वनोत्पादनाबाबत अधिकार प्राप्त झाला. यामुळे आदिवासी समूहांच्या अधिकारांचे विकेंद्रीकरण झाले. मूळ समूहांना अधिकार प्राप्त झाले. कायद्यामुळे ग्रामसभेला कार्यक्षमता प्राप्त झाली. ज्यामुळे मूळ समूहांच्या चालीरीती व परंपरांचे संरक्षण आणि जोपासना करण्यात आली. समूहांना त्यांची सांस्कृतिक ओळख व समूहांची संसाधने यांना कायद्यामध्ये बसविण्यात आले. यातूनच पुढे जैवविविधता कायदा २००२ (Biodiversity) पारित करण्यात आला. याकरिता स्थानिक स्वराज्य संस्थांची म्हणजे ग्रामसभा व पंचायत समित्यांची मते घेण्यात आली. अशा प्रकारच्या कायद्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अनुदाने देणे, इतरांना जैविक उत्पादनांच्या उपयोगाच्या परवानगीला नकार देणे आणि वनोत्पादनाकरिता शुल्क आकारण्याचा अधिकार बहाल करण्यात आला. पेसाची अंमल-बजावणी अगदी तळापासून करण्यात आली. सोबत जैवविविधता संरक्षण कायदा अमलात आणण्यात आला. पेसा कायदा आणि जैवविविधता संरक्षण कायदा म्हणजे शासनाची स्थानिक समूहाप्रति बांधिलकी आणि अधिकारांचे विकेंद्रीकरण दर्शवितात.

वनधोरण २००६ चे मुख्य ध्येय जळणासाठी लाकूड, चराई, लघु वनोत्पादने आणि ग्रामीण व आदिवासी समूहांसाठी लागणाऱ्या लाकडांची आवश्यकता पूर्ण करणे आहे. २००६ चे वनधोरण राज्यांनी राबवत असताना वनव्यवस्थापन हे प्राथमिक

कार्य आहे, याला व्यवस्थापनामधील सर्व अभिकर्ते जबाबदार आहेत. वनधोरण स्थानिक, आदिवासी समूहांना साहाय्य करणारे आहे. याचा संबंध वनसंरक्षण, वनांचे पुनर्निर्माण आणि वनांच्या विकासाशी आहे. आदिवासी आणि ग्रामीण समूहाचा पहिला अधिकार वनोत्पादनावर आहे म्हणून भारतामध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन फार लोकप्रिय झाले. २००६ च्या वन धोरणाने संयुक्त वनव्यवस्थापनाला पुढाकार देत असताना स्थानिक समूहांना वनव्यवस्थापनामध्ये वन विभागामार्फत प्रवेश मिळवून दिलेला आहे. स्थानिक समूहांच्या मदतीने ऱ्हास झालेल्या जंगलांचे पुनर्निर्माण व संरक्षण करायचे आहे.

वनधोरण १९८८ आणि २००६ यांनी विकेंद्रीकरणावर मुख्य भर दिलेला आहे. कारण, विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया स्थानिक समूहांना लाभ प्राप्त करून देणारी आहे. स्थानिक समूहांना अधिकार प्राप्त झाल्यामुळे बहुमोल संसाधनांचे व्यवस्थापन करण्याची क्षमता स्थानिक समूहांमध्ये निर्माण झालेली आहे. २००६ चे वनधोरण व वनाधिकार कायदा पर्यावरण, वन व वन्यजीव संरक्षण, जंगलाचे शोषण व ऱ्हास थांबविण्यासाठी प्रतिबंध घालतो. वनधोरणामुळे विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया घडून आल्यामुळे वनांमध्ये सुधारणा घडून येण्यास साहाय्य झाले. भारतीय वने आणि वन्यजीवांकरिता संयुक्त वनव्यवस्थापन म्हणजे आदर्श वस्तुपाठ आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापनामुळे जंगलांमधील दुर्गम खेडी वननियोजनाशी जोडली गेल्यामुळे स्थानिकांना प्रवेश, सहभागादी अधिकार कायदेशीररीत्या प्राप्त झाले. शिवाय, बाजार प्रवेश व वनोत्पादनाचा शाश्वत व्यावसायिक उपयोग करून घेतला जाऊ लागला. जंगलांवरचे अतिक्रमण, भूमीचे शोषण आणि समूहांच्या अधिकारांना सुरक्षितता प्राप्त झाली. संयुक्त वनव्यवस्थापन ही सामान्य व्यूहनीती असून, समूहांना व्यासपीठ उपलब्ध करून देणारी आहे.

संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा कार्यक्रम

भारतामधील वनांचा सातत्याने घडून येणारा ऱ्हास थांबविणे, हे संयुक्त वनव्यवस्थापनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा कार्यक्रम हा समूहाच्या जंगलांमधील कार्याशी जुळलेला आहे. भारतामधील वनांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण झालेले आहे. जर स्थानिक समूहांचा वाढता सहभाग संयुक्त वनव्यवस्थापनामध्ये राहिला, तर वनांचे शोषण आणि ऱ्हास थांबविता येतो. संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा कार्यक्रम हा संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीअंतर्गत कार्यरत असतो. भारतामधील सर्व भागांमध्ये या कार्यक्रमाचा विस्तार झालेला आहे. यामुळे वनांचे समावेशी विकेंद्रीकरण झालेले आहे. राज्याच्या मालकीच्या वनांमध्ये समूहांचा सहभाग वाढून, समूहांच्या साहाय्याने अनेक कार्ये पार पाडली जात आहेत. संयुक्त वनव्यवस्थापनांतर्गत वनोत्पादनाला बाजार प्राप्त करून देणे, वनांचा ऱ्हास थांबविणे, वनांचे पुनरुज्जीवन करणे, वनभूमीचे संरक्षण करणे, समितीच्या सभासदांना लाभ प्राप्त करून देणे आणि समूहांच्या दारिद्र्यामध्ये कपात घडवून आणणे, ही संयुक्त वनव्यवस्थापनाचे मुख्य कार्य आहे. देशातील विविध राज्यांमध्ये वनव्यवस्थापन घडून येत असताना काही कार्यात्मक भिन्नतादेखील आढळून येते.

गेल्या २० वर्षांपासून भारतामध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा कार्यक्रम राबविला जाऊन यशस्वी झालेला आहे. भारतामध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापनांतर्गत १,०६,४८२ खेडी यशस्वीरीत्या कार्य करीत आहेत. केंद्र सरकारचे उद्दिष्ट १,७०,००० खेड्यांपर्यंत संयुक्त वनव्यवस्थापनेचे कार्य पोहचविण्याचे आहे. महाराष्ट्राच्या संदर्भात विचार केला, तर ११,७८९ संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्या खेड्यांमध्ये यशस्वीरीत्या कार्य

करताहेत. महाराष्ट्र शासनाचे उद्दिष्ट १५,००० खेड्यांपर्यंत हा कार्यक्रम पोहचविण्याचे आहे. वन विभाग आणि स्थानिक समूह संयुक्तपणे कार्य पार पाडतात. अशा परिस्थितीत संतुलनाचे पुनर्भरण आणि आवश्यकतेनुसार सहभाग म्हणजे संयुक्त वनव्यवस्थापन होय.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती - संदर्भ महाराष्ट्राचा

राष्ट्रीय वननीती १९८८ व २००६ आणि महाराष्ट्र राज्याचे वनधोरण २००८ नुसार वनक्षेत्राचा विकास आणि संरक्षण लोकांच्या सक्रिय सहभागातून अपेक्षित आहे. केंद्र सरकारच्या पर्यावरण व वनमंत्रालयाने जून १९९० पासून ग्रामीण पातळीवर वनसंरक्षण समित्यांची बांधणी करायचा निर्णय घेतला. त्यानुसार ग्रामपातळीवर वनसंरक्षण समित्या बांधण्यात आल्या. महाराष्ट्र शासनाच्या १६ मार्च, १९९२ च्या निर्णयानुसार संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची निर्मिती करण्यात आली. त्यानुसार त्यांच्या कामकाजाची निश्चित प्रणाली तयार करण्यात आली. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची कार्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

१) समूहांच्या निर्वाह व कृतीमध्ये सुधारणा घडवून आणणे.

२) संयुक्त वनव्यवस्थापनातंर्गत वनाच्या संवर्धनाचे मापन करणे.

३) समूहाची जागरूकता वाढविताना सूक्ष्म नियोजन आणि वनसंरक्षणाकरिता नियोजन करणे.

संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती स्थानिक समूहांमधून निर्माण झालेली आहे. या समितीची निवड खेड्यांमधील स्थानिक लोक करतात. मात्र वनाधिकारी या समितीचा सचिव असतो. संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती वनसंरक्षणासाठी सूक्ष्म नियोजन आणि वनांचे व्यवस्थापन करते. वनविभाग सूक्ष्म कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करतो. संयुक्त वनव्यवस्थापनाकडून त्याचे लाभ प्राप्त होतात. या लाभाची वाटणी वनविभाग आणि स्थानिक समूहांमध्ये होते. प्रामुख्याने सूक्ष्म नियोजनांतर्गत प्राप्त होणारे लाभ म्हणजे लाकूड, वनोत्पादने, रोपवनाची लागवड व वनांचे पुनर्निर्माण आणि समूहांच्या गरजा परिपूर्ण करून वनव्यवस्थापन केले जाते.

वनक्षेत्राच्या परिसरात राहणाऱ्या लोकांच्या विकासाकरिता समन्वित ग्राम वनीकरण समृद्धी योजना महाराष्ट्र राज्यामध्ये राबविण्यात आली. त्याला अनुसरून वनविकासाशी निगडित रोजगार निर्मितीवर भर देण्यात आला. हा उद्देश लक्षात घेऊन ग्रामीण विकास आणि वनसंवर्धनाची सांगड घालून, एकात्मिक वनविकास योजना म्हणून समन्वित ग्राम वनीकरण योजना राबविण्यात आली. या वनविकास प्रणालीच्या माध्यमातून आणि संयुक्त वनव्यवस्थापनाद्वारे राष्ट्रीय वनीकरणाचा कार्यक्रम राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये राबविला जातो. २०१० मध्ये ४७ वनविकास यंत्रणा कार्यरत होत्या. यांच्याद्वारे राज्यातील ३३ जिल्ह्यामध्ये २४०७ गावांत राष्ट्रीय वनीकरण कार्यक्रम राबविण्यात आला.

राष्ट्रीय कार्यक्रम राबविताना अंमलबजावणीतील त्रुटी लक्षात घेता, केंद्र शासनाने राष्ट्रीय वनीकरण कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी २००९ मध्ये सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वे अंमलबजावणीसाठी नमूद करण्यात आली. याचा मुख्य उद्देश वनव्यवस्थापनाचे विकेंद्रीकरण हाच होता. या सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वानुसार संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीमार्फत कालापव्यय न होता, योग्य वेळात निधीचे हस्तांतरण करणे, संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांच्या क्षमतांची बांधणी करणे, वनोत्पादनाच्या मूल्यवृद्धीमध्ये सुधारणा करणे, वनोत्पादनाला बाजारपेठ मिळवून देणे, ग्रामस्थांचे जीवनमान उंचावणे ही उद्दिष्टे नव्याने समाविष्ट करण्याचे

संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने ठरविले. राज्य वन विकास यंत्रणा कार्यरत असून सर्व वनविकास यंत्रणा या यंत्रणेच्या सदस्य आहेत.

महाराष्ट्रामध्ये वनालगत असलेल्या गावांची संख्या २०१० नुसार १२,६०० आहे. या सर्व गावांमध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांची बांधणी केलेली आहे. प्रत्येक तालुका पातळीवरील वनपरिक्षेत्रात सरासरी ३५ ते ४० संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्या कार्यरत आहेत. विशेषत: महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा निधी वापरून वनीकरण आणि वनसंवर्धनाच्या कामांना गावपातळीवर चालना देण्यात आलेली आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीवर वन विभागाचे नियंत्रण आहे. ही समन्वय समिती असून, विविध विकास योजना राबविण्यासाठी ती मदत करते.

तक्ता क्र. १ : महाराष्ट्रामध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीअंतर्गत सूक्ष्म नियोजन (वर्ष २०१३)

अ. क्र.	वन परिक्षेत्र	संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती	मंजूर सूक्ष्म नियोजन	सूक्ष्म नियोजनहिर्गत वनक्षेत्र (हेक्टर)
१.	औरंगाबाद	१,१९२	५२८	२,४५,२०६.५९
२.	ठाणे	१,८५४	१८५४	३,६५,६६३.७८
३.	नागपूर	१,८५२	४२२	४,१६,८१४.०१
४.	पुणे	१,१७४	४१६	१,६४,१७०.५६
५.	चंद्रपूर	५३१	२६४	९२,०६७.९७
६.	गडचिरोली	८५८	२७९	२,४७,५५५.२०
७.	यवतमाळ	९९१	२८७	१,८७,७०७.००
८.	धुळे	९९०	४५९	३,२६,२८८.२४
९.	कोल्हापूर	१,७८८	२५३	३,४२,०८७.३०
१०.	नाशिक	१,२७७	५५१	३,८२,९३८.७५
११.	अमरावती	६१०	२३१	९२,७३१.४६
	एकूण	**१३,११७**	**५,५४४**	**२८,६३,२३०.८७**

स्रोत : वनविभाग,महाराष्ट्र राज्य २०१३-१४, www.mahaforest.gov.in./internal php

वरील तक्ता क्र. १ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती अंतर्गत सूक्ष्म नियोजन कशा प्रकारे करण्यात आले, ते स्पष्ट होते. महाराष्ट्राच्या पातळीवर प्रमुख ११ वनपरिक्षेत्रे आहेत. औरंगाबाद, ठाणे, नागपूर, पुणे, चंद्रपूर, गडचिरोली, यवतमाळ, धुळे, कोल्हापूर, नाशिक आणि अमरावती या जिल्ह्यांमध्ये महाराष्ट्राचे वनपरिक्षेत्र विभागले आहे. सर्वांत जास्त नागपूर, चंद्रपूर, गडचिरोली, यवतमाळ आणि अमरावती वनपरिक्षेत्रामध्ये जंगलांचे प्रमाण जास्त आहे. महाराष्ट्रामध्ये २०१३ नुसार १३,११७ संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्या असून, ५,५४४ सूक्ष्म नियोजन आराखडे कार्यरत आहेत. या सूक्ष्म नियोजनांतर्गत २८,६३,२३०.८७ हेक्टर क्षेत्र व्यापलेले आहे. वन व्यवस्थापन समितीच्या तुलनेत सूक्ष्म नियोजन आराखडे

कमी असल्याचे दिसून येते. एका संयुक्त व्यवस्थापन समितीबरोबर एक सूक्ष्म आराखडा, असे प्रमाण घेतले, तरी १३,११७ सूक्ष्म नियोजन आराखडे होतात. सूक्ष्म नियोजन आराखड्याचे प्रमाण निम्म्यापेक्षा कमी असल्याचे आढळून येते. याचा अर्थ सर्वच संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या सूक्ष्म नियोजन आराखडे राबविण्यात कार्यक्षम ठरू शकलेल्या नाहीत. यामुळे लोकसहभाग वाढण्याच्या दृष्टिकोनातून आधिक्याने प्रयत्न होण्याची आवश्यकता आढळून येते.

लोकसहभागाची व लाभाची परिणामकारकता

स्थानिक समूहाचा सहभाग वाढविणे, ही संयुक्त वनव्यवस्थापनाची मुख्य संकल्पना आहे. यातून राष्ट्रीय पातळीवर १ लक्ष संयुक्त वनव्यवस्थापन समित्यांनी २२.९ दशलक्ष हेक्टर वनाचे संरक्षण केलेले आहे. वनांच्या पुनर्निर्माणावर भर देऊन, भूमीवरचे वनांचे आच्छादन वाढविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन हा कायदा (Law) नसून, आदेश (Order) आहे. ज्यामुळे वनांपासून खूप सारा निधी गोळा होणार नाही; मात्र लोकांमधून वनसंरक्षणाला उत्तेजन प्राप्त होणार आहे. या कार्यक्रमाद्वारे वनांच्या नियोजनामध्ये लोकांना जोडले व समूहांच्या गरजा भागविण्याचा प्रयत्न केला, तर २००६ च्या वनकायद्यांमुळे वनांवरील हक्क समूहांना प्राप्त झाले. संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा खेड्यांच्या पातळीवर कोणता परिणाम घडून आला, हे पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होते. वनविभागाने २०१३-१४ पर्यंतची अद्ययावत आकडेवारी उपलब्ध करून दिली असल्यामुळे त्या अनुषंगाने विवेचन केलेले आहे.

तक्ता क्र. २ : महाराष्ट्रातील संयुक्त वन व्यवस्थापनांतर्गत खेड्यांना प्राप्त होणारे लाभ (वर्ष २०१३)

अ. क्र.	परिक्षेत्र	विभाग	जिल्हा	तालुका	गाव	उत्पन्न
१.	औरंगाबाद	औरंगाबाद	औरंगाबाद	औरंगाबाद	म्हैसमाळ	१,३४,९१७
२.	औरंगाबाद	औरंगाबाद	औरंगाबाद	औरंगाबाद	ऋलोरा	५६,८६०
३.	औरंगाबाद	औरंगाबाद	औरंगाबाद	सोयगाव	विठ्ठलवाडी	३८.०००
४.	औरंगाबाद	बीड	बीड	पारळी	कलावंती तोंडा	३७,०००
५.	ठाणे	अलिबाग	रायगड	पनवेल	पांडवकडा	४,३३,०००
६.	ठाणे	अलिबाग	ठाणे	कर्जत	असाणे	३,२३.००
७.	ठाणे	शहापूर	ठाणे	शहापूर	बागवल	२,५०,०००
८.	ठाणे	ठाणे	ठाणे	वसई	अरनाळा	१,७३,३१३
९.	नागपूर	भंडारा	भंडारा	पवनी	देवरीगोंदी	१,२०,०००
१०.	नागपूर	भंडारा	भंडारा	भंडारा	दवडीपार	६०.०००
११.	नागपूर	भंडारा	भंडारा	लाखणी	बराडखिन्ही	५०,०००
१२.	नागपूर	गोंहिया	गोंदिया	सडक-अर्जुनी	खुर्शीपार	३८,५४८
१३.	पुणे	पुणे	पुणे	हक्ती	मोरदरी	४०,३७,२००
१४.	पुणे	पुणे	पुणे	मुळशी	आतकरवाडी	४०,३८,२००

१५.	पुणे	पुणे	पुणे	पुणे	ढोणाजे	४०,३८,२००
१६.	पुणे	पुणे	पुणे	मावळ	आठवण	१०,००,०००
१७.	चंद्रपूर	चंद्रपूर	चंद्रपूर	बल्लारपूर	गिलबोली	३५,४५,११२
१८.	चंद्रपूर	चंद्रपूर	चंद्रपूर	मूल	अगाडी	६,९६,६३०
१९.	चंद्रपूर	चंद्रपूर	चंद्रपूर	मूल	जनाला	१३,३९,६०३
२०.	चंद्रपूर	चंद्रपूर	चंद्रपूर	मूल	सातारा-तुकम	६,८४,५८४
२१.	गडचिरोली	वाडसा	गडचिरोली	देसाईगंज	पिंपळगाव	६,९२,६१४
२२.	गडचिरोली	वाडसा	गडचिरोली	देसाईगंज	शंकरपूर	४,२३,९९७
२३.	गडचिरोली	वाडसा	गडचिरोली	देसाईगंज	डोंगरगाव	१८,२८२
२४.	गडचिराली	वाडसा	गडचिरोली	खुरखेडा	रानवाही	२,२८५
२५.	यवतमाळ	अकोला	वाशिम	कारंजा	मासोलाखुर्द	३१,४५०
२६.	यवतमाळ	पुसद	यवतमाळ	दिग्रस	कोलुरा	२५,०००
२७.	यवतमाळ	अकोला	अकोला	अकोला	मालराजुरा	४४,६७९
२८.	यवतमाळ	अकोला	वाशिम	कारंजा	खुराड खुर्द	२६,३००
२९.	धुळे	धुळे	धुळे	धुळे	लालिंग	२,१८,८००
३०.	धुळे	नंदुरबार	नंदुरबार	आकारणी	तोरणमाळ	६,९३,३८९
३१.	धुळे	नंदुरबार	नंदुरबार	आकारणी	कलापाणी	१,३३,९४८
३२.	धुळे	यावल	जळगाव	यावल	आडगाव	३,४५,६५५
३३.	कोल्हापूर	सातारा	सातारा	जावळी	कास	१८,५३,०१०
३४.	कोल्हापूर	सातारा	सातारा	सातारा	ढोसेघर	१३,७२,६६०
३५.	कोल्हापूर	सातारा	सातारा	महाबळेश्वर	अवकाळी	१३,२७,८९०
३६.	कोल्हापूर	सातारा	सातारा	महाबळेश्वर	अवकाळी	१३,२७,८९०

स्रोत : वनविभाग,महाराष्ट्र राज्य, www.mahaforest.gov.in./fckimagefile/Benefit sharing 2013-14)

तक्ता क्र. २ हा २०१३-१४ मध्ये महाराष्ट्रातील वनपरिक्षेत्रानुसार खेड्यांमधील संयुक्त वन-व्यवस्थापनांतर्गत कार्यरत समित्या असून, वन उपज व सूक्ष्म आराखड्यांतर्गत उत्पन्न प्राप्ती करतात. महाराष्ट्रामध्ये १३,११७ संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या कार्यरत असल्या, तरी प्रामुख्याने ज्यांचे उत्पन्न त्या परिक्षेत्रामध्ये जास्त आहे, अशा चार गावांची निवड करून वरील तक्त्यामध्ये सरल यादृच्छिक नमुना (Simple random sampling) पद्धतीने गावे दर्शविलेली आहेत. पुणे आणि कोल्हापूर वन परिक्षेत्रातील संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्यांनी वार्षिक १०लाख ते ४० लाखांपर्यंत उत्पन्न प्राप्त केलेले आहे.

विदर्भातील नागपूर, चंद्रपूर, गडचिरोली, यवतमाळ आणि अमरावती या परिक्षेत्रांमध्ये समृद्ध वनसंपदा आहे. या परिक्षेत्रांमध्ये ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, पेंच व्याघ्र प्रकल्प, बोर वन्यजीव

अभयारण्य, नवेगाव राष्ट्रीय अभयारण्य आणि नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य आहे. यामध्ये दुर्गम भागांमध्ये खेडी आदिवासी समूहांसह वसलेली आहेत. चंद्रपूर परिसरातील गिलबीली, अगाडी, जनाला आणि सातारातुकम या खेड्यांचे ६ लक्ष ते ३५ लक्ष रु. वार्षिक उत्पन्न आहे. गडचिरोली परिक्षेत्रातील पिंपळगाव आणि शंकरपूर या खेड्यांमधील उत्पन्न ४ ते ७ लक्ष रु.च्या दरम्यान आहे, तर डोंगरगाव आणि रानवाडीचे उत्पन्न कमी आहे. अमरावती परिक्षेत्रातील अंबाडा, खेतकडी, गोंडवाघोली आणि वडगाव फत्तेपूर या सर्वांचे संयुक्त वन व्यवस्थापनांतर्गत वार्षिक उत्पन्न १ लक्ष रुपयांच्या वर आहे. ठाणे वन परिक्षेत्रातील पांडवकडा, असाणे, बागवल आणि अरनाळा या चारही खेड्यांमधील वार्षिक उत्पन्न संयुक्त वनव्यवस्थापनांतर्गत १ ते ४ लक्ष रुपयांच्या दरम्यान आहे. सोबतच धुळे वन परिक्षेत्रातील लालिंग, तोरणमाळ, आडगाव व कलापाणी या खेड्यांचे उत्पन्न १ ते ४ लक्ष रुपयांच्या दरम्यान असल्याचे स्पष्ट होते. नागपूर वन परिक्षेत्रातील देवरीगांदी, नाशिक परिक्षेत्रातील केळी रूहमानवाडी आणि औरंगाबाद वन परिक्षेत्रातील म्हैसमाळ याच खेड्याचे वार्षिक उत्पन्न १ लक्ष रुपयांच्या वर आहे. नागपूर, यवतमाळ, नाशिक व औरंगाबाद या वनपरिक्षेत्रातील संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्यांचे उत्पन्न १ लक्ष रुपयांपेक्षा कमी आहे. पण, असे असले तरी याचा अर्थ संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या अकार्यक्षम व कुचकामी आहेत, असा होत नाही. वनधोरण १९८८ व २००६; तसेच संयुक्त वन व्यवस्थापन कायद्याचा उद्देश मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न प्राप्त करणे नसून, वनांचे संरक्षण करणे, नियोजनामध्ये लोकांचा सहभाग वाढविणे व स्थानिक समूहांच्या गरजा भागविणे असल्यामुळे वनसंवर्धन आणि पुनर्निर्माणामध्ये संयुक्त वन व्यवस्थापनाचा महत्त्वाचा सहभाग असल्याचे स्पष्ट होते.

अनुभवनिष्ठ विश्लेषण

संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने कशा प्रकारचा बदल घडवून आणला, याचे विश्लेषण महाराष्ट्र शासनाच्या वन विभागामार्फत प्रसिद्ध केलेल्या संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या विविध अहवालांवरून स्पष्ट होते.

अ) अनुभव सातारातुकमचा

चंद्रपूर वनपरिक्षेत्रामध्ये बल्लारपूर तालुक्यात सातारातुकम हे छोटेसे आदिवासी खेडे आहे. हे खेडे चंद्रपूरहून २५ कि.मी. दूर आहे. सातारातुकम मूळ वनविभागामध्ये येत असून, हा भाग राखीव वनक्षेत्राचा आहे. सातारातुकममध्ये संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीचा कार्यक्रम नोव्हेंबर १९९७ पासून चालू आहे. गेल्या काही दशकांपासून चराई मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे वनाचा ऱ्हास घडून आला. संयुक्त वन व्यवस्थापनामुळे वनांची पुनर्निर्मिती घडून आल्यामुळे सातारातुकम भागामध्ये वनांची पूर्वस्थिती निर्माण झाली. येथील जंगलांचा विस्तार होऊन, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प अस्तित्वात आला. सातारातुकममधील संयुक्त वनव्यवस्थापनाचे कार्य लक्षात घेऊन, जागतिक बँकेने अर्थसाहाय्य केले असल्यामुळे २८५ हेक्टर वनक्षेत्र समितीच्या अंमलाखाली आणण्यात आले. ९६ लोकांची समिती बनविण्यात आली. याच्या साहाय्याने सूक्ष्म नियोजन आराखड्यांतर्गत कृषी, वन संरक्षण आणि व्यवस्थापन करण्यात आले. जंगलांमधील शिकारीला आळा घालण्यात आला. नव्याने वनीकरण झालेल्या जंगलांचे संरक्षण करण्याकरिता रखवालदारांची नेमणूक करण्यात आली. वनकटाई आणि लाकूड कटाईला प्रतिबंध घालण्यात आला.

मातीची धूप होऊ नये, याकरिता नाल्यावर चेकडॅम बसविण्यात आले. ऱ्हास झालेल्या ६० हेक्टर वनक्षेत्रामध्ये बांबू, शिसम, खैर आणि साग वृक्षांची

लागवड करण्यात आली. लघुउद्योग व दुग्धोत्पादनाला चालना देण्यात आली. औषधी वनस्पतींचा विकास व त्यांच्या वनीकरणाला चालना देण्यात आली आहे. याकरिता संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीकडून प्रशिक्षण दिले जाते. वनस्पतींचे अध्ययन केले जाते. महिला बचत गटांची निर्मिती करून अन्नधान्य खरेदीकरीता महिला बचत गटांकडून अर्थसाहाय्य केले जाते. फिश टँकची (Fish tank) निर्मिती करून, मासेमारीचा व्यवसाय व विक्रीतून स्थानिकांकरिता रोजगारनिर्मितीचे कार्य करण्यात आले आहे. संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीच्या कार्यातून जे उत्पन्न प्राप्त होते, त्या उत्पन्नामधून शेतीकरिता कर्ज दिले जाते. याकरिता दर शेकडा २% व्याजदर आकारला जातो. जर संबंधित व्यक्तींनी कर्जे परत केली नाहीत, तर त्यांची संपत्ती अधिगृहीत (mortagaged) केली जाते. वनीकरणाच्या योजनेमुळे बांबूच्या रोपांचे वनीकरण करण्यात आल्यामुळे स्थानिकांना अल्प रोजगार प्राप्त झाला. तसेच, चंद्रपूरमध्ये कागद उद्योग असल्यामुळे बांबूला चांगली मागणी आहे.

संयुक्त वनव्यवस्थापनामुळे जंगलांचे पुनर्निर्माण झाल्यामुळे जंगलांची पूर्वस्थिती निर्माण होऊन वाघ आणि बिबट्या इ. प्राणी जंगलांमध्ये परतलेले आहेत. शिवाय, शिकारीला प्रतिबंध घातला गेला आहे. स्थानिक लोक वनांमध्ये फारच अल्प प्रमाणात शिकार करतात. परिणामतः साताऱातुकमच्या वनपरिक्षेत्रात वन्यप्राण्यांची संख्या वाढत आहे. या परिसरामध्ये मोठ्या प्रमाणात गवत आणि चारा निर्माण होतो, तो नागपूरमधील गोरक्षणामध्ये पाठविला जातो व यातून उत्पन्न प्राप्त होते. जंगलांमध्ये वणवा लागला, तर आग विझविण्यासाठी संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीने निधी उभारलेला आहे. त्यामुळे वणव्यापासून जंगलांची सुरक्षा होण्याची तरतूद केलेली आहे.

ब) यश निमजीचे

निमजी गाव वनालगत असल्यामुळे संयुक्त वन व्यवस्थापनाचा कार्यक्रम राबविण्यात आला. नागपूर जिल्ह्यातील कळमेश्वर परिसरामध्ये निमजी गाव आहे. फेब्रुवारी २००७ पासून संयुक्त वनव्यवस्थापनाचा कार्यक्रम राबविला जात आहे. या परिसरामध्ये अतिचराईमुळे मोठ्या प्रमाणात जमिनीची धूप झाली असल्यामुळे जमिनी नापीक झाल्या आहेत. संयुक्त वनव्यवस्थापनाला चांगला प्रतिसाद मिळाल्यामुळे २०१२ व २०१३ या वर्षांमध्ये संत तुकाराम वनग्राम योजनेंतर्गत निमजी गावाला जिल्हास्तरावर उत्कृष्ट कार्याबद्दल प्रथम पारितोषिक प्राप्त झाले. महिला बचत गटाद्वारे १९,००० बांबूची रोपे तयार करून देण्यात आली. याकरिता वनविभागाने २०१३ मध्ये २५,००० रुपयांचे अनुदान दिले, तर महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेंतर्गत १,२५,००० रोपे तयार करून देण्यात आली. शिवाय, संयुक्त वनव्यवस्थापनाचे जलसंधारण घडून येण्याकरिता वनराई, बंधारे, दगडी बांध, नालाबांध आणि सिमेंट बंधारे बांधण्यात आले. संपूर्णपणे चराईबंदी व कुऱ्हाडबंदी करण्यात आली. या परिसरामधून मोठ्या प्रमाणात अवैधरीत्या रेती काढून नेली जात असल्यामुळे पाण्याची पातळी घटली होती; म्हणून अवैधरीत्या रेती काढून नेण्यावर प्रतिबंध घालण्यात आला. वणवा लागू नये म्हणून प्रतिबंधक उपाय योजण्यात आले. वनांमधील अतिक्रमणावर प्रतिबंध घातले गेले. वन्य प्राण्यांकरिता पाणवठे बांधण्यात आल्यामुळे उन्हाळाभर वन्य प्राण्यांना पाणी उपलब्ध होते.

संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती; निमजी वन महोत्सव, जागतिक पर्यावरण दिन, वन्यजीव सप्ताह आदी कार्यक्रमांचे आयोजन करते. यातून पर्यावरण-विषयक जाणीव व जागरूकता वाढवली जाते. सोबतच; आरोग्य, आर्थिक उत्पन्नात वाढ, सामाजिक कर्तव्य,

स्वच्छता इत्यादींवर मार्गदर्शन केले जाते.

क) ढगा, लागदड आणि मासोद गावांचे वनव्यवस्थापन :

वर्धा वनविभाग वर्धा जिल्ह्यांतर्गत संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती ढगा, लादगड आणि मासोद या समित्यांनी वनपर्यटनाचा विकास केलेला आहे. या वनपर्यटनांमधून संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला उत्पन्न प्राप्त झालेले आहे. ढगा येथे श्री क्षेत्र महादेव संस्थान असून, महाशिवरात्रीला येथे यात्रा भरते, तर वर्षभर निसर्गप्रेमींची येथे वर्दळ असते. या यात्रेचे नियोजन वनविभागाने संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीकडे दिलेले आहे. या यात्रेकरिता १ ते १.२५ लक्ष लोक येतात. या यात्रेच्या माध्यमातून संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला १,२७,२७० रुपयांचे उत्पन्न प्राप्त झाले. समितीने यात्रेच्या नियोजनाकरिता केलेला खर्च ६८,००० रुपये इतका होता. हा खर्च वजा जाता, समितीला एकूण ६०,४७० रु. उत्पन्न प्राप्त झाले. शिवाय, संयुक्त व्यवस्थापन समितीने निसर्ग परिचय केंद्र, रस्तादुरुस्ती, वड व पिंपळ वृक्षांची लागवड, पर्यटन वाढावे म्हणून पर्यटकांकरिता शेड, सिमेंट बेंचेस, वॉच टॉवर, बालोद्यान, सोलर स्ट्रीट लाईट, धाम नदीवर ३३ मीटरचा सिमेंट प्लग बांधलेला आहे. वनपर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून वाढ व्हावी, यासाठी ढगा, लागदड आणि मासोद संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीने व्यवस्थापन केलेले आहे. त्यामुळे वर्षभर निसर्गप्रेमी या परिसराला भेट देतात, हे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीचे यशच आहे.

ड) यशोगाथा शहापूर वन विभागाची

शहापूर वन विभाग ठाणे वनपरिक्षेत्रांतर्गत येतो. या वनपरिक्षेत्रांतर्गत ढिळे संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती कार्यरत आहे. सातत्याने घडून येणाऱ्या जंगलतोडीमुळे या परिसरात खुटाळ व बोडके वनक्षेत्र निर्माण झाल्यानंतर प्रथमत: या क्षेत्रात संपूर्णपणे कुऱ्हाडबंदी व कोयताबंदी करण्यात आली. वनसंरक्षणाच्या संदर्भात ढिळे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीने सक्रिय सहभाग घेतला आहे. २०१३ च्या अहवालानुसार वनांमधून जे एकूण उत्पादन होते, त्याचे विक्री मूल्य ९४,७०० रु. होते, तर खर्च ५५,४३४ रु. होता. परिणामी, ढिळे संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला एकूण नफा रु.३९,२६६ मिळाला होता. ढिळे संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीला वनांचे संरक्षण व वृक्षलागवडीकरिता ९८,००० रु. आणि क्षेत्रविकासाकरिता ९८,००० रु. असे एकूण १,९६,००० रु. अनुदान शासनाकडून प्राप्त झाले होते.

स्थानिक क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांच्या प्रयत्नांतून शहापूर वनविभागातील दहिवली व कळगाव येथे १९९८ पासून संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीची स्थापना झाली. सातत्याने झालेल्या जंगलतोडीमुळे येथे कुऱ्हाडबंदी व कोयताबंदी करण्यात आली. वनसंरक्षणाची कामे हाती घेऊन साग, बोंडा, ऐन, धावडा इत्यादी वृक्षांची लागवड करण्यात आली. २००९ मध्ये रु. २,८०,३०७ व कळगावला रु. ३,४०,४६२ नफा वनउपजांमधून या दोन्ही वनव्यवस्थापन समित्यांना प्राप्त झाला होता.

वरील सातारातुकम, निमजी, ढगा, लागदड व मासोद आणि शहापूर वनविभागातील ढिळे, दहीवली आणि कळगाव येथील संयुक्त व्यवस्थापन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी स्तुत्य आहे. एखाद्या योजनेमध्ये लोकांचा सहभाग वाढविला, त्यांना जोडून घेतले, तर ती योजना यशस्वी होते व त्याचे लाभ लोकांना प्राप्त होतात, हे वरील अनुभवनिष्ठ विश्लेषणावरून सिद्ध होते.

समारोप

वनधोरण २००६ ने वनांवर स्थानिक समूहांना अधिकार मिळवून दिला. पण, खऱ्या अर्थाने स्थानिक समूहांना हा वनांवरील अधिकार संयुक्त वन-

व्यवस्थापनामुळे प्राप्त झाला आहे. संयुक्त वन-व्यवस्थापनाच्या कार्यक्रमांमुळे समूहांना वनांमधून घरगुती आणि जीविकेच्या गरजा पूर्ण करता आल्या. समूहाच्या जीविकेमध्ये संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती मध्यवर्ती भूमिका पार पाडते. सीमान्तिक सामाजिक समूह संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीला प्रस्तुत करतात. यामुळे वनोत्पादनापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे, वनाच्या संवर्धनाचे आणि अधिकारांचे विकेंद्रीकरण झालेले आहे. वनव्यवस्थापनामुळे समूहामध्ये समानतेची भावना निर्माण होते; त्याहीपेक्षा याचा संबंध सामाजिक न्याय आणि जीविकेमधील सुधारणांशी आहे.

शासनाच्या अनेक योजनांमध्ये निधी आणि माहितीच्या अभावामुळे अडचणी निर्माण होतात. परिणामी, या योजना अपयशी होतात. ही संभाव्यता संयुक्त वनव्यवस्थापन कार्यक्रमालाही लागू पडते. या योजनेमधून कायमस्वरूपी रोजगार निर्माण करणे कठीण आहे. जो रोजगार या कार्यक्रमांमधून समूहांना प्राप्त होतो, तो अल्पावधीकरिता आहे. त्यामुळे शाश्वत उत्पन्न प्राप्त होत नाही. उत्पन्नामध्ये अनियमितता राहते. समूह भूमिहीन असल्यामुळे आदिवासी आणि दुर्गम भागांमध्ये बेरोजगारी तीव्र रूप धारण करते. परिणामी, आदिवासी व दुर्गम भागांमध्ये कुपोषणाची समस्या जटिल झालेली आहे. अनेक ठिकाणी जंगलांपासून प्राप्त उत्पन्नामध्ये समूहाच्या उत्पन्न सुरक्षिततेबाबतच्या उणिवा आहेत. तरुणवर्गाचा जोपर्यंत अधिकाधिक सहभाग वाढत नाही, तोपर्यंत जंगलांचे संरक्षण होऊ शकत नाही; म्हणून संस्थात्मक क्षमतेची बांधणी आणि दृढनिश्चयाने व्यवस्थेमध्ये बदल घडवून आणण्याची आवश्यकता आहे. असे झाले, तरच संयुक्त व्यवस्थापन समितीचा प्रभाव वाढेल व हा प्रभाव सर्वत्र समान दिसेल.

संदर्भ सूची

१) Bandi Madhusudan, Forest Right Act, Land distribution and livelihood of forest depend people, Economic & Political Weekly, Jan. 15, Vol. - L, No. 4. 2015.

२) Bhattacharya Rabindra, Environment Economics, Oxford University Press, New Delhi.2008.

३) Futehally Laeeq, Our Environment, National Book Trust, India. 2010.

४) Ghate Rucha & Chate Suresh, Joint Forest Management Role of Communication and Harvesting Behaviour : Evidence from field explain in India, working paper No. 53, SANDEE Khathmandu, Oct. 2010.

५) Lal J.B., India Forest Myth & Reality, Natraj Publication, Dehradun. 1989.

६) Lele Sharadchandra & Memon Ajit, Demoratizing Forest Governance in India, Oxford University Press, New Delhi. 2014.

७) Ramkrishna P.S., Ecology and Sustainable Development, National Book Trust, India. 2013.

८) Savyasaachi, Forest Right Act 2006 : Undermining the fundamental position of forest, Economic and Political Weekly, April 9, vol. XLVI, No. 15. 2011.

९) Smith Stephan, Environment Economics, Oxford University Press, New Delhi. 2011.

१०) Govt. of India, National Forest Policy Ministry of Environment and Forest, New Delhi.1988.

११) Govt. of India, National Forest Policy Ministry of Environment and Forest, New Delhi.2006.

१२) महाराष्ट्र शासन, संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती, निमजी अहवाल, वनविभाग, नागपूर.२०१३.

१३) महाराष्ट्र शासन, संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती, ढिळे, दहीवली आणि कळगाव अहवाल, वनविभाग, शहापूर, ठाणे. २०१३.

१४) महाराष्ट्र शासन, संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती अहवाल, ढगा वनविभाग, वर्धा.२०१३.

१५) महाराष्ट्र शासन, संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती, सातारातुकम, वन विभाग, मूल, चंद्रपूर.२०१३.

१६) शासननिर्णय, महसूल व वनविभाग, ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन २५.४.२००३.

१७) शासननिर्णय, महसूल व वनविभाग, ग्रामीणांच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन २७.४.२०१०.

◆

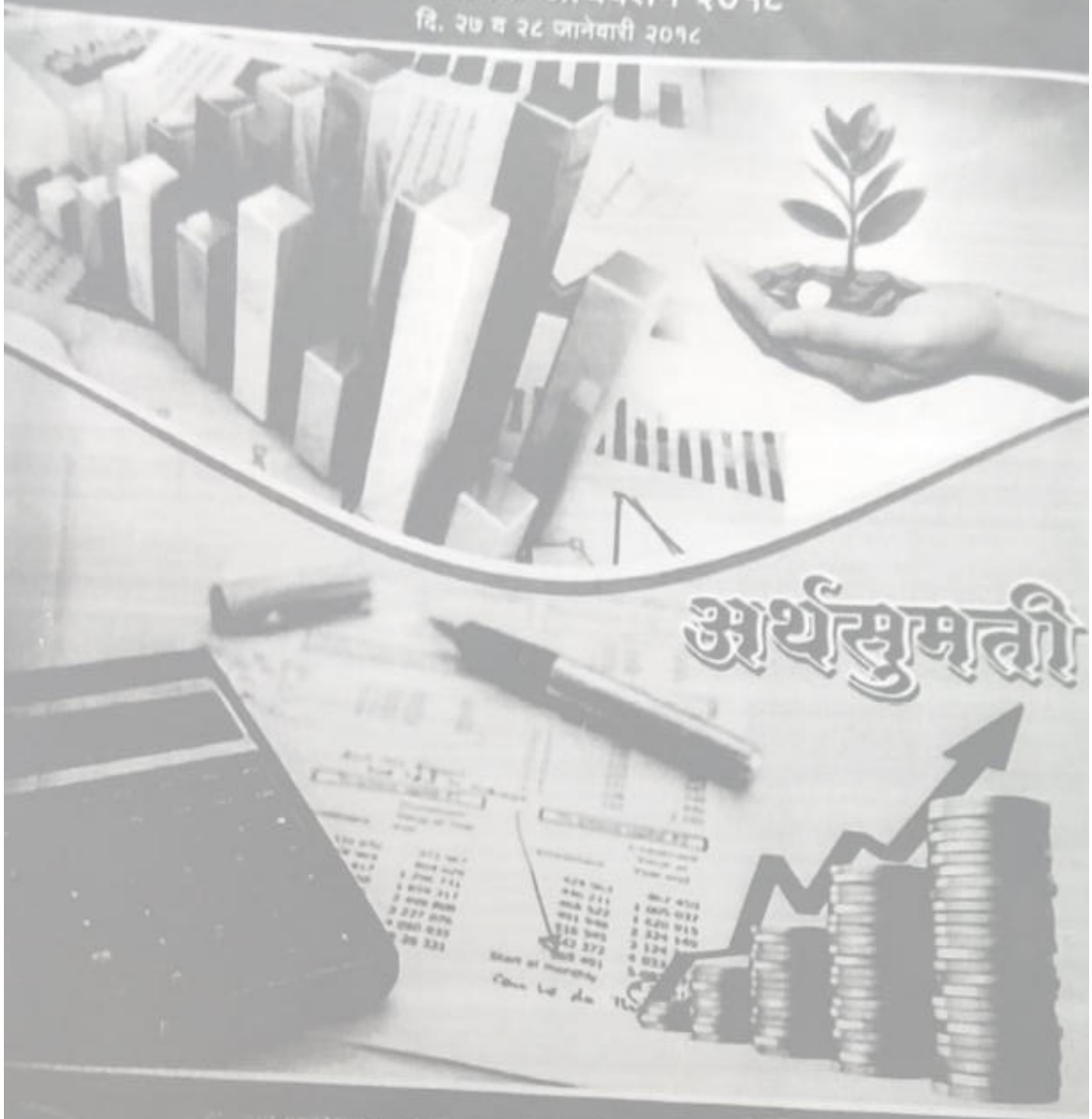
कला म्हणजे काहीतरी करण्याचा सुंदर मार्ग,
विज्ञान म्हणजे काहीतरी करण्याचा प्रभावी मार्ग,
तर व्यवसाय म्हणजे काहीतरी करण्याचा आर्थिक मार्ग.

- इलबर्ट हुब्बार्ड

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

४२ वे वार्षिक अधिवेशन २०१८

दि. २७ व २८ जानेवारी २०१८

अर्थसुमती

श्री. दोम्पे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

मुख्य संपादक

डॉ. संजय कोठारी

ISSN : 2278-

बँकाची बुडीत कर्जे (एन.पी.ए.) समस्या, आव्हाने आणि उपाययोजना

डॉ. राजेश उल्हासराव चुटके
अर्थशास्त्र विभाग
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना :-

रिझर्व बँकेने आंतरराष्ट्रीय दबावातून ही संकल्पना विशीष पुरावटा करण्यास संस्थांना अधिकाराचे आणि राजिनाम्याचे ठरविले. सर्वप्रथम ही संकल्पना राष्ट्रीयकृत बँकामधून लागू केली. त्यानंतर खाजगी बँकातून लागू केली.

ज्या कर्जावर प्रत्यक्षात व्याजाचे उत्पन्न मिळत नाही, ती मालमत्ता अनुत्पादक मालमत्ता होय. सदरची संकल्पना प्रथमत: ज्यावेळी खाजगी बँकातून लागू करण्यात आली त्यावेळेस सदरची संकल्पना ही फक्त खाजगी बँका अडचणीत यायात आणि खाजगी बँकाचे अस्तित्वच संपुष्टात आणावे.

सुरुवातीस अनुत्पादक मालमत्तेचा कालावधी १ वर्ष होता. त्यानंतर तो १८० दिवसांचा करण्यात आला. सध्या खाजगी बँकातून हा कालावधी ९० दिवसांचा तर पतसंस्थातून हा कालावधी १८० दिवसांचा करण्यात आलेला आहे. कदाचित, भविष्यात हा कालावधी ३० दिवसांवर देखील आणला जाऊ शकेल. म्हणजेच ज्या बँकेत खात्यावर ठरलेल्या कालावधीचे व्याज प्रत्यक्षात खात्यात जमा नाही झाले तर ते संपूर्ण कर्ज खाते अनुत्पादक मालमत्तेत धरले जाते, आणि जर हप्तेबंद कर्ज खात्यात ठरलेल्या कालावधीचे हप्ते थकले तर ते संपूर्ण कर्ज अनुत्पादक मालमत्तेत धरले जाते, अशी कर्जे अनुत्पादक मालमत्ता झाल्यास ती खाती नियमित होईपावेतो त्या खात्यावर व्याजाची आकारणी न करता त्याचे व्याजाची रक्कम उत्पन्नात न धरता ती रक्कम वाजूला नोंद करुन ठेवली जाऊ लागली, आणि सदरचे उत्पन्न म्हणून धरण्यात यावयंद बसून आर्थिक पत्रकात वस्तुस्थितीदर्शक माहिती आणि परिस्थिती समोर येऊ लागली. त्यामुळे दिलेली कर्जे अनुत्पादक मालमत्ता होऊ नये म्हणून त्यावर नियंत्रण ठेवणे हीच बाब महत्वाची होऊन बसली आहे.

खाते अनुत्पादक झाल्यास संस्थांना दुहेरी मार सहन करावा लागतो. एक तर सदर खात्यावर मागील व्याज प्रत्यक्षात वसूल होईपावेतो त्या खात्यांना व्याजाची आकारणी करता येत नाही, आणि अशी खाती अनुत्पादक मालमत्ता होऊन किती कालावधी झाला त्यानुसार १० ते १०० टक्के तरतूद संस्थेला झालेल्या नफ्यातून करावी लागते. त्यामुळे संस्थांच्या नफ्यावरही त्याचा विपरीत परिणाम होऊ लागला, असे सर्व संस्थांना वाटू लागले. परंतु, प्रत्यक्षात परिस्थिती तशी नसून खऱ्या आर्थिक परिस्थितीचे त्यामुळे आकलन होऊ लागले. त्यामुळे दिलेली कर्जे अनुत्पादीत मालमत्ता होऊ नये म्हणून काळजी घेणे आवश्यक झालेले आहे.

समस्या :-

खाजगी संस्थांची प्रवृत्ती मुळात तारण घाहून कर्ज देण्याची आहे. सदरची प्रवृत्ती बदलून व्यवसायाच्या आवश्यकतेनुसार कर्ज देण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली पाहिजे. अर्थात याचा अर्थ असाही नाही की, संस्थांनी तारण घेऊच नये. भारतीयांची सांस्कृतिक मनोवृत्ती सहजासहजी तारण घेतल्याशिवाय कर्जासाठी तारण घेणे हे आवश्यकच ठरते. परंतु, तारण घाहून कर्ज न घेता व्यवसायातील तारण तत्वावर घेऊन त्याच्या व्यवसायाच्या आवश्यकतेनुसार कर्ज दिले पाहिजे. त्यासाठी कर्जदाराची प्रामाणिकता, व्यवसायाची विश्वासार्हता आणि कार्यक्षमता, व्यवसायाची क्षमता या बाबी त्याच्या आर्थिक पत्रकावरुन आणि नवीन व्यवसायासाठी

ISSN : 2278-9308

प्रकल्प अहवालावरून तपासून आणि कर्जदाराची बाजारातील पत पाहूनच कर्ज अदा केले पाहिजे.

कर्ज अदा केल्यावर कर्जाचा विनियोग ज्या कारणासाठी कर्ज मंजूर केले आहे त्याच कारणासाठी होत असल्याची आवश्यक कालावधीच्या अंतराने खात्री केली पाहिजे, आणि दिलेल्या कर्जाचा वापर किंवा विनियोग अन्य कारणासाठी होत असल्यास त्यावर नियंत्रण ठेऊन त्या कर्जाची मुद्दलपूर्ण परत मागणी केली पाहिजे, अन्यथा ते कर्ज त्यास मुदत असली तरी ते कर्ज अनुत्पादित मालमत्ता ठरते.

चेकिंग कर्जखात्यावर सलग एन.पी.ए. मुक्तीचे कालावधीत व्याजाची रक्कम जमा होत नसल्यास किंवा हप्तेबंद कर्जाच्या बाबतीत एन.पी.ए. मुदतीच्या कालावधीतील हप्त्यांची आणि व्याजाची रक्कम जमा होत नसल्यास सदरची खाती एन.पी.ए. होत असतात. तसेच चेकिंग खात्यावर सलग एन.पी.ए. च्या मुदतीत कालावधीत व्यावसायिक व्यवहार झाले नाही, तरी असे खाते एन.पी.ए. असते, तसेच चेकिंग खात्याच्या संदर्भात कर्जदाराने एन.पी.ए. च्या मुदतीच्या कालावधीतील मालसाठा पत्रके संबंधी डेटर्स आणि संबंधी क्रेडीटर्स याचा माही दिल्या तरी अशी खाती देखील एन.पी.ए. मध्ये जातात. बँकेला तारण दिलेला माल साठा, मशिनरी, बिल्डींग, फर्निचर इत्यादींचे अस्तित्व संपत्त्यावरही अशी खाती एन.पी.ए. मध्ये जातात. आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे एखाद्या ग्रुप मधील दोन किंवा त्यापेक्षा जादा खाते असल्यास त्यापैकी एखादे खाते जरी एन.पी.ए. मध्ये गेल्यास, त्या ग्रुपमधील सर्व खाती एन.पी.ए. मध्ये गेल्यास, त्या ग्रुपमधील सर्व खाती एन.पी.ए. होतात, आणि अशा पध्दतीने कर्ज खाती एन.पी.ए. होऊ नये म्हणून शाखा पातळीवर वेळीच काळजी घेतली पाहीजे.

कर्ज अदा करतानाच कर्जाचे व्याज किंवा हप्ता कर्ज प्रकाराप्रमाणे कधी भरावा लागेल याची स्पष्ट माहिती आणि जाणीव कर्जदाराला करून दिली पाहिजे. एका महिन्याचे व्याज किंवा एखादा हप्ता जरी कर्जदाराने भरला नाही, तरी अशा खात्यावर शाखाधिकारी यांनी नजर ठेऊन कर्जदाराशी फोनवर किंवा पत्राने संपर्क साधून त्याला व्याजाची/हप्त्याची रक्कम भरणेस भाग पाडले पाहिजे, आणि फोनला किंवा पत्रालाही दाद देत नसल्यास कर्जदाराची प्रत्यक्ष भेट घेऊन त्याला ती रक्कम भरण्यास भाग पाडले पाहिजे.

दोन महिन्यांचे व्याज अगर हप्ते थकल्यास तशा सुचना लेखी पत्राने कर्जदारासोबतच त्याच्या जामीनदारांना करून दिल्या पाहिजेत आणि पत्र दिलेले असली तरीही कर्जदाराशी आणि जामीनदाराशी फोनवर संपर्क साधून त्याला व्याजाची / हप्त्याची रक्कम भरणेस प्रवृत्त केले पाहिजे.

चेकिंग खात्यावर जर सलग महिनाभर व्यावसायिक व्यवहार होत नसल्यास त्या कर्जदाराची समक्ष भेट घेऊन कर्जदार खात्यावर व्यवहार का करीत नाही याची माहिती घेतली पाहिजे आणि त्याला त्याचे कर्जखात्यामार्फतच व्यावसायिक व्यवहार करावयास भाग पाडले पाहिजे. ज्या चेकिंग खात्यावर सलग दोन महिने व्यावसायिक व्यवहार झाला नसल्यास तसे लेखी पत्राने संबंधित कर्जदारास आणि त्याच्या जामीनदारास कळविले पाहिजे, आणि त्या कर्ज खात्यामार्फतच व्यावसायिक उलाढाल करणेस भाग पाडले पाहिजे. ज्या चेकिंग खात्याच्या बाबतीत साठा पत्रके, व्यापारी देणे-घेणे याचा मेळेवर येत नसतील, त्यांचेशी समक्ष तसेच फोनवरून संपर्क साधून त्यास त्याप्रमाणे पूर्णता करण्यास भाग पाडले पाहिजे. तरीही सलग दोन ते तीन महिने साठा पत्रके न आल्यास समक्ष भेट देऊन माल साठ्याची तपासण करून स्वत:च्या हाताने साठा पत्रक तयार करून त्याची यादी तयार करून त्यावर कर्जदाराची स्वाक्षरी घेण्यात येऊन ती प्रत त्याच्या कर्ज फाईलला लावली पाहिजे. मोठ्या कर्जदारांच्या बाबतीत साधारणत: दर तीन महिन्यांनी समक्ष साठा तपासणी करून त्याचा अहवाल दप्तरी ठेवला पाहिजे, छोट्या कर्जदारांना वर्षातून किमान एकदा समक्ष भेट देऊन साठा तपासून तसा अहवाल दप्तरी ठेवला पाहिजे. आलेल्या साठा पत्रकाप्रमाणे डी.पी. (ड्रॉईंग पॉवर) रजिस्टरमध्ये नोंद करून त्या कर्जदाराची डी. पी. लिमिट ठरविली पाहिजे, आणि त्यापेक्षा जादा नावे बाकी असल्यास अशी जादा रक्कम कर्जदाराला कर्जखात्यावर तात्पुरतीच भरावयास लावून कर्ज खाते डी. पी. लिमिटच्या आत आणावयास पाहिजे.

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता™

Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-01

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले
-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

Vidyawarta Research Journal is "Printed by Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra and Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

❖ Editorial Board ❖

1) Dr. Vikas Sudam Padalkar (Japan)
2) M.Saleem, Sialkot (Pakistan)
3) Dr. Momin Mujtaba (Saudi Arebia)
4) Dr. Anupama Alvikar (Turkey)
5) N.Nagendrakumar (Sri Lanka)
6) Dr. Wankhede Umakant (Maharashtra)
7) Dr. Dixit Kalyani (Lucknow)
8) Dr. Basantani Vinita (Pune)
9) Dr. Upadhya Bharat (Sangali)
10) Dr. J. David Livingston (Thirupathy)
11) Dr. Kadu S. V. (Akola)
12) Dr. Jubraj Khamari (ORISSA)
13) Krupa Sophia Livingston (Tamilnadu)
14) Dr. Umesh chandr Shukl (Mumbai)
15) Dr. Ambhore Shankar (Jalna)
16) Dr. B.J.Patel (Gujrat)
17) Manmeet Kaur ((Uttrakhand))
18) Dr. Sunil S. Trvedi (Gujrat)
19) Dr. Raj Bala Gaur (New Delhi)
20) Preeti Sarda (Hyderabad)
21) Prof.Surwade Yogesh (Satara)

❖ Advisory Committee ❖

1) Dr. Chodhari N.D. (Kada)
2) Dr. Yallawad Rajkumar (Parli v.)
3) Dr. Yerande V. L. (Nilanga)
4) Dr. Shinde Sunil (Parbhani)
5) Dr. Awasthi Sudarshan (Parli v.)
6) Ghante Pradipkumar , Solapur (MS)
7) A. Durga Prasad, Telangana
8) Dheeraj Kumar Pandey, Varanasi (U.P.)
9) Prof. Machale Ravinda (Parli v.)
10) Vipin Panday, Kanpur (U.P.)
11) Dr.V.Aruna, Chennai (Tamilnadu)
12) Dr. Avineni Kishor, Kuppam(Kerala)
13) Prof. Deshmukh Suryakant (Parli v.)
14) 23) Dr. Dhaigude R. B. (Parli v.)
15) Dr. Rajendra Acharya (Parli v.)
16) Dr. Manoj Kr Sharma (Haryana)
17) Dr. Rajesh Chandra Paliwal (Uttrakhand)
18) Dr. Suresh Babu (Hyderabad)
19) Deepak Nema (M.P.)
20) Dr. Maheswar Panda (Orissa)
21) Dr. Vidya Gulbhile (M.S.)

North Maha. University, Jalgaon. Approved
जा.क्र.उमवि/२१/इ.अ.मं./३९३/२०१३
Dt.२१.१०.२०१३

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

Note : The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. 'Vidyawarta' dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university,institute,academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Vidyawarta is not necessary. Disputes, If any shall be decided by the court at Beed (Maharashtra, India)

14) SHOOT GALL PSYLLA, APSYLLA CISTELLATA- A SERIOUS PEST OF MANGO.....
G. P. PAINKRA, Ambikapur || 68

15) State Human Rights Commissions — A Historical Perspective
Anjana Rani, Abohar || 70

16) HiddenVoice of Vidharbha Demanding Separation
Pankaj P. Umbarkar || 72

17) Use of Activity Based Costing as a modern tool for controlling increasing .....
Dr. Sudhakar B. Yadav, Raigad || 78

18) A STUDY ON TOURISTPERCEPTION TOWARDS TOURISM SERVICES IN .....
B.S.V. Meera Setty, Mayabunder, Dr. C. Thiruchelvam, Pudukottai || 83

19) THE TENET OF KARMA— BUDDHISM CONTRARY TO JAINISM
Anjana Rani, Abohar || 92

20) महाराष्ट्र विधानसभा २०१४ च्या निवडणुकीचे राजकारण
डॉ. व्ही.एस. इंगळे, जि.यवतमाळ || 94

21) नव्या अर्थक्रांतीचे पर्व
डॉ. अनिल श्री. खांडेकर, अमरावती || 97

22) दलित कवयित्रींच्या कवितेतील स्त्रीवादी जाणिवा
डॉ. कैलास महाले, जि.सांगली || 100

23) कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणमिमांसा
डॉ. सौ. सुजाता ब. सबाने, प्रा. सौ. वर्षा यशोधन पाटील, महाराष्ट्र || 103

24) चंद्रपूर जिल्ह्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयात कार्यरत शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान.....
श्री. जयंत आ. वानखेडे, जि. चंद्रपूर || 109

25) डॉ.अण्णासाहेब गुंजकर यांचे जीवन व जडण-घडण एक अभ्यास
प्रा.एस.व्ही.शिंदे, नांदेड, डॉ. स्नेहल डी. शेंबेकर, अकोला || 113

26) मराठी आणि हिंदी ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये चित्रित जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, धर्मांधता
प्रा. राहूल भालेराव पाटील, जि. पालघर || 115

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

27) अनुसूचित जातियों की सामाजिक आर्थिक स्थिति पर मनरेगा का प्रभाव.....
अजय कुमार, डॉ. बी. के. अग्रवाल, उत्तराखण्ड || 123

28) पुरूष तथा महिला प्रधानाचार्यों द्वारा प्रशासित निजी उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों .....
डॉ. अमित कुमार, लखनऊ (उ. प्र.) || 128

29) समन्वय साधना के शास्वत प्रतिमान : लोकनायक तुलसीदास
डॉ.चन्द्रकुमार जैन, छत्तीसगढ़ || 135

30) पत्रकारिता की शिक्षा में अहमियत : आज की आवश्यकता
एन. मोहना, डॉ. शशिप्रभा जैन, तमिलनाडू || 139

31) अब्बासी काल में भवन निर्माण कला औरवास्तुकला की उन्नति
डा. गुलाम मोइन उद्दीन, लखनऊ || 142

32) झाबुआ राज्य के ताजीमी व सिरोपाव के सम्मान के अधिकारी प्रथम वर्ग के सरदार .....
प्रो. प्रेमसिंह मोरे, जि—डिण्डौरी (म.प्र.) || 145

33) भारतीय अर्थव्यवस्था में महात्मा गाँधी के विचारों की प्रासंगिकता
डॉ. सन्जू सजवाण नेगी, बादशाहीथौल (टि.ग.) || 147

34) दलित विमर्श : चिन्तन एवं परम्परा
डॉ. अरबिन्द कुमार सिंह, वृन्दावन (मथुरा) || 151

35) वाराणसी जनपद के प्राथमिक विद्यालयों में कार्यरत् शिक्षकों की .....
डॉ. राजकुमार, लखनऊ || 154

36) राजाभोज एवं अवनिकूर्मशतम् पराक्रम एवं पौराणिकता का तुलनात्मक अवलम्बन
डॉ. संजना शर्मा, भोपाल || 157

37) मानवाधिकार : एकपरिचय
विकास कुमार, झारखण्ड || 161

38) भारत में भ्रष्टाचार
डॉ. किशन यादव, झाँसी || 166

39) महाभाष्यानुसार परोक्षे लिट् सूत्रा का विवेचन :वैफयट तथा नागेश वेफ सन्दर्भ में
ललित प्रधन आर्य, दिल्ली || 168

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

सारांश:—

दलितांच्या चळवळीमुळे दलित प्रश्नांबरोबर समाजातील अनेक घटकांचे प्रश्न मार्गी लागले. स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीला यामुळेच बळकटी प्राप्त झाली हे दलित कवयित्रींच्या काव्यातून स्पष्ट होते. स्त्रीवादी चळवळीपासून दूर असलेल्या दलित कवयित्रीच्या भावना लक्षात घेत फुले, आंबेडकरी विचारांचा वारसा घेऊन उदयाला आलेला हा स्त्रीवाद मराठी स्त्रीवादीपंरपरेला एक वेगळी दिशा निर्माण करून देईल असे वाटते. दलित कवियित्रींच्या काव्यातील स्फोटक विद्रोहाची जाणीव स्त्रीचे परंपरेने निर्माण केलेले रूप बदलण्यास महत्वपूर्ण ठरू शकते. स्त्रीमुक्तीचा विचार करणाऱ्या स्त्रियांना नवा समाज घडवायचा आहे. जेथे स्त्रीला समान संधी मिळेल यासाठी फुले, आंबेडकरी विचारांचा स्वीकार मराठी स्त्रीवादाने करणे गरजेचे आहे असे वाटते

संदर्भ :—

१. पाटील शोभा, स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.

२. धोंगडे अश्विनी,स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपायोजन, दिलीपराज प्रकाशन,पुणे.

३. पगारे म. सु, दलित साहित्याचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद

४. लांजेवार ज्योती, दलित कवयित्रींची कविता, सुगावा प्रकाशन,पुणे.

५. पारसे बी. डी.,दलित कवयित्रींची कविता, निर्मीती विचारमंच, कोल्हापूर.

❑❑❑

23

कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणमिमांसा

डॉ. सौ. सुजाता ब. सबाने
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री शिवाजी कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती

प्रा. सौ. वर्षा यशोधन पाटील
(गृहशास्त्र विभाग),
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय,
इस्लामपूर

गोषवारा

महिला सबलीकरण, स्त्रीवाद, महिलांवरील अत्याचार असे बरेच काही रोजच सातत्याने ऐकायला मिळते. स्त्री समाजाचा, कुटुंबाचा महत्वाचा आणि अविभाज्य भाग आहे. चूल आणि मूल सांभाळणारी स्त्री आता जवळ जवळ सर्वच क्षेत्रात पुरूषाच्या बरोबर अग्रेसर आहे. हे चित्र मात्र कितपत सुखद आहे हा संशोधनाच विषय व्हावा, कारण त्यांना कौटुंबिक कलहाला बळी पडावे लागते. हा चिंतेचा विषय ठरत आहे. त्यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंधात कौटुंबिक कलहाची सर्व साधरण कारणे विषद करण्यात आली आहेत.

शोध संज्ञा :

कुटुंब, हिंसा, कौटुंबिक हिंसाचार, कारण मिमांसा

प्रस्तावना

कुटुंब मानवी समाजाचा सर्वात लहान व समाजाशी अत्यंत जवळीक साधलेला समूह असून या ठीकाणी मानवाच्या 'ऐक्य आणि प्रेमासाठी असलेल्या आकांक्षा सर्वतोपरी पूर्ण होवून समाधान लाभते.'

पुरूषप्रधान समाज कुटुंबात पुरूषाचे नेहमीच सत्तावर्चस्व, हुकूमत राहिली आहे. अर्थात सत्ताप्राप्ती मुळे पुरूषाला गर्व, अहंकार, अभिमान होत गेला आणि इच्छेविरूध्द घटना घडल्यास, निर्णयात बाधा

आल्यास कुटुंबातील सदस्यांवर प्रामुख्याने करत्या स्त्रीवर निरनिराळ्या प्रकारचे अत्याचार सुरू झाले. अत्याचाराचे रूपांतर कलह/हिंसाचारात होवून कौटुंबिक कलह/हिंसाचाराची संकल्पना उदयाला आली व ही गंभीर सामाजिक समस्या झाली. परिणामी कुटुंबाचे विघटन होण्यास सुरूवात झाली. याचा कुटुंब, कुटुंबातील सदस्य, स्त्री, समाज व पर्यायाने मानवी विकासावर परिणाम झाल्याचे प्रत्ययास येते.

गिल्स यांचे मते, 'एखाद्या व्यक्तीला प्रत्यक्षात इजा किंवा जखमी करण्याच्या उद्देशाने केलेला हल्ला म्हणजे हिंसा होय.'

स्ट्रास नुसार, 'अशी कृती की ज्यामध्ये दुखापत करण्याची प्रचंड क्षमता असते.'

कर्नॅक नुसार, 'हिंसा म्हणजे व्यक्तिची अशी कृती जिच्यामुळे दुसऱ्या व्यक्तिच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण.'

हिंसेची क्रियात्मक व्याख्या बघितल्यास आपणास असे दिसते की, काही तरी देण्याची व्यक्तिची (स्त्रीची) इच्छा नसताना छुप्या किंवा उघडया रित्या ताकदीचा वापर करून ते तिच्याकडून हिरावून घेवून शारीरिक, भावनिक किंवा दोन्ही प्रकारची हानी तिला पोहचविणे म्हणजे हिंसा होय.

हिंसाचाराचे प्रामुख्याने गुन्हेगारी हिंसाचार, कौटुंबिक हिंसाचार आणि सामाजिक हिंसाचार असे तीन प्रकार दिसून येतात.

कौटुंबिक हिंसाचारात शारीरिक हिंसाचार, लैंगिक हिंसाचार, शाब्दिक किंवा भावनिक हिंसाचार व आर्थिक हिंसाचाराचा समावेश होतो.

घराच्या चार भिंतीत होणारा अत्याचार, हिंसाचार आणि अन्याय याला डोमेस्टिक व्हायोलन्स असे म्हटले जाते. व्हायोलन्सचे शब्दश: भाषांतर 'हिंसाचार' असे केले जात असल्याने या कायद्याबद्दल गैरसमज जास्त आहेत. दुर्दैवाने महिला सबलीकरण आणि महिला सुरक्षततेच्या बाबतीत आपल्याला खूप काळजी आहे असे दर्शविणारा आपला समाज घरगुती हिंसाचाराकडे मात्र घरगुती बाब म्हणून काना डोळा करतो. हा विरोधाभास स्त्री हक्क चळवळीला कायमच मागे खेचणारा आहे हे मान्य करावे लागेल.

घरगुती हिंसाचार यात काय काय येवू शकते यांच्या उदाहरणाची कायद्यात दिलेली यादी पाहिली तर अशा घटना आजच्या युगात घडत आहेत यावर आपला विश्वास बसणार नाही. यापैकी कोणती ना कोणती घटना कमी—अधिक गंभीर स्वरूपात स्त्रियांनी त्यांच्या इच्छेविरूध्द सहन करायला लागलेली असू शकते. पितृसत्ताक समाज पध्दतीत स्त्रियांचे घरातील आणि समाजातील दुय्यम स्थान त्यांनी स्विकारावे हाच अत्याचाराचा मूळ उद्देश असतो.

कुठल्याही कृतीमुळे व्यक्तिला प्रामुख्याने घरातील स्त्रीला शारीरिक किंवा मानसिक त्रास आणि इजा होत असेल तर तो अत्याचार होतो. पण त्याही पलिकडे जर व्यक्तीच्या मानवी हक्काचे उल्लंघन होत असेल तर तोही अत्याचारच समजावा. अत्याचार शारीरिक, मानसिक, भावनिक, आर्थिक आणि लैंगिक असू शकतो.

उद्दिष्टे

१. कौटुंबिक कलहाला/ हिंसाचाराला बळी पडलेल्या प्रतिवेदक महिलांची वैयक्तिक, सामाजिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक व परिस्थितीजन्य पार्श्वभूमी जाणून घेणे,

२. कौटुंबिक कलह/हिसांचाराची कारणे शोधणे.

गृहितके

१. कौटुंबिक कलहाला बळी पडलेल्या प्रतिवेदक महिलांची वैयक्तिक, आर्थिक व मनोवैज्ञानिक पार्श्वभूमीत साम्यता दिसते.

२. कौटुंबिक कलहासाठी काही गोष्टी कारणीभूत ठरतात.

नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधन हे इस्लामपूर शहर व आसपास ची खेडयापुरते मर्यादित आहे. यामध्ये कौटुंबिक कलह/ हिंसाचारास बळी पडलेल्या २५ महिलांची निवड केली.

वाड.मयीन पुनरावलोकन

कौटुंबिक कलह/हिंसाचाराची समस्या दिवसेंदिवस वाढत चालली असून त्यामुळे कुटुंबाचे ऐक्य नष्ट होत चालले आहे ही बाब अत्यंत अनपेक्षित आहे. पुरूष, स्त्री, बालक, सर्व कुटुंब व समाजावर त्याचा विपरीत परिणाम होतो याचे गांभीर्य लक्षात

घेवून संशोधकांनी प्रस्तुत संशोधनाशी निगडीत संदर्भ याठिकाणी उपयुक्त केले आहेत.

Davidson, (1977) Many people have suggested that family violence – at least to the degree it is observed today- is a recent phenomenon. Yet violence between intimates has long been a part of family life. It has been described repeatedly in religious and historical documents across many centuries, dating as far back as the Roman Empire. Some have also argued that current levels of family violence reflect a break-down in the moral structure of the family.

Fantuzzo and Mohr, 1999 In the ensuing three decades violence against women at the hands of their male partners has become a less hidden phenomenon (Bograd, 1988). and a growing field of research has focused on better understanding of the complex issues involved in domestic violence.

बेनेलवार जयमाला प्र. (२०१३) यांनी आपल्या लोकमत (मंथन) रविवार दि. १७ मार्च २०१३ रोजी 'पदोपदी भेटतात रावण' या शिर्षकाखाली स्त्रीची सुरक्षितेसंबंधी प्राचीन काळापासून चालत आलेली गोष्ट म्हणजेच 'स्त्रीची असुरक्षितता' 'स्त्री केव्हाही सुरक्षित नव्हती आणि आजही नाही. कारण व्दापार युगात सुध्दा देवादिकांपासून स्त्रीची हेळसांड झालेली आहे. आजच्या कलयुगात तर पदोपदी रावण निर्माण झाले आहेत. या रावणांना रामाची गरज नसून आजच्या नारीने महिषासुरमर्दिनी झाल्याशिवाय तिच्या सुरक्षिततेचा प्रश्नच सुटणार नाही. अशा घटना देशात दररोज स्त्रीबाबत घडत आहेत. स्त्री म्हटले म्हणजे तिला आईच्या गर्भात असतानाच धोका निर्माण झाला आहे. (म्हणजेच स्त्रीभ्रूण हत्या) ईश्वराला सुध्दा निसर्ग तयार करायला एवढा त्रास झाला नसेल त्याच्या हजारो पट आजच्या स्त्रीला उद्याची पिढी घडवताना होत आहे. देशाच्या राजधानीत एक निर्भया अत्याचाराला बळी पडली. परंतु किती तरी निर्भया आहेत.

National Council of Juvenile and Family Court Judges, 1994 Legal definitions or codes may include only acts of physical harm, including involuntary sexual acts or threats of physical harm. Definitions of domestic violence can be broad or fo-cused, amorphous or targeted. The reason that the definition of violence is important because it shapes the response. For example, a community response, whether it be legal reform or the provision of sup-port services, is shaped by a particular understand-ing of what constitutes domestic violence and whether it is to be conceptualized as an intra-family conflict, or a criminal violation of rights. The defini-tion implied by the law is especially critical as it de-fines standards and thus impacts broader social per-ceptions of the problem. Elements of the definition that need to be considered then are the boundaries of the relationship between the perpetrator and the abused, the norms of acceptable behavior, and the specific acts that constitute violence.

Violence is often not restricted to the current husband but may extend to boyfriends, former husbands, and other family mem-bers such as parents, siblings, and in-laws. A defini-tion that acknowledges these multiple possibilities would lead to interventions that are more inclusive of the experiences of all women.

Definitions of domestic violence rest upon not only the nature of the relationship between the perpetra-tor and the victim but also upon norms of accept-able behavior.

प्रिती वडनेरकर यांनी कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रकार सांगताना म्हटले आहे की, पतीने पत्नीचा संशय घेणे, तिच्या चारित्रावर शिंतोडे उडवणं, पत्नीनं, कुठल्याही कारणावरून पतीशी वाद घालायचा प्रयत्न केल्यास, संतापाने पतीनं उसळून उठून अंगावर धावून जाणं, तारस्वरात शिव्यांचा भडिमार करून तिला धमक्या देणं, मुलीला जन्म देण्यावरून पत्नीलाच दोषी धरून तिला घालून पाडून बोलणं, पत्नीच्या माहेरच्या मंडळींच्या घरातील वास्तव्यावरून पतीनं आक्रस्ताळेपणा करणं, पत्नीच्या छोटया मोठया खर्चावरून तिला ठोमणे मारणे, स्वयंपाक पसंत न पडल्यास तो फेकून देवून पत्नीला पुन्हा स्वयंपाक करायला लावणे. पतीनं केलेल्या आरोपाचं खंडन करण्याचा प्रयत्न पत्नीनं केल्यास

तिला भांडकुदळ ठरवून आपली बाजू मांडू न देणं, तिनं माहेराहून पैसे आणावेत म्हणून धाकदपटशा करणं, घरमकाम न करण्यावरून तिला शिवीगाळ करणं, येता जाता, चार चौघात अथवा एकांतात तिची मानहानी निंदानालस्ती करणं, तिला अव्दातव्दा बोलणं, तिच्या मर्जीविरूध्द तिच्याकडून शयनसुख मिळवणं, तिला केव्हाही घराबाहेर काढणं, तिच्या आजारपणातही तिला घरकाम करण्यास भाग पाडणं. कुठल्याही कारणावरून संतापून पतीने पत्नीच्या थोबाडीत मारणं, हात पिरगाळून फ्रॅक्चर करणं, पाठीत धपाटे घालणं, तिच्या दिसण्यावरून निदांनालस्ती करणं.

घटस्फोटाचा कायदा (१९५५) १९५५ च्या हिंदू विवाह कायद्याने कायदेशीर विभक्तपणा व घटस्फोट या दोन्ही गोष्टी मान्य केल्या आहेत. पती पत्नीचे नाते हे घटस्फोटात संपुष्टात येते. त्यानंतर १९७६ साली हिंदू विवाह कायद्यात दुरूस्ती केली गेली. व्याभीचार, क्रुर वागणूक, वेड लागणे, गुप्त रोग, धर्मातर, संन्यास, बेपत्ता होणे अशा कारणांनी पतीला अथवा पत्नीला घटस्फोट मागता येतो.

सांगली सकाळ, सोमवार, दि. ११ मार्च २०१३ पान नं. २ वर प्रसिध्द केलेल्या बातमीत माहेरून एक तोळे सोने आणि मोटारीसाठी पैसे आणण्याच्या कारणावरून नवविवाहितेचा छळ केल्या प्रकरणी पतीसह सहा जणांवर गुन्हा दाखल करण्यात आला. मंगळवार पेठेतील गायत्री अजय मोरे हिने जुना राजवाडा पोलिस ठाण्यात फिर्याद दाखल केली. इस्लामपूर, जि. सांगली येथील पती अजय रमेश मोरे, सासरे समीर, सासू वैजयंती, दीर अनिकेत नणंद स्मिता पाटील आणि लक्ष्मी मोरे यांनी छळ केल्याची फिर्याद गायत्रीने दिली आहे

लोकमत सांगली, रविवार दि. १६ जून २०१३ दैनिकात विवाहित छळ, पतीवर गुन्हा या शिर्षकाखाली प्रसिध्द झालेल्या बातमीत दुचाकी वाहन आणि घरखर्चासाठी माहेरून एक लाख रूपये आणण्याच्या मागणीसाठी छळ केल्या प्रकरणी पूनम बिरदे व भीरकडे (रा. इस्लामपूर) हिने पती बिरूदेव भोरकडे यांच्या विरूध्द इस्लामपूर पोलिसात फिर्याद दिली. त्याच्यावर गुन्हा दाखल केला आहे.

महाराष्ट्र टाईम्स, सोमवार दि. १७ जून २०१३ रोजी प्रसिध्द झालेल्या बातमीत मुलगा पाहिजे या हट्टापायी विवाहितेचा छळ करून तिला आत्महत्येस प्रवृत्त केल्या प्रकरणातील संशयित पोलिस सतिश मोरे हा फरारी असल्याचे करवीर पोलिसांनी रविवारी सांगितले. मोरे हा संबंधित महिलेचा नातेवाईक असून त्याच्या घरात गर्भलिंग निदान करून गर्भपात करण्यात आल्याचा आरोप त्याच्यावर आहे.

तरूण भारत, शनिवार दि. २९ जून २०१३ पैशासाठी विवाहितेचा छळ या शिर्षकाखाली, मोटार सायकल घेण्यासाठी माहेरून पन्नास हजार रूपये आणण्यासाठी विवाहीतेचा छळ केल्या प्रकरणी सांगलीवाडी येथील चौघांना अटक करण्यात आली याबाबत कवठेपिरान येथील सौ. पूनम सागर डवरी या विवाहितेने शहर पोलीस ठाण्यात तक्रार दाखल केली.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनात तथ्य संकलनासाठी अनुसुचिचे विकसीकरण केले. त्यामध्ये महिलांची पार्श्वभूमीची माहिती, कलहाची संभाव्य कारणे, याबाबत काही प्रश्न विकसीत केलेल्या अनुसुचिच्या सहायाने प्रतिवेदक महिलांकडून त्यांना उपलब्ध असलेल्या वेळेनुसार उत्तम संबंध प्रस्थापित करून प्रत्यक्ष निरीक्षण व सविस्तर मुलाखतीव्दारे आवश्यक ती माहिती मिळविण्यात आली.

प्राप्त माहितीचे प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाचे तालीकरण व नंतर सांख्यिकीय पृथःकरण करण्यात आले.

कुटुंब कलह/हिंसाचाराची कारणे

कुटुंबसंस्था ऐहिक सौख्य अनुभवत असताना दुसरीकडे त्याच कुटुंबातील सर्वार्थाने त्यागमय, कष्टप्रद जीवन जगणाऱ्या एका स्त्रीला कलाहाला/हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते ही विकसित समाजाला लांच्छनास्पद बाब ठरली. कुटुंब कलह/हिंसाचार ही एक गंभीर समस्या असून कुटुंब स्वास्थ्याच्या दृष्टीने अप्रिय अशी घटना म्हणावी लागेल.

घरातील स्त्रीचं आपल्यापेक्षा शिक्षण, सौंदर्य, माहेरची परिस्थिती किंवा कमाई जास्त असेल तर पुरूषांना आनंद वाटण्याऐवजी असुरक्षित आणि

स्वत:बद्दल कमीपणा वाटतो. तिचा हेवा वाटतो आणि त्यातूनच तिच्यावर अत्याचार करून तिला कमी लेखण्याचा आणि स्वत:च्या मुठीत ठेवण्याचा प्रयत्न पुरूष करू लागतात. म्हणूनच आतापर्यंत झालेल्या सर्वेक्षणातून असे निष्पन्न झाले आहे की, शिकलेल्या स्त्रियांना कौटुंबिक अत्याचार मोठया प्रमाणात सहन करावा लागतो. असेही आढळून आलेले आहे की, कमी शिकलेल्या पुरूषांमध्ये अहंगड असतो म्हणून असे पुरूष अत्याचार करण्याची जास्त शक्यता असते. आधीच पुरूषी अहं, त्यात तो अधिक शिकलेला असला तर त्याच्यात श्रेष्ठत्वाची जाणीव वाढून तो अहंकारी बनतो.

कुटुंब कलहाच्या प्रकाराबद्दल विचार केल्यास आपणास प्रामुख्याने शारीरिक (शारीरिक वेदना किंवा इजा पोहचविणे), लैंगिक हिंसाचार (इच्छे विरूध्द संभोग, अनैसर्गिक संभोग), शाब्दिक किंवा भावनिक हिंसाचार, आर्थिक हिंसाचार असे निरनिराळे कुटुंब कलह/हिंसाचार ऐकावयास मिळतात. अशा कुटुंब कलहाचा/हिंसाचाराचा प्रमुख उद्देश म्हणजे कुटुंबातील स्त्रीवर प्रभुत्व वर्चस्व गाजवून आपल्या इच्छा पूर्ण करून समाधान प्राप्त करणे हा असतो.

कुटुंब कलहाची/हिंसाचाराची सर्वसाधारण कारणे जाणून घेण्याच्या प्रयत्नात महिलेचे घरातील अनपेक्षित वागण्याची पध्दती, वैचारिक मतभिन्नता, कुटुंब सदस्यामधील गैरसमज, बेबनाव, गरिबी, दारिद्रय, व्यसनाधिनता, आपलेपणाचा अभाव, पतीचा विचित्र संशयी स्वभाव, उभयंताच्या गुणवैशिष्टयामधील तफावत, फसवणूक, श्रेष्ठता, संस्कारातील फरक, मुलांच्या संगोपनाबाबत मतभेद, चारित्र्यहीनता, चौकटी बाहेरील संबंध, लैंगिक संबंधाला विरोध ही किंवा अशाच प्रकारची कारणे असल्याचे लक्षात येते.

कुटुंब कलह/हिंसाचार हा काही कारणामुळेच घडतो हे आता सर्वश्रृत झाले आहे. प्रस्तुत संशोधनात प्रतिवेदक महिलांच्या बाबतीत कोणती निश्चित कारणे घडली हे जाणून घेण्यासाठी त्यांना विचारणा करण्यात आली मोठया प्रयासाने व अनिश्चेने त्यांनी दिलेली काही कारणे व कारण विषद करणाऱ्या प्रतिवेदक महिलांच्या संख्या पुढील तक्त्यात देण्यात आली आहे.

कौटुंबिक कलह/हिंसाचाराच्या कारणानुसार वर्गीकरण

अ.क्र. अ	कौटुंबिक कलह/हिंसाचाराचे कारण	प्रतिवेदक महिलांचा प्रतिसाद	
		संख्या (N = 25)	प्रतिशत
१	घरातील कामे योग्य प्रकारे करण्यातील असमर्थता	२२	८८.००
२	कुटुंबिय व पतीशी अयोग्य वागणे	५	२०.००
३	वैचारिक संस्कारातील तफावत	१७	६८.००
४	माहेरून पैसे, वस्तुंची मागणी	१९	७६.००
५	गरीबी, व्यसनाधिन पती	९	३६.००
६	शारीरिक संबंधासाठी विरोध	८	३२.००
७	पतीचा विचीत्र स्वभाव	१५	६०.००
८	फसवणूक	१७	६८.००
९	मर्जी विरूध्द झालेला विवाह	७	२८.००
१०	सासर/माहेरच्या लोकांचा अपमानास्पद उल्लेख	२१	८४.००
११	मुलांचे संगोपन /शिक्षण	१६	६४.००
१२	सहनशीलतेमध्ये दोघांचाही अभाव	८	३२.००
१३	कौटुंबिक व वैयक्तिक स्वच्छतेचा अभाव	१६	६४.००
१४	पतीचा नैतिकतेील अभाव, घराबाहेरी संबंध	७	२८.००
१५	श्रेष्ठ–अश्रेष्ठता	८	३२.००

वरील तक्त्यातील कौटुंबिक कलह/हिंसाचाराला निगडीत व कारणीभूत ठरलेले कारणाकडे काळजीपूर्वक अवलेाकन केल्यास कारणांचा खऱ्या अर्थने उलगडा होतो.

संसारात पत्नी ही खऱ्या अर्थने गृहिणी असते व घरातील सर्व कामे तिने आदर्श गृहिणी म्हणून एका विशिष्ट कार्यपध्दतीने करणे तिला अपेक्षितच नव्हेतर बंधनकारक असते. याविषयीची तिची असमर्थता कधीच क्षम्य नसते कारण यामुळे कुटुंबाचे /घराचे घरपण मूळातच रहात नाही आणि तिच्या विषयी सर्व कुटुंब सदस्य व प्रामुख्याने पतीचा गैरसमज होतो, राग येतो वैमनस्य होते आणि पर्यायाने त्याचा अंत कलह/हिंसाचारात होतो. वरील कारणामुळे कलहाला/हिंसाचाराला बळी पडलेल्या प्रतिवेदक महिलांची संख्या सर्वात जास्त ८८ टक्के असल्याचे दिसते. याकारणाचा तक्रशुध्द पध्दतीने विचार केल्यास स्त्रियांना लग्नापूर्वी माहेरी असताना त्यांचे शिक्षणाच्या कारणामुळे घरातील कामासाठी संधी प्राप्त झाली नसावी किंवा पालकांनी मुख्यत्वे आईने याबद्दल काळजी घेतली नसावी म्हणून असे घडले असावे.

वरील कारणाच्या खालोखाल ८४ टक्के प्रतिवेदक महिलांनी माहेरच्या लोकांचा उध्दार व अपमानकारक शब्दांनी झालेला उल्लेख कलहासाठी कारण ठरल्याचे सांगण्यात आले स्त्री सासरी काहीही सहन करण्यास तत्पर असते परंतु तिचा तिच्या माहेरच्या

लोकांबद्दल प्रामुख्याने आई–वडिल भाऊ बहिण यांच्याबद्दल अपमानकारक शब्द ऐकण्यास तिचा स्वाभिमानी स्वभाव तयार नसतो.

वारंवार माहेरून पैसे किंवा काही वस्तु आणण्यासाठी होणारा त्रास ७६ टक्के प्रतिवेदक महिलांना कलहासाठी कारणीभूत ठरला. वास्तविक लग्नकार्यात मुलीचे वडील वाटेल ते करून हुंडा व इतरवस्तू त्याच्या आर्थिक स्थितीला झेपेल तसे देतात परंतु सासरच्या लोकांचे तितक्यात समाधान होत नाही व त्यासाठी हट्ट धरतात व मागणी पूर्ण न झाल्यास, पत्नीला छळण्यास सुरूवात होते व त्याचा शेवट कलह/हिंसाचारात होतो.

वैचारिक व संस्कारातील बऱ्याच प्रमाणात असलेली तफावत हे कारण ६८ टक्के प्रतिवेदक महिलांच्या बाबतीत घडल्याचे कळते. लग्न जुळवताना जेष्ठ लोकांकडून याबाबतीत कुठलाच विचार केला जात नाही. स्वभावातील फरक, शिक्षणतील फरक, आर्थिक परिस्थितीतील फरक विचारातील फरक, राहणीमानातील फरक व मुख्य म्हणजे संस्कारातील तफावत हे कारण पती पत्नीतील संबंध बिघडविण्यास कारणीभूत ठरल्याचे प्रमाण समाजात लक्षणीय दिसून येते.

कौटुंबिक व वैयक्तिक स्वच्छतेकडील दुर्लक्ष, मुलांचे संगोपन, शिक्षणबद्दल वैचारिक भिन्नता व पतीचा विचित्र स्वभाव कौटुंबिक कलहाला घडलेली कारणे सांगणाऱ्या प्रतिवेदक महिलांचा संख्या अनुक्रमे ६४ टक्के, ६४ टक्के व ६० टक्के असल्याचे सांगण्यात आले.

पतीच्या किंवा पत्नीचे शिक्षण, वय, आर्थिक स्थिती, पूर्वी झालेले लग्न, इतर मुलगा किंवा मुलीशी असलेले प्रेम अनैतिक संबंध याबद्दल लग्नानंतर काही वर्ष सत्यता पटली तर दोघांमध्ये बेबनाव होतो. वैमनस्य, गैरसमज निर्माण होवून त्याचा शेवट महिलांना छळण्यात होतो.हे कारण असल्याचे ६८ टक्के प्रतिवेदक मुलाखतीं दरम्यान कबूल करतात.

पती पत्नीमधील श्रेष्ठ–अश्रेष्ठता, पतीची अनैतिकता, दोघांमध्येही सहनशिलतेचा अभाव, व्यसनाधिनता, मर्जी विरूध्द झालेला विवाह व कुटुंबातील सदस्यांशी व पतीशी वागण्याची अयोग्य पध्दत अशी निरनिराळी कारणे कलह/हिंसाचार घडणाऱ्या प्रतिवेदक महिलांची संख्या अनुक्रमे ३२ टक्के, २८ टक्के, ३२ टक्के, ३६ टक्के, २८ टक्के व २० टक्के होती.

ही कारणे संकृतदर्शनी सामान्य वाटत असली तरी प्रतिवेदक स्त्रियांचा छळ होवून त्याचा शेवट कलहात/हिंसाचारात होण्यात आश्यर्च वाटू नये.

निष्कर्ष :

कुटुंब कलह/हिसांचारासाठी प्रामुख्याने घरातील कामे योग्य प्रकारे करण्यातील असमर्थता,पती–पत्नी मधील वैचारिक, संस्कारातील तफावत, माहेरून पैसे, वस्तूंची वारंवार होणारी मागणी, पतीबद्दल प्रतिकूल मत व त्याचा विचित्र स्वभाव, माहेरच्या लोकांचा अपमानास्पद उल्लेख, पतीचा नैतिकतेचा अभाव/घराबाहेरील संबंध ही कारणे असतात.

शिफारशी

१. महिलांना शारीरिक आर्थिक सुरक्षा देण्यात यावी.

२. महिलांना सन्मानाची वागणूक मिळावी.

३. शिक्षण क्षेत्रात महिलासाठी आत्मसंरक्षणाचा विषय अनिवार्य करावा.

४. महिलांचा आत्मविश्वास वाढवावा

५. पोलीसांचे सहकार्य महिलांना प्रसंगी मिळावे

६. समाजात पुरूषांना तथा कलहासाठी कारणीभूत असलेल्या व्यक्तींना कायद्याचे भय असावे

७. स्वत:चे सुरक्षाकवच/ रक्षक असावे.

संदर्भ सूचि

1. Davidson, T. (1977). Wifebeating: A recurring phenomenon throughout history. In Maria Roy (Ed.) Battered women (pp. 2-23). New York: Van Nostrand Reinhold.

2. Fantuzzo John W. and Wander K. Mohan, 'Prevalence and Effect of child Exposure to Domestic Violence' The future of Children-Domestic Violence and Children, Vol.9.No.3, 1999.

3. National Council of Juvenile and Family Court Judges, 1994

4. Unger, R., and Crowford, M.(1992). Women and gender : A, feminist psychology, New York, Ny McGrow-Hill.

पुस्तके

१. मालशे स.गं., शोधनिबंधाची लेखन पध्दती, प्रकाशन : प्रकाश विश्वासराव लोकवाङ्मय गृह मुंबई

२. नाडगोंडे गुरूनाथ द. (१९८६) सामाजिक संशोधन पध्दती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

३. कोंडेकर ए.वाय., मारूलकर विजय, भारतातील सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन कोल्हापूर

४. गुप्ते अे. के., कौटुंबिक हिंसचारापासून महिलांचे रक्षण करणारा अधिनियमन २००५ व नियम २००६, रमेश सेठी, हिंद लॉ पब्लिकेशन्स, पुणे

५. ताडपत्रीकर मेधा, कौटुंबिक हिंसाचार वास्तवाला सामोरे जातानाकृकृ डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

६. कवी माधवी, महिला कल्याण आणि विकास, विद्या प्रकाशन, नागपूर

वृत्तपत्रे

१. वडनेरकर प्रिती, 'कौटुंबिक हिंसाचार— एक जळजळीत वास्तव' मराठी लेख, सांगली सकाळ सोमवार दि. ११ मार्च २०१३ पृ.२

२. वडनेरकर प्रिती, 'हुंडयासाठी दरतासाला एकीचा बळी' महाराष्ट्र टाईम्स गाईड, कोल्हापूर सोमवार, दि. ०२ सप्टेंबर २०१३

३. विवाहित छळ, लोकमत सांगली रविवार दि. १६ जून २०१३ पृ.३

४. 'पैशासाठी विवाहितेचा छळ' तरूण भारत शनिवार दि. २९ जून २०१३

५. 'विवाहितेचा छळ' सांगली सकाळ, सोमवार दि. ११ मार्च २०१३ पृ.२

❑❑❑

24

चंद्रपूर जिल्ह्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयात कार्यरत शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान, व अध्यापन परिणामकारकता यांचा चिकित्सक अभ्यास

श्री. जयंत आ. वानखेडे,
संशोधनकर्ता,
प्राचार्य, यशवंतराव शिंदे कनिष्ठ महाविद्यालय,
भद्रावती, जि. चंद्रपूर (म.रा.)

****

प्रास्ताविक :-

कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा तेथील नागरिकांना दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो. शिक्षण ही अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. आज देशाचा, जगाचा विकास होण्यासाठी शिक्षण ही प्रत्येक मुलाची मुलभूत गरज आहे. देशात प्राथमिक शिक्षण सर्वत्र व मोफ त दिले जाते.

भारतीय राज्य घटनेची अंमलबजावणी २६ जानेवारी १९५० पासून सुरू झाली. १९५२ हे साल माध्यमिक शिक्षणाच्या सर्वकष इतिहासात अत्यंत महत्वाचे मानावे लागेल. माध्यमिक शिक्षणाचा सर्वकष विचार करण्यासाठी नेमला गेलेला हाच पहिला आयोग होता. त्यापुढे माध्यमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे, अभ्यासक्रम, आकृतिबंध, विविध प्रकारचे माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांचा परस्परसंबंध व माध्यमिक शिक्षणाचा प्राथमिक व उच्च शिक्षणाशी असलेला संबंध या सर्व दृष्टिकोनातून व अत्यंत सविस्तरपणे इ.स. १९५२ साली या देशात माध्यमिक शिक्षणाचा प्रथमच विचार झाला, असे म्हणणे योग्य होईल.

जीवनातील महत्वाचा असा माध्यमिक शिक्षणाचा काळ आहे. याच कालावधीत विविध गोष्टींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन तयार होत असतो. आयुष्यात आवश्यक असणारी विविध कौशल्ये याच कालावधीत विकसित होतात. शरीर,

भावना, संवेदना व जीवनमुल्ये यांच्या योग्यायोग्यतेची जाणीव माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणातून व्यक्तीत निर्माण होत असते.

शिक्षकी पेशा हा एकदा व्यवसाय म्हणून निवडला की त्या व्यवसायात सुखी, समाधानी व्हावयाचे असेल तर आपल्याला कोणत्या प्रतीचा शिक्षक व्हावयाचे याचा निर्णय घ्यावा लागतो. शिक्षक म्हणून काम करीत असतांना आपल्या ज्ञानात, क्षमतेत सतत वाढ करावी लागते. समाजाच्या गरजा जागा बदलतील तसे शिक्षकाला बदलावे लागते; याची जाणीव सदैव ठेवावी लागते. तरच परिणामकारक अध्यापन शिक्षक करू शकतो.

कोणतेही काम करताना आपण सुखी, समाधानी व आनंदी असलो तर कामही तितकेच चांगले होते. पुढे काय केले पाहिजे याबद्दल आपण सतत प्रयत्नशील राहतो. शिक्षकाचे अध्यापन चांगले होते. पुढे काय केले पाहिजे याबद्दल आपण सतत प्रयत्नशील राहतो. शिक्षकाचे अध्यापन चांगले झाले तरी जर त्यांना समाधान नसेल तर आपोआपच कामाकडे दुर्लक्ष होते. त्यामुळे परिणामकारकता कमी होते. म्हणजेच शिक्षकाच्या व्यवसाय समाधानाचा परिणाम त्याच्या कामावर होतो.

संशोधनाचे महत्व :-

कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षणाने कुमारावस्थेच्या सर्वसामान्य, तांत्रिक, व्यावसायिक अगर विशेष गरजा पुऱ्या झाल्या पाहिजेत. या काळात विद्यार्थ्याच्या ज्ञानात अचूकता आणि संघटन निर्माण झाले पाहिजे. माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यास समाजात प्रभावीपणे वावरता आले पाहिजे. तसेच ज्यांना पुढे उच्च शिक्षण घ्यावयाचे आहे त्यांचीही तयारी उच्च माध्यमिक शिक्षणाद्वारे झाली पाहिजे. म्हणून या संशोधनाचा उपयोग कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांना होईल तसेच इतर शिक्षकांनाही एक दिशा मिळेल. आपण व्यवसायात कितपत परिणामकारक होत आहे याची जाणीव होईल. आणि शिक्षक म्हणून काम करीत असताना कोणकोणत्या गोष्टीत सक्षम असले पाहिजे, सक्षम राहण्यासाठी आणखी काय करावे लागते याचे ज्ञान या संशोधनावरून होईल. अध्यपनाची परिणामकारकता कोणकोणत्या गोष्टींवर अवलंबून असते आणि अध्यापन परिणामकारक होण्यासाठी आपल्यातील कच्चे दुवे कोणते, हे शोधण्यास शिक्षकांना मदत होईल.

या संशोधनाचा उपयोग कनिष्ठ महाविद्यालयीन प्राचार्यांना होईल. आपल्या शाळेतील शिक्षक व्यवसायात समाधानी आहेत का, अध्यापन परिणामकारक करतात का, हे जाणून घेऊन त्यावर उपाय योजण्यासाठी मदत होईल.

या संशोधनाचा उपयोग कनिष्ठ महाविद्यालयाचे शाळांचे व्यवस्थापन व प्रशासन पाहणाऱ्या व्यक्तींना होईल. शाळेची प्रगती, विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता ही शिक्षकांच्या परिणामकारकतेवरच अवलंबून असते. ती वाढविण्यासाठी काही उपाययोजना व पूर्तता करण्यासाठी त्याचा उपयोग होईल. या संशोधनाचा उपयोग इतर स्तरांवर काम करणाऱ्या शिक्षकांना, शिक्षण क्षेत्रातील तज्ज्ञांना, शिक्षण प्रशिक्षण विद्यालये व महाविद्यालयातील प्राध्यापकांना यांचा फायदा होईल. या संशोधनाचा उपयोग

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१) कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

२) कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा अभ्यास करणे.

३) कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधान व अध्यापन परिणामकारके मधील सहसंबंध पाहणे.

४) कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या (अनुभवी व अल्प अनुभवी स्त्री व पुरूष) व्यवसाय समाधान व अध्यापन परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

पदाच्या कार्यात्मक व्याख्या :-

१) परिणामकारक अध्यापन – जे अध्यापन आवड निर्माण करते, वर्गातील आंतरक्रिया योग्य प्रकारे घडवून आणते आणि आकलनास ज्यामुळे सोपे जाते अशा अध्यापनाला परिणामकारक अध्यापन म्हणतात.

२) व्यवसाय समाधान – व्यक्ती करीत असलेले काम आणि तेथील परिस्थिती बाबत समाधान व आनंद वाटत असेल तर त्याला व्यवसाय समाधान म्हणतात.

संशोधनाची व्याप्ती :-

१) चंद्रपूर जिल्ह्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता व व्यवसाय समाधान ह्यांचा अभ्यास केला जाईल.

२) चंद्रपूर जिल्ह्यातील अनुदानीत व विना अनुदानीत कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांचा समावेश केल्या जाईल.

३) चंद्रपूर जिल्ह्यातील १०० मराठी माध्यमांच्या कनिष्ठ महाविद्यालयांचा समावेश केल्या जाईल.

४) शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेमध्ये

RESEARCH BULLETIN

An International Quarterly
Research Journal

Vol - 30 | ISSN 2231-1025

Dec- 2017

"बालकांच्या भावनिक विकासावर मैदानी खेळा अभावी होणारा परिणाम"

डॉ. सीमा पंजाबराव भुईभार /प्रा. डॉ. सुजाता ब. सबाने
गृहअर्थशास्त्र
श्री. शिवाजी कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

गोषवारा

परिपूर्ण आणि उत्तम व्यक्तिमत्त्व घडविण्यासाठी पोषण, आरोग्य, संरक्षण, शिक्षण याबरोबर खेळ ही सुद्धा बालकांची एक प्राथमिक गरजच आहे. सभोवतालची परिस्थिती समजून घेण्यासाठी आणि तिच्याशी जुळवून घेण्यासाठी मैदानी खेळांची मदत होते. त्यामुळे बालकांच्या आयुष्यात हा अत्यंत आवश्यक असा भाग असला तरीही आता बहुतांश मुले मैदानी खेळ विसरुन मोबाईल, लॅपटॉप, दूरदर्शन अशा तंत्रज्ञानामध्ये रममान झालेली दिसतात. मुलांच्या मनात खेळण्याची जी नैसर्गिक गरज आहे ती आता मोबाईल वरील खेळामुळे पुर्ण होत आहे. त्याचा विपरीत परिणाम बालकांच्या भावनिक विकासावर होतो आहे का ? हे जाणून घेणे हा संशोधनाचा विषय झाला आहे. हा दृष्टीकोन लक्षात घेता मैदानी खेळ खेळणाऱ्या व न खेळणाऱ्या बालकांच्या तुलनात्मक अध्ययनातून भावनिक विकासावर होणारा परिणाम विशद करण्यात आला आहे.

शोध संज्ञा :

मैदानी खेळ, बैठे खेळ भावनिक विकासावर होणारा परिणाम.

प्रस्तावना :

बालकांचे जीवन आरोग्य संपन्न होऊन त्यांचा सर्वांगिण विकास साधण्याकरीता मैदानी खेळ आणि बालक यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. मुले मोकळ्या मैदानावर बेधूंद खेळतात ही बऱ्याच वर्षापुर्वीची पालकांची तक्रार होती. गेल्या काही वर्षात मुला-मुलींचे विश्व चांगलेच बदलले. आता बहुतांश मुले खेळण विसरुन मोबाईल, लॅपटॉप अशा तंत्रज्ञानामध्ये रमलेली दिसतात. हे कृत्रिम वातावरण मुलांना वास्तव जीवनापेक्षा जास्त आवडायला लागले. म्हणूनच बालकांची धाव मैदानावर खेळण्यापेक्षा कृत्रिम वातावरणात रममाण होण्याकडे जास्त असते.

बालकांच्या बदलत्या जीवनशैलीचा परिणाम पाहता बालकांसमोरील स्पर्धात्मक आव्हाने दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. केवळ अभ्यास करुन परिक्षा देणे एवढ्यापुर्ती बालकांचे जीवन सिमित राहिले नाही. त्याच्या जीवनातील नैसर्गिकता कमी झाल्याने मानसिक ताण निश्चितच वाढत आहे. बालकांचे परिपुर्ण आणि उत्तम व्यक्तिमत्त्व घडविण्यासाठी पोषण, आरोग्य, संरक्षण शिक्षण याबरोबरच मोकळ्या वातावरणात निसर्गाच्या सानिध्यात खेळणे बालकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. पुर्वीचे मैदानी खेळ खांब-खांब खांबोल्या, दोरीवरच्या उड्या, लगोऱ्या, विटीदांडू, पकडा-पकडी, मल्लखांब खेळल्या जात होते. परंतु आता हे सर्व खेळ इतिहासात जमा होऊ पाहत आहेत. मुलांनी मोकळ्या मैदानावर खेळले पाहिजे हे सर्व बालकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

खेळ :

खेळ म्हणजे केवळ आनंदासाठी कोणतेही ध्येय संपादनाचा हेतू न बाळगता केलेली क्रिया म्हणजे खेळ.

बैठे खेळ :

जे खेळ घरात एका जागेवर बसून खेळले जातात. त्यांना बैठे खेळ म्हणतात.

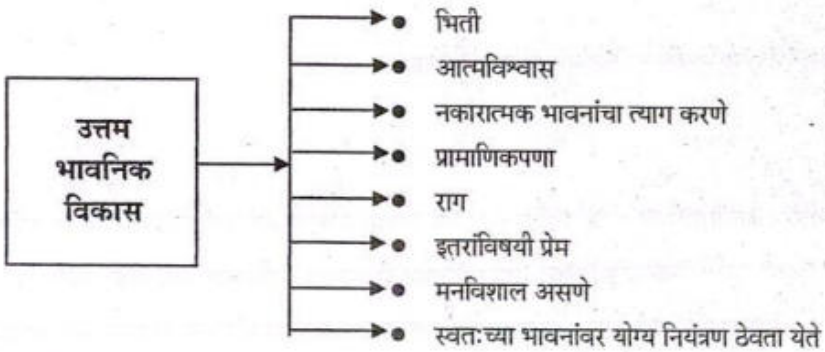
मैदानी खेळ :

मैदानावर विविध शारीरिक क्रिया व कौशल्याद्वारे केलेली शारीरिक हालचाल म्हणजे मैदानी खेळ.

उत्तर बाल्यावस्था (वय वर्ष ६ ते १२)

वयाच्या सहाव्या वर्षापासून सुरु होणारी उत्तरबाल्यावस्था वयाच्या बारा वर्षापर्यंत चालू असते. हा काळ बालकांच्या सर्वांगिण विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा काळ आहे.

भावनिक विकास

उद्दिष्टे :

मैदानी खेळ खेळणाऱ्या व न खेळणाऱ्या बालकांच्या भावनिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

गृहितक :

१) मैदानी खेळ खेळणाऱ्यांच्या तुलनेत न खेळणाऱ्या बालकांच्या वर्तणूकीवर परिणाम जाणवतो.

२) मैदानी खेळ खेळणाऱ्यांच्या तुलनेत न खेळणाऱ्या बालकांच्या भावनिक विकास हा कमी होतो.

नमुना निवड :

प्रस्तुत संशोधनाकरीता अकोला शहरातील इंग्रजी शाळेची निवड करण्यात आली. ६४० मुल/ मुली व पालकांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली.

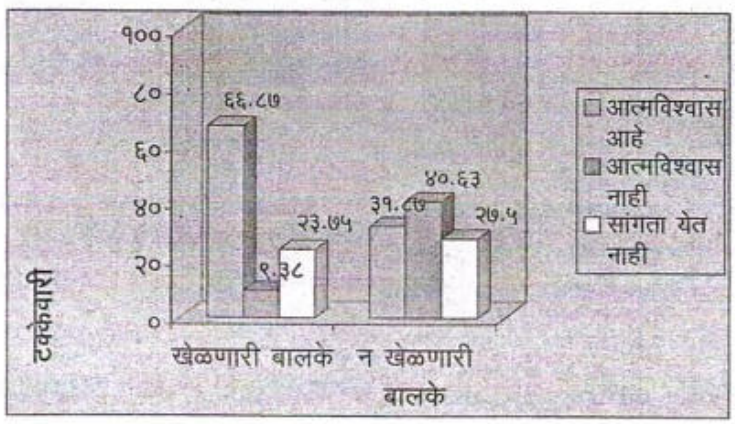
संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनात तथ्य संकलनासाठी मुलाखत अनुसुची व निरिक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. chi-square चाचणीचा उपयोग करण्यात आला.

सांख्यिकीय विश्लेषण :

बालकांचे जीवन आरोग्यसंपन्न होऊन त्यांचा सर्वांगिण विकास साधण्याकरीता मैदानी खेळ आणि बालक यांचे महत्त्व अभ्यासने गरजेचे आहे. स्पर्धेत भाग घेतांना जिंकण्याचा आत्मविश्वास असण्याचे प्रमाण मैदानी खेळ न खेळणाऱ्या बालकांच्या तुलनेत खेळणाऱ्या बालकांमध्ये जास्त असतो. खेळखेळणाऱ्यांचा आत्मविश्वास हा खेळात भाग घेतल्याने द्विगुणीत झालेला असतो.

Chi-suqare चाचणी मूल्य ५०.९७ ची ०.०५ सार्थकता स्तरावर तक्ता मूल्याची (५.९९) तुलना केली असता सार्थकता दिसून येते. स्पर्धेत भाग घेतांना जिंकण्याचा आत्मविश्वास असल्याचे प्रमाण हे मैदानी खेळ न खेळणाऱ्यांच्या तुलनेत मैदानी खेळ खेळणाऱ्या बालकांमध्ये अधिक असल्याचे दिसुन येते. मोकळ्या वातावरणात मैदानावर इतरांसमवेत मैदानी खेळ न खेळल्यामुळे मनातील प्रत्येक भावनेचे प्रगटीकरण करण्यास वाव मिळत नाही. याच कारणाने वाटणारी भिती ही न खेळणाऱ्या बालकांमध्ये अधिक असते.

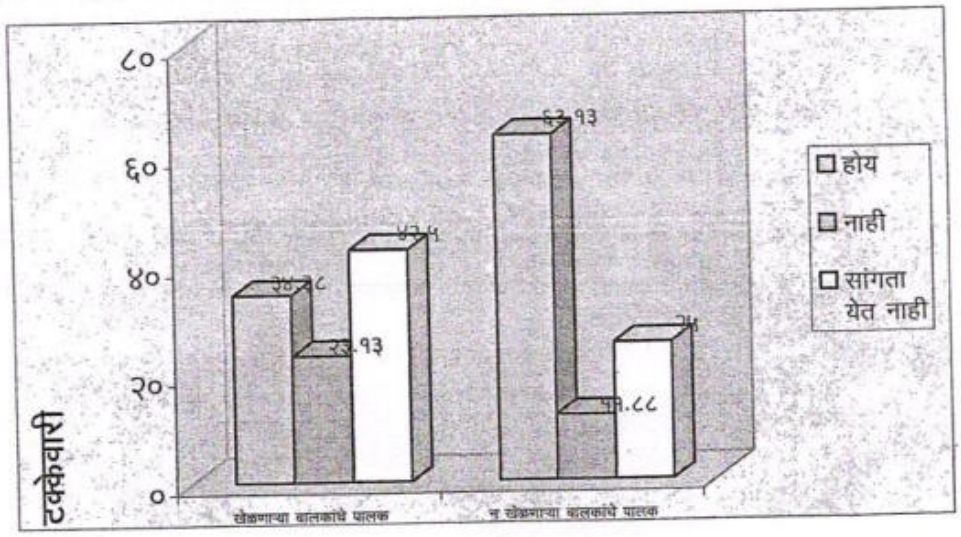

स्पर्धेत भाग घेतां जिंकण्याच्या आत्मविश्वासासंबंधी तुलात्मक माहिती

Chi-square चाचणी मूल्य ३०.८१ ची ०.०५ सार्थकता स्तरावर तक्ता मूल्य ५.९९ सोबत तुलना केली असता सार्थकता दिसून येते. मैदानी खेळ खेळणाऱ्या बालकांची इतरांपुढे विचार मांडण्याची क्षमता जास्त असते. मैदानी खेळ खळत असतांना भावनिक विकासाला चालना मिळून इतरांचे विचार एकुण घेणे, आपले विचार इतरांपुढे स्पष्टपणे व्यक्त करणे ह्या क्रिया वारंवार घडत असतात. मैदानी खेळ खेळणाऱ्या बालकांमध्ये कुठल्याही कठीण प्रसंग उद्‌भवला तरी तो सोडवण्याची, सक्षमपणे सामोरे जाण्याची क्षमता समवयस्क बालकांमध्ये मोकळ्या मैदानात खेळल्याने वाढते. जी बालके तासनतास मोबाईल वरील बैठे खेळ खेळतात त्या बालकांमध्ये कठीण प्रसंगाला सक्षमपणे सामोरे न जाता घाबरुन जाणे,

इतरांची मदत घेणे असे प्रसंग उद्‌भवतात. इतरांपेक्षा श्रेष्ठ समजण्याचे प्रमाण मैदानी खेळ खेळणाऱ्यांच्या तुलनेत न खेळणाऱ्या बालकांमध्ये जास्त आहे. इतरांमध्ये न मिसळणे, समुहात न राहणे, माझे म्हणणे इतरांनी एकावे अशी श्रेष्ठत्वाची भावना अधिक असते. मैदानी खेळ खेळणाऱ्या बालकांमध्ये खेळ खेळणे, आनंद प्राप्त करतात. मैदानी खेळ खेळणाऱ्या बालकांना मैत्री करणे, समूहात राहाणे आवडते. न खेळणाऱ्या बालकांना एकटे राहाणे त्यांना जास्त आवडते. मैदानी खेळ खेळणारे बालके स्वतःपुरता विचार न करता इतर समूहाचा, समूहाच्या प्रगतीचा विचार करण्याचे प्रमाणे अधिक असते. Chi-square चाचणी मूल्य ७१.७१ ची ०.०५ तक्ता मूल्यासोबत तुलना केली असता सार्थकता दिसून येते. मैदानी खेळ न खेळणाऱ्यांमध्ये भांडण करण्याचे प्रमाण अधिक असते. इतरांशी जुळवून घेण्याची सवय त्यांना नसते.

Chi-square चाचणी मूल्य १५.९२ ची ०.०५ तक्ता मूल्यासोबत तुलना केली असता सार्थकता दिसून येते.

बालकांच्या पालकांद्वारे सध्याच्या काळात बालकांमधील आक्रमकतेसंबंधी तुलात्मक माहिती दर्शविणारा आलेख

मैदानी खेळामुळे नकारात्मकता कमी होवून सकारात्मक विचार करण्याची शक्ती वाढते. मैदानी खेळ न खेळणाऱ्या बालकांमध्ये चिडणे, ओरडने, मारणे अशा समस्या २.२४ टक्क्याने अधिक असतात. सांख्यिकीय सार्थकता बघता पूर्वी बालके फारशी घरात नसायची. ती मोकळ्या मैदानावर खेळायची त्यांच्यातील अतिरिक्त ऊर्जा चांगल्या पद्धतीने वापरली जायची. दमून बालके घरी यायची घरात येतांना शांत व्हायची, यामुळे पालकांच्या मते बालकांमध्ये आजच्या सारख्या वर्तनसमस्या फारशा नसायच्या.

निष्कर्ष :

वाढत्या बैठ्या खेळाचे प्रमाण लक्षात घेता मैदानी खेळाचे बालकांच्या भावनिक विकासावरील परिणाम अभ्यासने गरजेचे होते. मैदानी खेळ खेळणाऱ्या बालकांचा भावनिक विकास चांगल्या प्रकारे होतो. सकारात्मक विचार करण्याची शक्ती वाढते. विचार मांडण्याची सक्षमता, आत्मविश्वास, सहकार्याची भावना, मैदानी खेळ खेळणाऱ्या बालकांमध्ये अधिक असते. भिती वाटण्याचे प्रमाण मैदानी खेळ न खेळणाऱ्या बालकांमध्ये अधिक असते. बालकांची अतिरिक्त उर्जा मैदानी

खेळात वापरली जात नाही. तर मग अशी मुले इतर मुलांना मारणे, ढकलणे, आई-वडिलांवर जोरजोरात ओरडणे, चिडणे अशा समस्या मैदानी खेळ न खेळणाऱ्या बालकांमध्ये अधिक असतात.

सूचना व शिफारशी

१) शिक्षकांनी व पालकांनी मुलांना वारंवार मैदानी खेळाचे महत्त्व पटवून द्यावे.

२) संगणक व मोबाईल साधनांचा अतिरेक टाळून बालकांना मैदानाकडे वळवावे.

३) बालकांमधील वाढत्या भावनिक समस्या लक्षात घेता बालकांना सवंगड्यांसोबत मैदानी खेळ खेळण्यासाठी प्रोत्साहित करावेत.

४) शालेय स्तरावर मैदानी खेळाचे तास नियमित होत आहे का ? याकडे शासनाचे लक्ष असावे.

५) शासनाने मैदानी खेळ खेळण्याकरीता मोकळी जागा, बाल उद्याने उपलब्ध करुन द्यावी.

संदर्भ सुची

1) Staemptli, M.B. (2009), Reintroducing adventure into children's out door play environments : environment and Behaviour, 41(2), PP. 268-280.

2) Vitch, Bagley (2005), "Children Active free play : Health and place", 12(4), PP. 383-393.

3) Bodbey G. (2009), Outdoor recreation health and wellness, anderstanding and enhancing the relationship htt://www.rff.org/documents/RFT-DP 09-21 P (Volumes)

4) पहिनकर गोपाळ (२०१२), मुलांच्या A to Z व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी, सांकेत प्रकाशन, औरंगाबाद ४३१००५.

Doc. No.: 115

International Journal of Commerce and Management Research
HOME
EDITORIAL BOARD
ARCHIVES
INSTRUCTIONS
REVIEWS
CONTACT US
IMPACT FACTOR
RJIF 5.22
2017
FREQUENCY
BIMONTHLY
Management
952
1246003
736045

Doc. No.: 115 (1)

International Journal of Commerce and Management Research
ISSN: 2455-1627, Impact Factor: RJIF 5.22
www.managejournal.com
Volume 3; Issue 2; February 2017; Page No. 82-84

A comparative study on stress management among woman teacher's in higher education and housewives

[1] Mona K. Patil, [2] Dr. B.S. Zare

[1] MBA Human Resource, Research Scholar, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati, Maharashtra, India

[2] M.Com, M.Phil., Ph.D., Research Guide, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati, Maharashtra, India

Abstract
The study was conducted to assess the stress management on Woman Teacher's in Higher Education and Housewives. The sample consist of 248 woman teachers and 248 housewives from Western Vidharbh Region consisting of five districts- Amravati, Akola, Buldhana, Washim, and Yavatmal. The self-administered questionnaire was used to compare the stress managed by the respondents. The result revealed that there is significant difference in stress managed by woman teachers in higher education and housewives thus, rejecting the null hypothesis. The respondents have however, suggested some measures for managing stress and develop healthy attitude for leading better lives and avoiding outcomes on this accounts.

Keywords: Stress, Stress Management

1. Introduction

Stress at work is a relatively new phenomenon of modern lifestyle. The nature of work has gone through drastic change over the last century and it is still changing at whirlwind speed. Profession stress or job stress poses a threat to physical health. Work related stress in the life of organized workers, consequently affects the health of organization.

Stress is a psychological and physiological reaction that takes place when one perceives an imbalance in level of demand placed on the capacity to meet that demand on individual.

The term stress was first employed in a biological context by Hans Selye in 1930's. He later broadened and popularized the concept to include inappropriate physiological response to any demand. This concept is borrowed from natural sciences and is derived from the Latin word "Stringere" which means to draw tight. In psychophysiology, stress refers to some stimulus resulting in a detectable strain that cannot be accommodated by the organism and which ultimately results in impaired health or behavior.

By the year 2020, depression is predicted to be the second most important cause of disability throughout the world among the various causes like back pain, diabetes, arthritis, heart disease, cancer etc (WHO, 2000). The depression is most prevalent psychiatric condition which affects the women twice as compare to the men (Iowa, 2007). Since women's feeling of being deprived is more than that of the men therefore this study was undertaken to compare the level of stress among the women. In article "Teachers in the Twenty-first century: time to renew the vision" by Day (2000) focuses on the situation within the teaching profession: for many teachers, the last 20 years have been years of survival, rather than development. As social and economic changes have placed new demands upon and created new expectations from schools, hardly a year passes without some form of reform being mooted, negotiated or imposed in the name of raising standards (appraisal, inspection), increasing "user" participation (open enrollment, local financial).

Surveying definitions of stress, Cox (1978), has described as "three clusters of definitions. Stress can be thought of as a response i.e. the stress response to an extreme stimulus, as a stimulus i.e. as the stressor itself and as an intervening variable. As commonly understood, it is the mismatch between personal resources and environmental demands that leads to the condition called "Stress".

"Stress Management is interventions designed to reduce the impact of stressors in the workplace. These can have an individual focus, aimed at increasing an individual's ability to cope with stressors. Stress Management programs can also have an organizational focus and attempt to remove the stressors in a role.

There are three different levels of stress, each of which often has its own types of symptoms. Stress is considered to be either acute, episodic acute, or chronic.

Acute Stress: - The moments of sharp, sudden stress are examples of acute stress. Luckily, these incidents are the easiest to overcome. The symptoms of acute stress are, brief jump in heart rate, increase in bold pressure, recovery is fast and normal activity is resumed.

Episodic Acute Stress: - In this situation, we seem to encounter those acute stress moments repeatedly over time. It occurs when you have multiple disasters in a short time period, such as losing your job, your house, and your good health all in the same month. Yes, the situation may be temporary, but it causes repeated episodes of acute stress before it is done. Some of the symptoms associated with acute episodic stress are: fatigue, indigestion, regular headaches.

Chronic Stress: - Eventually, repeated stress becomes chronic. It becomes the normal state of being instead of an occasional occurrence. When you reach this level of stress, there are a number of symptoms that can be very dangerous for your health and well-being, both at work and in your personal life. These may include: mood swing, sever temper, alcoholism, mental disorders.

1.1 Objectives

- To determine stress management while performing their jobs.
- To compare the stress among working women in higher education and housewives.

Hypothesis: - "There is difference of stress management by working women in higher education and housewives."

2. Research Methodology

The study is conducted in Western Vidharbh Region i.e. in Amravati, Akola, Buldhana, Washim and Yavatmal. The sample of 248 woman teachers in higher education in SGB Amravati University and 248 housewives are participated in the study. A self-structured questionnaire is framed on the basis of stress. The age range of the sample selected for the study was from 23 to 58 years. The collected data were analyzed using statistical techniques such as mean, SD, co-efficient of variation, chi-square test. The results are tabulated and are discussed.

3. Result and Discussion

The present study "A Comparative Study on Stress Management among woman teacher's in higher education and housewives", is conducted in Western Vidharbh Region having sample of 248 women teacher in higher education and 248 housewives.

On the basis of questions asked following results are drawn regarding stress management while performing job.

1) Engaged in stress relieving program.

Women teachers and housewives are asked through questionnaire whether they engaged themselves in stress relieving program and response is shown in Table No. 1

Table 1: Women teachers and housewives - Engage in stress relieving program

Category	Mean	Std. Deviation	Co-efficient of Variation
Teachers	4	1.3	35.20%
Housewife	4	1.1	29.44%

The Table No.1 states that teachers and housewives agree (4) that they engage themselves in stress relieving and entertainment program. It is also found that the percentage of responses given by teachers (35.20%) is greater than housewives (29.44%).

2) Holistic approach to lighten or manage stress.

Women teachers and housewives are asked through questionnaire whether they choose holistic approach to lighten or manage stress and response is shown in Table No. 2.

Table 2: Women teachers and housewives - Holistic approach to manage stress

Category	Mean	Std. Deviation	Co-efficient of Variation
Teachers	4	0.8	21.50%
Housewife	4	0.8	18.74%

From Table No. 2 it is clear that teachers and housewives agree (4) that they choose holistic approach to lighten/manage stress.

It is also found that the percentage of responses given by teachers (21.50%) is greater than housewives (18.74%).

From above two tables it is clear that women teacher in higher education and housewives do manage stress while performing their duties.

3) The hypotheses of the present study "A Comparative Study on Stress Management among Woman Teacher's in Higher Education and Housewives" is analyzed with the help of Chi-square test. As per the responses given by respondents observed and expected values are calculated. The hypothesis is tested for women teachers in higher education on following null and alternate hypothesis.

H_0 = There is no significant difference of stress managed by women teachers and housewives.

H_1 = There is significant difference of stress managed by women teachers and housewives.

In order to test null hypothesis, we first have to calculate degree of freedom. The problem contains 5 rows and 2 columns. Hence degree of freedom will be (r-1)(c-1)=4

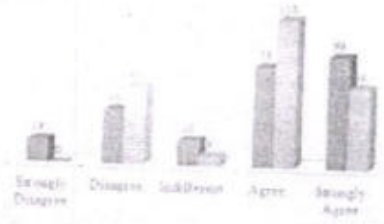

Fig 1: Observed frequency of respondents

The above Graph No. 1 shows the comparison of observed frequencies of women teachers in higher education and housewives for stress management.

The observed and expected frequencies are presented in following tables

Table 3: Observed Frequencies of Respondents

Nature of Response	Teachers	House wife	Total
Strongly Disagree	18	0	18
Disagree	43	61	104
Indifferent	20	8	28
Agree	79	115	194
Strongly Agree	88	64	152
Total	248	248	496

Table 4: Expected Frequencies of Respondents

Region	Teachers	House wife	Total
Strongly Disagree	9.0	9.0	18.0
Disagree	52.0	52.0	104
Indifferent	14.0	14.0	28
Agree	97.0	97.0	194
Disagree	76.0	76.0	152
Total	248.0	248.0	496

For 4 degree of freedom, the critical value of χ^2 at 0.05 level of significance is 9.49. Since the calculated value of χ^2 36.73 is greater than the critical value 9.49 (36.73>9.49) with p-value is 0.000, the difference is statistically significant we reject the null hypothesis. And we conclude that there is significant difference of stress management between working women in higher education and housewives.

4. Conclusion

Working women population has in the growth stage. Working women face stress in managing their personal life with work life. The present study title "A comparative study on Stress Management among women teachers in higher education and housewives" was conducted with 406 respondents. The main findings of the study show that all the respondents manage stress while performing their duties by engaging themselves in stress relieving programs and by choosing holistic approach. The stress management is also studied both for women teachers in higher education and housewives, and by using Chi-Square test it is observed that there is significant difference in stress manage by respondents, hence hypothesis accepted.

4.1 Suggestions

- Women teachers should provide with facilities like T.V., satellite, computers with internet connection etc. which act as coping strategy for stress.
- Seminars, guest lecturers should be arranged for women teachers in higher education and housewives on health education so that they are able to take care of their well-being at work and home.
- Partners need to be more sensitive for women as far as their needs are concern and also help them in daily task and in taking care of children.

5. Reference

1. Selye H. The Stress of Life. New York. McGraw Hill, 1975.
2. 9363. Women's Mental Health: An Evidence Based Review. World Health Organization, Department of Mental Health and Substance Dependence. Geneva. World Health Organization, 2000.
3. Iowa UO. Women Are Diagnosed with Depression Twice as Often as Men. 2007-2012, 23. From Iowa, University of: http://www.uihealthcare.com/kxic/2007/august/womens mentalhealth.html.
4. Day C. Teachers in the Twenty-first century: Time to renew the vision.Teachers and Teaching: Theory and Practice. 2000; 6(1):101-115.
5. Cox T. Stress. A review of theories causes and effects of stress in the light of empirical research. London. Macmillan, 1978.

Work Life Balance and Working Women

Dr. Sanjay Keshaorao Katait
Assistant Professor, Department of Commerce, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Morshi Road, Amravati, Maharashtra, India.
Dr. Kishor Phule
Assistant Professor, Department of Commerce, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Morshi Road, Amravati, Maharashtra, India.

Paper Code : JCT-A18-SKK-KP-7
DOI : https://doi.org/10.26703/JCT.v13i1-7
Web Address : http://jctindia.org/jct/april2018-v13i1-7.pdf
Archive : https://ideas.repec.org/a/jct/journl/v13y2018i1p50-57.html
http://EconPapers.repec.org/RePEc:jct:journl:v:13:y:2018:i:1:p:50-57

Citation: Katait, Sanjay Keshaorao and Phule, Kishore. Work Life Balance & Working Women. Journal of Commerce and Trade, April 2018; 13 : 1; Pp. 50-57. https://doi.org/10.26703/JCT.v13i1-7.

Abstract

The present role of working women has changed worldwide due to economic conditions and social demands. Thishas resulted in to increase in tremendous pressure to develop a career against their malecounterparts while sustaining active engagement in personal life.The mounting work pressure is taking a toll on the workingwomen leaving them with less time for themselves. The increasingresponsibilities on the personal front with the technologicalblessings like mobile phones, notepads, etc. that keepswork life integrated with personal life and creates imbalances, stress onpersonal and professional fronts. Such imbalance has a negative effect on personal life of working women which in turn have taken form of social hazards such as increasing number of divorces, infertility due to high stress levels.Thisaffects the working women's physical, emotional and social well-being.Thus, achieving work life balance is a necessity for workingwomen to have a good quality of life. This research paper is an attempt toexplore the tough challenges faced by working women inmaintaining a balance between their personal and professionallife.

Keywords : *Personal Life, Professional Life. Quality Of Life, Stress, Work Life Balance, Working Women*
Classification-JEL : *B54, D63, E24*

1. INTRODUCTION

Changing trends in the current era of cut throat competition, employers are thinking seriously to their HRM related practices. Multiple demands between work and life balances, responsibilities have increased relevance for working women in recent years due to demographic and workplace changes. The mounting challenges like aging workforce, competitive labor market, booming popularity of IT and rising benefit costs create new opportunities for employers to achieve organizational performance & success while simultaneously creating personal imbalances ofworking women's. Such imbalance has a negative effect on personal life of working women which in turn have taken form of social hazards such as increasing number of divorces, infertility due to high stress levels. This is reflected most prominently in work-life imbalance and job stress. The way of how work-life balance can be achieved and enhanced is an important issue in the field of human resource management and has received significant attention from employers, workers & government. It is the right time now to redesign organizational work life balance & stress relieving management strategy for promoting better conducive organizational environment.

2. REVIEW OF RELATED LITERATURE

Anju Sigroha (2014), Impact of work life balance on working women: a comparative

186
Y.D.V.D. Arts & Commerce College, TIOSA.

analysis,The Business & Management Review, Volume 5,(3), 22-30 expressed that the present world might be characterized by revolutionary innovations, accelerated growth and development in every possible field but the other side of the coin relates to the extended working hours. Compounded to that are gadgets like the web enabled mobile technology which make one accessible to the work environment 24*7.As a result, the one area of life which most individual'sneglect is maintaining a balance between work and family. Work life balance is seen more as women issue due to the traditional mindset, where the woman is considered primarily responsible for the smooth running of the day to day affairs of the family irrespective of her job profile and official responsibilities that is why managing work and family responsibilities can be very difficult for working women.

G.Delina & R. Prabhakara Raya (2013), A study on Work-Life Balance in Working Women, International Journal of Commerce Business and Management (IJCBM),Vol. 2, No.5, 274-282 advocates that the role of working women has changed throughout the world due to economic conditions and social demands. This has resulted in a scenario in which working women have tremendous pressure to develop a career as robust as their male counterparts while sustaining active engagement in personal life. The ever-increasing work pressure is taking a toll on the working women leaving them with less time for themselves. The increasing responsibilities on the personal front with the technological blessings like advanced mobile phones, notepads, etc. that keeps work life integrated with personal life also creates stress on personal and professional fronts in this knowledge age. This affects the person's physical, emotional and social well-being. Thus, achieving work life balance is a necessity for working women to have a good quality of life.

Orogbu Lilian Obiageli (2015), Work life balance and employee performance in selected commercial banks in lagos state,European Journal of Research and Reflection in Management Sciences, Vol. 3, No. 4, 66-73 advocates that work life balance philosophy is associated with real benefits for an organization. This is because the social and psychological life of every employee needs to be rightly put in check for them to be an asset and not just an employee that is used to carry out day to day operations of the organization further he expressed that high employee performance lead an organization to have greater opportunities for employees than those who have low performance. Therefore it is important for employer to look for better ways in improving employee performance. This can be done by helping them prioritize their work and life activities. When this is achieved, employee is motivated to render their service efficiently and effectively. Employees are happier when they are able to balance their work life demands. Management also experience improve relationship with employees. Management support for ernployees work life balance fosters a good relationship between the work force and management which improve effective communication in the organization.

3. RATIONALE OF THE STUDY

This study is basically design for assessing the prevalence of worklife balance among working women in private sector banks in Vidarbha. The purpose is topresent and discuss specifically the problems face in the process of balancing their work and family life.Theconflicts between competing work demands, personal andfamily needs seem to be the most probable reason for thisscenario of work-life conflicts. Mounting pressure from the job and family are oftenincompatible, giving rise to imbalance. Therefore, work life balance is a core issue that mustbe investigated as the number of working women is on the riseand the problems they face because of it is without doubt quiteserious. This study is proposed to examine the effect of longworking hours, caring responsibilities or other potentialworkplace or family determinants on the work life balance ofworking women in Vidarbha.

4. STATEMENT OF RESEARCH PROBLEM

In recent years the Indianworking women has undergone immense change as a result of worldwide recession. Recent economic downturns and increased competition has put pressure on organizations to perform, and on employees to increase their productivity. The wellbeing of working women who kept their employment can be negatively affected by job insecurity.Many individuals feel under pressure to work longer hours to keep their jobs, and to meet their family expenses.

5. OBJECTIVE OF THE STUDY

- To study the work-life balance problemfaces by working women.
- To study the various factors which affects work-life balances like long hoursof work, work involvement, family responsibilities etc.
- To study the work-life balance problems of working women across their demographic characteristicssuch as age group, number of children and spouse'sprofession.
- To study the effect of work-life balance on the quality oflife of working women.

6. SCOPE OF THE STUDY

The scope of the study revolves around two prime focuses i.e. one from working women point of view and other from organization point of view.

From working women perspective – Job security, enhance control over work, reduced job stress, increases job satisfaction, better physical &professional life,enhances quality of life.

From organization Perspective – Improved productivity, increase in profit, reduce absenteeism, enhance organizational image, increases loyalty, reduce turnover, improved relations, creation of better conducive environment.

7. HYPOTHESES

- H01- There is no significant relation between work life balance & job satisfaction.
- H11- There is a significant relation between work life balance & job satisfaction.
- H02- There is no significant relation between work life balance & employee performance.
- H22- There is a significant relation between work life balance & employee performance.
- H03- There is no significant relation between work life balance & employee turnover.
- H33- There is a significant relation between work life balance & employee turnover.
- H04- There is no significant relation between work life balance &leave policy.
- H44- There is a significant relation between work life balance &leave policy.

8. RESEARCH METHODOLOGY

a) Data Source: Primary Data : Questionnaire is a main tool for collecting primary data. To make the study more practical in nature, primary data were collected through structured questionnaire and personal interviews of 200 working womenrespondents working in private sector banks in three major districts (Nagpur, Amravati, and Akola) of Vidarbha of Maharashtra state only.

b) Secondary Data : Secondary data were collected from related research works, published books, and journals, reports of banks, government records, news papers, business magazines, and websites.

c) Universe and Sample :

TABLE 1

S. No	Districts	Women Respondents	Respondents Category
01	Nagpur	100	Working women in Private Sector Banks
02	Amravati	50	
03	Akola	50	
Total		200	

d) Tools used for analysis : Statistical tools used for the study analysis area are Percentage Analysis &Chi-square test.

e) Limitations of the Study

- Sample Size has been restricted to 200 samples due to time constraints and to provide an in-depth analysis.
- The study is confined to the respondents of three major districts (Nagpur, Amravati, and Akola) of vidarbha of Maharashtra state only.
- The study relies more heavily on primary as well as on secondary data.
- The details furnished by the working women respondents are considered as true and the study results are based on this assumption.
- The result arises from the research may or may not be applicable to other parts of the state or country.
- Effect of work and life demands on job satisfaction and career developments of women can be another research area.

9. DATA ANALYSIS & DISCUSSIONS

Working women from private sector banks were observed to be in the age group of 31-40 maximum in numbers whose percentage is almost 40%, maximum among the group were married but large number of women were observed to be in the category of Divorce group which may be the great cause of concern whether this problem may be arise due to inbalance in working life condition. Most of the female employee was observed to be graduate who needs to be improved in terms of qualification.

Maximum women employee were observed to be quite experience following in the experience category of 11-20 years, where as their spouse profession is business & observed to be having only one children.

Job satisfaction is foremost important factor in maintaining work life balance of working women in private sector banks. The table above shows opinion of the bank employees with regards to their Job satisfaction. The overall responses as shown in the mean percentage response indicate that 61.50% of the respondents answer Strongly Agree, 29.14% answers Agree, 01.79% answers Undecided, while 05.21% and 02.67 % answers Disagree and Strongly Disagree respectively. The analysis

TABLE 2

Age, Marital status and Experiences of working women

Sr. No.	Age	F	%	Marital status	F	%	Education	F	%
01	18-30	64	32.00	Un married	43	21.50	Below Graduate	23	11.50
02	31-40	79	39.50	Married	133	66.50	Graduate	128	64.00
03	41-50	36	18.00	Divorce	24	12.00	Post Graduate	49	24.50
04	51-60	21	10.50						
Total		200	100		200	100		200	100

Source: Field survey.

Fig 1 : Age

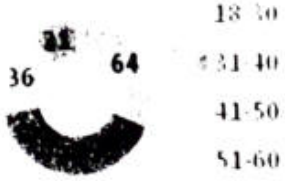

Fig 2 : Marital Status

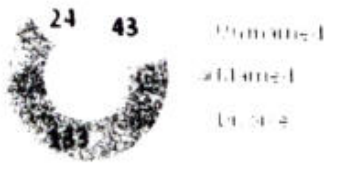

Fig 3 : Education

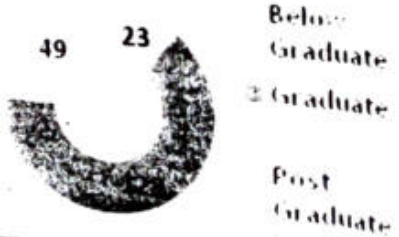

TABLE 3
Working Experience, Spouse Profession and Children

Sr. No.	Experience	F	%	Spouse Profession	F	%	Children	F	%
01	01-10 Year	44	22.00	Business	117	58.50	None	27	13.50
02	11-20 Year	73	36.50	Service	83	45.50	One	107	53.50
03	21-30 Year	56	28.00				Two	51	25.50
04	30 & above	27	13.50				Three or More	15	7.50
Total		200	100		200	100		200	100

Source: Field survey.

Fig 4 : Experience

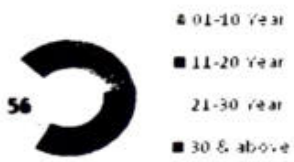

Fig 5 : Spouse Profession

Fig 6 : Children

TABLE 4
Job satisfaction

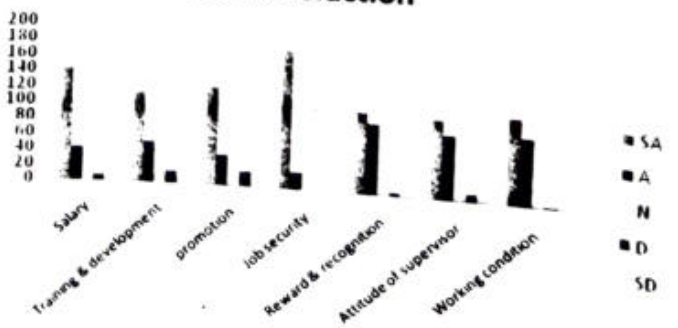
Sr. No.	Variables	SA	A	N	D	SD	R
01	Salary	143(71.50)	42(21.00)	03(01.50)	08(04.00)	04(0.20)	A
02	Training & development	114(57.00)	52(26.00)	09(04.50)	16(08.00)	09(04.50)	A
03	promotion	123(61.50)	39(19.50)	02(01.00)	19(09.50)	17(08.50)	A
04	Job security	174(87.00)	22(11.00)	01(0.50)	02(01.00)	01(0.50)	A
05	Reward & recognition	101(50.50)	88(44.00)	03(01.50)	05(02.50)	03(01.50)	A
06	Attitude of supervisor	99(49.50)	81(40.50)	04(02.00)	11(05.50)	05(02.50)	A
07	Working condition	107(53.50)	84(42.00)	03(01.50)	04(02.00)	02(01.00)	A
	Mean percentage response	61.50	29.14	01.79	05.21	02.67	A

Source: Field survey. (SA–Strongly agree, A-Agree, N-Neutral, D-Dis-agree, SD-Strongly disagree, R-Remark)

indicates that majority of the respondent opined agree for job satisfaction. This means that there is a strong relationship between job satisfaction & work life balance

The progress of every organization entirely depends on the performance of their employees. The table above shows opinion of the bank employees with regards to their performances in banks. The overall responses as shown in the mean percentage response indicate that 55.80% of the respondents answer Strongly Agree, 37.30 % answers Agree, 03.33 %

Fig 7
Job satisfaction

answers Undecided, while 10.00 % and 08.00% answers Disagree and Strongly Disagree

TABLE 5
Employee Performance

Sr. No.	Variables	SA	A	N	D	SD	R
01	Meetsworkdeadlines	132(66.00)	58(29.00)	02(01.00)	04(02.00)	04(02.00)	A
02	Proposessolutionstoproblems	81(40.50)	103(51.50)	10(05.00)	03(01.50)	03(01.50)	A
03	Appropriateactiononproblems solving	104(52.00)	77(38.50)	09(04.50)	06(03.00)	04(02.00)	A
04	Consultswithsupervisorsandco-workers	97(48.50)	92(46.00)	06(03.00)	03(01.50)	02(1.00)	A
05	Demonstrateseffectiveleadershipskills	144(72.00)	43(21.50)	06(03.00)	04(02.00)	03(01.50)	A
	Mean percentage response	58.80	37.30	03.33	10.00	8.00	A

Source: Field survey.

TABLE 6
Employee Turnover

Sr. No.	Variables	SA	A	N	D	SD	R
01	Flexibility of working hours	138(69.00)	48(24.00)	04.(2.00)	06(03.00)	04(02.00)	A
02	Workload/stress	153(75.50)	38(19.00)	01(0.50)	05(02.50)	03(01.50)	A
03	Work environment	89(44.50)	98(49.00)	02(01.00)	07(03.50)	04(02.00)	A
04	Insufficient Challenge	93(46.50)	87(43.50)	05(02.50)	09(04.50)	06(03.00)	A
	Mean percentage response	71.50	33.88	06.00	0.38	08.50	A

(Source: Field survey)

respectively. The analysis indicates that majority of the respondent opined agree for employee performance. This means that there is a strong relationship between employee performance& work life balance.

Employee turnover is the key component in maintaining smooth running of organization as well as maintaining work life balance of the employee. The table above shows opinion of the bank employees with regards to employee turnover in banks. The overall responses as shown in the mean percentage response indicate that 71.50% of the respondents answer Strongly Agree, 33.88% answers Agree, 06.00% answers Undecided, while 03.38% and 08.50 % answers Disagree and Strongly Disagree respectively. The analysis indicates that majority of the respondent opined agree for employee turnover. This means that there is a strong relationship between employee turnover& work life balance.

Fig 8
Employee performance

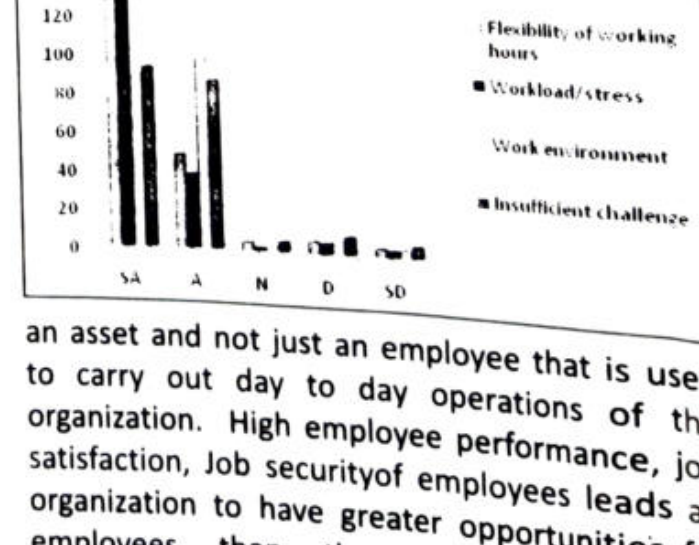
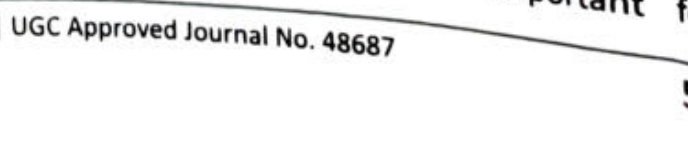

Fig 9
Employee turnover

10. CONCLUSION

This study concludes that work life balance is associated with real benefits for an organization. This is because the social and psychological life of every women employee needs to be rightly put in check for them to be an asset and not just an employee that is use to carry out day to day operations of th organization. High employee performance, jo satisfaction, Job securityof employees leads a organization to have greater opportunities f employees than those who have lo performance. Therefore it is important f

TABLE 7
Leave Policy

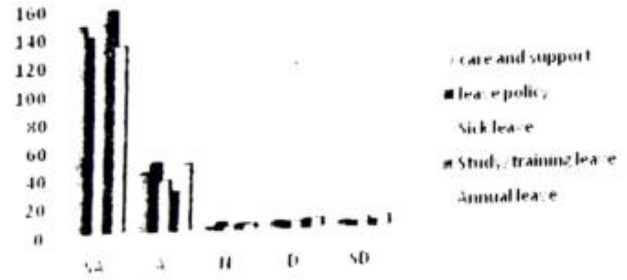
Sr. No.	Variables	SA	A	N	D	SD	R
01	care and support	147(73.50)	42(21.00)	02(01.00)	05(02.50)	04(02.00)	A
02	leave policy	139(69.50)	49(24.50)	05(02.50)	04(02.00)	03(01.50)	A
03	Sick leave	148(74.00)	37(18.50)	03(01.50)	05(02.50)	07(03.50)	A
04	Study/training leave	158(79.00)	28(14.00)	04(02.00)	06(03.00)	04(02.00)	A
05	Annual leave	133(66.50)	48(24.00)	04(02.00)	07(03.50)	08(04.00)	A
	Mean percentage response	82.40	20.40	09.00	02.70	02.60	A

Source: Field survey.

TABLE 8
Chi square test

Sr. No.	Factors	D.F.	χ^2	Sign	T.V.	Significant	A/R
01	Job satisfaction	24	27.01	<	36.415	05	A
02	Employee performance	16	13.89	<	26.206	05	A
03	Employee tumover	12	12.22	<	21.026	05	A
04	Leave policy	16	18.62	<	26.206	05	A

Fig 10
Leave policy

employer to look for better ways in improving employee performance. This can be done by helping them prioritize their work and life activities. When this is achieved, employee is motivated to render their service efficiently and effectively. Employees are happier when they are able to balance their work life demands. Management also experience improve relationship with employees. Management support for employees work life balance fosters a good relationship between the work force and management which improve effective communication in the organization.

11. SUGGESTIONS

Maternity leave it is proposed to increase the duration of leave from the 13 weeks to whichworking mothers are currently entitled to 13 months to 06 month each.

Childcare Centers at workplaces A further recommendation is to establish nurseries andchild activity centers at workplaces, which would offer timetables adapted to workers'needs, along with high-quality services and competitive prices. When they keeptheir child near to them they will feel more secure and it will help them to concentrate on jobbetter

Part time working during early stage of Child Care . An innovative arrangement inemployees' working hours is proposed allowing for the bet r organization of working time.It is recommended that male and female employees working full time should be entitled towork part time for a period of between six and 12 months in the child's first three years.

Organize picnic and summer camp For keeping employees happy, Company shouldorganize picnic and summer camp for the children .This help female to feel freer and lessguilt of not taking to their children on picnic because of their job.

Offer Flexibility Work Life Balance initiatives can assist employers and employees to beproductive and healthy in their work and community lives. Organizations can giveemployees greater flexibility in how they

work. This will offer employers the competitivebusiness edge in attracting and retaining employees.

Avoid as far possible the long hours of work for employees need tounderstand that long hours may lead to lower motivation, morale, turnover andproductivity of employees and reputation in the labor market. There has long beenrecognition that happy employees are more productive and less likely to leave.

Endorse working from home one day per week One day work from home facility should beprovided to the women, it should help them to manage their domestic chores in bettermanner.

Meditation & stress relieving programme may be organized by the employer for better concentration at work place.

12. SCOPE FOR FUTURE RESEARCH

With dual career couples widely prevalent in this modernera, there is a need for systematic research into the nature ofwork-life conflict and further insight is required into ways bywhich the work-home interface can be more effectivelymanaged. Considerably more research is needed to gainadditional insight into the meaning and consequences ofwork–family balance.

References

1. Anju Sigroha (2014), Impact of work life balance on working women: a comparative analysis, The Business & Management Review, Volume 5, Number 3, 22-30.
2. Azeem S.A.& Akhtar N. (2014), The influence of work life balance and job satisfaction on organizational commitment of healthcare employees, International journal of Human Resource Studies, 4(2), 18-24.
3. Dissanaya M.& HussainA. (2013), Impact of work life balance on employee's performance an empirical study on seven apparel organizations in Sri lanka, Proceedings of the third International Symposium Factors affect productivity.
4. Fapohunda T. M. (2014), An exploration of the effects of work life balance on productivity, Journal of Human Resource Management and Labour Studies, 2, (2), 71-89.
5. G.Delina & R. Prabhakara Raya (2013), A study on Work-Life Balance in Working Women, International Journal of Commerce Business and Management (IJCBM), Vol. 2, No.5, 274-282.
6. Ioan Lazar (2010), The Role of Work-Life Balance Practices in Order to Improve Organizational Performance, European Research Studies, Volume XIII, (1), 201-213.
7. Kamau J. M., Muleke V., Makaya S. O, & Wagoki J. (2013), Work life balance practices on employee performance of Ecobank Kenya, European journal business and management, 5(25), 179-185.
8. Ojo I. S, Salau O. P., & Falola H. O. (2014), work life balance practices in Nigeria a comparison of three sector journal on competitiveness, Journal of competiveness 6(2), 3-14.
9. Orogbu Lilian Obiageli (2015), Work life balance and employee performance in selected commercial banks in lagos state,European Journal of Research and Reflection in Management Sciences, Vol. 3, No. 4, 66-73.
10. Sharad R. Kulkarni & Sharwari S. Kulkarni (2012), Work life balance and stress management: two sides of a single coin, Indian Journal of Commerce & Management Studies, special issue, January 2016, 16 – 19.
11. Sussanna Shagvaliyev (2014),Impact of Flexible Working Hours on Work-Life Balance,American Journal of Industrial and Business Management, 4, 20-23.
12. Susi, S. & Jawaharrani K. (2011), Work Life Balance: The key driver of employee engagement, Asian journal of management research, Volume 2, Issue 1, 474 – 483.

International Journal of Management, IT & Engineering
Vol. 7 Issue 6, June 2017,
ISSN: 2249-0558 Impact Factor: 7.119
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gage as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

POTENTIAL APPLICATION OF WASTE FLY ASH IN AGRICULTURE & CONSTRUCTION: PREVENTIVE MEASURES TO PROTECT HEALTH & ENVIRONMENT

Dr. Sanjay Keshaorao Katait*

Abstract:

The present research paper deals with the problem associated with fly ash on health & environment & preventing measure to minimize pollution by promising application of fly ash in varied sector such as agriculture, development of bricks, use of fly ash for manufacturing of cement, development of ceramics, fertilizer, development of distemper and use of fly ash in road construction and road embankment. This article gives the direction for the beneficial use of fly ash generated from coal combustion power plants for greener environment.

Keywords: Fly ash, green environment, health, measures, pollution.

* Assistant Professor,Department of Commerce,Shri Shivaji Arts and Commerce College, Morshi Road,Amravati, MAHARASHTRA, INDIA

LECTURER
Y.D.V.D. Arts & Commerce
College, TIOSA.

Potential application of waste Fly Ash in Agriculture & Construction: preventive measures to protect Health & Environment

Introduction

Rapid industrialization has resulted in increased use of natural resources, which brought serious ecological and environmental imbalance. Poor quality, high ash content coal is being used in almost all these thermal power stations resulting into generation of not only electricity, but millions of tons of highly polluting fly ash too. Huge land and large amount of water required for disposal of fly ash have created ecological and eco-environmental problems. The disposal of the increasing amounts of fly ash is becoming a serious concern to the environmentalists. Environmentally, sound management of waste fly ash is a major concern in maintaining the quality of the Earth's environment and especially in achieving sound and sustainable ecological development. India ranks fourth in the world in the production of coal ash as by-product waste after USSR, USA and China.

Environmental hazards

The problem with fly ash lies in the fact that not only does its disposal require large quantities of land, water and energy, its fine particles, if not managed well, can become airborne. Currently 90 million tones of fly ash are being generated annually in India, with 65000 acres of land being occupied by ash ponds. Such a huge quantity dose poses challenging problems, in the form of land use, health hazards and environmental damages.

- It is a very difficult material to handle in dry state because it is very fine in nature and readily airborne even in mild wind.
- It disturbs the ecology of the region, being a source of soil, air and water pollution.
- Long inhalation of fly ash causes silicosis, fibrosis of lungs, bronchitis, pneumonitis etc.
- Flying fine particles of ash poses problems for people living near power stations, corrode structural surfaces and affect horticulture.
- Eventual settlement of fly ash particles over many hectares of land in the vicinity of power station brings about perceptible degeneration in soil characteristics.

CamScanner

Literature reviewed

Ahmad Shamshad, Fulekar M.H., Pathak Bhawana (2012)[1], Impact of Coal Based Thermal Power Plant on Environment Mitigation Measure. International Research Journal of Environment Sciences, Vol. 1(4), 60-64, expressed that Coal used widely as a thermal energy source in thermal power plant for production of electricity but available coal in India is of poor quality, with very high ash content and low calorific value. Utilization of huge amount of coal in thermal power plant has created several adverse effects on environment leading to global climate change and fly ash management problem. Coal based thermal power plants all over the world is cited to be one of the major sources of pollution affecting the general aesthetics of environment in terms of land use, health hazards and air, soil and water in particular and thus leads to environmental dangers. So, the disposable management of fly ash from thermal power plant is necessary to protect our environment.

Ansari, F. A., Gupta A. K., and Yunus M., (2011)[2] Fly ash from coal fired Thermal Power Plants: Bulk Utilization in Horticulture - A long Term Risk Management Option, International Journal of Environmental Research, Vol. 5, No. 1, pp. 101-108, strongly advocate in their research that management of solid waste (fly ash) has attained an apparent scenario for scientific & strategic concern in India due to large-scale dependence on coal-based thermal power plants. However, the large-scale and voluminous generation of fly ash averagely on regular basis calls for bulk utilization options in a productive purpose like horticulture and for production of two important vegetable crops, *viz.*, Brinjal and Spinach, grown on fly ash substrate.

M. I. M. Loya and A. M. Rawani (2014)[3], a review: promising applications for utilization of fly ash, International Journal of Advanced Technology in Engineering and Science, Volume No.02, Issue No. 07, p.no. 143 advocate that to achieve utilization trend higher than the existing trend line; must be retained. Second, in addition to the first, underutilized large potential applications should be explored. The three key underutilized application groups identified are: (i) mine filling. (ii) bricks, blocks & tiles (iii) roads, embankments & ash dyke raising.

S.K.Chaudhary, (2014)[4], Fly Ash and Climate Change, Journal of Environmental Science and Sustainability (JESS) Vol. 2 (1) 31 – 35, expressed that Fly ash is one of the numerous

CamScanner

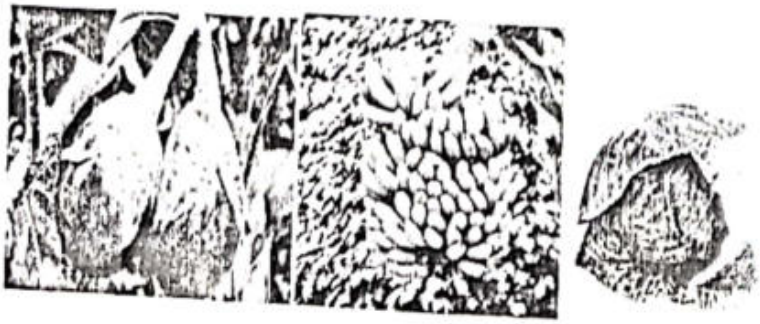
substances that cause air, water and soil pollution, disrupt ecological cycles and set off environmental hazards. Currently, more than 100 million tonnes of fly ash is being generated annually in India. 65,000 acres of land is being occupied by ash ponds. Such a huge quantity does pose challenging problems, in the form of land usage, health hazards and environmental dangers. Both in disposal as well as in utilization, utmost care has to be taken to safeguard the interest of human.

Vaishali Sahu & Gayathri. V (2014)[5]. The use of stabilized fly ash as a green material in avement substructure: A review, international journal of civil and structural engineering Volume 4, No 3, page no. 306 – 314 expressed that Fly ash utilization is increasing in civil engineering applications; however the need is to increase the percentage utilization and to use the other potential industrial by-products along with fly ash. Fly ash having huge potential to replace the conventional concern. Even the use of cement can be avoided to large extent to save the environment from major greenhouse gas emission during its production. He further expressed that other available industrial wastes which can be used along with fly ash to manage their disposal and to save the environment from all types of pollution.

Mitigating Measures of fly ash

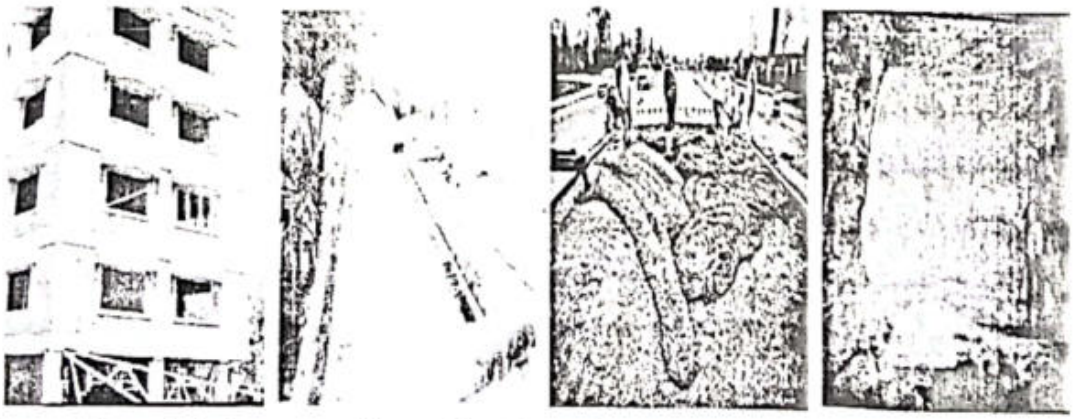
Fly ash is also a raw material for different industries. Some of major application areas of fly ash are: agriculture, Cement manufacturing, part replacement of cement in mortar and concrete, road & embankment construction, dyke raising, structural fill for reclaiming low lying areas, hydraulic structures, stowing material for mines, and other medium & high value added products like tiles, paints, light weight aggregate, extraction of alumina, bricks etc.

Application of fly ash in agriculture

Agriculture and waste land management have emerged as prime bulk utilization areas for fly ash in the country. It improves permeability status of soil; improves fertility status of soil (soil health) crop yield; improves soil texture; reduces bulk density of soil; improves water holding capacity porosity; optimizes pH value; improves soil aeration; reduces crust formation provides micro nutrients like Fe, Zn, Cu, Mo, B, Mn; provides macro nutrients like K, P, Ca, Mg, S etc; works as a part substitute of gypsum for reclamation of saline alkali soil and lime. For exclamation of acidic soils; ash ponds provides suitable conditions and essential nutrients for plant growth, helps improve the economic condition of local inhabitants; crops grown on fly ash amended soil are safe for human consumption & groundwater quality is not affected . Use of fly ash in agriculture has also proved to be economically rewarding. The improvement in yield has been recorded with fly ash doses varying from 20 tone/hectare to 100 tone/hectare. On an average 20-30% yield increase has been observed out of 150 million hectare of land under cultivation. 10 million hectares of land can safely be taken up for application of fly ash per year.

Application of fly ash in construction, roofing, road construction & mining

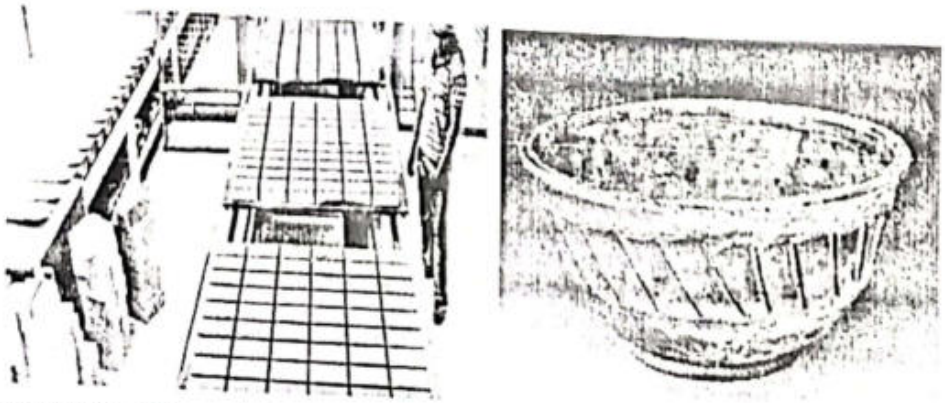

The use of fly ash in large quantities making the road base and surfacing can result in low value–high volume utilization technology demonstration projects at New Delhi, Dadri (U.P.) and Raichur (Karnataka) have been successfully completed for use of fly ash in road / flyover embankments. Guidelines have been prepared and approved by Indian Roads Congress (IRC) as national standard. More than 10 multiplier effects have taken place across the country. In the recent past CRRI offered advise/ consultancy services in the following road/embankment projects in which fly ash was utilized.

CamScanner

- Construction of plant roads at Budge-Budge thermal power plant using fly ash based pavement specifications (Collaboration with CESC Ltd, Kolkata).
- Construction of one km long rural road near Raichur in Karnataka with fly ash based flexible/semi-rigid pavement composition (Collaboration with Karnataka PWD and Raichur thermal power station – executed as Fly Ash Mission demonstration project).
- Construction of 1.9 km long, 6 to 9 m high road embankment forming eastern approach of the second Nizamuddin Bridge in Delhi using fly ash (Collaboration with Delhi PWD and Indraprastha thermal power station, Delhi)
- Construction of plant road and two rural roads using fly ash (collaboration with National Capital Power Station, NTPC, Dadri, U.P).

Application of fly ash in bricks and ceramic

The Central Fuel Research Institute, Dhanbad has developed a technology for the utilization of fly ash for the manufacturing of building bricks and ceramics. Fly ash bricks have a number of advantages over the conventional burnt clay bricks. Unglazed tiles for use on footpaths can also be made from it. Awareness among the public is required and the Government has to provide special incentives for this purpose. Six mechanized fly ash brick manufacturing units at Korba are producing about 60,000 bricks per day. In addition to this, two mechanized fly ash brick manufacturing units have been set up by private entrepreneurs also at Korba, the total production being about 30,000 bricks/day. Orissa Government in India has banned the use of soil for the manufacture of bricks up to 20 km. of a thermal power station. In the case of fly ash-clay fired

bricks, a mixture of clay and fly ash is fired. The un burnt carbon of the fly ash serves as fuel for burning. Approximately 20-30% energy can be reduced by adding25-40% fly ash.

Application of fly ash in detergent and cement

In the presence of moisture, fly ash reacts chemically with calcium hydroxide and CO2 present in the environment attack the free lime causing deterioration of the concrete. A cement technologist observed that the reactive elements present in fly ash convert the problematic free lime into durable concrete. Fly ash can substitute up to 66% of cement in the construction of dams. Fly ash in R.C.C. is used not only for saving cement cost but also for enhancing strength and durability. Fly ash can also be used in Portland cement concrete to enhance the performance of concrete. Portland cement is manufactured with Calcium oxide, some of which is released in a free state during hydration. Studies show that one ton of Portland cement production discharges 0.87 tons of carbon dioxide in the environment. Another Japanese study indicates that every year barren land approximately 1.5 times of the Indian Territory need to be afforested to compensate for the total global accumulation of carbon dioxide discharged into the atmosphere because of total global cement production. Utilization of fly ash in cement concrete minimizes the carbon dioxide emission problem to the extent of its proportion in cement.

Problem to be investigated

Energy requirements for the developing countries in particular are met from coal-based thermal Power plants. The disposal of the increasing amounts of solid waste from coal-fired thermal power plants is becoming a serious concern to the environmentalists. Current annual production of Fly ash, a by-product from coal based thermal power plant is about 112 million tons (MT) and

as reviled from literature, it is observed that foreign countries fly ash utilization is quite high as compared to Indian applications which is merely 38% only. Some of the major problems associated with Fly ash are large area of land required for disposal and toxicity associated with heavy metal leached to groundwater.

Harmful chemical contents in fly ash

Sr. No.	Constituent	(%)	Problems
01	Silica (SiO2)	**67**	silicosis
02	Alumina (Al2O3)	**26**	Vomiting sensation
03	Iron Oxide (Fe2O3)	**63**	fibrosis of lungs
04	Calcium Oxide (CaO)	**02**	Pneumonia
05	Magnesium Oxide (MgO)	**01**	Diarrhea
06	Sulphur (SO3)	**01**	Irritation
07	Potassium oxide K2O	**02**	Skin burning

(Source: Critical Review in Environmental Control CRC Press, 3, (1989)

Objectives of research

1. To make maximum application of fly ash in agriculture, construction & also in developing eco-friendly products.
2. To minimize effluents and disposals.
3. To protect health & environment from pollution.
4. To suggest some remedial measures to minimize pollution to protect and save environment.

Hypotheses

H_0 – Fly ash from thermal power plant is not properly used in Agriculture & Construction to protect Health & Environment.

H_1 – Fly ash from thermal power plant is properly used in Agriculture & Construction to protect Health & Environment.

CamScanner

Scope of study

The scope of the study revolves around two prime focuses i.e. one from environmental protection and other from organization point of view.

From environmental perspective: Eco-friendly product, pollutant free environment.

From organization Perspective: pollutant free environment, effective use of land, extra profit outlet from bi-product.

Research Methodology

In order to realize the aforementioned research objectives, following research methodology was adopted by the researcher.

Data Source

Primary Data

Questionnaire is a main tool for collecting the primary data. Questionnaire is pre tested & designed in such a systematized manners, so that it comprises all the aspects of the study. To make the study more practical in nature, primary data were collected through structured questionnaire and personal interviews of 200 farmer's respondent around the vicinity & six (06) thermal power plants in Vidarbha under observation to know about fly ash concern, awareness or its utilization.

Secondary Data

Secondary data were collected from related research works, published books, journals, reports of industries, government records, news papers, business magazines, and websites.

Sample technique

The research was carried out in Vidarbha of Maharashtra state. For the research study purpose convenient sampling method was used to select the sample (CSM).

Sample size

Sr. No.	T.P.P.	Area	Farmers
01	CTP	Chandrapur	
02	Adani T.P.P.	Tumsar	

03	NTPP	Nagpur	200
04	Lloyd T.P.P.	Wardha	
05	India Bulls T.P.P.	Amravati	
06	Paras T.P.P.	Buldhana	
Total	06		200

(Source: Primary Data)

Tools used for analysis

Statistical tools used for the study analysis area are

- Percentage Analysis

Limitations of the Study

- Sample Size has been restricted to 200 samples due to time constraints and to provide an in-depth analysis.
- The study is confined to the respondents at Vidarbha of Maharashtra state only.
- The study relies more heavily on primary as well as on secondary data.
- The details furnished by the respondents are considered as true and the study results are based on this assumption.
- The result arises from the research may or may not be applicable to other parts of the state or country.
- Duration of the study is confined to four month i.e. August 2016 to November 2016.

Data analysis & discussions

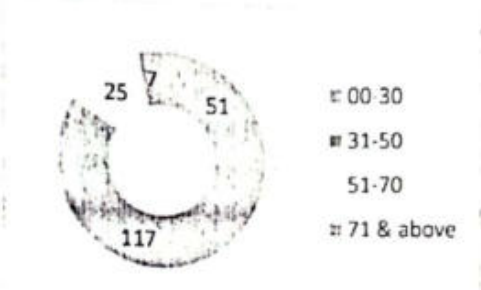
Table No. 1 Demographic Profile of farmers

Sr. No.	Age	F	%	Gender	F	%
01	00-30	51	25.50	Male	183	91.50
02	31-50	117	58.50	Female	17	08.50
03	51-70	25	12.50			
04	71 & above	07	03.50			
Total		200	100		200	100

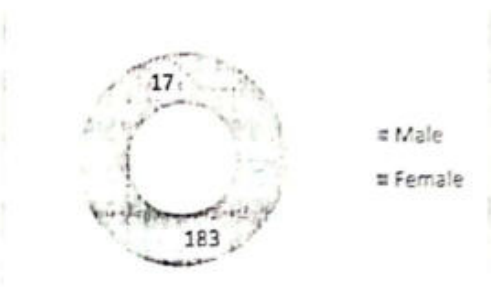
(Source: Primary Data)

CamScanner

While gathering the information from farmer respondents regarding fly ash it was observed that as high as 58.50% respondents observed to be in the age group of 31-50 years and the dominance of male respondents was mainly observed.

Age

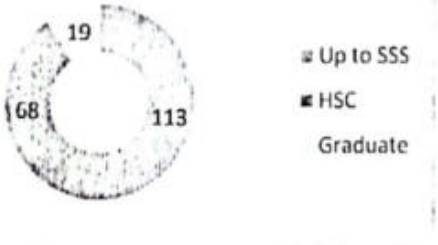
Gender

Table No. 2 Education

Sr. No.	Education	F	%
01	Up to SSS	113	56.50
02	HSC	68	34.00
03	Graduate	19	09.50
04	PG	-	-
Total		200	100

(Source: Primary Data)

From the information sought about farmer respondents it was noticed that maximum respondents was observed to below ssc and quite few were observed to be illiterate observed to be main cause of concern.

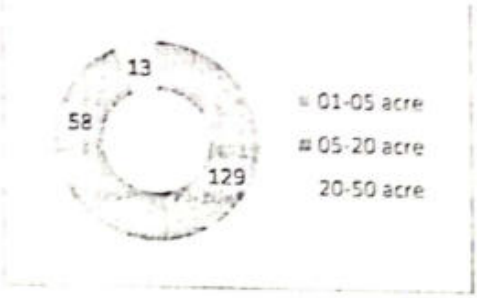
Education

Table No. 3 Land holding capacity

Sr. No.	Land holding in acre	F	%
01	01-05 acre	129	64.50
02	05-20 acre	58	29.00
03	20-50 acre	13	06.50
04	50 & above	-	-
Total		200	100

(Source: Primary Data)

As high as 64.50% respondents was observed to be holding 01 to 05 acres of land under cultivation.

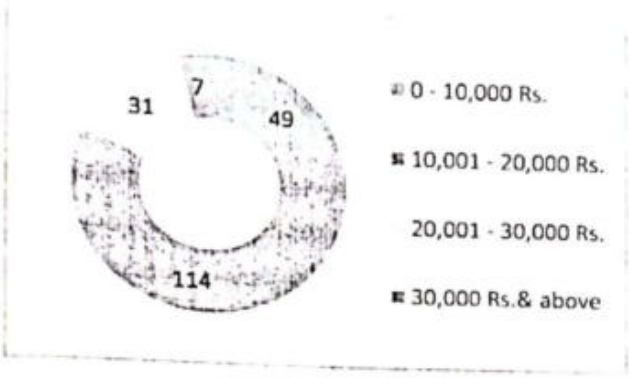
Land holding in acre

Table No. 4 Income

Sr. No.	Income Group monthly	F	%
01	0 - 10,000 Rs.	49	24.50
02	10,001 - 20,000 Rs.	114	57.00
03	20,001 - 30,000 Rs.	31	15.50
04	30,000 Rs.& above	07	03.50
Total		200	100

(Source: Primary Data)

Financial Poverty & poor educational level is the main cause of concern for the farmer's upliftment. As is revealed from data also 57% respondents observed to be in the mere income group of 10,001 - 20,000 Rs.

Income

Table No. 5 Awareness regarding Environmental concern

Sr. No.	Awareness	F	%
01	Aware	27	13.50
02	Not aware	173	86.50
Total	200	200	100

(Source: Primary Data)

During the course of survey it was noticed that mostly farmers were not aware regarding fly ash impact on agriculture and environment. They were stunned to know when discussed about ill effect of fly ash on environment. Further it was also noticed that awareness needs to be strengthen in this regard.

Environmental concern

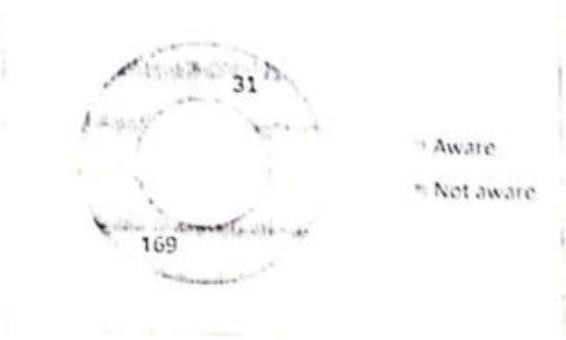
Table No. 6 Awareness regarding Potential application of fly ash

Sr. No.	Awareness	F	%
01	Aware	31	15.50
02	Not aware	169	84.50
Total	200	200	100

CamScanner

(Source: Primary Data)

Awareness campaign by the government and the ministry of environment should be communicated to the farmers that fly ash is a source and not treated as a waste. Proper emphasis must be given to handle fly ash as well as to educate the farmers, industrialist for multiple uses of fly ash.

Potential application

Conclusions

To meet the growing energy demand and thereby increase power generating capacity, the dependency on coal for power generation and disposal of fly-ash will continue to increase along with various unavoidable problems. Hence, it is required to involve fly-ash more effectively in agriculture, construction & allied sources to exploit its various physical and chemical properties fully, which are beneficial for soil and crop health & environment. In view of the above research, the salient points from this extensive research could be summarized as:

Advantages of fly-ash use in agriculture

It could be noted that the potentiality of fly ash for its use in agriculture is popularizing day by day due to the fact that it contains almost all the essential plant nutrients i.e., macronutrients including P, K, Ca, Mg and S and micronutrients like Fe, Mn, Zn, Cu, Co, B and Mo etc. But still awareness regarding fly ash must be strengthen for better tomorrow.

It is now well proved that fly ash can be treated as a substitute for lime, chemical fertilizers and thereby reduces environment pollution. As agricultural lime application contributes very heavily to global warming extensive use of fly-ash as soil ameliorant can reduce CO_2 emission and thereby lessen global warming.

CamScanner

Advantages of fly-ash use in construction

The use of fly ash in large quantities making the road base and surfacing can result in less cost. high volume utilization have been successfully completed for use of fly ash in road / flyover embankments.

The Central Fuel Research Institute, Dhanbad has developed a technology for the utilization of fly ash for the manufacturing of building bricks and ceramics. Fly ash bricks have a number of advantages over the conventional burnt clay bricks. Unglazed tiles for use on footpaths can also be made from it. In the case of fly ash-clay fired bricks, a mixture of clay and fly ash is fired. The un-burnt carbon of the fly ash serves as fuel for burning. Approximately 20-30% energy can be reduced by adding25-40% fly ash. Awareness among the public is required and the Government has to provide special incentives for this purpose.

In the presence of moisture, fly ash reacts chemically with calcium hydroxide and CO2 present in the environment attack the free lime causing deterioration of the concrete. A cement technologist observed that the reactive elements present in fly ash convert the problematic free lime into durable concrete. Fly ash can substitute up to 60% of cement in the construction of dams. Fly ash in R.C.C. is used not only for saving cement cost but also for enhancing strength and durability. Fly ash can also be used in Portland cement concrete to enhance the performance of concrete. Portland cement is manufactured with Calcium oxide, some of which is released in a free state during hydration. Utilization of fly ash in cement concrete minimizes the carbon dioxide emission problem to the extent of its proportion in cement.

Recommendations

A long-term perspective towards fly ash management needs to be drawn out. More importantly, greater participating role of thermal power plants, coal suppliers, industry, technologists & society are needed on a continued basis. Awareness campaign by the government and the ministry of environment should be communicated to the farmers that fly ash is a source and not treated as a waste. Proper emphasis must be given to handle fly ash as well as to educate the farmers, industrialist for multiple uses of fly ash. This is to ensure that the momentum is

maintained, more so, since environment issues shall be a prime concern during the coming century.

Scope for Future Research

As application of fly ash application in agriculture and construction gained its full momentum in coming future there is an ample scope for its application in near future in varied areas. As is revealed from literature reviewed fly ash can be extensively used in fertilizers, chemicals, paints, mines filling, partition material and value based fly ash product. In recent past fly ash is treated as a source of pollution but in fact if used properly may be observed as an economic resource.

REFERENCES

1. Ahmad Shamshad, Fulekar M.H., Pathak Bhawana (2012). Impact of Coal Based Thermal Power Plant on Environment and its Mitigation Measure, International Research Journal of Environment Sciences, Vol. 1(4), 60-64.

2. Ansari F.A., Gupta A. K., and Yunus M., (2011), Fly ash from coal fed Thermal Power Plants: Bulk Utilization in Horticulture-A long Term Risk Management Option, International Journal of Environmental Research, Vol. 5, No. 1, pp. 101-108.

3. S.K.Chaudhary, (2014), Fly Ash and Climate Change, Journal of Environmental Science and Sustainability (JESS) Vol. 2 (1) 31 – 35.

4. M. I. M. Loya and A. M. Rawani (2014), a review: promising applications for utilization of fly ash, International Journal of Advanced Technology in Engineering and Science, Volume No.02, Issue No. 07, p.no. 143.

5. Vaishali Sahu & Gayathri. V. (2014), the use of stabilized fly ash as a green material in pavement substructure: A review, international journal of civil and structural engineering Volume 4, No 3, page no. 306 – 314

6. Van Hook RI. Potential health and environmental effects of trace elements and radionuclides from increased coal utilization. Environ Health Perspect 1979; 33: 227–229

7. Veeresh H, Tripathy S, Chaudhuri D, et al. Competitive adsorption behaviour of selected heavy metals in three soil types of India amended with flyash and sewage sludge. Environ Geol 2003;44: 363–370.

CamScanner

8. Vincini M, Carini F, Silva S. Use of alkaline flyash as amendment for swine manure. Bioresour Technol 1994;49:213–222.

9. Wong MH, Wong JWC. Effects of flyash on soil microbial activity. Environ Pollut Ser A 1986;40: 127–144.

10. Warambhe PE, Kene DR, Thakre KK, et al. Evaluation of physiochemical properties of flyash of thermal power station,Koradi (Nagpur) for its likely use in agriculture. J Soils Crops 1993;3(1):75–77.

CamScanner

A COMPARATIVE STUDY ON BRAND LOYALTY OF CONSUMER DURABLE WHITE GOODS IN AMRAVATI DISTRICT

Dr. Sanjay Keshaorao Katait,

Assistant Professor,
Department of Commerce,
Shri Shivaji Arts and Commerce College,
Amravati, India.

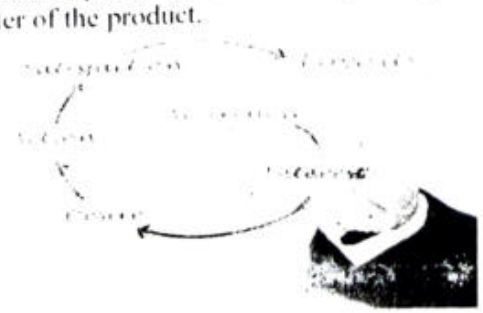
ABSTRACT

This study sought to establish and compare the loyalty characteristics among the consumers those who uses air conditioners appliances. The consumer has his own choice depending upon the various factors that has affected the selection of a particular brand. The target group was majorly sound financial consumers who were sampled from Amravati Districts. The study establishes that peer group is more powerful in influencing potential consumers to purchase Air conditioners. The study is useful for both to marketing policy makers in the Air conditioner manufacturing industry and to marketing scholars in getting an insight of transnational consumer behavior.

***Keywords**: Air conditioners, brand loyalty, Consumer Durable Goods, Potential consumer.*

Introduction:

Brand simplifies customers purchase decisions and makes them confident about their purchases. "A brand is a name, symbol, design or mark that enhances the value of product beyond its functional purpose". Another aspect which is closely related to brand is building a brand loyalty for a product which requires careful planning, distinct skills and investment. Making a product known in market and getting it registered in customer's mind is not overnight journey. It takes a time for a brand to be popular among definite group of customers. There are number of brands available in the market. One has to decide which brand to choose. There are many factors which determines the brand to be namely quality of the product, price, advertisement, packing and free gifs after of the product.

Literature Review:

Aakar and Keller (1990), Consumer Evaluations of Brand Extensions, Journal of Marketing, Vol. 54 (1), 27- 31 expressed that loyalty is directly linked with various factors and the main factor is user experience. Customer loyal due to higher switching barriers or may be loyal because they are satisfied with the brands. Organizations should therefore rather focus on creating positive brand experiences for the consumer, and establishing an emotional connection between the consumer and the brand, as this emotional connection is vital in establishing affective commitment, which was found to be an important driver of brand loyalty. However, as brand commitment consists of both affective and continuance commitment, it is still somewhat unclear about which of these aspects of commitment has the greatest or most important impact on brand loyalty.

Anjali Sharma, Shruti Bhola, Shweta Malyan & Neha Pani (2013), Impact of Brand Loyalty on Buying Behavior of Women Consumers for Beauty Care Products- Delhi Region, Global Journal of Management and Business Studies, Volume 3, Number 7, 817-824 expressed that brand loyalty can be anticipated from women consumers when, they deem for quality and brand

...Scholarshub.net
LECTURER
M.D.V.P. Arts & Commerce
...TLOSA.

while purchasing beauty care products. Women buyers buy same brands out of their habit. They are customary of their favorite brands, which they are having. Price and Brand image of products are two majorly elected features affecting their preference for selecting a particular brand. Quality, brand and price are the main considerations for which women may switch from one brand to another brand. Quality of a beauty care product is the main feature which women consumer turns brand loyal.

Banerjee S.P. (2014), Brand loyalty – influencing consumer buying behaviour, Eduved global management research, vol. 1, issue 1, 22-26 recommends that brand loyalty is one factor which can affect the consumer buying behavior while purchasing a l.e.d as the customer do not mind paying high price for the brand they prefer till the brand is able to bring product which meets customers expectation. Companies should put more focus on retaining customers which will make the customers loyal for their brand and thus they will also help in promotion through word of mouth. Companies need to improve their after sales service as the customers who are not satisfied with the after sales service of their current branded television are not willing to purchase a l.e.d television of the same brand and thus it causes an adverse effect on sales. Companies need to focus more on the picture quality, sound quality as these are two factors the most important to the customer wanting to purchase a l.e.d television. As there is very little impact of celebrity endorsing the brand on consumer brand preference thus company can reduce the cost by not taking big celebrities to endorse their brand. Design is also an important factor that a customer seeks while purchasing a l.e.d television. Thus companies can bring more new designs to attract more customers.

Cadogan J.W. & Foster B.D. (2000), Relationship Selling and Customer Loyalty: An Empirical Investigation, Marketing Intelligence and Planning, Vol. 18(4), 185-199 suggested that price is most important concern for the average consumer preferred brands. Consumer satisfaction can also be built by comparing price with cost and values. If value of product greater than cost then customer will purchase the product. Loyal customers will pay a premium even if the price has increased because the risk is very high, they prefer to pay higher price to avoid the risk of any changes.

G. GANESH (2015), Consumers' Perception towards Brand Loyalty of Fmcg Products -An Analysis, Asia Pacific Journal of Research Vol. I, Issue XXX, 42-54 expressed that building brand equity is crucial for FMCG products where consumers heavily depend on the brand for the product category in a highly competitive and brand conscious market. Brand association demonstrated the strongest impact, indicating the essential role of developing feels and thoughts with the brand in building brand equity in the Indian FMCG industry. This means that strong associations that support a competitively attractive and distinct brand position could create a favorable feeling and behavior toward the FMCG brands.

Johnson M. D. (1991), A framework for complaining customer satisfaction across Individuals and product categories, Journal of economy psychology, Vol. 13, 267-86 states that an overall customer satisfaction as the customer's rating of the brand based on all encounter and experiences. Customers experience high level of satisfaction they are highly to be pre disposed attitudinally to the particular brand and intention to repurchase. Another important factor in brand loyalty is product quality. Product quality encompasses the features and characteristics of a product or service that bears on its ability to satisfy stated or implied needs.

Jyoti Pradhan & Dr. Devi Prasad Misra (2015), Consumer Brand Loyalty: A Study on FMCGs-Personal Care Products in Rural and Urban Areas of India, IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM), Volume 17, Issue 8, 51-64 advocates that consumer brand loyalty is apparently decreasing in recent times, attributed to several factors, viz., sophisticated advertising appeals and heavy media support, similarity of products in form, content, price, communication, sales promotion tactics of mass displays, coupons, and price specials that appeal to consumer impulse buying, general fickle mindedness of consumers in buying behavior, growth of new products competing for shelf space and consumer attention. The reasons for variation in the degree of brand loyalty are an important area of study in the vast understanding of consumer behavior. These differences in brand loyalty are affected by demographic factors and studying the significance of demographic factors in determining brand loyalty may help the marketers in redesigning the marketing strategy to increase brand loyalty for their products which has several benefits to the marketers and the organizations.

Kohli C. & Thakor M. (1997), Branding Consumer Goods: Insights from Theory and Practice, Journal of Consumer Marketing, 14(3), 206-219 advocates that brand name involves the creation of an image or the development of a brand identify and is expensive and time consuming process but it is very important for attracting customer to purchase goods and influences repeat purchasing behavior. Product quality plays a very important role in influencing consumer to be brand loyal customers. Consumers preferred brand name, product quality, price, promotion, store environment and service quality are related factors attributable to brand loyalty. All these factors showed positive relationships with brand loyalty.

Parmar S. M. (2014), A Study of Brand Loyalty for Cosmetic Products among Youth, International Journal for Research in Management and Pharmacy (IJRMP), Vol. 3, Issue 6, 9-21 advocates that it is the dream of every marketer to create a strong connection with consumers and to have a long term relationship. This dream can only come true if his efforts are

completely diverted towards those factors which are responsible for building a brand loyalty. Marketers and producers of cosmetic brands should focus more on quality of products since no creative advertisement and celebrity marketing will fetch them a group of loyal customers if products do not hold an excellent quality factor. More efforts should be made on developing cosmetics especially for male consumer as it holds an impressive portion in the entire cosmetic users segment. Innovative brand loyalty programmes should be undertaken to create a class of stable and steady group of consumers. Excellent quality factor plays a key role over other factors viz. brand name, price, celebrity marketing, brand loyalty programme.

Salman Habib, Saira Aslam (2014), Influence of Brand Loyalty on consumer Repurchase Intentions of Coca-Cola, European Journal of Business and Management,Vol.6, No.14, 168-175 expressed that customer satisfaction is very critical now a day & there is positive relationship between customer Satisfaction, Brand Image and brand loyalty. Customer satisfaction is the most important factor for predicting brand loyalty and Brand image also play an important role in brand loyalty. These factors impact the brand loyalty positively and increase brand loyalty. Satisfied customer will again prefer to purchase the brand to whom he is loyal.

Statement of Research Problem:

Flourishing consumer durable white goods industry necessitates a marketer to know the current trend of Indian white goods durable brands among consumers. As per the recent survey by CDIS white goods industry is really doing well and at the boom stage due to the influence of western philosophy, cultures, aggressive marketing of brand, concern for self and personality. The Indian consumer white goods industries are likely to register a compound annual growth rate of around 29 % during 2015-16. So, in order to offer more insights on brand loyalty the researcher has made a sincere attempt by undertaking the research entitled "A comparative study on brand loyalty of Consumer Durable white goods in Amravati District."

Scope of the Study :

A Substantial proportion of the all marketing research involves the direct study of the people. Attitudes are among the most complex least understood, but most used socially, psychological concept in marketing. The researchers have made an attempt to study the consumer loyalty to the brands and how far the consumers are loyal to these white goods consumer durables old brand. The scope of the study revolves around one prime focus i.e. to judge the brand loyalty of consumer towards CDWG.

Objective of the Study:

- To understand the preferences of consumer towards consumer durable white goods.
- To access the quality of consumer durable white goods.
- To evaluate the influence of media towards consumer durable white goods.
- To evaluate the price satisfaction of the consumers.

Hypothesis:

H_{01}- There is no significant difference among the Brand loyalty & age group of consumer.

H_{11}- There is a significant difference among the Brand loyalty & age group of consumer.

H_{02}- There is no significant difference among the Brand loyalty & gender.

H_{22}- There is a significant difference among the Brand loyalty & gender.

H_{03}- There is no significant difference among the Brand loyalty & education of consumer.

H_{33}- There is a significant difference among the Brand loyalty & education of consumer.

H_{04}- There is no significant difference among the Brand loyalty & occupation of consumer.

H_{44}- There is a significant difference among the Brand loyalty & occupation of consumer.

H_{05}- There is no significant difference among the Brand loyalty & income of consumer.

H_{55}- There is a significant difference among the Brand loyalty & income of consumer.

Research Methodology :

In order to realize the aforementioned research objectives, following research methodology was adopted by the researcher.

Data Source:

Primary Data:

Questionnaire is a main tool for collecting the primary data. To make the study more practical in nature, primary data were collected through structured questionnaire and personal interviews of 300 respondents.

Secondary Data:

Secondary data were collected from related research works, published books, and journals, reports of industries, government records, news papers, business magazines, and websites.

Sample Technique:

The research was carried out in Amravati district of Maharashtra state. For the research study purpose convenient sampling method was used to select the sample (CSM).

Sample size:

Sample size considered for this study was 300 respondents around the vicinity of Amravati District.

Tools used for analysis:

Statistical tools used for the study analysis area are

- Percentage Analysis
- Chi-square test

Limitations of the Study :

- Sample Size has been restricted to 300 samples due to time constraints and to provide an in-depth analysis.
- The study is confined to the respondents at Amravati district of Maharashtra state only.
- The study relies more heavily on primary as well as on secondary data.
- The details furnished by the respondents are considered as true and the study results are based on this assumption.
- The result arises from the research may or may not be applicable to other parts of the state or country.

Data analysis & Discussion:

Table 1 shows demographic profile of respondents with respect to age group 32% respondents were observed to be in the age group of 51 – 60, whereas male respondents dominates the purchasing decisions & maximum belongs to urban civilization.

Table 2 shows out of the total respondents 82% respondents were married whereas 32% respondents observed to be graduate and maximum respondents were observed to be in the category of businessman.

Table 3: During the course of survey it was noticed that maximum 35% respondents were observed to be in the high income category of 30,000 to 40,000.

Table 4 shows consumer purchases consumer durable white goods mainly from wholesaler whose % is 35.

Table 5 shows when 92% respondents enquired about brand already in mind opined that before purchasing they possess very positive intention in their mind about fixed brand.

Conclusions:

It is the dream of every marketer to create & develop strong relationship with consumers and to have a long term relationship. This dream can only come true if his efforts are completely diverted towards those factors which are highly responsible for building a brand loyalty. This researcher has reported that reasonable price, brand name & excellent quality factor plays a key role over other factors viz. celebrity marketing, brand loyalty programme. Besides this, consumer durable white goods manufactures are required to understand thoroughly the buying behavior before implementing any marketing strategy.

Recommendations:

The consumer durable white goods manufactures to concentrate on major brand loyalty building factors and to understand the buying behavior. His study also suggests them for formulating a sound marketing strategy to promote white goods brands.

Scope for Future Research:

This study has also some limitations and they must be acknowledged. The major limitations of the study are that respondents' bias cannot be judged in small sample size. The result of present study cannot be generalized to India as it has covered only Amravati district of Maharashtra state. The present paper is entirely emphasized on only consumer durable white goods products. Similar study can also be undertaken for other brands & centric consumer who prefers consumer durable white goods products.

References:

Aakar and Keller (1990). Consumer Evaluations of Brand Extensions, *Journal of Marketing*, Vol. 54 (1), 27- 31.

Anjali Sharma, Shruti Bhola, Shweta Malyan & Neha Patni(2013). Impact of Brand Loyalty on Buying Behavior of Women Consumers for Beauty Care Products- Delhi Region, *Global Journal of Management and Business Studies*, Volume 3, Number 7, 817-824.

Banerjee S.P. (2014). Brand loyalty – influencing consumer buying behaviour, *Edured global management research*, vol. 1, issue 1, 22-26.

Cadogan J.W. & Foster B.D. (2000). Relationship Selling and Customer Loyalty: An Empirical Investigation, *Marketing Intelligence and Planning*, Vol. 18(4), 185-199.

G. GANESH (2015). Consumers' Perception towards Brand Loyalty of Fmcg Products -An Analysis, *Asia Pacific Journal of Research* Vol. I, Issue XXX, 42-54.

Johnson M. D. (1991). A framework for complaining customer satisfaction across individuals and product categories, *Journal of economy psychology*, Vol. 13, 267-86.

Jyoti Pradhan & Dr. Devi Prasad Misra (2015). Consumer Brand Loyalty: A Study on FMCGs-Personal Care Products in Rural and Urban Areas of India, *IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)*, Volume 17, Issue 8, 51-64.

Kohli C. & Thakor M. (1997). Branding Consumer Goods: Insights from Theory and Practice, *Journal of Consumer Marketing*, 14(3), 206 - 219.

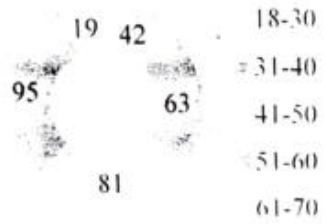
Parmar S. M. (2014). A Study of Brand Loyalty for Cosmetic Products among Youth, *International Journal for Research in Management and Pharmacy (IJRMP)*, Vol. 3, Issue 6, 9-21.

Salman Habib, Sara A. Lan (2014). Influence of Brand Loyalty on consumer Repurchase Intentions of Coca-Cola, *European Journal of Business and Management*, Vol. 6, No.14, 168-175.

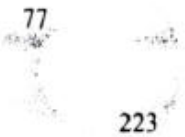
Table No. 1: Demographic Profile

Sr. No.	Age Group	F	%	Gender	F	%	Domicile	F	%
01	18-30	42	14	Male	223	74	Urban	198	66
02	31-40	63	21	Female	77	26	Rural	102	34
03	41-50	81	27						
04	51-60	95	32						
05	61-70	19	06						
Total		**300**	**100**		**300**	**100**		**300**	**100**

Source: Primary Data

Age

Gender

Domicile

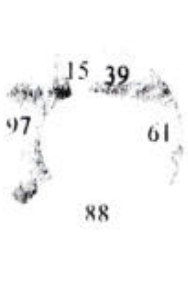
Table No. 2: Marital Status, Education and Occupation

Sr. No.	Marital Status	F	%	Education	F	%	Occupation	F	%
01	Married	247	82	SSS	39	13	Student	11	04
02	Unmarried	53	18	HSC	61	20	Service	133	44
03				UG	88	29	Businessman	156	52
04				Graduate	97	32			
05				PG	15	05			
Total		**300**	**100**		**300**	**100**		**300**	**100**

Source: Primary Data

Marital Status

Education

Occupation

ISSN: 2249-0310

Table No. 3 Income

Sr. No.	Income Group	F	%
01	Below Rs.5,000	-	-
02	Rs.5,000 -10,000	08	03
03	Rs.11,000-20,000	39	13
04	Rs.20,000-30,000	68	23
05	Rs. 30,000-40,000	104	35
06	Rs.40,000 & above	81	27
Total		**300**	**100**

Source: Primary Data

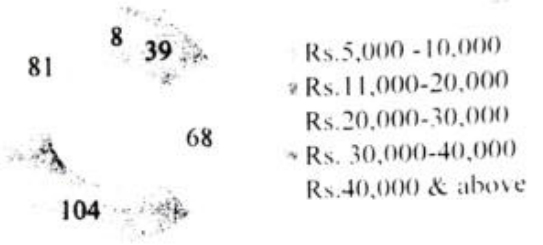

Table No. 4: Types of shops from where consumer durable white goods purchases

Sr. No.	Types of shops	F	%
01	Retail Shops	49	17
02	Wholesaler	166	55
03	Shopping Malls & Super market	85	28
Total	**300**		**100**

Source: Primary Data

Types of Shops

Table No. 5: whether consumers have any brand in mind while going for purchasing

Sr. No.	Whether consumers have any brand in their mind before they go for purchasing consumer durable white goods products	F	%
01	Yes	277	92
02	No	23	08
Total	**300**		**100**

Source: Primary Data

Brand in Mind

Table No. 6: Influence of Purchase Decision

Sr. No.	(a)Seeking other's advice for consumer durable product	F	%
01	Yes	281	94
02	No	19	16
Total	300		100
	(b) Purchase Decision influenced by…		
	Friends	35	12
	Parents	69	23
	Relatives	74	25
	Spouse	43	14
	Sibling	08	03
	Experts recommendations	71	23
	No advice is required	-	
Total	**300**		**100**

Source: Primary Data

******

Work Life Balance and Working Women

Dr. Sanjay Keshaorao Katait
Assistant Professor, Department of Commerce, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Morshi Road, Amravati, Maharashtra, India.
Dr. Kishor Phule
Assistant Professor, Department of Commerce, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Morshi Road, Amravati, Maharashtra, India.

Paper Code : JCT-A18-SKK-KP-7
DOI : https://doi.org/10.26703/JCT.v13i1-7
Web Address : http://jctindia.org/jct/april2018-v13i1-7.pdf
Archive : https://ideas.repec.org/a/jct/journl/v13y2018i1p50-57.html
http://EconPapers.repec.org/RePEc:jct:journl:v:13:y:2018:i:1:p:50-57

Citation: Katait, Sanjay Keshaorao and Phule, Kishore. Work Life Balance & Working Women. Journal of Commerce and Trade, April 2018; 13 : 1; Pp. 50-57. https://doi.org/10.26703/JCT.v13i1-7.

Abstract

The present role of working women has changed worldwide due to economic conditions and social demands. Thishas resulted in to increase in tremendous pressure to develop a career against their malecounterparts while sustaining active engagement in personal life.The mounting work pressure is taking a toll on the workingwomen leaving them with less time for themselves. The increasingresponsibilities on the personal front with the technologicalblessings like mobile phones, notepads, etc. that keepswork life integrated with personal life and creates imbalances, stress onpersonal and professional fronts. Such imbalance has a negative effect on personal life of working women which in turn have taken form of social hazards such as increasing number of divorces, infertility due to high stress levels.Thisaffects the working women's physical, emotional and social well-being.Thus, achieving work life balance is a necessity for workingwomen to have a good quality of life. This research paper is an attempt toexplore the tough challenges faced by working women inmaintaining a balance between their personal and professionallife.

Keywords : *Personal Life, Professional Life. Quality Of Life, Stress, Work Life Balance, Working Women*
Classification-JEL : *B54, D63, E24*

1. INTRODUCTION

Changing trends in the current era of cut throat competition, employers are thinking seriously to their HRM related practices. Multiple demands between work and life balances, responsibilities have increased relevance for working women in recent years due to demographic and workplace changes. The mounting challenges like aging workforce, competitive labor market, booming popularity of IT and rising benefit costs create new opportunities for employers to achieve organizational performance & success while simultaneously creating personal imbalances ofworking women's. Such imbalance has a negative effect on personal life of working women which in turn have taken form of social hazards such as increasing number of divorces, infertility due to high stress levels. This is reflected most prominently in work-life imbalance and job stress. The way of how work-life balance can be achieved and enhanced is an important issue in the field of human resource management and has received significant attention from employers, workers & government. It is the right time now to redesign organizational work life balance & stress relieving management strategy for promoting better conducive organizational environment.

2. REVIEW OF RELATED LITERATURE

Anju Sigroha (2014), Impact of work life balance on working women: a comparative

186
Y.D.V.D. Arts & Commerce College, TIOSA.

analysis,The Business & Management Review, Volume 5,(3), 22-30 expressed that the present world might be characterized by revolutionary innovations, accelerated growth and development in every possible field but the other side of the coin relates to the extended working hours. Compounded to that are gadgets like the web enabled mobile technology which make one accessible to the work environment 24*7.As a result, the one area of life which most individual'sneglect is maintaining a balance between work and family. Work life balance is seen more as women issue due to the traditional mindset, where the woman is considered primarily responsible for the smooth running of the day to day affairs of the family irrespective of her job profile and official responsibilities that is why managing work and family responsibilities can be very difficult for working women.

G.Delina & R. Prabhakara Raya (2013), A study on Work-Life Balance in Working Women, International Journal of Commerce Business and Management (IJCBM),Vol. 2, No.5, 274-282 advocates that the role of working women has changed throughout the world due to economic conditions and social demands. This has resulted in a scenario in which working women have tremendous pressure to develop a career as robust as their male counterparts while sustaining active engagement in personal life. The ever-increasing work pressure is taking a toll on the working women leaving them with less time for themselves. The increasing responsibilities on the personal front with the technological blessings like advanced mobile phones, notepads, etc. that keeps work life integrated with personal life also creates stress on personal and professional fronts in this knowledge age. This affects the person's physical, emotional and social well-being. Thus, achieving work life balance is a necessity for working women to have a good quality of life.

Orogbu Lilian Obiageli (2015), Work life balance and employee performance in selected commercial banks in lagos state,European Journal of Research and Reflection in Management Sciences, Vol. 3, No. 4, 66-73 advocates that work life balance philosophy is associated with real benefits for an organization. This is because the social and psychological life of every employee needs to be rightly put in check for them to be an asset and not just an employee that is used to carry out day to day operations of the organization further he expressed that high employee performance lead an organization to have greater opportunities for employees than those who have low performance. Therefore it is important for employer to look for better ways in improving employee performance. This can be done by helping them prioritize their work and life activities. When this is achieved, employee is motivated to render their service efficiently and effectively. Employees are happier when they are able to balance their work life demands. Management also experience improve relationship with employees. Management support for ernployees work life balance fosters a good relationship between the work force and management which improve effective communication in the organization.

3. RATIONALE OF THE STUDY

This study is basically design for assessing the prevalence of worklife balance among working women in private sector banks in Vidarbha. The purpose is topresent and discuss specifically the problems face in the process of balancing their work and family life.Theconflicts between competing work demands, personal andfamily needs seem to be the most probable reason for thisscenario of work-life conflicts. Mounting pressure from the job and family are oftenincompatible, giving rise to imbalance. Therefore, work life balance is a core issue that mustbe investigated as the number of working women is on the riseand the problems they face because of it is without doubt quiteserious. This study is proposed to examine the effect of longworking hours, caring responsibilities or other potentialworkplace or family determinants on the work life balance ofworking women in Vidarbha.

4. STATEMENT OF RESEARCH PROBLEM

In recent years the Indianworking women has undergone immense change as a result of worldwide recession. Recent economic downturns and increased competition has put pressure on organizations to perform, and on employees to increase their productivity. The wellbeing of working women who kept their employment can be negatively affected by job insecurity.Many individuals feel under pressure to work longer hours to keep their jobs, and to meet their family expenses.

5. OBJECTIVE OF THE STUDY

- To study the work-life balance problemfaces by working women.
- To study the various factors which affects work-life balances like long hoursof work, work involvement, family responsibilities etc.
- To study the work-life balance problems of working women across their demographic characteristicssuch as age group, number of children and spouse'sprofession.
- To study the effect of work-life balance on the quality oflife of working women.

6. SCOPE OF THE STUDY

The scope of the study revolves around two prime focuses i.e. one from working women point of view and other from organization point of view.

From working women perspective – Job security, enhance control over work, reduced job stress, increases job satisfaction, better physical &professional life,enhances quality of life.

From organization Perspective – Improved productivity, increase in profit, reduce absenteeism, enhance organizational image, increases loyalty, reduce turnover, improved relations, creation of better conducive environment.

7. HYPOTHESES

- H01- There is no significant relation between work life balance & job satisfaction.
- H11- There is a significant relation between work life balance & job satisfaction.
- H02- There is no significant relation between work life balance & employee performance.
- H22- There is a significant relation between work life balance & employee performance.
- H03- There is no significant relation between work life balance & employee turnover.
- H33- There is a significant relation between work life balance & employee turnover.
- H04- There is no significant relation between work life balance &leave policy.
- H44- There is a significant relation between work life balance &leave policy.

8. RESEARCH METHODOLOGY

a) Data Source: Primary Data : Questionnaire is a main tool for collecting primary data. To make the study more practical in nature, primary data were collected through structured questionnaire and personal interviews of 200 working womenrespondents working in private sector banks in three major districts (Nagpur, Amravati, and Akola) of Vidarbha of Maharashtra state only.

b) Secondary Data : Secondary data were collected from related research works, published books, and journals, reports of banks, government records, news papers, business magazines, and websites.

c) Universe and Sample :

TABLE 1

S. No	Districts	Women Respondents	Respondents Category
01	Nagpur	100	Working women in Private Sector Banks
02	Amravati	50	
03	Akola	50	
Total		200	

d) Tools used for analysis : Statistical tools used for the study analysis area are Percentage Analysis &Chi-square test.

e) Limitations of the Study

- Sample Size has been restricted to 200 samples due to time constraints and to provide an in-depth analysis.
- The study is confined to the respondents of three major districts (Nagpur, Amravati, and Akola) of vidarbha of Maharashtra state only.
- The study relies more heavily on primary as well as on secondary data.
- The details furnished by the working women respondents are considered as true and the study results are based on this assumption.
- The result arises from the research may or may not be applicable to other parts of the state or country.
- Effect of work and life demands on job satisfaction and career developments of women can be another research area.

9. DATA ANALYSIS & DISCUSSIONS

Working women from private sector banks were observed to be in the age group of 31-40 maximum in numbers whose percentage is almost 40%, maximum among the group were married but large number of women were observed to be in the category of Divorce group which may be the great cause of concern whether this problem may be arise due to inbalance in working life condition. Most of the female employee was observed to be graduate who needs to be improved in terms of qualification.

Maximum women employee were observed to be quite experience following in the experience category of 11-20 years, where as their spouse profession is business & observed to be having only one children.

Job satisfaction is foremost important factor in maintaining work life balance of working women in private sector banks. The table above shows opinion of the bank employees with regards to their Job satisfaction. The overall responses as shown in the mean percentage response indicate that 61.50% of the respondents answer Strongly Agree, 29.14% answers Agree, 01.79% answers Undecided, while 05.21% and 02.67 % answers Disagree and Strongly Disagree respectively. The analysis

TABLE 2

Age, Marital status and Experiences of working women

Sr. No.	Age	F	%	Marital status	F	%	Education	F	%
01	18-30	64	32.00	Un married	43	21.50	Below Graduate	23	11.50
02	31-40	79	39.50	Married	133	66.50	Graduate	128	64.00
03	41-50	36	18.00	Divorce	24	12.00	Post Graduate	49	24.50
04	51-60	21	10.50						
Total		200	100		200	100		200	100

Source: Field survey.

Fig 1 : Age

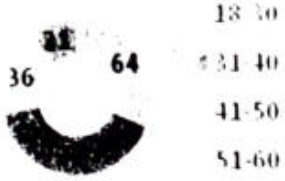

Fig 2 : Marital Status

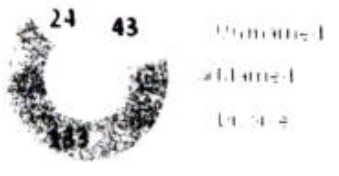

Fig 3 : Education

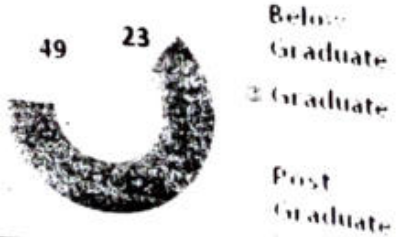

TABLE 3
Working Experience, Spouse Profession and Children

Sr. No.	Experience	F	%	Spouse Profession	F	%	Children	F	%
01	01-10 Year	44	22.00	Business	117	58.50	None	27	13.50
02	11-20 Year	73	36.50	Service	83	45.50	One	107	53.50
03	21-30 Year	56	28.00				Two	51	25.50
04	30 & above	27	13.50				Three or More	15	7.50
Total		200	100		200	100		200	100

Source: Field survey.

Fig 4 : Experience

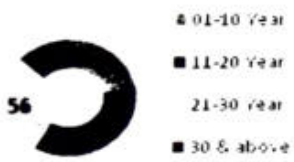

Fig 5 : Spouse Profession

Fig 6 : Children

TABLE 4
Job satisfaction

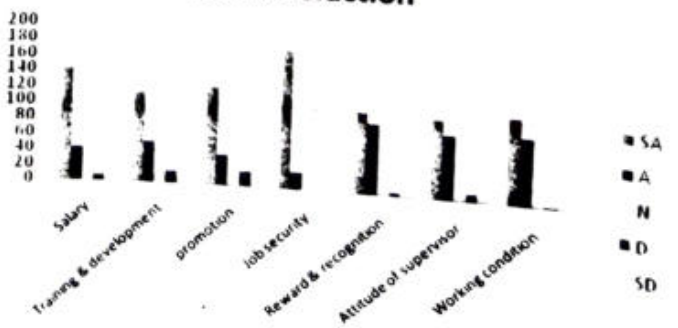
Sr. No.	Variables	SA	A	N	D	SD	R
01	Salary	143(71.50)	42(21.00)	03(01.50)	08(04.00)	04(0.20)	A
02	Training & development	114(57.00)	52(26.00)	09(04.50)	16(08.00)	09(04.50)	A
03	promotion	123(61.50)	39(19.50)	02(01.00)	19(09.50)	17(08.50)	A
04	Job security	174(87.00)	22(11.00)	01(0.50)	02(01.00)	01(0.50)	A
05	Reward & recognition	101(50.50)	88(44.00)	03(01.50)	05(02.50)	03(01.50)	A
06	Attitude of supervisor	99(49.50)	81(40.50)	04(02.00)	11(05.50)	05(02.50)	A
07	Working condition	107(53.50)	84(42.00)	03(01.50)	04(02.00)	02(01.00)	A
	Mean percentage response	61.50	29.14	01.79	05.21	02.67	A

Source: Field survey. (SA–Strongly agree, A-Agree, N-Neutral, D-Dis-agree, SD-Strongly disagree, R-Remark)

indicates that majority of the respondent opined agree for job satisfaction. This means that there is a strong relationship between job satisfaction & work life balance

The progress of every organization entirely depends on the performance of their employees. The table above shows opinion of the bank employees with regards to their performances in banks. The overall responses as shown in the mean percentage response indicate that 55.80% of the respondents answer Strongly Agree, 37.30 % answers Agree, 03.33 %

Fig 7
Job satisfaction

answers Undecided, while 10.00 % and 08.00% answers Disagree and Strongly Disagree

TABLE 5
Employee Performance

Sr. No.	Variables	SA	A	N	D	SD	R
01	Meetsworkdeadlines	132(66.00)	58(29.00)	02(01.00)	04(02.00)	04(02.00)	A
02	Proposessolutionstoproblems	81(40.50)	103(51.50)	10(05.00)	03(01.50)	03(01.50)	A
03	Appropriateactiononproblems solving	104(52.00)	77(38.50)	09(04.50)	06(03.00)	04(02.00)	A
04	Consultswithsupervisorsandco-workers	97(48.50)	92(46.00)	06(03.00)	03(01.50)	02(1.00)	A
05	Demonstrateseffectiveleadershipskills	144(72.00)	43(21.50)	06(03.00)	04(02.00)	03(01.50)	A
	Mean percentage response	58.80	37.30	03.33	10.00	8.00	A

Source: Field survey.

TABLE 6
Employee Turnover

Sr. No.	Variables	SA	A	N	D	SD	R
01	Flexibility of working hours	138(69.00)	48(24.00)	04.(2.00)	06(03.00)	04(02.00)	A
02	Workload/stress	153(75.50)	38(19.00)	01(0.50)	05(02.50)	03(01.50)	A
03	Work environment	89(44.50)	98(49.00)	02(01.00)	07(03.50)	04(02.00)	A
04	Insufficient Challenge	93(46.50)	87(43.50)	05(02.50)	09(04.50)	06(03.00)	A
	Mean percentage response	71.50	33.88	06.00	0.38	08.50	A

(Source: Field survey)

respectively. The analysis indicates that majority of the respondent opined agree for employee performance. This means that there is a strong relationship between employee performance& work life balance.

Employee turnover is the key component in maintaining smooth running of organization as well as maintaining work life balance of the employee. The table above shows opinion of the bank employees with regards to employee turnover in banks. The overall responses as shown in the mean percentage response indicate that 71.50% of the respondents answer Strongly Agree, 33.88% answers Agree, 06.00% answers Undecided, while 03.38% and 08.50 % answers Disagree and Strongly Disagree respectively. The analysis indicates that majority of the respondent opined agree for employee turnover. This means that there is a strong relationship between employee turnover& work life balance.

Fig 8
Employee performance

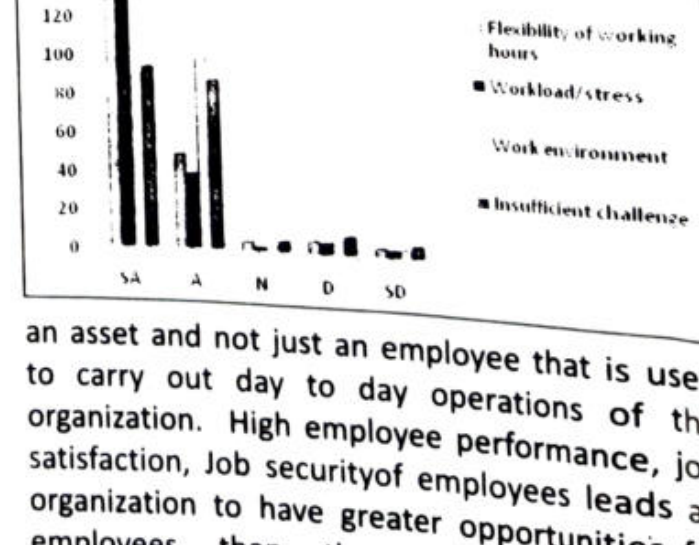
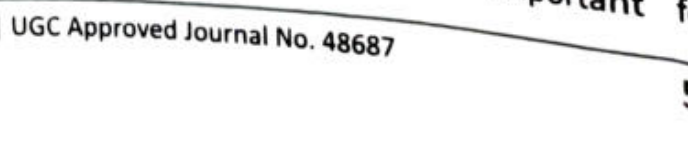

Fig 9
Employee turnover

10. CONCLUSION

This study concludes that work life balance is associated with real benefits for an organization. This is because the social and psychological life of every women employee needs to be rightly put in check for them to be an asset and not just an employee that is use to carry out day to day operations of th organization. High employee performance, jo satisfaction, Job securityof employees leads a organization to have greater opportunities f employees than those who have lo performance. Therefore it is important f

TABLE 7
Leave Policy

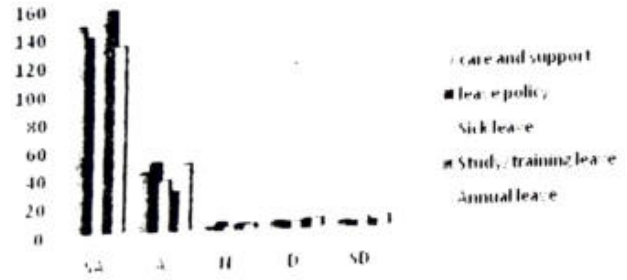
Sr. No.	Variables	SA	A	N	D	SD	R
01	care and support	147(73.50)	42(21.00)	02(01.00)	05(02.50)	04(02.00)	A
02	leave policy	139(69.50)	49(24.50)	05(02.50)	04(02.00)	03(01.50)	A
03	Sick leave	148(74.00)	37(18.50)	03(01.50)	05(02.50)	07(03.50)	A
04	Study/training leave	158(79.00)	28(14.00)	04(02.00)	06(03.00)	04(02.00)	A
05	Annual leave	133(66.50)	48(24.00)	04(02.00)	07(03.50)	08(04.00)	A
	Mean percentage response	82.40	20.40	09.00	02.70	02.60	A

Source: Field survey.

TABLE 8
Chi square test

Sr. No.	Factors	D.F.	χ^2	Sign	T.V.	Significant	A/R
01	Job satisfaction	24	27.01	<	36.415	05	A
02	Employee performance	16	13.89	<	26.206	05	A
03	Employee tumover	12	12.22	<	21.026	05	A
04	Leave policy	16	18.62	<	26.206	05	A

Fig 10
Leave policy

employer to look for better ways in improving employee performance. This can be done by helping them prioritize their work and life activities. When this is achieved, employee is motivated to render their service efficiently and effectively. Employees are happier when they are able to balance their work life demands. Management also experience improve relationship with employees. Management support for employees work life balance fosters a good relationship between the work force and management which improve effective communication in the organization.

11. SUGGESTIONS

Maternity leave it is proposed to increase the duration of leave from the 13 weeks to whichworking mothers are currently entitled to 13 months to 06 month each.

Childcare Centers at workplaces A further recommendation is to establish nurseries andchild activity centers at workplaces, which would offer timetables adapted to workers'needs, along with high-quality services and competitive prices. When they keeptheir child near to them they will feel more secure and it will help them to concentrate on jobbetter

Part time working during early stage of Child Care . An innovative arrangement inemployees' working hours is proposed allowing for the bet r organization of working time.It is recommended that male and female employees working full time should be entitled towork part time for a period of between six and 12 months in the child's first three years.

Organize picnic and summer camp For keeping employees happy, Company shouldorganize picnic and summer camp for the children .This help female to feel freer and lessguilt of not taking to their children on picnic because of their job.

Offer Flexibility Work Life Balance initiatives can assist employers and employees to beproductive and healthy in their work and community lives. Organizations can giveemployees greater flexibility in how they

work. This will offer employers the competitivebusiness edge in attracting and retaining employees.

Avoid as far possible the long hours of work for employees need tounderstand that long hours may lead to lower motivation, morale, turnover andproductivity of employees and reputation in the labor market. There has long beenrecognition that happy employees are more productive and less likely to leave.

Endorse working from home one day per week One day work from home facility should beprovided to the women, it should help them to manage their domestic chores in bettermanner.

Meditation & stress relieving programme may be organized by the employer for better concentration at work place.

12. SCOPE FOR FUTURE RESEARCH

With dual career couples widely prevalent in this modernera, there is a need for systematic research into the nature ofwork-life conflict and further insight is required into ways bywhich the work-home interface can be more effectivelymanaged. Considerably more research is needed to gainadditional insight into the meaning and consequences ofwork–family balance.

References

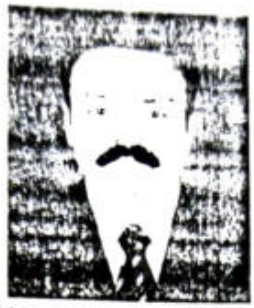
1. Anju Sigroha (2014), Impact of work life balance on working women: a comparative analysis, The Business & Management Review, Volume 5, Number 3, 22-30.
2. Azeem S.A.& Akhtar N. (2014), The influence of work life balance and job satisfaction on organizational commitment of healthcare employees, International journal of Human Resource Studies, 4(2), 18-24.
3. Dissanaya M.& HussainA. (2013), Impact of work life balance on employee's performance an empirical study on seven apparel organizations in Sri lanka, Proceedings of the third International Symposium Factors affect productivity.
4. Fapohunda T. M. (2014), An exploration of the effects of work life balance on productivity, Journal of Human Resource Management and Labour Studies, 2, (2), 71-89.
5. G.Delina & R. Prabhakara Raya (2013), A study on Work-Life Balance in Working Women, International Journal of Commerce Business and Management (IJCBM), Vol. 2, No.5, 274-282.
6. Ioan Lazar (2010), The Role of Work-Life Balance Practices in Order to Improve Organizational Performance, European Research Studies, Volume XIII, (1), 201-213.
7. Kamau J. M., Muleke V., Makaya S. O, & Wagoki J. (2013), Work life balance practices on employee performance of Ecobank Kenya, European journal business and management, 5(25), 179-185.
8. Ojo I. S, Salau O. P., & Falola H. O. (2014), work life balance practices in Nigeria a comparison of three sector journal on competitiveness, Journal of competiveness 6(2), 3-14.
9. Orogbu Lilian Obiageli (2015), Work life balance and employee performance in selected commercial banks in lagos state,European Journal of Research and Reflection in Management Sciences, Vol. 3, No. 4, 66-73.
10. Sharad R. Kulkarni & Sharwari S. Kulkarni (2012), Work life balance and stress management: two sides of a single coin, Indian Journal of Commerce & Management Studies, special issue, January 2016, 16 – 19.
11. Sussanna Shagvaliyev (2014),Impact of Flexible Working Hours on Work-Life Balance,American Journal of Industrial and Business Management, 4, 20-23.
12. Susi, S. & Jawaharrani K. (2011), Work Life Balance: The key driver of employee engagement, Asian journal of management research, Volume 2, Issue 1, 474 – 483.

ENRICHED

Journal of Advance Management Research, ISSN: 2393-9664

Vol.06 Issue-04, (April 2018), Impact Factor: 4.73

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY (CSR) OF SELECTED COMPANIES IN INDIA

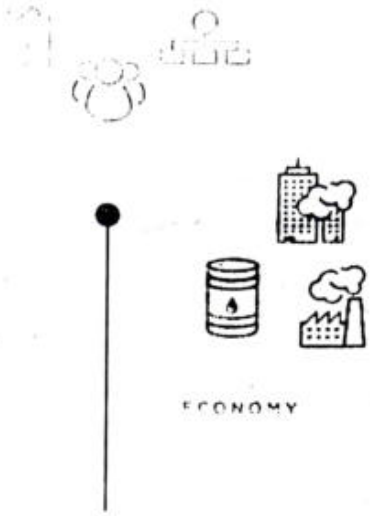

DR. SANJAY KESHAORAO KATAIT
Assistant Professor, Department of Commerce,
Shri Shivaji Arts and Commerce College, Morshi Road,
Amravati.444603. (M.S.), India

ABSTRACT

Corporate social responsibility (CSR) is not a new concept, but over the past decade its focus has been shifted from labor issues to environmental actions. CSR has become a fundamental business practice and has gained much attention from the management of large national & international companies. It facilitates the alignment of business operations with social values. More and more companies desire to go "green" and are building to leadership in energy and environmental design for producing corporate social reports to make public their environmental performance in accordance with the Global Reporting Initiative. Numerous factors are driving this trend such as cost-cutting efficiency, the emergence of green consumers, and business leaders who take pro-active steps to avert political conflict rather than reacting to public pressure after the fact. Thus, achieving corporate social responsibility is a necessity for over all sustainable development & good quality of life. This research paper is an attempt to explore Corporate Social Responsibility Initiatives of selected Companies of India with Focus on Health, Education and Environment for the betterment of society.

KEYWORDS: CSR, Environment, Quality of life, Sustainable development.

INTRODUCTION

Every business firm has to work under some social environment which is known as a society & as a good social corporate entrepreneur one has to be responsible where their firm is operating. Corporate social responsibility means helping the society by means of preserving the environment, minimizing the wastage of natural resources, helping the needful, conducting educational camps, good education running schools/ NGO's, recycling of products, & promoting awareness in respect to health, education and environment. For Indian businesses CSR can be a source of opportunity, innovation, and competitive advantage while at the same time providing with the opportunity to actively contribute to the sustainable development. Organizations in India have been quite sensible in taking up CSR initiatives and integrating them in their business processes. It has become progressively projected in the Indian corporate setting because organizations have recognized that besides growing their businesses, it is also important to shape responsible and supportable relationships with the community at large.

REVIEW OF LITERATURE

Ahmad S. (2015) Green human resource management: Policies and practices, Cogent Business & Management, 2, Article No: 1030817 expressed that the implementation of effective HR practices with the strategic systems must concur with the business strategies and the company's culture. The management and technical skills of employees are required to implement corporate green management systems that are effective. There are different initiatives and innovative tools by companies of environmental management that affect the firm's sustainability and competitive advantage promotion.

Carroll A. B. (1979) "Three-dimensional conceptual model of corporate performance", Academy of Management Review, Vol. 4 No. 4, pp. 497-505 suggested that Corporate Social Responsibility (CSR) is a concept whereby companies integrate social, environmental and health concerns in their business strategy (policy) and operations and in their interactions with stakeholders on a voluntary basis. The

social responsibility of business encompasses the economic, legal, ethical, and discretionary expectations that society has of organizations at a given point in time.

Kotler Philip and Nancy Lee (2005) Corporate Social Responsibility: Doing the most good for your business New Jersey: John Wiley & Sons describes "Corporate social responsibility is a commitment to improve community well-being through discretionary, business practices and contribution of corporate resources. Corporate social initiatives are major activities undertaken by a corporation to support social causes and to fulfill commitments to corporate social responsibility." Corporate social initiatives are major activities undertaken by a corporation to support social causes and to fulfill commitments to corporate social responsibility

Liu T. & Xie P. (2013) Research on dynamic implementation of green human resources management, Informatics and management science (Vol. VI, pp. 83–91) London: Springer expressed that green environmental frameworks are only achieved by efficient practices such as strict strategies of recruitment, pay and reward systems, training, and environmental programs that enhance new competencies and skills for enhancing a green environment. The word green has its relevancy depicting the description of nature from the general meaning of a leafy plant to a deeper meaning of an environmentalist and preservationist or an eco-activist. The important thing to note is that green relates to the natural meaning. In human resource and the management of people, there are four derived meanings of green.

Renwick D. W., Redman T. & Maguire S. (2013) Green human resource management: A review and research agenda International Journal of Management Reviews, 15(1), 1–14 advocates that Green refers to natural environment preservation by protecting it from negative change, loss and harm. The second meaning is the conservation of the natural environment through minimal usage, and safeguarding it for the future generation. The third meaning of green in relation to human management is the minimization or avoidance of environmental pollution. The contamination of atmosphere, air, and water is avoided and also the release of waste, poisonous, and unpleasant substances.

RELEVANCE OF CSR

It has also been found that to a growing degree companies that pay genuine attention to the principles of socially responsible behavior are also favored by the public and preferred for their goods and services. This has given rise to the concept of CSR. The concept of corporate social responsibility is now firmly rooted on the global business agenda. Some of the positive outcomes that can arise when businesses adopt a policy of social responsibility include:

COMPANY BENEFITS

- Enhanced brand image and reputation
- Increased sales and customer loyalty
- Greater productivity and quality
- More ability to attract and retain employees
- Reduced regulatory oversight
- Access to capital
- Workforce diversity

BENEFITS TO THE COMMUNITY

- Charitable contributions
- Employee volunteer programs
- Corporate involvement in community education, employment and homelessness programs
- Product safety and quality

ENVIRONMENTAL BENEFITS

- Greater material recyclability
- Better product durability and functionality
- Greater use of renewable resources
- Integration of environmental management tools into business plans, including life-cycle assessment and costing, environmental management standards, and eco-labeling.

OBJECTIVES

1. To develop an understanding of concept of CSR
2. To analyze the development of CSR in India and its changing trends
3. To study the challenges faced by CSR in India
4. To provide suggestions for accelerating CSR initiatives

RESEARCH METHODOLOGY

DATA SOURCE: PRIMARY DATA

Questionnaire is a main tool for collecting primary data. To make the study more practical in nature, primary data were collected through structured questionnaire and personal interviews of some selected industries of Amravati of Maharashtra state only.

SECONDARY DATA

Secondary data were collected from related research works, published books, and journals, reports of banks, government records, newspapers, business magazines, and websites.

SAMPLING UNITS

Top 50 Private Companies in Amravati district is selected for sampling purposes.

SCOPE OF THE STUDY

The scope of the study revolves around two prime focuses i.e. one from organization point of view & other from societal view point.

From organization Perspective – Improved productivity, increase in profit, enhance organizational image, increases loyalty, improved relations, and creation of better conducive environment.

From societal view point – better physical & professional life, enhances quality of life.

TOOLS USED FOR ANALYSIS

Statistical tools used for the study analysis area are Percentage Analysis & ranking method.

LIMITATIONS OF THE STUDY

- Sample Size has been restricted to 50 industries as samples due to time constraints and to provide an in-depth analysis.
- The study is confined to the respondents of Amravati districts of vidarbha of Maharashtra state only.
- The study relies more heavily on primary as well as on secondary data.
- The details furnished by the industries are considered as true and the study results are based on this assumption.
- The result arises from the research may or may not be applicable to other parts of the state or country.

DATA ANALYSIS & DISCUSSION

Table No. 1 CSR initiatives

Sr. No.	Variables	SD	D	N	A	SA	Total	Mean
01	Health	04 (08.00)	05 (10.00)	03 (06.00)	14 (28.00)	24 (48.00)	50 (100)	
02	Environment	04 (08.00)	06 (12.00)	02 (04.00)	11 (22.00)	27 (54.00)	50 (100)	
03	Education	02 (04.00)	03 (06.00)	01 (02.00)	13 (26.00)	31 (62.00)	50 (100)	
04	Child care/development	03 (06.00)	05 (10.00)	01 (02.00)	15 (30.00)	26 (52.00)	50 (100)	10
05	Charity events	04 (08.00)	03 (06.00)	02 (04.00)	11 (22.00)	30 (60.00)	50 (100)	
06	Rehabilitation & Resettlement	02 (04.00)	04 (08.00)	02 (04.00)	14 (28.00)	28 (56.00)	50 (100)	
07	Slum improvement	02 (04.00)	05 (10.00)	02 (04.00)	16 (32.00)	25 (50.00)	50 (100)	
08	Women empowerment	02 (04.00)	03 (06.00)	01 (02.00)	15 (30.00)	29 (58.00)	50 (100)	

(Source: Field survey)

The above table indicates CSR initiatives taken by the companies in respect to different variables. In this entrepreneurs opted their opinion for different variables from strongly agree to strongly disagree. In these variables it was highly noticed that education, health & environment were the prime focus of areas.

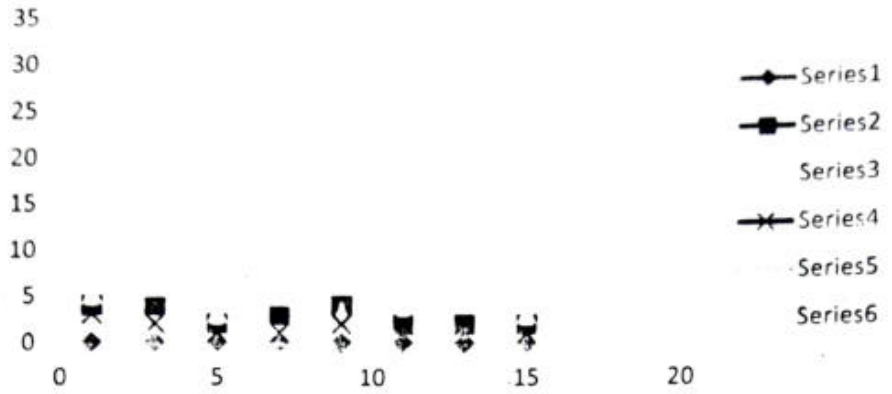

Table No. 2. Implementation of CSR

Sr. No.	Variables	SD	D	N	A	SA	Total	Mean
01	By giving financial support to community based organizations	02 (04.00)	03 (06.00)	01 (02.00)	15 (30.00)	29 (58.00)	50 (100)	10
02	By giving financial support directly to community	02 (04.00)	03 (06.00)	01 (02.00)	13 (26.00)	31 (62.00)	50 (100)	
03	Funding to government	01 (02.00)	03 (06.00)	02 (04.00)	11 (22.00)	33 (66.00)	50 (100)	
04	Through voluntary organizations	02 (04.00)	05 (10.00)	02 (04.00)	16 (32.00)	25 (50.00)	50 (100)	
05	Through our own CSR project management	01 (02.00)	02 (04.00)	01 (02.00)	12 (24.00)	34 (68.00)	50 (100)	
06	By organizing charity events every year	02 (04.00)	04 (08.00)	02 (04.00)	14 (28.00)	28 (56.00)	50 (100)	

(Source: Field survey)

The above table indicates implementation of CSR by the companies in respect to different variables. In this entrepreneurs opted their opinion for different variables from strongly agree to strongly disagree. In these variables it was highly noticed that community funding, funding to government were the prime focus of areas.

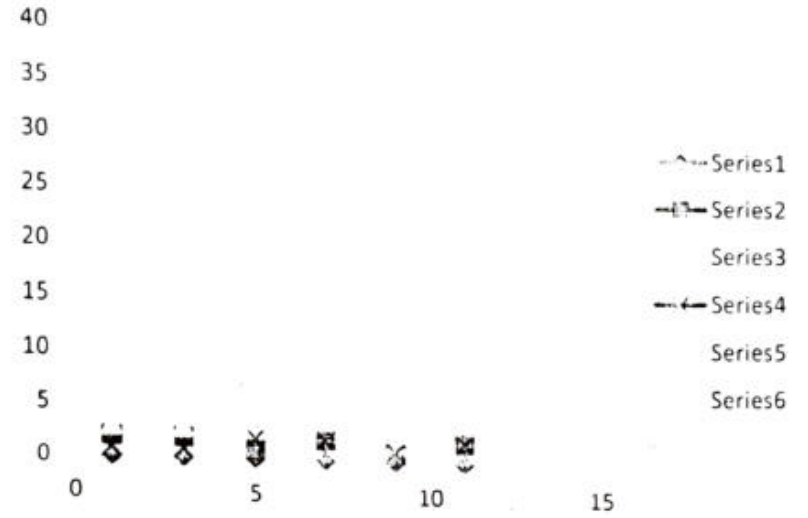

Table No. 3. Importance of CSR

Sr. No.	Variables	SD	D	N	A	SA	Total	Mean
1	Demand from the community	01 (02.00)	03 (06.00)	02 (04.00)	11 (22.00)	33 (66.00)	50 (100)	10
2	Current relevance of the issue	02 (04.00)	03 (06.00)	01 (02.00)	15 (30.00)	29 (58.00)	50 (100)	
3	As per the organization mandate	02 (04.00)	05 (10.00)	02 (04.00)	16 (32.00)	25 (50.00)	50 (100)	

(Source: Field survey)

The above table indicates importance of CSR by the companies in respect to different variables. In this entrepreneurs opted their opinion for different variables from strongly agree to strongly disagree. In these variables it was highly noticed that current CSR issues, demand from community were the prime focus of areas.

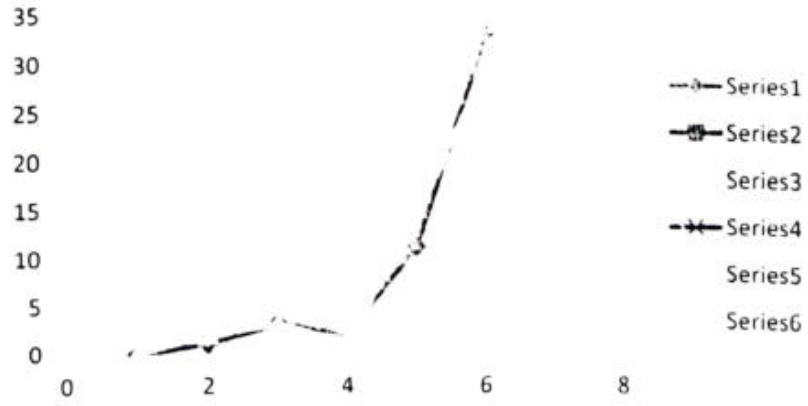
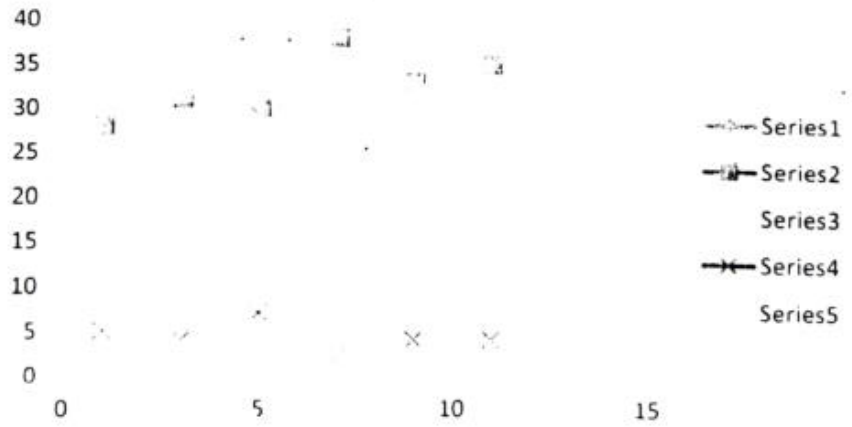

Table No. 4. Drivers of CSR

Sr. No	Variables	Preference				Total
		I	II	III	IV	
01	Increase in profits	28 (56.00)	15 (30.00)	05 (10.00)	02 (04.00)	50 (100)
02	Image Building	31 (62.00)	14 (28.00)	04 (08.00)	01 (02.00)	50 (100)
03	Vision and philosophy of the Company/Organization	30 (60.00)	12 (24.00)	07 (14.00)	01 (02.00)	50 (100)
04	Legal Compliance	38 (76.00)	09 (18.00)	02 (04.00)	01 (02.00)	50 (100)
05	Increasing Awareness	33 (66.00)	11 (22.00)	04 (08.00)	02 (04.00)	50 (100)
06	Community Pressure	35 (70.00)	08 (16.00)	04 (08.00)	03 (06.00)	50 (100)

(Source: Field survey)

The above table indicates important driver of CSR by the companies in respect to different variables. In this entrepreneurs opted their opinion with the help of ranking of different variables from first preference to last preference. In these variables it was highly noticed that legal compliance by the government is the important drivers of CSR, followed by community pressure and so on were the prime focus of areas.

APPLICATION OF HENRY GARRAT RANKING METHOD

n X (1 – 0.5) / n. f.

Sr. No	Preferences				Total	I	II	III	IV	Total Garrat score	Average Garrat score	Rank
	I	II	III	IV								
1	28	15	05	02	50	2156	1035	320	116	3627	72.54	VI
2	31	14	04	01	50	2387	966	256	58	3667	73.34	IV
3	30	12	07	01	50	2310	828	448	58	3644	72.88	V
4	38	09	02	01	50	2926	621	128	58	3733	74.66	I
5	33	11	04	02	50	2541	759	256	116	3672	73.44	III
6	35	08	04	03	50	2695	552	256	174	3677	73.54	II
	77	69	64	58	Garrat Table Value							

CHALLENGES

Lack of community participation

There is a lack of interest of the local community in participating and contributing to CSR activities of companies. This is largely attributable to the fact that there exists little or no knowledge about CSR within the local communities as no serious efforts have been made to spread awareness about CSR and instill confidence in the local communities about such initiatives.

Need to build local capacities

There is a need for capacity building of the local non-governmental organizations as there is serious dearth of trained and efficient organizations that can effectively contribute to the ongoing CSR activities initiated by companies. This seriously compromises scaling up of CSR initiatives and subsequently limits the scope of such activities.

Lack of transparency

Lack of transparency is one of the key issues in corporate social responsibility. There is an expression by the companies that there exists lack of transparency on the part of the local implementing agencies as they do not make adequate efforts to disclose information on their programmes, audit issues, impact assessment and utilization of funds. This reported lack of transparency negatively impacts the process of trust building between companies and local communities, which is key to the success of any CSR initiative at the local level.

Non availability of NGOs

It is also reported that there is non-availability of well-organized nongovernmental organizations in remote and rural areas that can assess and identify real needs of the community and work along with companies to ensure successful implementation of CSR activities. This also builds the case for investing in local communities by way of building their capacities to undertake development projects at local levels.

Visibility factor

The role of media in highlighting good cases of successful CSR initiatives is welcomed as it spreads good stories and sensitizes the local population about various ongoing CSR initiatives of companies. This apparent influence of gaining visibility and branding exercise often leads many non-governmental organizations to involve themselves in event-based programmers; in the process, they often miss out on meaningful grassroots interventions.

SUGGESTIONS

- It is found that there is a need for creation of awareness about CSR amongst the general public to make CSR initiatives more effective.
- It is recommended that appropriate steps be undertaken to address the issue of building effective bridges amongst all important stakeholders for the successful implementation of CSR initiatives. As a result, a long term and sustainable perspective on CSR activities should be built into the existing and future strategies of all stakeholders involved in CSR initiatives.
- The role of SME and their contribution to CSR in India has to be emphasized upon to increase their contribution to CSR initiatives. When compared to large corporations, SME play a limited role in CSR.SME have to be encouraged to positively contribute and reap the benefits of created by CSR
- Allocating finance for treating CSR as an investment from which returns are expected
- Monitoring CSR activities and liaising closely with implementation partners such as NGOs to ensure that initiatives really deliver the desired outcomes.
- A long term perspective by organizations, which encompasses their commitment to both internal and external stakeholders, will be critical to the success of CSR and the ability of companies to deliver on the goals of their CSR strategy.

CONCLUSION

CSR is really about ensuring that the company can grow on a sustainable basis, while ensuring fairness to all stakeholders, CSR has come a long way in India. It has successfully interwoven business with social inclusion and environment sustainability. From responsive activities to sustainable initiatives, corporate have clearly exhibited their ability to make a significant difference in the society and improve the overall quality of life. In the current social situation in India, it is difficult for one single entity to bring about change, as the scale is enormous. Corporate have the expertise, strategic thinking, manpower and money to facilitate extensive social change. Effective partnerships between corporate, NGOs and the government will place India's social development on a faster track.

REFERENCES

- Ahmad S. (2015) Green human resource management: Policies and practices, Cogent Business & Management, 2, Article No: 1030817
- Carroll A. B. (1979) "Three-dimensional conceptual model of corporate performance", Academy of Management Review, Vol. 4 No. 4, pp. 497-505
- C.R. Kothari, Business Research Methodology, New Age International Publishers, New Del-hi, 2012
- Chitra Krishnan, CSR- A case study on Ambalamugal Medical Aid Society Initiative by BPCL - Kochi Refinery, Prabandhan: Indian Journal of Management Vol. 5, Number:3, March 2012.
- Dr. J.H. Vyas Resma Shrivatsava, Employee Perception of CSR and Job Satisfaction in Large Scale Units, Prabandhan: Indian Journal of Management Vol. 4, Number:12, December 2011.
- Dr. Raj Kumar, Nishkam Karma: The path for Corporate Social Responsibility, Prabandhan: Indian Journal of Management Vol. 5, Number:2, February 2012.
- Kotler Philip and Nancy Lee (2005) Corporate Social Responsibility: Doing the most good for your business New Jersey: John Wiley & Sons
- Liu T. & Xie P. (2013) Research on dynamic implementation of green human resources management. Informatics and management science (Vol. VI, pp. 83–91) London: Springer
- Renwick D. W., Redman T. & Maguire S. (2013) Green human resource management: A review and research agenda International Journal of Management Reviews, 15(1), 1–14

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII | Issue - I | January - March - 2018

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 5.2
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Sr. No.	Author Name	Title	Page No.
6	**Asst. Prof. R. G. Kumawat**	Information Technology Contributes to Providing Modern Technology for Indian Agriculture	23-28
7	**Prof. Dr. Sharbatbano Shaikh**	Benzaldehyde Reduction under Hydrogen Flow over Mesoporous Silica-Nickel	29-37
8	**Hemlatta Parmar**	Colourable Legislation Face or deface of Indian Constitution	38-40
9	**Dr. Kishor Phule**	An Analytical Study of Investment Pattern of Working Women	41-45

'अजिंठा' या त्रैमासिकात प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत.

तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वत: लेखकावर राहील. हे नियतकालिक मालक मुद्रक प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर ॲण्ड प्रिंटर्स जयसिंगपूरा विद्यापीठ गेट औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

9

An Analytical Study of Investment Pattern of Working Women

Dr. Kishor Phule
Assistant Professor, Shri Shivaji College, Amravati.

Abstract

Investment is an activity confined to specific financial aims of investors. It is the path through which smart money is transferred from the surplus area to the deficit. Investment culture is an essential key for capital structuring and the speedier development of an economy among the populace of a nation. Households are the biggest contributors to India's saving rate. Women play an important role in influencing aggregate savings and investment. There is a need to understand the saving and investment pattern of women, so as to frame policies and develop financial products exclusively for women. This study investigates the investment pattern of the working women with respect to different investment avenues and their awareness about it.

Keywords : Investment, Culture, household investors, Period of investment, working women etc.

Introduction

"To invest successfully over a lifetime one does not require a stratospheric IQ, unusual business insights or seaside information. What's needed is a sound intellectual framework for making a decision an dthe ability to keep emotions from corroding that framework."

- Warren Buffet

Economic growth of a nation is driven by savings and its transformation into investment. In the last three decades, Indian economy has emerged as one of the fastest growing economics of the world. Households are the biggest contributors to India's saving rate, their savings equal 23 percent of India's GDP. Though the percentage of savings by household sector in financial assets is increasing day by day, only half of the household savings in India are invested in financial instruments. Women are good savers but they are unable to convert all their savings into investment.

What is investment? An investment is an asset or item that is purchased with a hope that it will generate income or will appreciate in the future. In an economic sense, an investment is the purchase of goods that are not consumed today but are used in the future to create wealth. In

finance an investment is a monetary asset purchased with the idea that the asset will provide income in the future or will be sold at a higher price for a profit. In short investment is the sacrifice of certain present value for the uncertain future reward. Investment is a component of Aggregate Demand (AD). Effective investment also increases the productive capacity of the economy. So investment is important for improving productivity and increasing the competitiveness of an economy. Investment activities undertaken by people are considered as essential prerequisite for capital formation and faster growth of an economy. Investment can be classified into two parts.

1) Traditional Investment 2) Modern Investment.

Traditional Investment includes investment in gold, real estate, bank deposits and postal instruments such as Indira Vikas Patra, National Saving Certificate, Kisan Vikas Patra etc. Modern investment includes investment in shares, debentures, stocks, mutual funds, life insurance, intellectual property units commodity market etc.

Women's contribution in India's economy has been astonishing and they are growing from strength to strength in every sphere of life. The women workforce has been playing a very significant role in the expansion and growth of the Indian economy and is now a force to reckon with. Over the years their contribution has been increasing. The roles of women in India have been changing and they are now emerging from the past tradition into a new era of freedom and rights. The basic objective of this paper is to examine the changing role of women due to globalization in Indian society and study their investment behavior. The paper focuses on some of the ways in which directly or indirectly globalization impacts everyday lives of women and their investment pattern.

Women have a by default tendency of saving. Savings and investments are necessary for the purpose of capital formation which is considered as a crucial element in promoting economic development of a developing country like India. In India, during recent period household saving accounts for about 81.9% of the total saving in the country. In India women constitute 48% of the total population; still their contribution to productive employment remained very low in the past. Recently the increasing number of educated women prefer to take advantage of the employment facilities available to them especially in the field of education, insurance, manufacturing industries, medical, IT service, industries, finance etc. The percentage of earning women has been steadily increasing, who by nature are effective savers than their male counterparts. Most of the women in India work and contribute to the economy in one form or

another. Much of their work is not documented or accounted for in official statistics. Women plough fields & harvest crops. They weave and make handicrafts in household industries. They sell food and gather wood. Over 90 percent of working women are involved in the informal sector such as domestic servants, traders and field labours. In the last two decades there is rapid increase in the number of working women. Savings of the women is generally invested in gold as a safe and secure investment. Now a days a large number of educated women prefer to invest in other avenues of investment on an increasing scale.

It is observed that women have enough knowledge and skills for their future investment. Though today's women is much capable of taking her decisions but while making investments women prefer to consult their husband, while taking investment decisions. They also give preference to relatives and the expert opinion. Most commonly it is seen that the preferred pattern of investment by the women are for gold / precious metals as they feel it to be more reliable, easy liquidity and also the increase in standard of living. It is also observed that women find it more reliable and preferable to buy an insurance / health policy followed by bank fixed deposits. Few of them also opt for mutual funds shares, real estates, provident funds and B.C. The following table shows the investment pattern of women in Amravati region.

Table

Pattern of Investment in last 5 years of Amravati region.

Preferred Investment	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	Total
Real Estate	07%	11%	0.5%	13%	0.8%	44%
Shares	06%	09%	08%	14%	11%	48%
Gold/ Precious metals	23%	19%	15%	26%	29%	112%
Mutual funds	18%	07%	08%	07%	09%	49%
Post office	03%	04%	05%	06%	03%	21%
Bank fixed deposits	21%	18%	18%	05%	18%	80%
Insurance polices	15%	17%	28%	22%	13%	95%
Provident funds	03%	07%	08%	03%	05%	26%

BC	04%	08%	05%	04%	04%	25%
Total	100%	100%	100%	100%	100%	500%

In the table above, an analysis have been done for the period of five years from 2011-15. It is clearly seen that the preferred pattern of investment by the women are for gold/ precious metals as they feel it to be more reliable, easy liquidity and also it improves the standard of living. It is observed that women also find it reliable to buy an insurance/ health policy followed by bank fixed deposits. Few of them opt for mutual funds,, shares real estates, provident funds and B.C.

Observation and Findings

1) Now a days women are well educated and smart enough to take decisions for their future perspectives, hence they are well aware of all kinds of avenues available to them.
2) Women are risk averse, they believe in playing safe. So they prefer to Gold/ precious metals. (Not only jewellery but also in the form of bars and coins). They also prefer to invest in insurance/ health policies for future uncertainties followed by bank deposits, mutual funds, B.C., provident funds, postal schemes, shares and real estates.
3) While considering the economical factors of investment decisions, reliability plays a vital role whereas there is tie between the profitability and liquidity factors followed by long term and short term returns.
4) Investment pattern for the period of 5 years have been studied with the help of a table. It is found that women have an in built tendency of saving at frequent intervals. Their yearly pattern shows that women invest in various options but they prefer gold more as it is bought on various occasions such as Dhanteras, Akshay Trutiya, Guru Pushya Amrit, Dusshera etc. women are also much conscious about their health. So they prefer to invest in insurance policies for future uncertainties. They also prefer bank fixed deposits followed by shares, real estates, provident fund and BC. Thus it may be concluded that, as the literacy among women increases, their employment, entrepreneurship may increase. If suitable work environment is provided and flexible working hours are provided for achieving proper balance between work and home responsibilities and proper information about investment opportunities is provided then they can significantly contribute to the investment in productive channels.

References

- Asit e. Mehta, Ltd. Hassan, 'A study on investment behaviour of women.'
- B Usha and Geeta KT : Work – Family Challenges : A case study of women Employed in Irregular Hours of Week" PRERANA, Vol 2, Issue 1, March 2010.
- Dr. A.R. Ranagaraj, N. Priyanandini, R. Venkatesan (July 2014) ISSN -2250 1991 "A study on perception of women Investors Towards Investments."
- Dr. Ajay and Dr. Singh (1979) "A study of certain aspects of Household savings Behaviour in New Delhi."
- Lewellen Wilber. Get, al. (1977) "Pattern of Investment strategy and behaviours among Individual Investors".
- Mankidy A : "Women Employees : A new Dimension to Human Resource Management in Banks" Indian Banks Association, special issue, 2000.
- Ray : Women are better at Managing Investment" weekly blog Review – End of Rally Edition/ Financial Highway.

International Journal ... Studies
...tual minds

International Journal of Commerce and Management Studies

ISSN: 2456-3684
September 2018, Volume 3, Issue 3

IJCAMS PUBLICATION

Discovering the intellectual Minds

IJCAMS PUBLICATION 2016
www.ijcams.com

Table of Content

Paper Title	Authors	Page No.
1. Framework For Monitoring the present traffic in the college network and Introduction of SDN for optimum utilization of resources	1. Prof. D. S. Wankhede 2. Mr S. P. Wankhede	7- 11
2. Study of Market Potential of Packaged Milk Industry in India	1.Rishabh Gupta	12-17
3. IMPACT OF GLOBALIZATION AND INFORMATION TECHNOLOGY ON TEACHING OF ENGLISH	Dr. Neha Jain	17-27
4. Small Scale Industries and their contribution in Socio –Economic Growth of India :- An Empirical Study	1. Dr. Kishor R. Phule	28-34
5. Need and Use of Pesticides in Agro Food Production Industry by Farming Community in Nagpur District (2000-2006)	1. Dr.Atul B. Tekade	35-42

International Journal Of Commerce And Management Studies (IJCAMS)
Vol.3, No.3, Sept 2018
www.ijcams.com

"Small Scale Industries and Their Contribution in Socio –Economic Growth of India :- An Empirical Study"

Dr. Kishor R. Phule
Assistant Professor,
Department of Commerce
Shri Shivaji Arts and Commerce College,
Amravati .

Abstract

The role of small-scale industries has always been supported in a country like India with various opinions such as employment, equality, latent resource, trickling effect, insurance against social tension, distributive effect, creation of social eco-system and decentralization etc. The other arguments in favor of this are making provision for self-employment and capital formation. Study of SSIs has received many responses from various economists. The performance of the small-scale sector has a direct impact on the growth of the overall economy in terms of number of units, production, employment and exports. It may help to understand its role in the economic development of the country.

Key Words: SSIs, Employment, GDP

Introduction

Small scale industries (SSI) refer to those small entrepreneurs who are engaged in production, manufacturing or service at a micro scale. Small scale industries play a focal role in the economic and social

Development of India in the post-independence era. Small scale industries constitute the backbone of a developing

economy with its effective, efficient, flexible and innovative entrepreneurial spirit. Round the world SSI units have been accepted originator of economic growth and for promoting equitable development. The contribution of SSIs to the Indian economy in terms of employment generation, reducing regional imbalances, promoting inter-sartorial linkages, magnifying exports and fostering equitable economic growth potential has been quite marvelous. This sector through more than 6000 products ranging from traditional to high-tech, consisting over 36 million units widely dispersed across the country provides employment to over 80 million persons, contributes about 8% to country's GDP beside accounting for 45% of manufactured output and 40% to the export from the country. The

SSI sector has the prospective to spread industrial growth round the country and can be a considerable associate in the progress of comprehensive growth. The target of proposed National Manufacturing Policy of enhancing the share of manufacturing sector in GDP to 25% and to create 100 million jobs by end of 2022, as well as to take India from its present 2 trillion dollar economy to 20 trillion dollar economy can be achieved with the help of SSI units. The paper attempts to discuss the role of small scale industries in developing the economy and explore the various problems faced by it.

Aims and Objectives

1. The aim of the proposed research is to study the role and contribution of small scale industries towards the development of Indian economy, with focus on the question as whether their potential undermined or exaggerated. The research will have task of accomplishing following objectives:

2. To conduct a literature review on the role and contribution of small scale industries towards the development of economy in relation to employment generation and export growth

3. To conduct field study to study the role and contribution of small scale industries towards the development of Indian economy in relation to employment generation and export growth.

Research Question

1. What is the role and contribution of small scale industries towards the development of Indian economy in relation to employment generation?

2. What is the role and contribution of small scale industries towards the development of Indian economy in relation to GDP?

Reviews of Literature

Thilaka[18] in her study "A Study of Financing of Select Small-Scale Industries by Commercial Banks in Tamil Nadu", stated that one of the important problems of the small-scale industries was bank finance. Restriction on term on loan facilities small-scale industries acted as a stumbling block in the promotion of SSIs units. She stated that commercial banks provided only 75 per cent of the financial needs of the small-scale industrial units. Further the borrowers complained that they had to visit the bank more than ten times for getting their loans.

Khan[6] in his article entitled "Financing of

Small-Scale Industries in Maharashtra", found that there was an urgent need to review the labour provisions for small units and bring about simplicity and transparency. The issues of labour laws assumed significance for the small industry. The multiplicity of labour Act and legislation enacted and administered by the State Government had neither proved useful to the workers nor to the industry. He suggested that the Central Government should come out with a single comprehensive labour act for the small sector as a model and the State Government may be asked to implement the same in the place of the existing labour legislation.

Muraliselvam9 in his article "Small-Scale Industries for large employment", mentioned that SSIs sector in India creates the largest employment opportunities for the Indian populace, next only to agriculture and noted that the problems of small-scale industries are problems of finance, lack of adequate raw material, scarcity of power and irregular availability of power poor marketing facilities, problem of technical know-how, poor transport facilities, competition from large scale industries, lack of machinery and equipment

Year	MSME GVA	Growth (%)	Total GVA	Share of MSME in GVA (%)	Total GDP	Share in MSME in GDP (%)
2011-12	2583263	-	8106946	31.06	8736329	28.39
2012-13	2977623	15.27	9202692	32.36	9944013	29.94
2013-14	3343009	12.27	10363153	32.26	11233522	29.76
2014-15	3658196	09.43	11481794	31.86	12445128	29.39
2015-16	3936788	07.62	12458642	31.60	13682035	28.77

Analysis and Findings

Contribution of MSMEs in country's Economy at current price

(*GVA = Gross Value Added) **Figures in Crores**

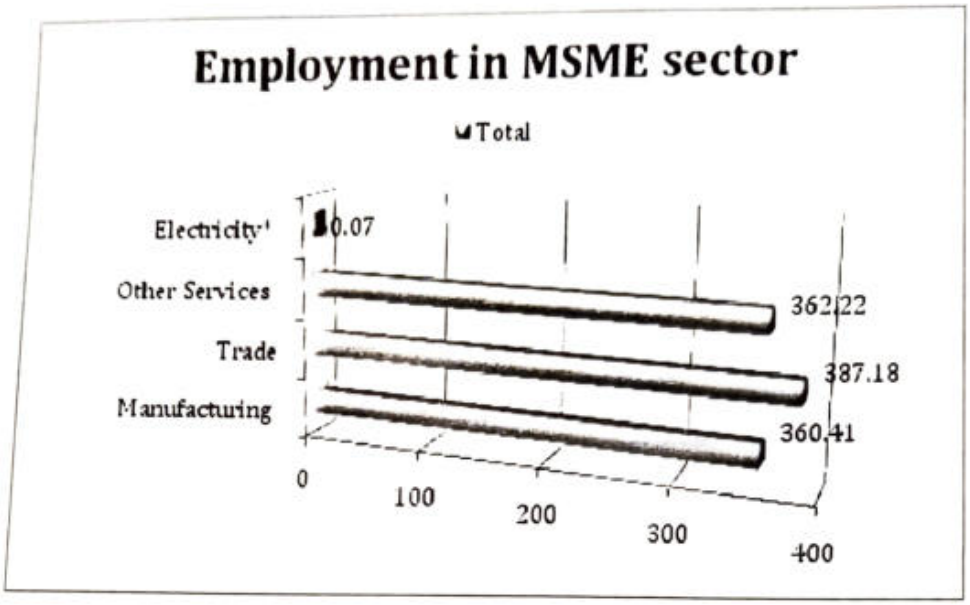
(Source: Annual Report 2017-18, Ministry of Micro,Small and Medium Enterprises Government of India)

SSI Contribution in Employment Generation: As per the national sample survey (NSS) 73rd round conducted during the period 2015-16, MSME sector had been creating 11.10 crore jobs in the rural and the urban areas across the country .

Broad Activity Category	Rural	Urban	Total	Share (%)
Manufacturing	186.56	173.86	360.41	32
Trade	160.64	226.54	387.18	35
Other Services	150.53	211.69	362.22	33
Electricity*	0.06	0.02	0.07	00
Total	**497.78**	**612.10**	**1109.89**	**100**

***Non –Captive Electricity generation and Transmission** **Figures in Lakh**

(Source:- Annual Report 2017-18 , Ministory of Micro , Small and Medium Enterprises Government of India)

Here it is observed that most of the population of India is directly or indirectly associated with agriculture or their allied sector and Small scale Industry provide huge support for busting the employment generation to rural as well as urban sector. Due to small Scale

Industry Approximately 45 million rural women across India are mobilized and start up with their new venture and with this positive gesture Small Sale Industries have empowered them with skills, access to finance, markets, and business development services.

Small Scale Industries serves as a catalyst of economic development of the country. It is one of the largest sections for capital accumulation. In fact economic growth is the result of the efforts taken by the entrepreneurs. Similarly entrepreneurs can dictate the economic growth by their actions and decisions. Now many have begun to realize that for achieving the goal of economic development, it is necessary to promote SSI both qualitatively and quantitatively in the country.

Conclusion :-

1. SSI uses labour intensive techniques. Hence, it provides employment opportunities to a large number of people. Thus, it reduces the unemployment problem to a great extent. Also SSI provides employment to artisans, technically qualified persons and professionals. It also provides employment opportunities to people engaged in traditional arts in India. SSI accounts for employment of people in rural sector and unorganized sector.

2. SSI does not require sophisticated machinery. Hence, it is not necessary to import the machines from abroad. On the other hand, there is a great demand for goods produced by

small scale sector. Thus it reduces the pressure on the country's balance of payments. SSI earns valuable foreign exchange through exports from India.

3. It helps to develop a class of entrepreneurs in the society. It helps the job seekers to turn out as job givers. It promotes self-employment and spirit of self-reliance in the society, Development of small scale industries helps to increase the per capita income of India in various ways. It facilitates development of backward areas and weaker sections of the society.

References

1. Agarwal AK (1988) North Eastern Economy-Problems and Prospects. Mittal Publications, Delhi.

2. Annual Report 2017-18 , Ministory of Micro , Small and Medium Enterprises Government of India

3. Arora RC(1978) Industry and Rural Development. S. Chand &Company Ltd, New Delhi.

4. Karthihaselvi V, Neelamegam R, Magesan AA(2010) Significance of Small-ScaleIndustries. Southern Economist29-31

5. Keynes JM (1936) The General Theory of Employment, Interest and Money. Har court Brace&Co, New York.

6. Khan AU (2001) Financing of Small-Scale Industries in Maharashtra. Southern Economist 40: 27

7. Lianzela (1994) Economic Development of Mizoram. Spectrum Publications, Guwahati.

8. Manoharan B, SelvamoorthyP (2010) Performance of SSI in India: An Overview. Southern Economist13-16

9. Muraliselvam M (2007) Small-Scale Industries for Large Employment .Kisan World 34: 42-45

10. Pandit KR (2001) Trade Policies and Their Impact on Small Enterprises in India.LoghuUdyogSamacharp.68..

11. Pradeep (2001) A Study of Constraints Analysis for Promotion of Small-Scale Agro Processing Industries. Indian Economic Panorama 10: 42-70.

12. Prasad L (1983) Industrialisation-Concept and Issues. S. Chand and Co., New Delhi.

13. Ram K Vepa(1971) Small Industries in the Seventies. Vikas Publications, Delhi.

14. Ramana DV (1987) Economics of Sericulture and Silk Industry In India.

Deep and Deep Publications, New Delhi.

15. Rudra Murthy DG (2001)Institutional Finance for the Development of SSI in Karnataka. Submitted to Bangalore University, Bangalore.

16. Rolland Le Brasseur, Louis Zanibbi, Terrence JZinger (2003) Growth Momentum in the early Stages of Small Business Start-ups. International Small Business Journals21: 315-330.

17. Srinivas Y Thakur (1985) Rural Industrialisation in India - Strategy and Approach. Sterling Publishers Ltd. ,New Delhi.

18. Thilaka C (1996) A Study of Financing of Select Small-Scale Industries by Commercial Banks in Tamil Nadu. Thesis, Madras University

19. Thillainayagam N (2002) Small-Scale Industries and World Trade Organization. Globalization and Small-Scale Industries, Paper presented in UGC Sponsored Seminar Held at Gandhi gram Rural Institute, Gandhigram

20. Vallathol Narayanan Kutty Menon(1972) A New Perspective in Planning the Development of Kerala.

21. Vijay Vayas(2005)Imitation incremental Innovation and Climb Down: A strategy for Surrival and Growth of New Ventures. The Journal of Entrepreneurship.

22. World Bank (1978) Rural Enterprise and Non-farm Employment - A World Bank Paper.

IMPACT FACTOR 3.22

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XIV, Vol. - VI
Year - VII, (Half Yearly)
Aug. 2017 To Jan. 2018

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (**Mob. 09423346913**)

EXECUTIVE EDITORS

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Balaji K. Shinde
Member of Academic Council,
S.R.T.M.U. Nanded. (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. K. K. Patil
Professor & Head, Dept. of Economics
Kamalbai Jamkar Mahila College,
Parbhani, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. R. M. Salunke
Head, Dept. of History
Mahila Mahavidyalaya
Nandurbar, Dist. Nandurbar (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G . V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

Issue : XIV, Vol. VI
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Study on Common Fungal Leaf Spot Diseases of Sorghum Occurring in Beed Dist. **Vithal Jadhav**	1
2	Road Transportation & Rural Development in Maharashtra **Dr. Kishor Phule**	11
3	The Problem of Urbanisation in the Novels of R.P. Jhabwala **Suyog Dodal**	19
4	Amitav Ghosh's Fiction: A Study of the Nation and Self Identity **O. S. Pawar**	23
5	'तमाशा' लोकनाट्य की श्लील और अश्लीलता **अमोल ज्ञानोबा लांडगे**	31
6	सूचना की डिजिटल दुनिया : डिजिटल पुस्तकालय का अवलोकन **डॉ. योगेशकुमार अत्री, जयश्री माणिकराव गित्ते**	35
7	नागरी सहकारी बँकांचा इतिहास **अनंत बी. नरवडे**	41
8	प्लायोमेट्रीक प्रशिक्षणाचा थाळीफेक खेळाडूंच्या कार्यसंपादनावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास **आदित्य चंद्रकांत माने, डॉ. जी. एल. मोघे**	48
9	नांदेड जिल्हयातील बिडी उद्योग **अमोल काळे**	54

Issue - XIV, Vol. VI
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018

2

ROAD TRANSPORTATION & RURAL DEVELOPMENT IN MAHARASHTRA

Dr. Kishor Phule
Dept. of Commerce,
Shri Shivaji Mahavidyalaya,
Amravati, Dist. Amravati

Research Paper - Commerce

Introduction :

In Indian roads are in existence since period of Arya. But the poor condition of roads was considered by Indian Government in 1927. That year the government of Indian formed a committee for the development of roads named as 'Jaykar Committee'. The formation of this committee is an important milestone in the history of the development of roads. In the committee's report is was said the roads play an important role in the general development of any nati8on. It helps for the speedy and effective transport of goods. The development of roads and transportation is not dependent on the business and industry but the development of business and industry is dependent on roads and transportation. Agriculture is the main industry in India 70% of the total population is in rural areas and 30% is in urban area. The true India lies in rural area our country can't be developed until the rural area develop.

Orgin of the research problem :

Conditions in pre-Aryan, India (circa 3000 B.C.) :

Nothing can be said about the routes laid by the pre-historic people of India although the excavations of certain contemporary towns have thrown ample light on the

city streets of the period. The Aryans migrated into this country some five thousand years back and it is evident from the excavations by that time original inhabitants of the land had known the use of wooden wheel on hardened road surfaces as an effective means of transportation. At one place hard surface with distinct carat tracks has been unearthed showing the existence of wheeled traffic.

Routes established by the Aryans near about 1500B.C. :

The early Aryan settlers in the northwest of the Indian sub-continent were simple folk living in small tribal villages with agriculture & stock breeding as their main occupation's time rolled on, the society became more organized & expansion towards further south & east down the valleys of the Ganges & the Jamuna took place. By the time complete colonization of the northern plain was achieved, many important big towns of political, cultural and commercial significance came into existence in the belt stretching from north west to the Ganges delta in the bay of Bengal. Some of the more important towns were Takshashila in the north-west, Kurukshetra in the plains of the Punjab,Hastinapur near the Delhi,Kaushambhi on the bank of the river Jamuna near Allahabad, Kaasi the modern Varanasi,Videha in the north Bihar,Mathura ,Ayodhya & Prayaga. More frequent cultural & commercial inter course between these towns laid the foundation of the northern trunk route traversing the whole length of the sub-continent from the east to the north-west.This route was magnificiently developed & used at large stage by the Mauryans in the 4th cent B.C.

During the mediaeval times, the following seem to be the important trunk routes in the south.A south started from Poona & passed through Aurangabad Jalana & north of Hyderbad and finally touched the Bay of Bengal near the modern Brzwada. Another route started from Poona & went almost parallel to the west coast to the down south.There was another route from Calicut to Rameshwaram.The route from north-east to the south along the eastern coast has already been mentioned.During the time Akbar an addition at central route to the Deccan from upper. India through a gap in the Satpura range was added. Tavernier mention a route from Surat to Goa.

Tavernier has praised the India Roads for pleasant road side plantation and the excellent condition in which they were maintained, but is quite sure at their neglect at

places, resulting in dusty conditions.

Objectives of the Research :-

The principle objectives of the project are enumerated below :-

Road Development Plan 1981-2001 was completed in 2001. But the objectives of this plan were achieved or not, is the main motive of this project. A span of 11 years is passed. Where is Maharashtra during this period?. What is the development of roads? Are the objectives for Development of Rural area fullfilled?

The research is based on the following points -:

1) To study the main objectives & achievement of Road Development Plan for 1981-2001.

2) To study No.of villages with status of connection according to population ranges in Maharashtra.

(iv) Methodology

The research is methodology divided in two parts

i) Primary sources :

To draw conclusion with the help of study of all the collected literature and Interviews.

ii) Secondary Sources :

To collect information from the offices of P.W.D. To use the analysis, from this information for the research.

Indian Roads :- Future of the new Millennium

Indian roads are sloughing in the beginning of the millennium. All the Indian roads will be reconstructed in the first decade of the century. New national and state roads will be added to the service of nation with the renewal of the existing roads of hundreds of thousands kilometers.

Roads are the pillars of national prosperity. Roads are the center point of development of India. Our action is depend on the development of roads. The development of Agriculture, Industry, commerce. Business, Administration, Education, Defence and society is depend on the development of roads. Roads have the power of balancing the health of anycountry. Roads supposed to be the centerpoint of development

in every sphere.

1) Importance of Roads in Economical Development :

Roads have the important place in human life. The economical progress of the country is based on the development of standard roads. Economical sources couldnot be developed in the developing country like India. Therefore, there is so much importance to the development of roads.

2) Roads and Agriculture :

Rural area is supposed to be true India. The rural areas cannot be developed until the development of roads in such areas. There is good soil in rural areas but there are no roads. Due to this, advanced technology, seeds and necessary agricultural equipments cannot be reached to such places therefore there was no desired development in production and such places.

3) Roads and Industry :

Industrial development is depend on the development of roads. Raw material cannot be transported to the factories and solid material to the consumer without roads. Railways. Aeroplanes and ships are source of transportation but theses are useless if we compare them with the transportation on roads which play important role in establishing and decentralizing industry in every region.

4) Other Economical Benefits :

Transportation expenditure is the main reason of the rift in the cost of things and this can be reduced by developing good roads. Instant help is possible in the natural calamity occurred areas if there are roads .Roads also help in reducing unemployment and in increasing efficiency of human beings.

5) Government Investment :

As much roads will be good that much will be the investment therefore, as much will be the increase in investment the much will be the increase in production. Consequently it will help to increase the income of the nation.

6) Saving in Transport Expenditure :

Transport expenditure can be decreased for minimizing the cost of things by constructing good roads. This will help in increasing the sell of products and addition in

income.

7) Social Importance :

As there are no roads in remote areas, the basic needs of people, government schemes, medical facilities cannot be provided to the society which lived in such places.

8) Administrative facilities :

For the implementation of good schemes and development of that region, there should be good roads. If there will be no roads then there will be no development.

9) Roads as Manufacturers :

The progress of the nation is depend on roads. There should be tremendous development in roads to confer Government Schemes, Advancement in Agriculture, Education and Economical Policies to the citizens of the nation. As much the roads will be good that much will be the increase in income of the nation therefore the roads are manufactures.

NATIONAL STATUS OF RESEARCH:

"Road is the nerve of development" Without good roads, a country cannot be developed. India is a developing country in comparison with America. It is said that," AMERICAN ROADS ARE GOOD NOT BECAUSE AMERICA IS RICH,BUT AMERICA IS RICH BECAUSE IT'S ROADS ARE GOOD. If you want to become super power roads should be developed, then only you can compete with other developed countries. In the ranking of network of roads, India stands second in the world & America is first in the same. The density of Indian roads is good as we compare it with a American roads but the condition of Indian roads is very poor than America and the developing countries.

Roads are the pillars of national prosperity. India is Agricultural country.70 % people are living in rural area & 30% people are living in the urban area. Still most of the villages are backward .If you want to develop these villages, good roads must be constructed. Without roads these villages cannot be developed. Therefore, it is said that road development is the first step towards progress. In India ,roads are in existence since the periods of Arya. But the poor condition of roads, was taken into consideration by Indian Government in 1927. That year the government of India formed a committee for

the development of roads named "Jayker Committee." The formation of this committee is an important milestone in the history of the development of roads. In 1943,our country formulated the "Nagpur Plan" aimed at increasing the existing length of surfaced roads from 88,000 to 1,23,000 of unsurpassed roads from1,32,000 to 2,08,000 miles for serving the needs of the country during the following 20 years. These mileage targets have been generally achieved.

The achievement of the mileage target laid down in the Nagpur Plan will therefore not be adequate for our future requirements a fresh appraisal of the situation needs to be made to cater to the transport requirements of our expanding economy.

The matter was discussed by the chief engineers, meeting held at Shillong in May 1957, as a result of which a Road development Plan (1961-81) to meet the needs of the country for a period of twenty years.

It was decided at the national level to prepare a Road development Plan 1981-2001 not with standing the limitations of finance but relating to the concept of a Master Plan to fulfill that ever increasing aspiration of the common man in rural areas. The main goal of this plan is to preserve the rural oriented economy face-lifting the pattern of development of villages and small towns which will ensure arresting the migration of population to cities and larger towns which will ultimately contribute to the general upliftment of living conditions of the villages. Three "20 Years Plans" were made for the development of roads from1941 to 1981 and the fourth "20 Year Plan" for 2001 to 2020 is proposed.

Significance of the Study :-

Since the earlier Road Development plans were not limited by the concept of availability of funds.. It was decided at the national level to prepare a Road Development Plan (1981-2001) not with standing the limitations of finances but relating to the concept of a Master Plan for fulfilling the ever increasing aspiration of the common man in rural areas. The main goal while formulating the revised road development plan(1981-2001) to preserve the rural oriented economy of the country, facilitating the pattern of development of villages and small towns which will ensure arresting the migration of population to cities and larger towns which will ultimately contribute to the general upliftment of living conditions of the villages. In order to achieve this objective, it is contemplated

that all villages will be connected by all weather roads by the year 2001. Thereby importance is given to fulfill the minimum needs & expectations of the road population. The other significance of the Road Development Plan (1981-2001) are :-

a) The National Highway network should be expanded so as to form a square grid of 100 k.m. side.

b) Expressways should be constructed on major traffic corridors to provide speedy travel.

c) State highways should be extended to serve district headquarters, sub-divisional headquarters, major industrial centers, places of commercial interest, places of tourist attraction, major agricultural market centers & ports.

d) Major district should serve & connect all towns & village with a population of 1500 & above which are not connected directly by National Highway or State Highway. they should also provide interconnections between towns whenever necessary.

e) Other district roads should serve and connect villages with a population of 1000-1500.

f) Pedestrian foot bridges should be constructed in hilly areas to serve the villages living in remote areas by giving them accessibility to their farms/other social amenities lying across river which separate the two. At least, one fair weather road is required in each village.

Conclusion -:

The backlog given by "Dandekar Committee has grown up instead of lessening" What were the criteria & indicators for deciding the backlog"? Where do we stand in those? We need to measure our status with scale of Dandekar. Instead of looking how many villages have been joined by roads, it is better to see how much population has been joined by roads. The percentage of population joined with main road is used to measure the backlog of the other roads.

• There are six revenue departments in Maharashtra and there are thirty three districts in these revenue departments. The total area of Maharashtra is 3.07,690 sq./ km. According to the census of 1991, the population of Maharashtra is 75.730 crores.

In Maharashtra there were 270010k.m.target of Road Development plan1981-2001.but real achievement of Road Development plan 1981-2001 is 216946 k.m.(80.35%).State highway achievement is 33212(93.33%) k.m. out of 35583 k.m., Major district road achievement is 46751(96.16%)k.m. out of 48615 k.m., Other district road achievement is 43696 (85.73%)k.m. out of 50967k.m.,Village road is achievement is 89599k.m.(68.01%),out 0f 131733k.m., National Highway achievement is3688(118%)k.m.(except national highway) proposed target of 1981-2001 road development plan yet not achieved. There are 40,412 villages in Maharashtra out of this 36276(54234200) villages are connected to all weather roads,2654(1313150) villages are connected fair weather roads and 1482(484800) villages are not connected any roads. Village roads achievement is very less to other roads. This category of road is very important of village development. If you want become super power roads should be developed then only you can compute with other developed countries.

References :-

1) Handbook of basic statistics of P.W.D.Maharashtra. - state 2001.Govt Of Mahrashtra
2) History of road development in India. – Published by Central Research Institute, New Delhi
3) Transport E-commerce - P.S Jain research Publication New Delhi
4) Research Methodology. – R.N. Ghotal,Mangesh Prakashan,Nagpur 1990.
5) Road Statistical Books. – Research(statistics) Office P.W.D.Mumbai.
6) Highway Research bulletin No.62,June 2000 – Highway research Board Indian Road Congress.

ISSN: 2455-1627
DOI No: doi.org/10.22271/manage

Impact Factor: RJIF 5.22
www.managejournal.com

International Journal of Commerce and Management Research

Online and Print Journal Indexed Journal Refereed Journal Peer Reviewed Journal

VOLUME 4 ISSUE 5 SEP-OCT 2018

Published By
Gupta Publications

Year: 2018, Volume: 4, Issue: 5
ISSN: 2455-1627
Impact Factor: RJIF 5.22
Online Available at www.managejournal.com

01. **Customer satisfaction level towards royal Enfield bikes (with special reference to Coimbatore city)**
Authored by: SR Sony Mariya, Dr. K Amutha
Page: 122-124

02. **A study on quality of work life balance among disability employees (with special reference to selected private organizations in Coimbatore region)**
Authored by: Dinesh S
Page: 125-130

03. **Awareness and satisfaction of Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana (PMSBY) scheme (One) in Coimbatore city (Perur)**
Authored by: M Hariharapriyadharsan, S Deepa Lakshmi
Page: 131-133

04. **A study on customer's perception towards patanjali products with special reference to Coimbatore city**
Authored by: Prajakta Santaji Shinde, SV Anitha
Page: 134-136

05. **Strategic choices of public universities in a competitive liberalised higher education. A case of the University of Zambia**
Authored by: Damaseke Kuyumba Chibale, Dr. William Phiri
Page: 137-145

06. **Marketing strategies and sustainable tourism: an assessment of the Zambia tourism agency**
Authored by: Julian Kampamba Mwango, Dr. William Phiri
Page: 146-155

07. **A critical analysis of advertising costs and dairy products sales volumes: A case of Parmalat Zambia Limited**
Authored by: Rachel Mwale, Dr. William Phiri
Page: 156-163

08. **Assessment of customer service strategies on customer retention in local commercial banks: A case study of Investrust Bank PLC**
Authored by: Rajeshvary Joshi, Dr. William Phiri
Page: 164-172

09. **Business ethics & changed scenario**
Authored by: Dr. Kishor Phule
Page: 173-175

10. **Compliance of accounting standards in the educational institutions**
Authored by: Shikha Gupta, Pramod Kumar
Page: 176-178

International Journal of Commerce and Management Research
ISSN: 2455-1627
Impact Factor: RJIF 5.22
www.managejournal.com
Volume 4; Issue 5; September 2018; Page No. 173-175

Business ethics & changed scenario

Dr. Kishor Phule
Assistant Professor, Shri Shivaji Arts and Commerce College, Amravati, Maharashtra, India

Abstract
In last two decades, businesses have shown a remarkable growth potential since we entered the modern era of technology. People from different backgrounds claimed their leadership on business principles from time to time. Four sources of values, legal regulation, professional codes of ethics, individual values and organizational codes of ethics are identified in business ethics. This article attempts to analyze the sources of values in business, sharing of moral values and morality and its impact on society. The main aim of this study is to examine the professional and organizational codes of ethics in general and individual values in particular.

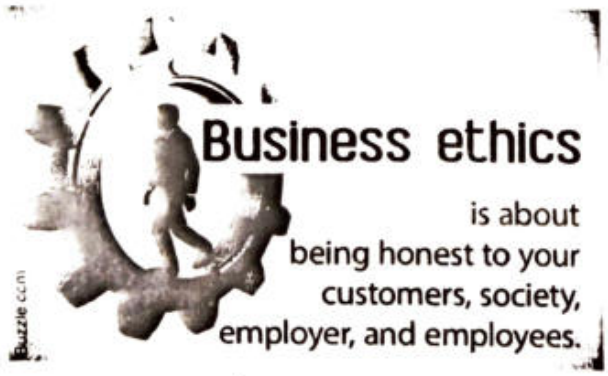
Keywords: business ethics, corporate social responsibility, corporate governance, ethical standards, moral values

Introduction

"Business ethics is the study of business situation, activities and decision where issues of right and wrong are addressed".

Andrew Crane

The development of a country is prominently based on Industrial development of the country. In the present scenario economic development gives higher ranking to a country. So India also concentrated on the Industrial development to become economically strong. The Father of the Nation emphasized on providing employment to the millions of people of India. He underscored the imperative need for raising the standard of life of the people including the ethical and moral aspects. To him mere affluence and accumulation of material wealth was a primrose path leading to social, economic and cultural disintegration.

Out of the seven social sins told by the Mahatma, one is commerce without morality. Gandhi was greatly influenced by Indian culture and traditions. He believed that profit of 'Business' should be value based and not on selfish gain. So the Businessman should spend some amount of their profit for the society and for some ethical purpose. Ethos means the set of beliefs, ideas etc. about social behavior and relationship of a person or group. Oxford advanced learners Dictionary defines it as the moral ideas and attitudes that belong to a particular group or society. There are three important rules of ethics. These rules of Ethics are applicable in every walk of life; it may be personal life or public life, in official duties or in Business. The main objective of a Business is of course to make profit. But the ethical responsibility of a business is to create wealth by legal methods, by promoting good will and benefiting the society in a meaningful way rather than just making a selfish gain.

Review of literature

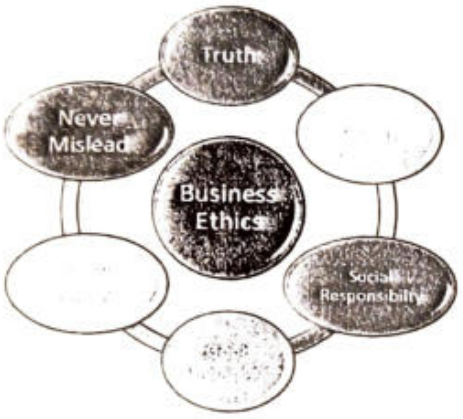
A.T. Ridhima [1] in her research article "The impact of business ethics and corporate responsibility on Indian business growth", International Journal of Application or Innovation in Engineering & Management (IJAIEM), Volume 3, Issue 11, November 2014, P. No. 193 – 196 advocate that ethical firms had a prestigious standing in the mind perspective of customers and brings loyalty base for them which may creates conducive legal and regulatory work environment for business. Business houses are taking major initiative to adhere to corporate responsibility through various eco-efficiency policies, green strategy and building a climate of integrity and excellence. She further suggested that by applying proper business ethics practices in business customer loyalty, brand value, employees pride all in integration increase market efficiency and thereby increase the economic efficiency of the firm.

Kastoori Srinivas and Syed Abdul Malik [2] in his research article "Business ethics for excellence in action: A view". Journal of Education Administration and Policy Studies Vol.1 (2), pp. 023-027, June, 2009 suggested that The golden rules of general ethics, which can be identified as universal virtues which every human being should imbibe, develop and practice and in fact it is of immense relevance and importance to one who is required to serve the society well and must therefore

try to acquire or develop such virtues.

Business Ethics

Business ethics (also corporate ethics) are a form of applied ethics or professional ethics that examines ethical principles and moral or ethical problems that arise in a business environment. It applies to all aspects of business conduct and is relevant to the conduct of the organization. Business ethics have both normative and descriptive dimensions. As a corporate practice and a career specialization, the field is primarily normative. Academics attempting to understand business behavior employ descriptive methods. The range and quantity of business ethical issues reflects the interaction of profit-maximizing behavior with non-economic concerns.

Objectives

- To study the relationship between ethics, social responsibility and profitability.
- To analyze the exposure of professionals towards fulfilling corporate responsibility.
- To study the basic ethical values followed by business in present scenario.
- To analyze the attitude of professionals towards social responsibility and ethics.

Golden rules of business ethics

The golden rules of general ethics, which can be identified as universal virtues which every human being should imbibe, develop and practice and in fact it is of immense relevance and importance to one who is required to serve the society well and must therefore try to acquire or develop such virtues.

- Trust worthiness
- Respect
- Responsibility
- Fairness
- Caring
- Citizenship

Business ethics & present scenario

The situation in the present Scenario is worst. Wherever you look there are compelling evidences that the pursuit of wealth often leads smart people to do stupid things that destroy what money can't try. The role of a business is to create wealth by providing goods and services to its customers. The social responsibility of the business is to create a profit for itself, using the most efficient and effective means at its disposal, providing it operates within an acceptable legal framework.

Business is the part of the society. In fact, it owes its existence to the society. The society requires every business to perform certain obligations. The performance of such obligations is necessary not only for the well being of the society but also for the survival and well being of the business itself. This is the era of globalization and we all are living in a global village. After accepting liberalization, privatization and globalization, the business work over the globe has performed one huge business track. Thus no one can live away from one another. In this huge business track everybody is in a race, running for success. But what does one gain in this rat-race? Everyone wants to achieve a goal in a short time. Success is not merely achieving a goal. There should be satisfaction with social responsibility to maintain the ethics for humanity. Now a day's success in business is like a victory in the battlefield. As a warrior in the war doesn't think who is being tempted under the horse's foot. Whether it is a soldier or an innocent child. He wants only victory. Same is the Scenario in business today. But it is the hi-time to think about the ultimate result of business today. But who will think? Who will wait? Who will take the initiation? These are the fundamental questions. But for the sake of humanity and the future of the next generation, we must think about the moral values and responsibilities, nature and environment around us. Such is Gandhi's concept of commerce with morality. By his way, the speed of Development can be slow but in a right direction and the development is sustainable. Our education system, economic system and the way of Business must follow the right path and direction and must also consider the social issues which are more important than money.

It is observed that brilliant people with more money allow their hunger for even more money to cause them to lose everything. Why are people willing to risk too much to get more? If money is so alluring, how is it that so many people having great wealth also seem unhappy? Social and legal responsibility must be widely practiced in business. Demonstrating social responsibility can lead to increased business and better relationship with suppliers. It leads to good will and a person with good reputation can attract better customers. It can provide competitive advantage and lead to long- term financial gain.

Money may be the root of all evil if you are not honest and what it means to you. Money is about love and relationship. Needleman explained, "it has a wonderful power to bring people together as well as tear them apart. You can't escape money. If you run from it, it will chase you and catch you. If we don't understand our relationship to money in this culture, then I think we are deemed. If you don't really understand your relationship to money you simply don't know yourself. Money truly can't buy happiness. Being rich does not make you smart. Being rich does not automatically lead a good life. There is a great difference between money and success. To be successful means to have a developed character. You should be looking for the joy, the struggle and the challenge of work. What you bring forth from your honest guts and heart. No amount of money can buy the happiness of hard work.

The word 'ethics' refers to one's moral character. Business ethics is the code of good conduct that a business adheres to in

its daily dealings both with other business and with other customers. It is easy to give a list of positive qualities that a corporate sector needs. Although the hundreds of trainers work day and night to teach people good character, when it really matters people's character still fail. To maintain good character, we must overcome lust or selfish desire. Such as greed, dishonesty and corruption. To be happy, successful and well situated, the 'Gita' says, one must control lust. Gita gives solution for the ethical failure and downfall of corporations, society and family by controlling the senses with spiritual strength. If we spend a few minutes daily on the message of 'Gita', one can experience the positive transformation, to achieve home work balance and bring peace and harmony in a secular environment.

Factors concerning business ethics

- Most employees in the organization special the young and new ones face ethical dilemma in their functional areas.
- Lack of awareness about their corporate responsibility, ethical code of conduct.
- Despite High end demand corporate people are more centric.

Conclusion

Thus Human values such as truthfulness, integrity, gratitude, humbleness, forgiveness, transparency are also the requirements of business. It is also essential to think what is your relationship with the pursuit of wealth? How do you think about money and the meaning of life? Money by ethical means can only give meaning and joy to life. In the changed Scenario competition has increased. Specifically in the corporate sectors there is a cut throat competition for acquiring the top most position. This competition is taking business in a different direction. Thus in such a situation importance of Ethics is greatly increased in business.

Finally ethical and responsible behavior needs to become the corner stone of corporate behavior. Ethics encompass a wide sphere of actions economic, social and human involving the consumer and labor society at large and the government. Mahatma Gandhi repeatedly emphasized the importance of not only good ends but also the use of fair means to attain them. It is the large companies that have to set the pace in this regard. The rest of the corporate sector will quickly follow as this becomes a national norm.

Innovative ethical infrastructure will enable Indian business to establish higher levels of global market place sophistication. The fusion of business ethics, shifting stake holder ethics the rise of corporate governance and compassionate capitalism will reshape the business landscape in India. Modern day concepts like corporate social responsibility and sustainable business are not borrowed from developed economics but have been nurtured over the millennia by our rich ethical traditions.

References

1. Ridhima AT. The impact of business ethics and corporate responsibility on Indian business growth", International Journal of Application or Innovation in Engineering & Management (IJAIEM). 2014; 3(11):193-196.
2. Anand V Rosen. The Ethics of Organizational Secrets. Journal of Management Inquiry. 2008; 17:97.
3. Applied- Corporate.Governance.com (2009-12).
4. Bajaj PS. Business Ethics, 2004.
5. Business Ethics- Wikipedia free encyclopedia.
6. Chaterjee BK. Organizational behavior and Beyond 1st Edition, Asian Books Pvt. Ltd., New Delhi- 110002-2004.
7. Hanna Mark O. Integrated operations Management, PHI Pvt. Ltd. New Delhi-110001
8. Kastoori Srinivas, Syed Abdul Malik. Business ethics for excellence in action: A view. Journal of Education Administration and Policy Studies. 2009; 1(2):023-027.
9. Robbins Stephen P. Organizational Behaviour 9th Edition, Pearson Education (Singapore) Pvt. Ltd., New Delh-100092.
10. Reddy YRK. Business ethics Corporate Governance and the State – the Need for Greater Convergence. Ethical issues in practice of Accounting. A New Corporate Ethics Business India. 2006, pp. 55-61.
11. Sherlekar SA. Management, 1st Edition Himalaya publishing House, Mumbai-400004
12. www.articles.timesofindia.indiatimes.com
13. www.scu.edu/ethics.
14. www.google.com

IMPACT FACTOR 2.86

ISSN 2249-4081

National Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Economics & Commerce

GLOBAL

ECONOMIC RESEARCH

REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XIII, Vol. - I
Year - VII, (Half Yearly)
(April 2017 To Sept. 2017)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382-241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.) India.

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. T. Prasanna
Koppa, Dist. Chicmagalur, (Karnatka)

Dr. V. B. Bhise
Aurangabad, Dist. Aurangabad (M.S.)

Dr. K. K. Patil
Prabhani, Dist. Prabhani (M.S.)

Dr. Santosh T. Kute
Khamgaon, Dist. Buldhana (M.S.)

Dr. Balasaheb S. Patil
Panvel, Dist. Raigarh (M.S.)

Dr. Karamsingh Rajput
Vani, Dist. Yavatmal (M.S.)

Dr. Suresh B. Dhake
S.N.D.T. University, Mumbai (M.S.)

Dr. T. K. Udgirkar
Kolhapur, Dist. Kolhapur (M.S.)

Dr. Vikas V. Sukale
Nanded, Dist. Nanded (M.S.)

Dr.Eknath Helge
Buldhana, Dist. Buldhana (M.S.)

Dr. Deelip D. Mane
Renapur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Rajendra Dhane
Dharwad, Dist. Dharwad (Karnataka)

Dr. Vasant K. Bhosale
Prabhani, Dist. Prabhani (M.S.)

Dr. Deelip S. Arjune
Jalna, Dist. Jalna (M. S.)

Dr. Suhas Avhad
Sangamner, Dist. Ahmednagar (M.S.)

Dr. Subhash J. Deshmukh
Adhinathnagar, Dist. Ahmednagar (M.S.)

Dr. Anil N. Barbole
Solapur University, Solapur (M.S.)

Dr. Arun R. Kumbhar
Nesari, Dist. Kolhapur (M.S.)

Dr. M. Selva Kumar
Sivakasi (T.N.)

Dr. Kumar Prabhakar
Lakhisarai (Bihar)

Dr. R. N. Gangasagare
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. D. G. Patil
Nandurbar, Dist. Nandurbar (M.S.)

INDEX

Sr. No.	Title of Research Paper	Author(s)	Page No.
1	Role of Information Technology in Banking Sector	Dr. Kishor Phule	1
2	Role of CRM in Insurance Sector	Nagesh Kadam	15
3	संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळाची महिला किसान योजना	विनायक रावसाहेब वाघमारे	21
4	विपणनातील आधुनिक विचार प्रवृत्ती	डॉ.बालाजी नारायण देवकते	28
5	भारतातील विदेशी थेट गुंतवणूक - एक अभ्यास	डॉ. दिलीप अर्जुने	32
6	जागतिक मानवी विकास अहवाल आणि भारत	डॉ. सुषमा मंडले	41
7	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि सेवाक्षेत्र	डॉ. डी. पी. पवार	47
8	भारतामधील नोटाबंदी आणि त्याचे परिणाम एक अभ्यास	बबीता गणपतराव हेबारे	50
9	ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक सक्ष्मीकरणात एस.जी.एस. वायची भूमिका	अविनाश विलासराव पवार	55
10	महाराष्ट्राच्या महसूली खर्चातील अलिकडील काळातील प्रवृती	मनिषा आसाराम गोरे	59

Issue : XIII, Vol. I
GLOBAL ECONOMIC RESEARCH
IMPACT FACTOR 2.86
ISSN 2249-4081
April 2017 To Sept. 2017

Role of Information Technology in Banking Sector

Dr. Kishor Phule
Dept. of Commerce,
Shri Shivaji College,
Amravati, Dist. Amravati

1 RESEARCH PAPER - ECONOMICS

Introduction :

With the globalization trends world over it is difficult for any nation big or small, developed or developing, to remain isolated from what is happening around. For a country like India, which is one of the most promising emerging markets, such isolation is nearly impossible. More particularly in the area of Information technology, where India has definitely an edge over its competitors, remaining away or uniformity of the world trends is untenable. Financial sector in general and banking industry in particular is the largest spender and beneficiary from information technology. This endeavors to relate the international trends in it with the Indian banking industry.

The last lot includes possibly all foreign banks and newly established Private sector banks, which have fully computerized all the operations. With these variations in the level of information technology in Indian banks, it is useful to take account of the trends in Information technology internationally as also to see the comparative position with Indian banks. The present article starts with the banks perception when they get into IT up gradation. All the trends in IT sector are then discussed to see their relevance to the

status of Indian bank

TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT IN BANKS

Developments in the field of information technology strongly supports the growth and inclusiveness of the banking sector by facilitating inclusive economic growth . IT improves the front end operations with back end operations and helps in bringing down the transaction costs for the customers. The important events in the field of IT in the banking sector in India are:

? Arrival of card-based payments- Debit/ Credit card in late 1980s and 90s.
? Introduction of Electronic Clearing Services (ECS) in late 1990s.
? Introduction of Electronic Fund Transfer (EFT) in early 2000s.
? Introduction of RTGS in March 2004.
? Introduction of National Electronic Fund Transfer (NEFT) as a replacement to Electronic Fund Transfer/Special Electronic Fund Transfer in 2005/2006.
? CTS in 2007.

IT CONSIDERATIONS

Since the early nineties, each Indian bank has done some IT improvement effort. The first and foremost compulsion is the fierce competition. While deciding on the required architecture for the IT consideration is given to following realities.

(1.) Meeting Internal Requirement:

The requirements of the banks are different individually depending upon their nature and volume of business; focus on a particular segment, spread of branches and a like. Many a time's banks do have the required information but it is scattered. The operating units seldom know the purpose of gathering the information by their higher authorities.

(2.) Effective in Data Handling:

As stated earlier the banks have most of the needed data but are distributed. Further the cost of collection of data and putting the same to use is prohibitively high. The accuracy and timeliness of data generation becomes the causalities in the process. Best of the intentions on computerization are wished away because there is non-visible reduction in cost /efforts/time required for the required data gathering.

(3.) Extending Customer Services:

Addressing to rising customers expectations is significant particularly in the background of increased competition. In case bank A is unable to provide the required service at a competitive price and in an accurate manner with speed. There is always a bank IT at its next-door waiting to hire the customer. Awareness of customers about the availability of services and their pricing as also available options have brought into sharp focus the issue of customer satisfaction.

(4.) Creative Support for New Product Development:

It has become necessary for the banks to vitalize the process of product development. Marketing functionaries needs a lot of information not only from the outside sources but also from within the banks. Banks are looking to retail segment as the future market places for sales efforts. Having full-fledged information of existing customer is the key for this purpose. The emergences of data requirement and an appropriate architecture to support the same are significant issues to be handled in this regard.

(5.) End-user Development of the Non-technical Staff:

Banking being a service industry, it is the staffs at counters that deliver the products. In Indian scenario, virtual banking is likely to have a few more years to establish. The dependence on counter staff is unavoidable. The staffs are large in number and the majority is non-technical. The customer satisfaction levels at the counter determine the ultimate benefit of IT offensive. Giving due consideration to this aspect in choosing architecture in necessary.

Trends in Information Technology

Certain trends have been visualized of information technology in banking sector all over the world.

1. Outsourcing:

Outsourcing is one of the most talked about as also a controversial issue. The drivers for getting in to outsourcing are many to include gaps in IT expectations and the reality, demystification of computerization in general and IT in particulars, trend towards focusing on core competencies, increased legitimacy of outsourcing and intention of getting out of worries and sort of up gradation of hardware and software versions. Not that the

practice is new as earlier it was refused to as 'buying time' or 'service bureau'. What is needed is the clear of outsourcing, beside a definite plan to be more competitive after outsourcing. It is necessary to have checks and balances to monitor vendor performance. Cost aspects merit consideration, as also a decision on the part of the process to be outsourced shall be significance. Exit route and resource on the amount of failure after outsourcing are the other issue to be looked onto. Not withstanding these risks, outsourcing has come to say.

2. Integration:

One of the IT trend is moving from hierarchy to team approach. The purpose is to see an alternative to retooling, to react speedily and to develop capabilities rather than exploiting them. Such integration is necessary so as to address to prevalent situations:

(a) Functions needing data and not getting from others.

(b) Sending data to those who do not want to require them.

(c) Global data exist but do not travel to required business functions.

Indian banks seem to follow this trend through the sincere redesign as described earlier. Instead of vertically divided pyramid type organizational set-ups, banks are now being to have separate group like finance, international consumer banking, industrial/ commercial credit etc.

3. From Solo to Partnership:

With the development of IT, two things are taking place simultaneously. The work force as a percentage of total staff is going down and spending on IT as percentage of total spending is going up. The forms of partnership can include binding by superior service, accommodation in service sharing network, equal partnership and situations, where survival is threatened. At times, the partnership becomes necessary to get out of areas where there is no competitive advantage. Low development cost or wider geographical coverage is the aspects that create such partnership. Instances are not frequent, where joint ventures have been found with the IT vendors.

4. Distinctive Edge:

It is always said that many use but a few make use of IT. Historically, the emphasis is on using IT for large volumes like payrolls, balancing the books, the consolidation etc.

That realization on having IT as matter of competitive edge has come about very lately. It is recognized that customer service is not an easy thing to provide, but IT is used as a mean. It does give value additions and erases barriers for competitors to enter. Banks understand that the cost of cultivating the new customer is 5 to 6 times of retaining the old one. Customer normally switches banks due to poor service. The appreciation of these facts has compelled the banks world over to look upon IT as an instrument to create distinctive edge over competitors. The private sector banks that were established in 1990's as a part of finance sector reforms did make good of IT to have an edge over the others. The foreign banks operating in India have also been able to market IT superiority as a distinctive edge. The public sector banks are still to make use of IT in this regard, although they are blessed with huge information base all across the country. While steps are mooted in this direction by leading public sector banks, more offensive postures are necessary.

5.IT as Profit Centre:

In the embryonic phases, IT was looked upon a means to get rid of high processing cost and time and to convert the manual operation with high volume/low complexity in two mechanical ones. With the evolutionary the process, it was seen as the best means of generating, MIS. The same approach gave the status of DSS to IT. All along, IT has been recognized as the service function in Indian Banks. However, the new trend that is emerging is considering IT as a profit centre. The cost benefit analysis of having IT or otherwise in one part. But having IT set up to generate income for the organization is the new beginning. Getting jobs from outside the bank for processing data and the like are the current trends. The outsourcing done by others is the business, cater to by these organizations the trend of this kind is not deserved in Indian situation particularly banks. The Banks have beenable to just manage what is to consider as their responsibility as IT, within the individual banks.

6. Prospering in Down Market:

The trend suggests that when there is a down turn in the market place, Pro-active corporations take the benefit of available unutilized resources to upgrade and revisit technology issues. This is seen as the right time to establish the R & D centre for IT. There are false notions about technology and its capability. Some misconceptions include:

? Best-fit possible technology is implemented.
? System solution is good enough and there is need to look into user expectations.
? Innovations are generally successful.
? Success is related only to novel ideas.
? Technology is the sole determinant of business success, and
? Measures and standards i.e. audit and inspection issues stand in the way of innovation.

The time available to debate on similar issues is ample and these false notions get clarified during the down market. Eventually, the decision makers reach a consensus that IT is not a panacea but it is an enabler that too when well supported by BRP (Business Process Re-engineering), human resources initiatives, physical infrastructure and responsive organization set up.

7. Leading to Downsizing:

The IT initiative is making the organization lean and flat. For IT functionaries downsizing means transferring computing power from mainframe to the personal computer and workstations. Downsizing is a typical issue faced with associated problems. Absence of top management commitment, lack of understanding of the prevalent IT infrastructure, doing too much and too fast and undertaking the exercise without a framework for controlling the downsizing operations are primarily the situations that create adversities in downsizing. In any case the trend of downsizing is very much existent in the IT environment.

8. Getting Competitive Intelligence:

IT is now seen as a resource for gathering and dissemination of executive information system (EIS). The purpose is to minimize that the bombarding and focusing on the relevance, accuracy and timeliness of the information particularly about the competitors such information enhances follow up and tracks early warning on competitor move and also customer expectations.

As far as Indian banks are concerned individually, they have to compete with other banking industry participants as also with other players in the financial sector. The competition from for insurance and government notes and saving, mutual funds and the like is always forthcoming particularly because of attendant tax benefits. Collection of

required information and using the same for business purpose is constrained by the availability of the information, its volume and diversity. As such it may take some time for this trend to be visible in Indian banking scenario.

Recent Developments in Banking Sector

1. ELECTRONIC FUNDS TRANSFER (EFT):

Electronic Funds Transfer (EFT) is a system whereby anyone who wants to make payment to another person/company etc. can approach his bank and make cash payment or give instructions/authorization to transfer funds directly from his own account to the bank account of the receiver/beneficiary. Complete details such as the receiver's name, bank account number, account type (savings or current account), bank name, city, branch name etc.should be furnished to the bank at the time of requesting for such transfers so that the amount reaches the beneficiaries' account correctly and faster. RBI (Reserve Bank of India) is the service provider of Electronic Funds Transfer (EFT)

2. Real Time Gross Settlement (RTGS):

The acronym ?RTGS? stands for Real Time Gross Settlement. RTGS system is a funds transfer mechanism where transfer of money takes place from one bank to another on a ?real time? and on ?gross? basis. This is the fastest possible money transfer system through the banking channel. Settlement in ?real time? means payment transaction is not subjected to any waiting period. The transactions are settled as soon as they are processed. ?Gross settlement? means the transaction is settled on one to one basis without bunching with any other transaction. Considering that money transfer takes place in the books of the Reserve Bank of India, the payment is taken as final and irrevocable. RTGS volume crossed 0.3 million transactions twice during March 2012 and the necessary resource augmentation was undertaken to handle the high transaction volumes. In view of the increasing volumes, as also other business requirements, the Reserve Bank is in the process of replacing the existing RTGS with NG-RTGS, which provides more functions and facilities. The NG-RTGS is expected to adopt the emerging messaging standards.

3. Internet: I

nternet is a networking of computers. In this marketing message can be transferred and received worldwide. The data can be sent and received in any part of the world. In

no time, internet facility can do many a job for us. It includes the following:

? This net can work as electronic mailing system.

? It can have access to the distant database, which may be a newspaper of foreign country.

? We can exchange our ideas through Internet. We can make contact with anyone who is a linked with internet.

? On internet, we can exchange letters, figures/diagrams and music recording.

Internet is a fast developing net and is of utmost important for public sector undertaking, Education Institutions, Research Organization etc.

4. Society for Worldwide Inter-bank Financial Telecommunications (SWIFT):

SWIFT, as a co-operative society was formed in May 1973 with 239 participating banks from 15 countries with its headquarters at Brussels. It started functioning in May 1977. RBI and 27 other public sector banks as well as 8 foreign banks in India have obtained the membership of the SWIFT. SWIFT provides have rapid, secure, reliable and cost effective mode of transmitting the financial messages worldwide. At present more than 3000 banks are the members of the network. To cater to the growth in messages, SWIFT was upgrade in the 80s and this version is called SWIFT-II. Banks in India are hooked to SWIFT-II system. SWIFT is a method of the sophisticated message transmission of international repute. This is highly cost effective, reliable and safe means of fund transfer.

? This network also facilitates the transfer of messages relating to fixed deposit, interest payment, debit-credit statements, foreign exchange etc.

? This service is available throughout the year, 24 hours a day.

? This system ensure against any loss of mutilation against transmission.

? It serves almost all financial institution and selected range of other users.

It is clear from the above benefit of SWIFT that it is very beneficial in effective customer service. SWIFT has extended its range to users like brokers, trust and other agents.

5. Automated Teller Machine (ATM):

ATM is an electronic machine, which is operated by the customer himself to

make deposits, withdrawals and other financial transactions. ATM is a step in improvement in customer service. ATM facility is available to the customer 24 hours a day. The customer is issued an ATM card. This is a plastic card, which bears the customer's name. This card is magnetically coded and can be read by this machine. Each cardholder is provided with a secret personal identification number (PIN). When the customer wants to use the card, he has to insert his plastic card in the slot of the machine. After the card is a recognized by the machine, the customer enters his personal identification number. After establishing the authentication of the customers, the ATM follows the customer to enter the amount to be withdrawn by him. After processing that transaction and finding sufficient balances in his account, the output slot of ATM give the required cash to him. When the transaction is completed, the ATM ejects the customer's card.

6. Cash Dispensers:

Cash withdrawal is the basic service rendered by the bank branches. The cash payment is made by the cashier or teller of the cash dispenses is an alternate to time saving. The operations by this machine are cheaper than manual operations and this machine is cheaper and fast than that of ATM. The customer is provided with a plastic card, which is magnetically coated. After completing the formalities, the machine allows the machine the transactions for required amount.

7. Electronic Clearing Service:

In 1994, RBI appointed a committee to review the mechanization in the banks and also to review the electronic clearing service. The committee recommended in its report that electronic clearing service-credit clearing facility should be made available to all corporate bodies/Government institutions for making repetitive low value payment like dividend, interest, refund, salary, pension or commission, it was also recommended by the committee Electronic Clearing Service-Debit clearing may be introduced for pre-authorized debits for payments of utility bills, insurance premium and instalments to leasing and financing companies. RBI has been necessary step to introduce these schemes, initially in Chennai, Mumbai, Calcutta and New Delhi.

8. Bank net:

Bank net is a first national level network in India, which was commissioned in

February 1991. It is communication network established by RBI on the basis of recommendation of the committee appointed by it under the chairmanship of the executive director T.N.A. Lyre. Bank net has two phases: Bank net-I and Bank net- II.

Areas of Operation and Application of Bank net:

? The message of banking transaction can be transferred in the form of codes from the city to the other.

? Quick settlement of transactions and advices.

? Improvement in customer service-withdrawal of funds is possible from any member branch.

? Easy transfer of data and other statements to RBI.

? Useful in foreign exchange dealings.

? Access to SWIFT through Bank net is easily possible.

9.Chip Card:

The customer of the bank is provided with a special type of credit card which bears customer's name, code etc. The credit amount of the customer account is written on the card with magnetic methods. The computer can read these magnetic spots. When the customer uses this card, the credit amount written on the card starts decreasing. After use of number of times, at one stage, the balance becomes nil on the card. At that juncture, the card is of no use. The customer has to deposit cash in his account for re-use of the card. Again the credit amount is written on the card by magnetic means.

10. Phone Banking:

Customers can now dial up the bank's designed telephone number and he by dialing his ID number will be able to get connectivity to bank's designated computer. The software provided in the machine interactive with the computer asking him to dial the code number of service required by him and suitably answers him. By using Automatic voice recorder (AVR) for simple queries and transactions and manned phone terminals for complicated queries and transactions, the customer can actually do entire non-cash relating banking on telephone: Anywhere, Anytime.

11. Tele-banking:

Tele banking is another innovation, which provided the facility of 24 hour banking

to the customer. Tele-banking is based on the voice processing facility available on bank computers. The caller usually a customer calls the bank anytime and can enquire balance in his account or other transaction history. In this system, the computers at bank are connected to a telephone link with the help of a modem. Voice processing facility provided in the software. This software identifies the voice of caller and provides him suitable reply. Some banks also use telephonic answering machine but this is limited to some brief functions. This is only telephone answering system and now Tele-banking. Tele banking is becoming popular since queries at ATM's are now becoming too long.

12 Internet Banking:

Internet banking enables a customer to do banking transactions through the bank's website on the Internet. It is a system of accessing accounts and general information on bank products and services through a computer while sitting in its office or home. This is also called virtual banking. It is more or less bringing the bank to your computer. In traditional banking one has to approach the branch in person, to withdraw cash or deposit a cheque or request a statement of accounts etc. but internet banking has changed the way of banking. Now one can operate all these type of transactions on his computer through website of bank. All such transactions are encrypted; using sophisticated multi-layered security architecture, including firewalls and filters. One can be rest assured that one's transactions are secure and confidential.

13. Mobile Banking:

Mobile banking facility is an extension of internet banking. The bank is in association with the cellular service providers offers this service. For this service, mobile phone should either be SMS or WAP enabled. These facilities are available even to those customers with only credit card accounts with the bank.

14. Any where Banking:

With expansion of technology, it is now possible to obtain financial details from the bank from remote locations. Basic transaction can be effected from faraway places. Automated Teller Machines are playing an important role in providing remote services to the customers. Withdrawals from other stations have been possible due to inter-station connectivity of ATM's. The Rangarajan committee had also suggested the installation of

ATM at non-branch locations, airports, hotels, Railway stations, Office Computers, Remote Banking is being further extended to the customer's office and home.

15. Voice Mail:

Talking of answering systems, there are several banks mainly foreign banks now offering very advanced touch tone telephone answering service which route the customer call directly to the department concerned and allow the customer to leave a message for the concerned desk or department, if the person is not available.

FINDINGS

Indian banking industry, today is in the midst of an IT revolution. A combination of regulatory and competitive reasons has led to increasing importance of total banking automation in the Indian Banking Industry. The bank which used the right technology to supply timely information will see productivity increase and thereby gain a competitive edge. To compete in an economy which is opening up, it is imperative for the Indian Banks to observe the latest technology and modify it to suit their environment. Information technology offers a chance for banks to build new systems that address a wide range of customer needs including many that may not be imaginable today.

CHALLENGES AHEAD IMPORTANT BUSINESS CHALLENGES

? Meet customer expectations on service and facility offered by the bank.

? Customer retention.

? Managing the spread and sustain the operating profit.

? Retaining the current market share in the industry and the improving the same.

? Completion from other players in the banking industry.

OTHER IMPORTANT OPERATIONAL CHALLENGES

? Frequent challenges in technologies used focusing up grades in hardware and software, attending to that implementation issues and timely roll out.

? Managing technology, security and business risks.

? System re-engineering to enable. Defined and implemented efficient processes to be able to reap benefits off technology to its fullest potential.

? Upgrading the skill of work force spread across the country.

With the opening of economy, deregulation, mergers and acquisition of banks,

implementation of BASLE II norms, disinvestment of government holding in banks, the competition is going to be increased from new banks and merged entities. This will also open up new opportunities for introduction of a new products and services. A definite trend is emerging as to consolidation of the banking system, sharing of ATM networks and services, tie ups with insurance companies, other billing organizations like mobile operators, electricity and telephone bills and bank for cross selling of various products and services.

How to meet the challenges?

At corporate level to meet the challenges, various initiated have been taken and implementation is in process beside up gradation of data centre facilities: (1.) Centralization of functions

- Inward clearing data uploading and processing
- Check book issues
- MIS-On-Line Monitoring/Generation of statement by controlling offices
- Audit from the remote location
- Sending mails and statement of accounts to customers & completion of non-mandatory field in newly opened accounts.

2.) Single Window System

3.) Revised Account opening from for capturing complete customer/Account data as per CBS requirement.

4.) Call centre for customers.

5.) Customer Relationship Management (CRM) Application. (6.) Data Warehousing.

Immediate Focus

To facilitate successful implementation of the above initiative, intensive efforts are to be undertaken by all of us on following issues:

- Completion of correct MIS details in all accounts and SRM's.
- Customer/ Account data completion/correction.
- Customer-ID crystallization.
- Aggressive marketing of Internet Banking & Debit Card products to increase share of delivery channels transaction.

? Skill up gradation & increase in awareness of all staff member.

? Strict compliance of Circular & Guidance available online (CBSINFO)/ Messages issued through scrolling ticker on login page.

Present slowdown in rollover must be put to full use to have concrete action on these fronts.

Conclusion

Indian public sector banks that hold around 75 % of market share do have taken initiative in the field of IT. They are moving towards the centralized database and decentralize decisions making process. They posses enviable quality manpower. Awareness and appreciation of IT are very much there. What is needed is a 'big push' the way it was given in the post nationalization period for expansionary activities.

References :-

1) BimilJalan, "Strengthening Indian Banking and Finance- Progress and Prospects", The Bank Economist Conference, India, 2002.

2) Reddy, Y.V. (1998) "Financial Sector Reforms: Review and Prospects". RBI Bulletin, December.

3) Reserve Bank of India, Annual Report, various years.

4) Reserve Bank of India (1991) Report of the Committee on the Financial

5) System (Chairman Shri M.Narasimham).

6) Indian Banking 2010 Special issue 2004, vol. 26 No I, IBA bulletin, IBA Mumbai.

7) Elements of Mercantile Law by N D Kapoor - Sultan Chand & Sons, New Delhi, 2006.

8) Jain Sudhir, ?Fraudulent Encashment - Impact and Safeguards?, The Indian Banker, Vol. 3 No. 3.

9) Uppal R.K., ?Customer Perception of E - Banking Services of Indian Banks: Some Survey Evidence, The ICFAI Journal of Bank Management, Vol. VII No.10.

10) Pathrose P P (2001), ?Hi Tech. Banking Prospects and Problem?, IBA Bulletin, Vol. 13, No.7.

International Research Journal of Management Science & Technology

ISSN 2250 – 1959(Online)
2348 – 9367 (Print)
A REFEREED JOURNAL OF

Explore Innovate Educate

Shri Param Hans Education & Research Foundation Trust

www.IRJMST.com
www.SPHERT.org

Published by iSaRa

"A Study of Various Tax Assessment in Nagarpalika of Amravati District"

Dr. Dinesh Prabhakarrao Bele[1]
Shri Shivaji Art and Commerce College, Amravati
At. Moti Nagar, Amravati. Mob. 9970863444, Email ID: Dinesh10.bele@gmail.com.

Dr. Manoj M. Pimple[2]
Assistant Professor, Mahatma Jyotiba Fule, Mahavidyaly, Bhatkuli, Dist. Amravati.
Email ID: pimplemanoj@gmail.com

Abstract :-

Nagarpalika collects many types of taxes including property tax, tree tax, education tax, fire extinguisher tax, other special taxes, sanitation tax, water tax, employment tax, Maharashtra education tax etc. under the head of property tax. In short, Nagarpalika receives revenue from the above mention various taxes. From this revenue Nagarpalika provides various facilities to the tax payer. In this connection this Research paper attempted to study all taxes assessment process and percentage of revenue to be collected by Nagarpalika.

Keyword :- Education Tax, Employment tax, Fire extinguisher tax, M. H. Education tax, Other special Taxes, Property Tax, Tree Tax, Sanitation Tax.

Introduction :

Tax assessment or collection is not only done by Nagarpalika in post independence but it was also collected by Britisher's. They also used this revenue collected from various taxes to provide basic facilities to the citizens. Britisher's come to India only to develop their business but they become Governor and governed the country for 150 year. They did this only because at the co-operation of local people. Britisher's to get away precious things of India to their country. When Britisher's came to India, they study geographical condition, political atmosphere of India. Then they established to their ascendancy in India and used to collect various taxes from the people the same part of collected revenue had to send their country and the remaining revenue had spend on residence, roads construction, bridge, erection, Medical facilities, educational facilities in India. All these facilities had been provided honestly by Britisher's. The process which Britisher's accepted to collect revenue was very strict. Britisher's appoints committee to collect various taxes. So that they can satisfy the needs of people on the basis of prepared format of tax collection, Britisher's used to collect much revenue. Time to time they used to increase rate of tax as per the report of committee. This growth in taxes had to be beared by the people.

Today also method of tax collection which used by Britisher's is accepted in India. Today we are living in independent India. But the taxes which are paying today are on the some basis and precious of Britisher's. The main sources of revenue for Nagarpalika, Mahanagarpalika is collection of various taxes. In India Nagarpalika's are function on the basis of population and they work according to the No. of people and plan to provides facilities to the people. These Nagarpalika's spends the collected revenue for the management of waste, clean less, streetlight, medical

department, water supply, salary of staff etc. As per the law prescribed in constitution of India. So tax collection and assessment is very necessary for Nagarpalika's.

Nagarpalika in Amravati District.

Sr. No.	Nagarparishad / Nagarpalika	Year of established	Population (In 2011)
1	Achalpur	1956	107000
2	Anjangoan Surjee	1939	56380
3	Warud	1937	45528
4	Chandur·Rly	1948	19776
5	Dhamagam Rly	1947	21847
6	Chandur Bajar	1948	18759
7	Daryapur	1937	36463
8	Morshi	1936	37233
9	Shendurjana Ghat	1948	21748
10	Chikhaldara	1948	5158

(Source : Primary Data)

Statement of the Problem

After independence in India much importance is given to tax as the main sources of income. Tax is also the main income sources of various Nagarpalika's in various states. These Nagrapalika's use their tax system as per low rate to collect various taxes. This research is an attempt to study essentials to find out the various differences between Nagarpalika's . In this process tax assistant and clerk play very important role. In all these things regarding tax system in Nagarpalika's are critically analyzed.

Review of Literature

In order to complete research paper many references has to be taken and it is important for complete of work. Because researcher has to face lot of problem while researching researcher has to review tax assessment and determination instrument has to considered and various literature which published before.

1) **Andrew Coleman (2009)**

In their research article title "The Long Term of Capital Gains, Taxes in New Zealand " publish in research paper, motto economic and public policy research Po. Box. 24390 Wellington, New Zealand, 2009, page No. 1-30, suggested that. This research paper has focus on long term impact of profit collected from property tax. In this regard, when the growth of property develop then marketing of buildup home will suffered in three following times.

1) The researcher's has given the description of income which is based on capital profit. When the price which are on rent home becomes low.
2) Supply of currency them it affects the capital profit.
3) When the rate of rent will automatically be reduced.

Hence all these things are related to property tax.

2) **Gupta Dr. Radha (2013)**

In their research paper title "Personal Income Tax Structure in India : An Evaluation" published in Pacific Business Review International Volume 5, Issue 7, January 2013, page No. 1-6. According to researcher to pay tax is our moral and basic responsibility people

should be aware in this regard of income is tax. The revenue collected from taxes can be spend to provide various facilities to the people. When the people avoided to pay taxes then it automatically affects the financial management of country.

3) **Mohanty Dr. P. K. (2003)**

In their research article title "Reforming Property Tax, "The Approach of Municipal Corporation Of Hyderabad" central for good governor working paper 2003, Vol. II, page No. 1-37, suggested that the municipal corporation of Hydrabad has been established in 1955. It consists of two cities. This municipal corporation has received many awards of national level continuously. The main reason is that there are many sources of income and tax is one of them. Here tax plays very important role in increasing income of this city. As a result of two agencies awarded CRISIL and LLA + (S.O.) ISRA e.g. Mumbai Municipal Corporation including taxes that is general tax, fire extinguisher tax, water tax, sanitation tax, education cess, street light tax, tree tax etc. are the main sources to develop income of Nagarpalika.

4) **Poirson Helene (2006)**

In their research article title, "The tax system in India could Reform spur Growth?" International monitory fund working paper, WP/06/93, page no. 1 to 22, suggested that in this research in focused on Indian tax assessment system. Rate of tax and impact of tax rate etc. This research also said that there are two standard to find out the Burdon of tax on the people who invest their money in various country. This research studied marginal tax wastage (METW) between the pre & post tax return on capital and marginal effective tax rate. In this research those countries are refer which are included under international monitory fund.

5) **Palande Pro S.A. (2011)**

The title of the research paper "Income Tax Problem and Recommendation" publish in IJRCM, Volume No. 09, Page No. 27-32. According to the researcher the assessment of tax should be affordable and the policy of fixed agreement has to be implemented. The emphysaesd should be on the development of tax management policy sincerely the main intension of income tax is to collect revenue from various taxes and this revenue should be used for development of country.

Objective of Research

1) To collect the information of various taxes of Nagarpalika's.
2) To study property tax, other taxes of Nagarpalika's.
3) To study the percentage A, B, C on the basis of division in Nagarpalika's.
4) To know the nature of main tax of Nagarpalika's.
5) To review Nagarpalika's and their population.

Methodology

In order to study tax system of various Nagarpalika's the primary and secondary sources will be used. The information will be collected to give this paper critical attitude. The researcher will visit various Tahasil places of Amravati district to collect information regarding tax system. The method of simple random sampling used for research purpose. The primary information will be gathered from interviewing 10 tax supervisor's & 40 tax clerk's (10 as per 4)

Sr.No.	Respondents	No. of Respondents
1	Tax Supervisor	10
2	Tax Clerk	40
	Total	**50**

(Source : Primary Data)

Statistical Tools

To make research more practical, chi-square test is used a for statistical analysis of collected information and verification of hypothesis.

Hypothesis

H_0 Property tax and other taxes related to property tax does not increase the income of Nagarpalika's.

H_{10} Property tax and other taxes related to property tax increase the income of Nagarpalika's.

Limitation of the study

1) In this research various taxes are studied on the basis of available information.
2) This research is limited to study various taxes of Nagarpalika's only in Amravati District.
3) The conclusion arise from search may or may not be applicable to the other parts of district or state.

Data interpretation and Analysis

Table No. 1 : Tax as a Medium of Income

Sr.No.	Respondents opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	33	66%
2	Agree	12	24%
3	Neither Agree or Disagree	05	10%
4	Disagree	0	0%
5	Strongly disagree	0	0%
	Total	**50**	**100%**

(Source : Primary Data)

From the above table it is found out that as per operation of tax supervisor and clerk 33(66%) tax as a medium of income.

Table No. 2 : Valuation and assessment of new property to increase tax

Sr.No.	Respondents opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	38	76%
2	Agree	08	16%
3	Neither Agree or Disagree	04	08%
4	Disagree	0	0%
5	Strongly disagree	0	0%
	Total	**50**	**100%**

(Source : Primary Data)

From the above table it is found out that as per operation of tax supervisor and clerk 38(76%) opinion valuation and assessment of new property to increase tax.

Table No. 3 : To increase suitable tax assessment and recovery

Sr.No.	Respondents opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	32	64%
2	Agree	10	20%
3	Neither Agree or Disagree	05	10%
4	Disagree	02	04%
5	Strongly disagree	01	02%
	Total	**50**	**100%**

(Source : Primary Data)

From the above table it is found out that as per operation of tax supervisor and clerk 32(64%) opinion to increase suitable tax assessment and recovery.

Table No. 4 : To make people aware about the payment of taxes

Sr.No.	Respondents opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	42	84%
2	Agree	06	12%
3	Neither Agree or Disagree	02	04%
4	Disagree	0	0%
5	Strongly disagree	0	0%
	Total	**50**	**100%**

(Source : Primary Data)

From the above table it is found out that as per operation of tax supervisor and clerk 42(84%) opinion show that tax payment is primary liability of tax payer so that Nagarpalika can provide basic facilities to the society.

Table No. 5 : Use of new technology to assessed the taxes

Sr.No.	Respondents opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	29	58%
2	Agree	15	30%
3	Neither Agree or Disagree	06	12%
4	Disagree	0	0%
5	Strongly disagree	0	0%
	Total	**50**	**100%**

(Source : Primary Data)

From the above table it is found out that as per operation of tax supervisor and clerk 29(58%) as per opinion use of new technology to assessed the taxes.

Application Chi-Square Test :

Sr.No.	Responded opinion	'O'	'E'	Formula $x^2 = \left(\frac{o-E}{E}\right)^2$
1	Strongly Agree	113	30	229.63
2	Agree	26	30	00.53
3	Neither agree or Disagree	11	30	12.03
4	Disagree	0	30	30.00
5	Strongly Disagree	0	30	30.00
	Total	150	150	302.19

(References : Table 1, 2 and 4)

Expected Frequency = $\frac{Em}{n} = \frac{150}{5} = 30$

$$X^2 = \sum \frac{(O-E)^2}{E}$$

X^2 = 23.685 (Calculated Value)

Conclusion :

From the above information it is clear that calculated value (23.685) is more than table value (18.465) at 0.05% significance level for D. F. (15-1=14) 14 therefore our alternative hypothesis accepted (H_{10}.)

Tax assessment :

Calculation of Taxable Value :

e.g. plot construction area = 2450 sq. ft.

Auto D. C. R. = 1850 sq. ft.

Actual construction area 1850 sq. ft.

1850 ÷ 10.76 = 171.93 Meter

x 10.76

1849.96 (1850)

(Taxable Value 1850)

Tax Assessment Categories :

1) Category 'A'

Name of Assesses = Shri. Omprakash S. Rathi

Property No. 34000919 (Taxable Value 1850)

Address = Achalpur (Ward No. 9)

Table No. 6 : Tax Assessment

Sr. No.	Types of Tax	Tax Assessment	Financial year demand	
			01/04/2014 to 30/09/2014	01/10/2014 to 31/03/2015
1	Consolidated property Tax	27%	249.75	249.75
2	Special education Tax	4%	37.00	37.00
3	Sewage Tax	5%	46.25	46.25
4	M.H. Education Tax	1%	9.25	9.25
5	Tree Tax	2%	18.50	18.50
6	Extinguisher Tax	Rs. 6 each	6.00	6.00
7	Sanitation Tax	Rs.30 each	30.00	30.00
		Total	396.75	396.75

(Source : Secondary Data)

2) Category 'B'

Name of Assesses : Shri. Pandurangji Rekhate

Address : Ward No. 2, Warud

Property No. : 08000458 (Taxable value 3500)

Use of Purpose : Residential Zone No. 1

Table No. 7 : Tax Assessment

Sr. No.	Types of Tax	Tax Assessment	Financial year demand	
			01/04/2014 to 30/09/2014	01/10/2014 to 31/03/2015
1	Consolidated property Tax	27%	472.50	472.50
2	Education Tax	5%	87.50	87.50
3	Tree Tax	1%	17.50	17.50
4	Sewage Tax	5%	87.50	87.50
		Total	**665.00**	**665.00**

(Source : Secondary Data)

3) Category 'C'

Name of Property = Residential (Zone No.2), Dhamangaon Rly
Name of Assesses : Shri Vijay Sagane
Property No. 02000233 (Taxable Value 1080)

Table No. 8 : Tax Assessment

Sr. No.	Types of Tax	Tax Assessment	Financial year demand	
			01/04/2014 to 30/09/2014	01/10/2014 to 31/03/2015
1	Consolidated property Tax	23%	124.20	124.20
2	Education cess	4%	21.60	21.60
3	Tree Tax	1%	05.40	05.40
		Total	**151.20**	**151.20**

(Source : Secondary Data)

Recommendation :

1) The person who works in the department of income tax must possesses knowledge of tax assessment and recovery.
2) Instruction about recovery should be given to the tax clerk who is appointed by tax inspector.
3) Tax payment should be considered as our first priority and responsibility by the tax payer. Because Nagarpalika's make available basic facilities to the people.
4) Property tax and other taxes should be assessed through measurement of new home and plots.
5) It should be considered that tax is a national property. So it must be paid regularly by everyone tax recovery should be considered as a mission for particular period.

Conclusion :

1) In Nagarpalika's of Amravati District administrative officer are selected as chief executive officer through competitive examination.
2) The assessment of tax in Nagarpalika's is done on the basis of population.
3) Tax assessment is done as follows
   a) Category 'A' : Achalpur – 27%
   b) Category 'B' : Warud & Anjangaon Surjee – 27%

c) Category 'C' : 7 Nagarpalika's – 23% or 24%

4) Tax assessment of Nagarpalika is divided into three category A, B, C in these group property tax, tree tax, sanitation tax, fire extinguisher tax, education tax etc. are included.
5) As per the Act 1965 notices can be issued to the people who pay minimum taxes.
6) The tax assessment is done through computerized system.
7) Mapping, plant of property, measurement and seeks, taxable values are included in the assessment of tax.

References :

1) Coleman Andrew (2009), The title of the research paper **"The Long Term of Capital Gains, Taxes in New Zealand"** publish in research paper, Motto Economic and public policy research Po. Box. 24390 Wellington, New Zealand, Page No. 1-30.
2) Deshmukh Dr. Alka (3 Nov. 2013) : The Title of Book's **"Local self Government"**, Nagpur 2013, Page. No.1-5
3) Gupta Dr. Radha (2013), The title of the research paper **"Personal Income Tax Structure in India : An Evaluation"** published in Pacific Business Review International Volume 5, Issue 7, January 2013, Page No. 1-6.
4) Mohanty Dr. P. K. (2003), The title of the research paper **"Reforming Tax : The Approach of Municipal Corporation of Hydrabad"** Central for good goverence working paper 2033, Vol. II, Page No. 1-37.
5) Poirson Helene (2006), The title of the research paper **"The Tax System in India : Could Reform Spur Growth?"** International monetary fund working paper, WP/06/93, Page No. 1-22.
6) Palande Pro. S.A. (2011), The title of the research paper **"Income Tax Problem and Recommendation"** Publish in IJRCM, Volume No. 09, Page No. 27-32.
7) Shelkar Ad. Abhaya T. (2014) The Title of Book **"The Maharastra Municipal Council Nagar Panchayat and Industrial Township Act, 1965"**, Nashik Law House, Aurangabad 2014, Page No. 587.
8) www.google.com
9) www.encylopedi.comTax.com
10) www.incometax.gov.in

Earn By Promoting Ayurvedic Products

Arogyam Weight Loss Program

Arogyam herbs for weight loss

⇩

Follow Arogyam diet plan for weight loss

⇩

Arogyam healthy weight exercise schedule

⇩

Mobilize stubborn fat

Explore Innovate Educate

Shri Param Hans Education & Research Foundation Trust

www.SPHERT.org

भारतीय भाषा, शिक्षा, साहित्य एवं शोध

ISSN 2321 – 9726

WWW.BHARTIYASHODH.COM

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SCIENCE & TECHNOLOGY

ISSN – 2250 – 1959 (0) 2348 – 9367 (P)

WWW.IRJMST.COM

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE

ISSN 2319 – 9202

WWW.CASIRJ.COM

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES

ISSN 2277 – 9809 (0) 2348 - 9359 (P)

WWW.IRJMSH.COM

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF SCIENCE ENGINEERING AND TECHNOLOGY

ISSN 2454-3195 (online)

WWW.RJSET.COM

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SCIENCE AND INNOVATION

WWW.IRJMSI.COM

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
February 2018
Special Issue
01

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

श्री बालाजी संस्थान, देऊळगाव राजा द्वारा संचालित

श्री व्यंकटेश कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
देऊळगाव राजा, जि. बुलडाणा. पिन-443 204.

नॅक पुनर्मूल्यांकन 'व ++' दर्जा प्राप्त

वाणिज्य वार्ता

विशेषांक फेब्रुवारी 2018

मुख्य संपादक
प्रा. डॉ. विनोद आर. बन्सिले
वाणिज्य विभाग,
श्री व्यंकटेश कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
देऊळगाव राजा, जि. बुलडाणा.
ई-मेल : vinod_bansile@rediffmail.com

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

13

"ROLE OF ADVERTISING IN NEWSPAPER BUSINESS" (REF-NEWSPAPER WHICH IS PUBLISH FROM NAGPUR & AMRAVATI)

Dr. Darshana R.Choudhary
Research Scholor ,

श्री. शिवाजी आर्टस् आणि कॉमर्स कॉलेज अमरावती

****

INTRODUCTION : -

A newspaper is a publication which is published after a certain period Of time it contains written information about current events. Newspapers cover a variety of fields such as politics, businesses port and art and often include variety of columns such as opinion columns, weather forecasts, reviews of local services, obituaries, birth notices, crosswords, editorial, cartoons, comic strips and advice columns.Newspapers are mainly daiiy or weekly.News magazines are also weekly, but they are presentated in a magazine format. General-interest newspapers typically publish news articles and feature articles on national and international news as well as local news.The news includes political events and personalities, business and finance, crime, weather and natural disasters; health and medicine,science and computers and technology,sports; and entertainment, society, food and cooking, clothing and home fasnion,and the arts News papers are medium of knowledge for every literate individual in India. With rising literacy the demand of newspapers in our country have also increased.In 1976 the literacy rate across India was not more than 35% However, there was a remarkable increase in 2008 the figure was 74% by 2011.Rising youth literacy at the rate of 84% was a clear indication of rising number of potential readers.

HISTORY Of NEWSPAPER

James Augustus Hickey is considered as the "father of Indian press" as he was the founder of the first Indian newspaper from Calcutta, the `Bengal Gazette` or the `Calcutta General Advertise` in January 1780.

In 1789, the first newspaper from Bombay, the 'Bombay Herald' was released,followed by the 'Bombay Courier' next year. This newspaper was later merged with the 'Times of India' in 1861 of 'Bennet, Coleman & Co. Ltd.'publishing firm.

The first newspaper in an Indian language was in Bengali, named as the 'Samachar Darpan'.The first issue of this daily was published from the Serampore Mission Press on May 23,1818. In the very same year, Ganga Kishore Bhattacharya started publishing another newspaper In Bengali, the Bengal Gazetti. On July 1, 1822 the first Gujarati newspaper was published from Bombay, called the Bombay Samachar, which is still existent. The first Hindi newspaper, the Samachar Sudha Varshan began in 1854. Since then, the prominent Indian languages in which newspapers have grown over the years are Hindi, Malayalam, Marathi, Tamil, Urdu, Telugu, Bengali and many other vernaculars.

HISTORY OF NEWSPAPER ADVERTISMENT

There has been a long tradition of advertising in India since the first newspapers published in India in the 19th Century carried advertising. The first advertising agency was established in 1905, B. Datram and Company, followed by The India-Advertising Company in 1907, the Calcutta Advertising agency in 1909, S.H.Bensen in 1928, J. Walter Thompson Associates through its Indian associate, Hindustan Thompson Associates in 1929, Lintas (Lever international Advertising Services) in 1939 and McCann Erikson in 1956. Advertising

expenditure in the 1950s was estimated at $US 300,000. Under the more socialist political environment of the 1960s and 1970s there was little incentive for companies to advertise because advertising was not tax deductible. In the 1970s there was a 58% growth in the number of registered agencies from 106 in 1969 to 168 in 1979, and this included a growth in Indian agencies. The first advertising appeared on state television in 1976. With the opening of the economy in the 1980s there was a growth in the number of alliances with multinational agencies and an expansion in advertising though foreign network participation in agency ownership was limited. In 1987 Hindustan Thompson was affiliated to J. Walter Thompson. Lintas, the 2nd ranking agency, held only 4% of its subsidiary, as did Ogilvie and Mather. Saatchi and Saatchi/Compton had minority interests in Compton as did Lintas. A study done in 1984 of the largest companies in India found that the ratio of advertising expenditure to sales had risen from .64 in 1976, to .71 in 1980 to .74 in 1984. Foreign controlled corporations had the dominant share of total advertising expenditure, and 80% of these were in the consumer goods sectors. Advertising was very concentrated with the top 50 advertisers accounting for 80% of the advertising spending and the top 10 advertisers made up 40% of that figure, 32% of the total. The largest advertiser throughout the period was Hindustan Lever which was nearly 10% of the advertising budget of the corporate sector companies.Pharmaceutical companies were also significant advertisers at this time.

STATEMENT OF THE PROBLEM

The main topic on which we need to put light on is Newspaper Advertising , it is also a brief study of Newspaper Advertising , also the positive outlook of Newspaper Advertising has been emphasize in the given content.

Objectives of the study

· To study the financial factors of daily newspapers through commercial advertisements

· To determine an idea of a common man about newspaper advertisements

· To discover the different financial factors of a daily newspapers through advertisements

· To study the income process of newspaper advertising and also to study the amount of income required in the process of publishing

Hypothesis:

The real motive of hypothesis depends on many aspects such as, how clear and precise it is, capability of testing it, its ability to establish relationship between variables, simplicity of the hypothesis, its consistency with most known facts etc. the following hypothesis have been formulated..

H0 – There is never a direct connection with the advertisements and the newspaper .

H1 – newspaper advertisements provides independency .

H0 -. The newspapers cannot totally rely on advertisements for their income .

H1 – mostly the amount of income is gained from advertisements .

Data Collection:

Primary data collected from, a reader , editor and the employee from the regions of Amravati and Nagpur . The source of secondary data is mostly the libraries , periodicals , journals , newspaper organization , advertisement agencies and so on.

Selection and Size of Samples:

For selection of samples the simple random sampling method are used by the researcher and from Amravati & Nagpur total 568 samples are selected for the research study from which 472 are respondent following table shows the sample size and respondent of research study.

Table No. A Number of Respondents

Respondent	No. of Questionnaire	No. of Respondent	No. of Non Respondent
Editor	15	12	06
Employee	250	180	60
Reader	300	270	30
Total	568	472	96

Source: Data collected from respondents from research area.

Data Analysis and Discussions:

The given analysis and interpretation of the data is based on data collected from the reader questionnaire from Amravati & Nagpur

From below Table & Graph 1.1 reveals that From the selected 270 respondents out of 164 readers replied a remark of good with 60.52%, 82 readers replied with a remark average with 29.89%, 16 readers replied with a remark of fair with 05.90% and 10 readers said that it was excellent with 03.69% ,so the readers believe that the independency of the newspaper rely on the advertisement.

Table No. 1.1 Informetion about Newspaper Independent

About Newspaper Independent	N	%
Fair	16	05.90%
Average-	82	29.89%
Good	164	60.52%
Excellent	10	03.69%
Total	270	100

Source: Primary Data.

From below Table 1.2 reveals that from selected 270 respondents out which

200 readers replied with a yes with 74%, 70 reader replied with a no with 26%,so the readers believe that the newspaper get most of his income from newspaper advertisement.

Table No. 1.2 More Income from Newspaper Advertisement

About Newspaper Advertisement	N	%
Yes	200	74 %
No	70	26%
Total	270	100

Source: Primary Data.

From below Table 1.3 reveals that from selected 270 respondents out which 180 readers replied with a yes with 66.66%, 90 reader replied with a no with 33.33%,so the readers believe that the newspaper advertisement change the livinging standerd

Table No. 1.3 Due to News paper advertisernent livinging standerd changed

About livinging standerd changed	N	%
Yas	180	66.66 %
No	90	33.33%
Tetal	270	100

Source: Primary Data.

Limitations of the study:

- The people engage in the process of reading are spread far and wide therefore to collect data from these individuals was a great experience
- The whole research study was conducted as per the research methodology and the data analysis and also the calculating conclusion has matched with concerned objectives and hypothesis.

Conclusion:

In the end we conclude that advertisements play an major role to establish Independency , advertisements play a major role to create a impact , also advertisements are a medium of self finance to newspaper industry , due to which they are not dependent on anyone for their financial aspect does this helps the newspaper industry to function in a free and fare manner .

Suggestions:

- In a long run where advertisements acts as a financial support to the newspaper industry, it should never avoid its basic agenda which is to spread knowledge
- The newspaper industry have created a lot of employment , but the amount less . so to develop a basic training structure is necessary.
- Newspaper should never spread false beliefs but should always spread social awareness
- Due to online facilities the raw and basic from is getting less , so the government should pay attention towards this .

Acknowledgement:

I am highly Thankful to my Guide Dr. B.T.Gawande for his continues support and guidance. I am also thankful to my friends & fameliy for being a regular support & their love and affection.

References:

· Nadgunde Gurunath ,Research Methodology
· Kelkar,V.G. – Advertisement
· Jahagirdar,D.V.- Economics of Newspaper Industry
· Wikipedia.Org
· www.jagrangosh.com
· Source – www.si.wsj.net.com
· Managementparadise.com
· Shondhganga

❑❑❑

14

A PERSPECTIVE STUDY OF MSME IN INDIA

Dr. Gayatri S.Tiwari
Assistant Professor
Department of Commerce
Smt.K.L.Mahavidyalaya, Amravati

Introduction:-

Micro, Small and medium enterprises are the backbone of industrial Development important for both developed and developing countries. This sector has often been termed the 'engine of growth' for developing economies. MSME sector always represented the model of economic development, which emphasized high contribution to domestic production, significant export earnings, low investment requirements, employment generation, and effective contribution to foreign exchange earning of the nation with low import-intensive operations. MSMEs play a pivotal role in the overall industrial economy of the country. In recent years the MSME sector has consistently registered higher growth rate compared to the overall industrial sector.

Objectives of the study

1) To understand the definition of MSMEs on the bases of investment limits

2) To examine the growth and contribution of MSMEs in India

3) To study the problems face by MSMEs

4) To study the govt. support for the development of MSME

Definitions of Micro, Small & Medium Enterprises

In accordance with the provisions of Micro,Small & Medium Enterprises Development (MSMED) ct, 2006, the Micro, Small and Medium

UGC APPROVED JOURNAL NUMBER 48687

DOI: 10.26703

Established: 2005

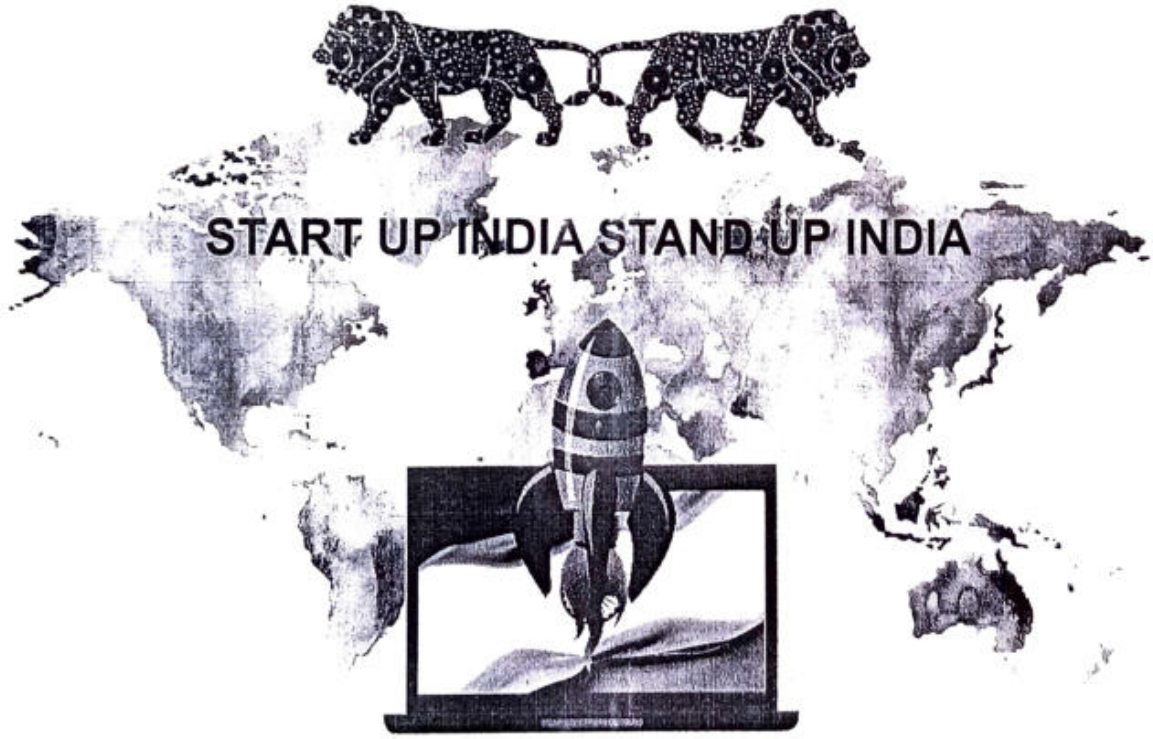
JOURNAL OF COMMERCE & TRADE

R.N.I. Delhi UPENG 2006/17831
ISSN 0973-4503 (PRINT)
ISSN 2454-1702 (ONLINE)

Double-Blind Reviewed, Refereed and Indexed International Journal

Chief Editor : Dr. Himanshu Agarwal
Editors : Dr. S. K. Agarwal
Dr. M. D. Somani

Impact Factor: 4.173 (ISI)
Index Copernicus I C V: 66.46
MIAR ICDS: 1.0 (2016)

GFRAD Volume 13 Number 1 April 2018 editorjct@gmail.com

A Critical Study of Tax Assessment in Nagarpalika of Amravati District

Dr. Dinesh Prabhakarrao Bele
Shri Shivaji Art & Commerce College, Amravati.
Dr. Manoj M. Pimple
Assistant Professor, Mahatma Jyotiba Fule, Mahavidyaly, Bhatkuli, Amravati.

Paper Code : A18-DPB-MMP-9
DOI : https://doi.org/10.26703/JCT.v13i1-9
Web Address : http://jctindia.org/jct/april2018-v13i1-9.pdf
Archive : https://ideas.repec.org/a/jct/journl/v13y2018i1p64-68.html
http://EconPapers.repec.org/RePEc:jct:journl:v:13:y:2018:i:1:p:64-68

Citation: Bele, Dinesh Prabhakarrao and Pimple, Manoj M. A Critical Study of Tax Assessment in Nagarpalika of Amravati District. Journal of Commerce and Trade, April 2018; 13 : 1; Pp. 64-68.
https://doi.org/10.26703/JCT.v13i1-9.

Abstract

The income from Tax is considered asaimportant revenue. However, this income sources is important as per our Indian constitution in representative democracy, But the use of taxes income for development is not satisfactory. The action which Government takes on the basis of collected tax is not social beneficial. The process of spending money on various project is doubtful and also corrupted. So this tax assessment is made compulsory by low constitution as per 40 direction constituted in 1949. This study will be focus on the process of Tax collection and assessment in various Nagarpalikas of Amravati District. It is an honest attempt to find out the various method of tax assessment as well as implementation of collected money for social development.

Keywords : *Education Tax, Fire extinguisher tax, Other special Taxes, Property Tax,Tree Tax, Sanitation Tax.*
Classification-JEL : *H21, H22, H27, H31, H71*

1. INTRODUCTION

Tax assessment in India is carriedout at large scale from pre-independence. Tax is the main source of income for India to provide various basic and fundamental facility to the society. Government spend this income on various development. Even today the importance of tax is given. The income from Tax is considered as an important revenue. Though this income sources is important as per our Indian constitution in representative democracy, But the use of taxes income for development is not satisfactory. The action which Government takes on the basis of collected tax is not social beneficial. The process of spending money on various project is doubtful and also corrupted. So this tax assessment is made compulsory by low constitution as per 40 direction constituted in 1949.

In 1965 some rules and regulation are made for the establishment of Nagarpalika as per 74 amendment in constitution from 1994. Nagarpalika, Nagarpanchayt and industrial cities are established on some condition. The first condition is that the minimum population of city must be 25000. The second one is that the ratio of employment in non agriculture business should be 75% of more than this. The third condition that the Nagarparishad has right to take decision regarding status of Nagarparishad and the departments to be included in this.

In Maharastra state the act of municipal corporation Nagarparishad is came into force from 1994. As per Indian constitution section 243 'A' subsection '2' it is declear that the city our place which has lowest population in comparison with big cities will be recognized as Nagarparishad. This study will be focus on the

process of Tax collection and assessment in various Nagarpalikas of Amravati District. It is an honest attempt to find out the various method of tax assessment as well as implemention of collected money for social development.

TABLE 1

Establishment of in Nagarpalika Amravati District

S. No.	Nagarparishad/ Nagarpalika	Year of established	Population (In 2011)
1	Achalpur	1956	107000
2	Anjangoansurjee	1939	56380
3	Warud	1937	45528
4	Chandur Rly	1948	19776
5	Dhamagam Rly	1947	21847
6	Chandur Bajar	1948	18759
7	Daryapur	1937	36463
8	Morshi	1936	37233
9	Shendurjana Ghat	1948	21748
10	Chikhaldara	1948	5158

2. STATEMENT OF THE PROBLEM

After independence in India the much importance is given to the tax as the main source of income. Tax is also the main income source of variousNagarpalikasin various States. These Nagarpalikas use their tax system as per low to collect various taxes. So this research study is essential to find out the various differences between Nagarpalikas. In this process tax Assistant and tax clerk play very important role. In all these things regarding tax system in Nagarpalika's are critically analyzed.

3. REVIEW OF LITERATURE

In order to complete research paper many references has to be taken and it is important for complete of work. Because researcher has to face lot of problems while researching researcher has to review tax assessment and determination instrument has to considered and various literature which published before.

Agrawal Pavan K. (1991) : In their research article title "The Responsiveness of Personal Income Tax". Publish in research article in news page no. 16 suggested that. Inequality in distribution of income is major defect and for that develops proper method According to report importance given to changes in income and their elastics result.

Govindrao (2000) : In their research article title "Analyzed the Tax reform, In India." Publish in research paper 23. Concluded thataccording to written to much changes in taxation system and also comparison between Direct and Indirect taxes. If changes in tax structure then eliminate inequality and new important in Indian tax economy.

Menkar Dilip (2006) : In their research article title, "Local Government in Maharashtra." Published LokamatNews Paper p.p.no.03 suggested thataccording to writer Govt. earn money in the form of taxes and in panchayt Raj main sources of revenue is tax collected from public and tax collected by authority.

Rao M. Govinda, Rao R. Kavita (2006) : In their research articletitle "Trends and Issues in Tax policy and Reform in India" published Indian policy reform 20, p. p. 06, 55, 121 concluded that. To Return India written included tax policy and in that tax policy considered Direct & Indirect tax according to Reports since last 20 years in the world to much changes in taxation system develop country taxation system always change but under develop country like India it is necessary to changes tax structure.

In India larger proportion financial losses break down are since it is because unbalancing tax structure for necessary to changes tax structure for that in domestic production central Govt. & State Govt. provide revenue and generate Direct and Indirect taxes. And earn income in the form of advance taxes and other taxes.

Sinha Ria (2010) : In their research article title "Centre for budget and Governance Accountability"accounting A-11, second floor NitiBagh, New Dilhi -110049, P. P. 1 to 30 concluded that. And research paper title An International comparison of Tax reigns. As per writer developing country like in India main serves of revenue is tax and from taxes country earn income in that income help in deciding financial policy.

In developing country India revenue earn the way of taxes and different expense that we campier this countrylike Canada, America, UK, Japan, Corlea, India looks weeks so writers intensively focus on development.

4. OBJECTIVES OF RESEARCH

i) To study tax system inNagarpalikaof Amravati District.

ii) To Study various taxes which are made applicable to the society.

iii) To reviewNagarpalika's and their population.

iv) To find out which Nagarpalika's collect much revenue.

v) To understand the tax system of various Nagarpalika's of Amravati District on the basis of their status.

5. METHODOLOGY

In order to study tax system of various Nagapalika's, the primary and secondary sources will be used. The information will be collected to give this paper critical attitude. The researcher will visit various Tahsil places of Amravati district to collect information regarding tax system. The method of simple random sampling used for research purpose. The primary information will be gatherd from interviewing ten tax assistant 50 tax clerk(10 as per 5).

TABLE 2
Information Data

Sr. No.	Responded	No of Responded
1	Tax Assistant	10
2	Clerk	50
	Total	**60**

Source: Survey

a) Statistical Tools: The Chi-square test is used a forstatistical analysis of collected information and for the verification of hypothesis.

b) Hypothesis: H_0 :Revenue doesnot increase with tax system of Nagarpalikas.

H_1 : Revenue increase with tax system of Nagarpalikas.

c) Limitation to the study :

i) This paper is limited to study and Nagarpalika/Nagarprishad only of Amravati District.

ii) The findings may or may not be applicable for other Nagarpalikas.

6. DATA INTERPRETATION AND ANALYSIS

TABLE 3
Source of revenue

Sr. No.	Responded Opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	49	82%
2	Agree	8	13%
3	Neither Agree or Disagree	3	5%
4	Disagree	0	0
5	Strongly Disagree	0	0
	Total	**60**	**100%**

Source: Primary Data

From the above table it is found out that as per operation at supervisor clerk 49 (82%) revenue comes from taxes.

TABLE 4
Taxes

Sr. No.	Responded Opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	53	88%
2	Agree	5	9%
3	Neither Agree or Disagree	2	3%
4	Disagree	0	0
5	Strongly Disagree	0	0
	Total	**60**	**100%**

Source: Primary Data

From the above table it is found out that 53 (88%)opinionsShow that tax payment is primary liability of customer so thatNagarpalika can providebasic facility to society / people.

From the above table found out that 46 (76%)opinions that tax is the main source of revenue. The tax recovered is important for

TABLE 5
Tax Increases

Sr. No.	Responded Opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	46	76%
2	Agree	12	20%
3	Neither Agree or Disagree	2	2%
4	Disagree	0	0
5	Strongly Disagree	0	0
	Total	**60**	**100%**

Source: Primary Data

TABLE 6
Application Chi-square Test

Sr. No.	Responded Opinion	'O'	'E'	Chi-square
1	Strongly Agree	95	24	210.04
2	Agree	20	24	0.67
3	Neither agree of Disagree	5	24	15.04
4	Disagree	0	24	24
5	Strongly Disagree	0	24	24

Expected Frequency $= \frac{\Sigma m}{n} = \frac{120}{5} = 24$

$$\chi^2 = \Sigma \frac{(O-E)^2}{E}$$

$$\chi^2 = 237.75$$

various development, various facilities and basic salary of employees. Tax is an important source of income for Nagarpalikas.

7. FINDINGS

Above information clear that calculated value (237.75) more than table value (18.465) at a significant level 0.001 for four D. F. therefore our alternative hypothesis accepted H10.

a) Tax assessment :

Calculation of Taxable Value :

e.g. plot construction area = 2000 sq.ft.

Auto D. C. R. = 1000 sq.ft.

Actual construction area 1000 sq.ft.

1000 / 1076 = 92.44 m × 10.74

(Taxable Value 900)

TABLE 7(a)
Tax assessment

Sr. No.	Types of Tax	Tax Assessment	Financial Year Demand	
			01/04/2014 to 30-09/2014	01/10/2014 to 30-03/2015
1	Consolited property Tax	27%	121.50	121.50
2	Special education Tax	4%	18.00	18.00
3	Sewage Tax	5%	22.50	22.50
4	M.H. Education Tax	1%	4.50	4.50
5	Tree Tax	2%	9.00	9.00
6	Exstinguisher Tax	Rs. 6 each	6.00	6.00
7	Sanitation Tax	Rs. 30 each	30.00	30.00
	Total		**211.50**	**211.50**

Source :Secondary Data

TABLE 7(b)
Tax Assessment

Sr. No.	Types of Tax	Types Assessment	Financial Year Demand	
			01/04/2014 to 30/09/2014	01/10/2014 to 31/03/2015
1.	Consolited property Tax	27%	24324.50	24324.50
2.	Tree Tax	1%	901.00	901.00
3.	Sanitation Tax	5%	4504.50	4504.50
	Total		**29730.00**	**29730.00**

Source : Secondary Data

b) Tax Assessment Categories :

i) <u>Category 'A'</u>

Name of Assesses = Smt.KantabaiUkhande

Property No. 34000916 (Taxable Value 900)

Address = Achalpur (Ward No. 9)

TABLE 7(c)

Tax assessment

Sr. No.	Types of Tax	Tax Assessment	Financial Year Demand	
			01/04/2014 to 30-09/2014	01/10/2014 to 30-03/2015
1	Property Tax	23%	1092.50	1092.50
2	Education Cess	1%	47.50	47.50
3	Employ ment grantee tax	2%	95.00	95.00
4	Three Tax	1%	47.50	47.50
5	Special Clean tax	1%	47.50	47.50
6	Exstinguis her Tax	1%	47.50	47.50
7	Senitation Tax	2%	95.00	95.00
	Total		**211.50**	**211.50**

Source : Secondary Data

ii) Category 'B'

Name of Assesses : Smt. Govt. hospital Anjangaon Surjee

Address :ward No. 8 Anjangoan Surjee

Property No. : 07001571 (Taxable value 180180)

Use of Purpose :Govt. property

iii) Category 'C'

Name of Property = Non-Residential (Zone No.1) Chandur Bazar.

Name of Assesses :ShriRamnarayanJayswal.

Property No. 03000428 (Taxable Value 9500)

8. RECOMMENDATION

Taxes collected from beneficially have main sources of revenue.

Tax collections have increased with the help of awareness.

Tax assistant and clerk have played important role increasing revenue from taxpayer.

Before independence, British Government had focus on sources of taxation.

9. CONCLUSION

Thecategories 'A' 'B' & 'C' suggested thatTax assessment in Nagarpalikas is the main source of income.Nagarpalika can collect various taxes as per low and this income is used to provide various facilities to the society. It also plays important role to maintain good administration in Nagarpalikas.

References

1. Agrawal Pawan K. (1991). The title of Research paper "The Responsiveness of Personal Income Tax." Publish in Research Article in News .'. P. 16.
2. Dr.DeshmukhAlka (3 Nov. 2013) : The Title of Book's local self Government Nagpur 2013 P.P.1.
3. Govindrao (2000). The title of Research paper "Analysed the Tax Reform in India." Published in research P. P. 23.
4. Rao. M. Givinda, Rao. R. Kavita (2006). The Title of Research paper "Trends and Issue in Tax policy and Reform in India, Indian policy Reform, 20, P. P. 06, 55, 121.
5. MenkarDilip (2006). The title of Research paper "Local Government in Maharastra." Published lokmantnews paper, P. P. 03.
6. SinhaRia (2010). The title of Research paper "An International comparison of Tax Regimes." Center for budgets and governance Accorntability A -11, second floor NitiBagh, New Delhi – 110049. P. P. 1 to 30.
7. Shelkar Ad. Abhaya T. (2014). The title of Book "The Maharastra Municipal Council Nagar Panchayat and Industrial Township Act, 1965, Nashik low House, Aurangabad 2014, P.P. 587.
8. www.google.com
9. www.encylopedi.comTax.com
10. www.incometax.gov.in

A Comparative Study of Impact of NPA on Growth of Public and Co-operative Sector Banks in Amravati District

Dr. Yogesh S. Ingale
Project Research Fellow, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati.
Dr. Arun G. Harne
Associate Professor, Smt Kesharbai Lahoti Mahavidyalya Amravati.

Paper Code : JCT-A18-YSI-AGH-8
DOI : https://doi.org/10.26703/JCT.v13i1-8
Web Address : http://jctindia.org/jct/april2018-v13i1-8.pdf
Archive : https://ideas.repec.org/a/jct/journl/v13y2018i1p58-63.html
http://EconPapers.repec.org/RePEc:jct:journl:v:13:y:2018:i:1:p:58-63

Citation: Ingale, Yogesh S. and Harne, Arun G. A Comparative Study of Impact of NPA on Growth Public and Co-operative Sector Bank in Amravati District . Journal of Commerce and Trade, April 2018; 13 : 1; Pp.58-63. https://doi.org/10.26703/JCT.v13i1-8.

Abstract

Indian banking sector of having a serious problem due non performing. The financial reforms have helped largely to clean NPA was around Rs. 52,000 crores in the year 2004. The earning capacity and profitability of the bank are highly affected due to this NPA is defined as an advance for which interest or repayment of principal or both remain outstanding for a period of more than two quarters. The level of NPA act as an indicator showing the bankers credit risks and efficiency of allocation of resource. The rising incidence of NPAs has been generally attributed to the domestic economic slowdown. It is believed that with economic growth slowing down and rate of interest going up sharply, corporate have been finding it difficult to repay loans, and it has added up to rising NPAs.

Keywords : *Credit Loss, Doubtful Assets,Gross NPA, Net NPA, Return on investment.*
Classification-JEL : *E59, G21, G28, G32.*

1. INTRODUCTION

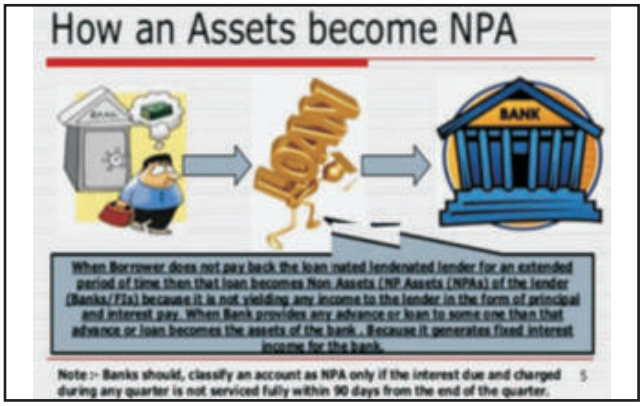
It is important to understand the meaning and definition of Non-Performing Asset (NPA) at theoutset of the study. The term 'non-performing asset' (NPA) used in India corresponds to theterm 'non-performing loans' (NPL) in the academic literature. So we would be using these twoterms interchangeably in our study. In India, a Health code system was introduced in 1985 for continuous evaluation of the quality of advance portfolio (loan portfolio) of banks, its effective monitoring, and adequate provisioning. It classified advances into eight codes namely (1) Satisfactory & (2) Irregular–accounts for which safety was not suspected, (3) Viable/ under nursing, (4) Non-viable/sticky, (5) Advances recalled, (6) Suit filed, and (7) Decreed debts - accounts reflecting serious irregularities, (8) Bad and doubtful debts where recoverability of banks dues become doubtful due to shortfall in the value of security or inability/unwillingness of the borrower to repay the dues. But the health code system suffered from lack of transparency, objectivity and uniformity of yardstick for measuring NPA. In order to bring in transparency as well as to move towards international best practice, prudential norms related to asset classification and RBI in India introduced provisioningin 1992-93 following Narasimham Committee-I recommendations. The norms brought inquantification and objectivity to assessment of NPAs.As per RBI Prudential Norms, an asset becomes an NPA when it stops generating income for thebank (Master-Circular: RBI 2014). The definition of NPA was tightened in phases till 2004 inthe

following manner:An asset was required to be classified as NPA :From the year ending 1995 If it was past due (30 days) for 2 quartersFrom 31st March 2001 If it was overdue for 180 daysFrom 31st March 2004 If it was overdue for 90 daysNPAs can be further subdivided into three categories as (1) Sub-standard assets, (2) Doubtfulassets, and (3) Loss assets. 'Substandard assets' are assets with well-defined credit weaknessresulting in distinct possibility of bank sustaining some loss in liquidation of the debt unlessdeficiencies are corrected. 'Doubtful assets' are assets with additional weakness so that fullcollection of debt is highly questionable and improbable. 'Loss assets' are assets which areconsidered uncollectible either by the bank, its internal or external auditors or by the RBIinspectors but the same is not yet written off. With effect from March 31, 2005, the objective criteria for classification of NPA into the three categories have been as follows:

TABLE 1

Loss assets Loss identified
Doubtful assets Sub-standard for 12 months
Substandard assets NPA for ≤ 12 months

Fig. 1
Impact of NPA on Banks Growth

Source: http://www.npaconsultant.in/How-A-Bank-Terms-An-Account-Non-Performing-Asset-NPA-Part2.html

Provisioning in India is based on NPA category, availability and realizable value of security.So from 2005 we can say, an asset becomes a non-performing asset (NPA) when interest and/orinstallment of principal remain overdue at least for a period of 90 days. Unsecured NPAs havehigher provisioning requirements than secured ones.

a) Profitability : The NPA means booking of money in terms of bad asset, which occurred due to wrong choice of the client. Because of the money getting blocked the prodigality of bank decreases not only by the amount of the NPA but NPA lead to opportunity cost also as that much of profit invested in some return earning project/asset. So the NPA doesn't affect current profit but also the future stream of profit, which may lead to loss of some long-term beneficial opportunity. Another impact of reduction in profitability is low ROI (return on investment), which adversely affect current earning of bank.

b) Liquidity : Money is getting blocked, decreased profit lead to lack of enough cash at hand which lead to borrowing money for shortest period of time which lead to additional cost to the company. Difficulty in operating the functions of bank is another cause of NPA due to lack of money, Routine payments and dues.

c) Involvement of Management : Time and efforts of management is another indirect cost which bank has to bear due to NPA. Time and efforts of management in handling and managing NPA would have diverted to some fruitful activities, which would have given good returns. Now day's banks have special employees to deal and handle NPAs, which is additional cost to the bank.

d) Credit Loss : Bank is facing problem of NPA then it adversely affect the value of bank in terms of market credit. It will lose its goodwill and brand image and credit which have negative impact to the people who are putting their money in the banks.

2. REVIEW OF LITERATURE

Agrawal Sachin, Agrawal Kavita (2009): In his research paper on the topic, “NPAs, a challenge for co-operative banks-a comparative study of people co-operative banks ltd., and Nanded merchant co-operative banks ltd., Nanded” (period 2001-02 to 2005-06) examined

the NPAs of the banks is a break the progress of the bank. The NPAs can affect the profitability of the bank and hence affect future growth of the bank. The NPA is proving the barrier in the progress of the economy and financial system of the country. In his research two co-operative banks Nanded and Hingoli are highly populated cities in Maharashtra there were 10 to15 cooperative banks. Study the effect and trends of the NPAs in two cooperative banks using random sampling method. Researchers analyze trends of Net NPA in cooperative banks 2001-02 to 2005-06 percentage of NPA regular Decreasing in the value. The Gross NPA's irregular decreasing. Impact of Gross NPA causes Decreasing future Profit and Credit loss also. The NPA is the most dangerous and barrier in the way of the progress of the economy of the country's financial system.1

Chaudhary Kajal, Monika Sharma (2010): In her research paper on the topic, "Non Performing Assets and Profitability of Commercial Banks in India: assessment And the Emerging Issues." After analyzing data it is right time to take suitable and stringent measures to get rid of NPA problems. An Efficient management information system should be developed. The Bank staff involved in sanctioning the advance should be trained about the proper documentation and charge of securities and motivated to take measures in preventing advance turning into NPA. Public Sector banks must pay attention on their functioning to compete with private Sector Banks. Both banks should be well versed in proper selection of borrower/project and in analyzing the financial status and all credit related information for granting loan.

Bhavani Prasad Prof. G.V, Veena D. (2011): In his research paper on the topic, “NPAs in Indian Banking Sector- Trends and Issues” Studied the present Indian banking sector the health of the banking industry in a country is its level of non-performing Assets. Reduce NPAs generally gives the impression that banks have strengthened their credit appraisal processes over the year and growth in NPAs involves the necessity of provision , which bring down the overall profitability of the banks. The magnitude of NPA is comparatively higher in the public sector banks. To improve the efficiency and profitability of banks the NPA need to be reduced and controlled. The Efforts has made to evaluate the operational performance of the SCBs in India Since 2000-01 to 2009-10 analyses trends and issues published RBI. Using secondary data Statistical tools like Averages, Percentage, Mean and S.D. After examined the Data the PuSBs, which main pillar Indian banking system are, are in trouble excessive manpower, excessive NPAs and excessive government equity, while on the other hand private sector banks are consolidating themselves through adoption of Latest Technology and System. PuSBs which current account more than 78% of total banking industry assets are saddles with NPA falling revenues from traditional sources, lack of modern technology and massive workforce while new private sector banks are ahead and rewriting traditional banking business model by way of their sheer innovation and services and adoption of modern technology.

Chatterjee Chandan, Mukhejee Jeet, Das Dr. Ratan (2012): In his research paper on the topic, “Management of Non Performing Assets-A Current Scenario” Researcher focuses on the Today the Indian banking system has gone through significant transformation following financial sector reforms.NPA involves the necessity of provision, any increase in which bring down the overall probability of banks is indicators of banking health of the country. In the paper mainly on the causes and consequences of NPAs, policy directives of RBI, initiatives of India government, scenario of NPAs sector wise and bank group wise andfinally the curative measures for NPA in India. Present studies analyze the NPAs of India banks. Using secondary sources publish in RBI reports and bulletins. Analysis and finding shows that 1) the share of NPA in the priority sector total NPAs of Public sector banks increases marginally to

58.1% in 2011 from 53.8% compared to that of 2010. the share of NPA in the non-priority sector total NPAs of Public sector in declined in 2011 share of 17.5% and 41.9% respectively.2)there is significant improvement in the recovery of NPA by studying all bank groups. Sharp fall in gross NPA percent to gross advances is 5.2% in 2005 and it got decreased to 2.25% in 2011 in case of SCBs. Similarly Net NPA percent to net Advances were 1.9% 2005 and reduce to 0.97%. 3) Recovery of NPA by SCBs through various channels like Lok Adalts, DRTS an SARFAESI Act. All total recovery in 2011 is 31.31% which higher than recovery rate 24.02% in 2010.

Dharwal Mridul, Agrawal Ankur, Gola K.R (2012): In his research paper on the topic, "A on Reducing of Non-performing Assets in Commercial banks" (A case study of Alwar District, Rajasthan, India) He collected data from Primary and secondary sources for finding NPA Causes in Commercial banks. Using interview method for official Members are asking the impact of NPA on working of commercial banks. He selected Farmers who had borrowed money from the selected banks, has been prepared with their cultivated area. Farmer grouped three size viz.small (0-2 hector), semi medium (2-4 hector) and large (8 hector and above) group. A simple random method 60 borrowing cultivators has been drawn from the universe of different village among probability portion. When collected data from 60 farmers diversion of funds in rajgarh block shows the 18% fund used in repaying the loan to money lenders and 17% loan utilizes in marriage turn to be NPAs. Diversion of funds in Bhiwadi block, 25% funds are misappropriated and definitely, this 25% is going to be NPAs. In addition, willful defaulter in rajgarh and Bhiwadi Block 35% and 255 willful defaulter are not small number. Willful defaulters are a major source of growing NPA.

3. RESEARCH PROBLEM

The main aim of public and co-operative sector banks depositing money from customers and advances for needy people for their financial need, and for the growth of the economy to achieve the balanced development in the area. At present , many economist and banking expert worried about NPA growth in banking sector its adverse effect on banks net profit, liquidity, credit loss. The aim of the present paper is to analyze the trends in NPA in term of values, gross and net NPA as well as which factor causes growth NPA in banking sector in the Amravati District.

4. RESEARCH OBJECTIVE

a) To study the concept of NPAs regulation.

b) To study impact of NPA in the public and co-operative sector banks.

c) To study the Impact of NPA on Banks Growth.

5. HYPOTHESIS

H0 : There is no significant Impact on Public and co-operative sector banks profit due to nonperforming asset.

H1: There is significant Impact on Public and co-operative sector banks profit due to nonperforming asset.

6. RESEARCH METHODOLOGY

In this research paper both primary andsecondary data have used to analyze impact of NPA on the growth public and co-operatives sector bank in Amravati district. The primarydata have collected from 120 respondents from branch throughinterview method in Amravati region.

a) Sample selection method : Simple Random sampling method

b) Statistical Test : Basic statistical technique such as percentage, average, may be used and late on by analyzing the questionnaire and collected data different Statistical Test like chi-square test is applied.

7. LIMITATIONS OF THE STUDY

a) The study based on research purpose only selected public and co-operative sector only.

b) The study relies heavily on primary as well as on secondary data only.

c) The Study is Restricted to Amravati Districts of Vidarbha of Maharashtra State.

TABLE 2
Willful Defaulter Contributing NPA in Banks

Sr. No.	Opinion	Respondents	%
1	Strongly Agree	66	55%
2	Agree	30	25%
3	Neither agree or Disagree	12	10%
4	Disagree	07	6%
5	Strongly Disagree	05	4%
	Total	120	100%

Source : Primary Data

TABLE 3
NPA Impact on Interest Rate of Banks

Sr. No.	Opinion	Respondents	%
1	Strongly Agree	65	54%
2	Agree	26	22%
3	Neither agree or Disagree	12	10%
4	Disagree	06	5%
5	Strongly Disagree	11	9%
	Total	120	100%

Source : Primary Data

TABLE 4
NPA Impact on Current Earning

Sr. No.	Opinion	Respondents	%
1	Strongly Agree	67	56%
2	Agree	29	24%
3	Neither agree or Disagree	12	10%
4	Disagree	6	5%
5	Strongly Disagree	6	5%
	Total	**120**	**100%**

Source : Primary Data

TABLE 5
NPA Impact on Bank Operation

Sr. No.	Opinion	Respondents	%
1	Strongly Agree	70	58%
2	Agree	24	20%
3	Neither agree or Disagree	08	7%
4	Disagree	12	10%
5	Strongly Disagree	06	5%
		120	100%

Source : Primary Data

iv) The result arises from research may or may not be applicable to other parts of state or countries.

8. FINDINGS & DISCUSSION

It was founded that respondents from two banking sector said strongly agree 66 (55%)because borrowerswere financially sound but repayment of the loan unwillingness main cause of non-performing assets in the banking sector in the Amravati District.

TABLE 6
Increase in Involvement of Management

Sr. No.	Opinion	Respondents	%
1	Strongly Agree	74	62%
2	Agree	24	20%
3	Neither agree or Disagree	06	5%
4	Disagree	11	9%
5	Strongly Disagree	05	4%
		120	100%

Source : Primary Data

TABLE 7
Statistical Analysis: chi-square test is applied for better clarification and accuracy

Sr. No.	Impact Factor	Calculated Value	Sign	T.V	Result
1	Willful Defaulter Contributing NPA	108.08	>	18.465	H_1
2	Interest Rate of Banks	96.74	>	18.465	H_1
3	Impact on Current Earning	111.08	>	18.465	H_1
4	NPA Impact on Bank Operation	118.34	>	18.465	H_1
5	Involvement of Management	139.75	>	18.465	H_1

Note: The table value of chi-square is 18.465 at D.F. for 4 the significant level (0.001%)

The researcher clearly observed that majority respondents said strongly agree 65(54%) and Agree 26(22%), impact non-performing assets on the interest rate because major funds provision of Bad loans for long period.

It was clearly seen that majority respondent saidstrongly agree 65 (54%), Agree 26 (22%) impact of non-performing asset on the current earning due to the blocking the principle and interest income of defaulter.

The majority respondents from two segmentstrongly agree 70 (58%), Agree 24 (20%) said impact of non-performing asset on the bank

operation because of main earning sources disturbing due to NPA's accounts, asset and liability management of the banks

The majority respondent from three segments strongly agree 74 (62%), Agree 66 (24%) said impact of non-performing asset on the involvements of management because of banks rate of return on asset goes down due to net profit reduces and high provision made against old and fresh NPA's account as per RBI norms in the banks in the Amravati district.

9. SUGGESTIONS

a) An efficient information management system should be developing to get rid of NPA problem.

b) Indian Banking Industry should try hard to reduce NPAs and to compete with foreign banks maintain international standard norm of NPA.

c) Banks should well verse in proper selection of borrower and also in analyzing their financial status.

d) The bank should develop more effective credit appraisal policy and loan recovery strategy.

e) The co-operative banks should emphasize on prudential norms and develop high degree of professionalisms in management.

10. CONCLUSION

a) The improper processing loan proposal task of creating and poor monitoring of loan are the major causes of NPAs.

b) Mis-management or diversion of fund is one of main cause of NPAs.

ic) Willful defaulters are major source of NPAs of NPAs changing the mind set with help of education/counseling and of big borrower and willful defaulter will reduce.

d) The magnitude of NPAs is comparative higher in public sector banks.

e) The percentage of NPAs is highest in co-operative sector compare to public and private sector banks.

There is significant improvement in the recovery of NPAs. The steps taken by RBI to reduce NPAs have not been proved to be very successful.

References

1. Agarwal Chetan, Sharma Vijay (2011): “Encyclopedia of Research Methodology, Research Methodology in Commerce volume (2) Commonwealth publisher Private Limited, New Delhi.
2. Agrawal Sachin, Agrawal Kavita.:"NPAs, a challenge for co-operative banks -a comparative study of peoples" co-operative bank ltd., Hingoli and the nanded merchants co-operative bank ltd., Nanded (period 2001-20-2005-06)." National Monthly Refereed Journal of Research in Commerce and Management www.abhinavjournal.com volume no.1.Issue no.12 (2009) Pages no.50-55.
3. Bhavani Prasad Prof. G.V, Veena D: “NPAs In Indian Banking Sector- Trends and Issues” Journal on Banking Financial services and Insurance research Sri Krishna International Research and Educational Consortium www.skirec.com volume 1, Issue 9 (December 2011) Page No.67-84.
4. Chatterjee Chandan, Mukhejee Jeet, Das Dr. Ratan: “Management of Non Performing Assets-A Current Scenario”International Journal of Social Science and Interdisciplinary Research Vol.1, Issue11,(NOV. 2012) Page No.204-214.
5. Chaudhary Kajal, Monika Sharma.:“Performance of Indian Public Sector Banks and Private Sector Bans: A Comparative." International Journal of Innovation and technology volume-2.No-3 (2011): Pages No.249-256.
6. Dharwal Mridul, Agrawal Ankur, Gola K.R:“A on Reducing of Non-performing Assets In Commercial banks (A case study of Alwar District, Rajasthan, India)Proceeding of the International conference on Business management and Information System.(2012) Page No.227-235.
7. Kothari C.R (2009):“Research Methodology-Methods and Techniques”, New Wiley Eastern ltd., Delhi.
8. Pradhan Dr.Tanmay Kumar:“Management of NPA in the Commercial bank Odisha: An Empirical Analysis” International Journal of scientific and Research Publications, Volume 2,Issue 9,(Sep.2012),Page No.1-5.
9. www.google.com
10. www.rbi.org.in

ISSN : 2454-2415

November 2017

Volume V, Issue 11

INTERNATIONAL JOURNAL OF INNOVATIVE KNOWLEDGE CONCEPT

www.ijikc.co.in

SONHIRA PUBLICATION

UGC Approved List of Journals

24542415

|| Home (journal_list.aspx) ||

entries Search:

Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
1	64094	International Journal of Innovative Knowledge Concepts	Sonhira Publication, Pune	24542415	24542415

Previous 1 Next

UGC Officials

(https://ugc.eoffice.gov.in/acl_users/credentials_cookie_auth/require_login?came_from=https%3A//ugc.eoffice.gov.in/)
(https://mail.gov.in/iwc_static/c11n/allDomain/layout/login_gov2.jsp?lang=en&3.0.1.2.0_15121607&svcs=abs,im,mail,smime,calendar,c11n)
(https://rtionline.gov.in/RTIMIS/login/index.php)
(https://pgportal.gov.in)

Professional Councils (https://www.ugc.ac.in/page/Professional-Councils.aspx)
State Higher Education Councils (https://www.ugc.ac.in/page/State-Higher-Education-Councils.aspx)
(http://inflibnet.ac.in/)
(https://www.aicte-india.org/)

Contact us

University Grants Commission (UGC) Bahadur Shah Zafar Marg,
New Delhi - 110002
011-23604445, 011-23604200
@gmail.com ()
(http://www.ugc.ac.in/contact.aspx)

ISSN : 2454-2415 Vol. 5, Issue 11, November, 2017

Research Productivity of Teachers of Panjabrao Deshmukha Krushi Vidhyapeeth : A Scientrometric Study

Purushottam M. Kale[1] and Dr. Mahenendra V. Mete[2]
[1]Kamyogi Babasaheb Apotikar Adhyapak va
Anusnadhan Mahavidhaylaya Apoti Kd.
Setuvallbhanagar@gmail.com
[2]Shir Shivaji Arts & Commerce College, Amravti. India
metemahendra@gmail.com

Abstract: The purpose of this paper is to analyse and evaluate the use pattern of PDKV Akola during 1984-2014. This paper studied the 1629 research papers. It studied authorship pattern, cited papers and uncited papers of PDKV. It also examined the authors research output of PDKV by different ways like frequency of citation and degree of collaborations. This study has traced the frequency of citation, collaborative pattern of department, authorship pattern and degree of collaboration by using Google Scholar.

Keyword: Google Scholar; Publish or Perish

1 Introduction

The history of agricultural education in India can be traced back to medieval period when study of agriculture was included in the curricula of Nalanda and Takshashila Universities as an important subject. However, formalized courses in agricultural education began only at the beginning of 20th Century when six agricultural colleges were established after independence in 1947 the Government of India initiated an extensive planning process. ICAR took the lead and drafted a Model Act, and from then was the real beginning of agricultural universities.

Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola was one of them, which was established on 20th October, 1969 with its head-quarter at Akola. The jurisdiction of this university is spread over the eleven districts of Vidarbha. According to the University Act 1983 (of the Government of Maharashtra), the University is entrusted with the responsibility of agricultural education, research and extension education alongwith breeder and foundation seed programme.

2 Review of Literature

In their article on 'Authorship pattern in library and information science journal literature', Paramjeet Kaur and Manpreet Kaur (2012.) made a comparative analysis of authorship trends in USA, UK and India in LIS. Their study is based on nine LIS journals. They analyzed the data on gender, occupation, affiliation, geographic location and co-authorship. The nine journals selected for this study are published from USA, UK and India. A total of 269 articles by 471 authors were analysed. They observed that a large number of articles were contributed by male authors except in the case of USA. The LIS faculty contributed more articles i.e. 41% in comparison to practicing librarians, research scholars etc. Further, they observed that collaborative papers are predominant in all the journals studied. The LIS journals published from UK received more papers from other countries in comparison to journals published from USA and India.

Garg and others (2011) analyzed 32,574 papers published by USA, UK, China, India and Brazil in the field of "plant genetics and breeding" research during 2005-2009; their study indicates that USA produced the highest number of publications followed by China. The impact of research output is highest for UK. India contributed about 9 percent to the world publication output. The total Indian output originated from 1,806 institutions located in different parts of the country. About 41 percent of the total Indian output was concentrated among 25 institutions. Among the institutions., international institutes located in India had the highest impact. The proportion of single authored papers has decreased considerably and the share of internationally co-authored papers has remained almost steady during the period of study.

3 Objectives of the study

- To study authorship patterns of PDKV department.
- To study cited papers and un-cited of PDKV department.
- To study frequency of citation.
- To study the collaborative research network of researches.

3 RESEARCH METHODOLOGY

In the present scenario, Google Scholar provides simple way to broadly search for scholarly literature, It is freely available as well as the search can be preferred at modest speed. From one place, you can search across many disciplines and sources: articles, thesis, books, abstracts and court opinions, from academic publishers, professional societies, online repositories, universities and other web sites. It is increasingly becoming popular among LIS and other professionals as a highly efficient information source and services.

This researcher used Google Scholar as a source of data the use of Google Scholar generally results in more comprehensive citation coverage in the area of Agricultural Science. The use of Google Scholar Particularly benefited academics publishing in sources that are not well covered in other sources. The researcher has chosen to focus the academic fields of Agriculture.

The Publish or Perish is a software programs that retrieves and analyses academic citations. It uses Google Scholar to obtain the raw citation. Than analyses these and presents a wide range of citation metrics in a user - friendly format. The results are available on – screen and can also be copied to the Windows clipboard (for future reference of further analysis). Or saved to a variety of output formats (for future reference of further analysis). Publish or Perish was developed by Tarma Software Research (www.tarma.com) with input from the first author and is provided free of charge for personal non – profit use courtesy of www.harzing.com .

Researcher conclude that, because of its broader range of data sources, the use of Google Scholar generally results in more comprehensive citation coverage in the area of Agriculture. Among these are: books, conference, papers, and in general journals in the field of Agriculture. Publish or Perish features an overview of different citation metrics (h-Index, i-10, g – Index, hc – index, hi – index,) which help to analysis productivity of researcher. The researcher have studied the faculty member of Dr. Panjabrao Deshmukh Krushi Vidyapeeth during 1984 – 2014 and the analysis was conducted using Publish or Perish.

4 Results and Discussions

4.1 Citation analysis of output

Table No. 1
Frequency of citation

Number of citations	Total Papers	%of Papers	Total citation
0	917	56.3	0
1	255	15.7	255
2	161	9.9	322
3	74	4.5	222
4	50	3.1	200
5	43	2.6	215
6	22	1.4	132
7	13	0.8	91
9	24	1.5	202
10	11	0.7	110
11 to 20	34	2.1	454
21 to30	8	0.5	198
31 to 40	5	0.3	165
41 to 50	4	0.2	176
>51	8	0.5	792
Total	1629	100	3534
Citation per paper = 2.16			

Figure No. 1.

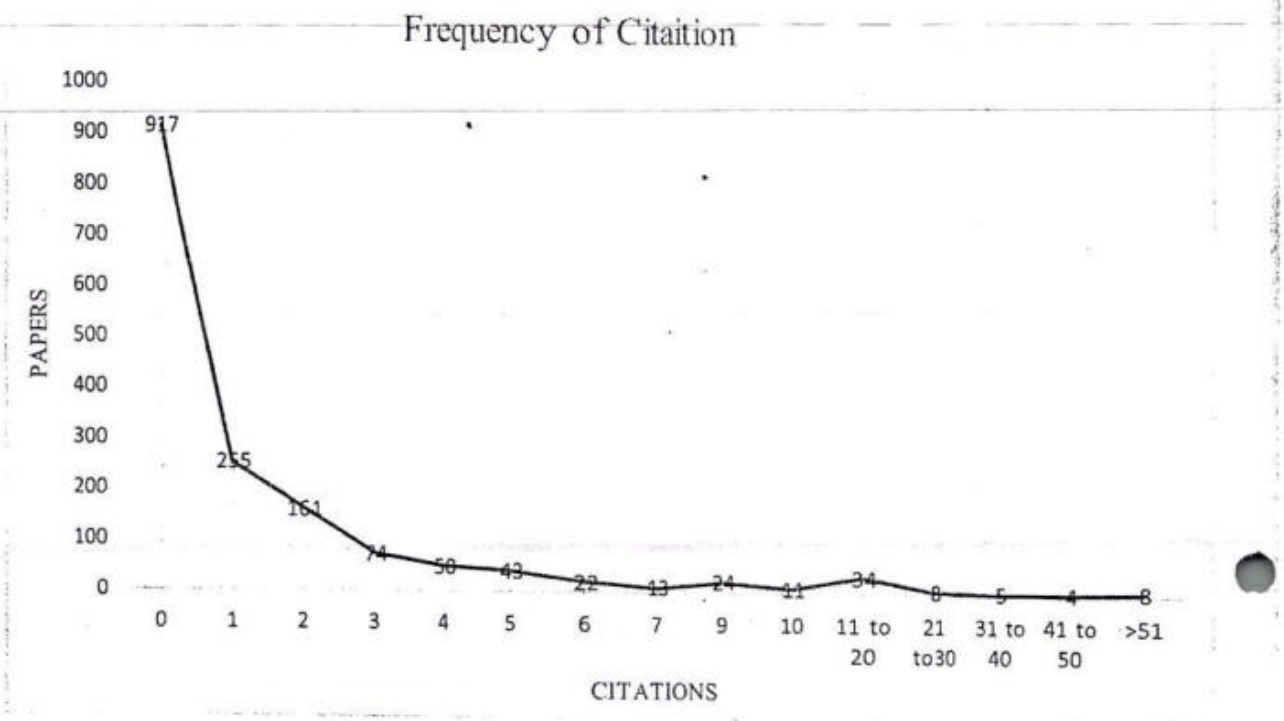

Table 1. Presents the distribution of citations. Indicates that 1629 papers received 3534 citations in all. Thus the average rate of citation per paper for the PDKV Akola is 2.16. Out of total paper published by PDKV Akola more than half (56.3) of the paper did not get any citation and the rest were cited one or more times. Out of the total cited papers about (35.8%) were cited between 1 to 5 times, and the remaining (7.9 %) were cited more than five times. Out of these 1.5 were cited more than 10 times. However, the proportion of papers that received more than 50 citations were very low. Based on the pattern of citations it can be concluded that the output is (30.1%) of the papers were cited single author, two author and three pattern.

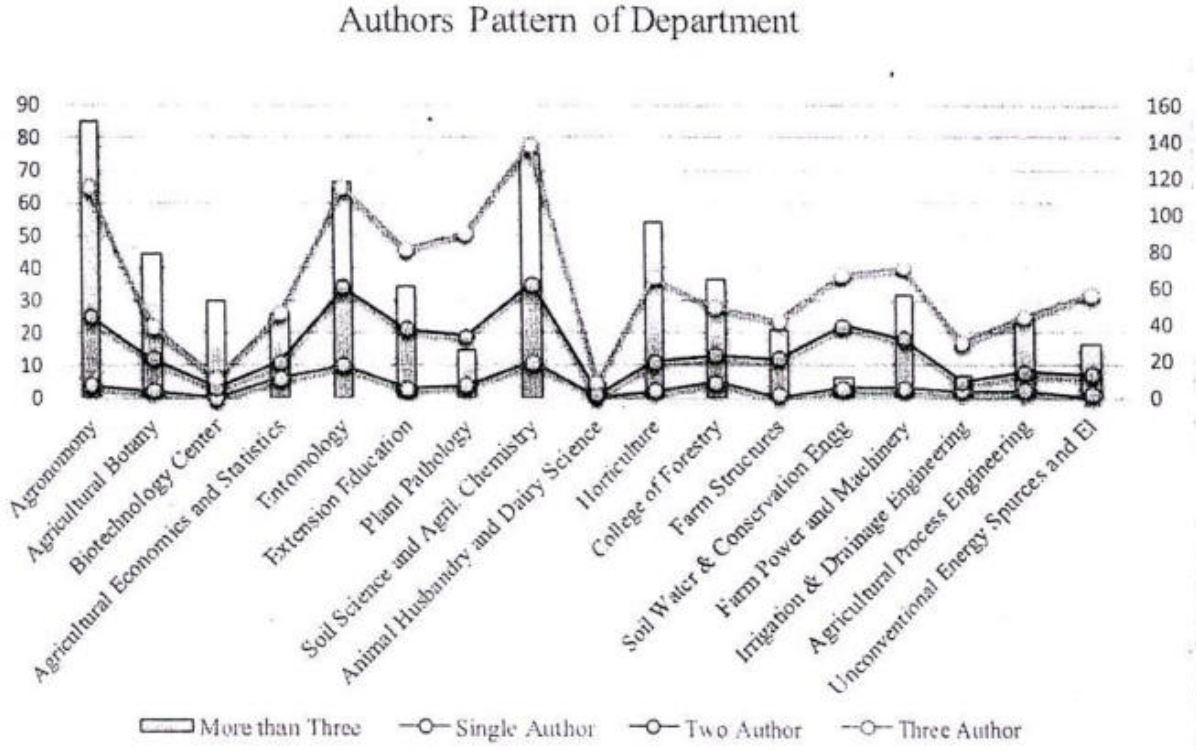
4.2 Collaborative Pattern of Department

Table No. 2.
Collaborative Pattern of Department

Sr. No.	Department	Papers	Authors/ Paper	Single Author	Two Author	Three Author	More than Three
1	Agronomy	216	3.62	4	21	40	151
2	Agricultural Botany	101	3.63	2	10	10	79
3	Biotechnology Center	59	4.01		3	3	53
4	Agricultural Economics and Statistics	72	3.94	6	5	15	46
5	Entomology	183	3.6	10	24	31	118
6	Extension Education	107	3.15	3	18	25	61
7	Plant Pathology	77	2.8	4	15	32	26
8	Soil Science and Agril. Chemistry	211	3.31	11	24	43	133
9	Animal Husbandry and Dairy Science	13	2.04	1		4	8

Sr. No.	Department	Papers	Authors/ Paper	Single Author	Two Author	Three Author	More than Three
10	Horticulture	133	3.47	2	9	26	96
11	College of Forestry	93	3.69	5	8	15	65
12	Farm Structures	61	2.63	1	11	12	37
13	Soil Water & Conservation Engg	49	2.75	3	19	16	11
14	Farm Power and Machinery	96	3.3	3	15	22	56
15	Irrigation & Drainage Engineering	29	3.25	2	3	12	12
16	Agricultural Process Engineering	68	3.41	2	6	17	43
17	Unconventional Energy Spurces and El	61	3.52	1	6	25	29
	Total	1629	3.3	60	197	348	1024

Figure No. 2.

More than three authorship is most common pattern in all journals. However PDKV Akola has average number of authors 3.3 per paper. Rest of the journals having authors per paper between3 to 4. The journals having 62.9 percent more than three authored articles. From above table it can be seen that multi authorship pattern is most common thing for PDKV. Also it can be seen that compare to other authorship pattern, the three authorship pattern having 21.36 percentage. Two authorship pattern having 12.09 percentage and one authorship pat tern having 3.68 percentage. From above observation it can be conclude that most of authors are interested in collaborative research study.

4.3 Degree of Collaboration in Research Publication

The Degree of Collaboration is calculated for Department. The collaboration authorship a well -recognized feature of modern science. Multiple authors' research is very familiar in the present era. The Degree of Collaboration of PDKV Departments shown in Table No. 3.

Table No 3.
Degree of Collaboration in Research Publication

Sr. No.	Department	Single Author	Multiple	Total Papers	Degree of Collaboration
1	Biotechnology Center	0	59	59	100
2	Agronomy	4	212	216	98
3	Agricultural Botany	2	99	101	0.98
4	Horticulture	2	131	133	0.98
5	Farm Structures	1	60	61	0.98
6	Unconventional Energy Spurces and El	1	60	61	0.98
7	Extension Education	3	104	107	0.97
8	Farm Power and Machinery	3	93	96	0.97
9	Agricultural Process Engineering	2	66	68	0.97
10	Entomology	10	173	183	0.95
11	Plant Pathology	4	73	77	0.95
12	Soil Science and Agril. Chemistry	11	200	211	0.95
13	College of Forestry	5	88	93	0.95
14	Soil Water & Conservation Engg	3	46	49	0.94
15	Irrigation & Drainage Engineering	2	27	29	0.93
16	Agricultural Economics and Statistics	6	66	72	0.92
17	Animal Husbandry and Dairy Science	1	12	13	0.92
	Total	60	1569	1629	96

From the above table it is observed that, the degree of collaboration in Biotechnology center is heights i.e 100 percent. Single author's contribution is 60 (3.68 %), at the same time multiple authors research contribution is 1569 (96.3 %). The Degree of Collaboration of Departments falls in between 100 to 96 percent. The average degree of collaboration in research of faculty member is 96 percent.

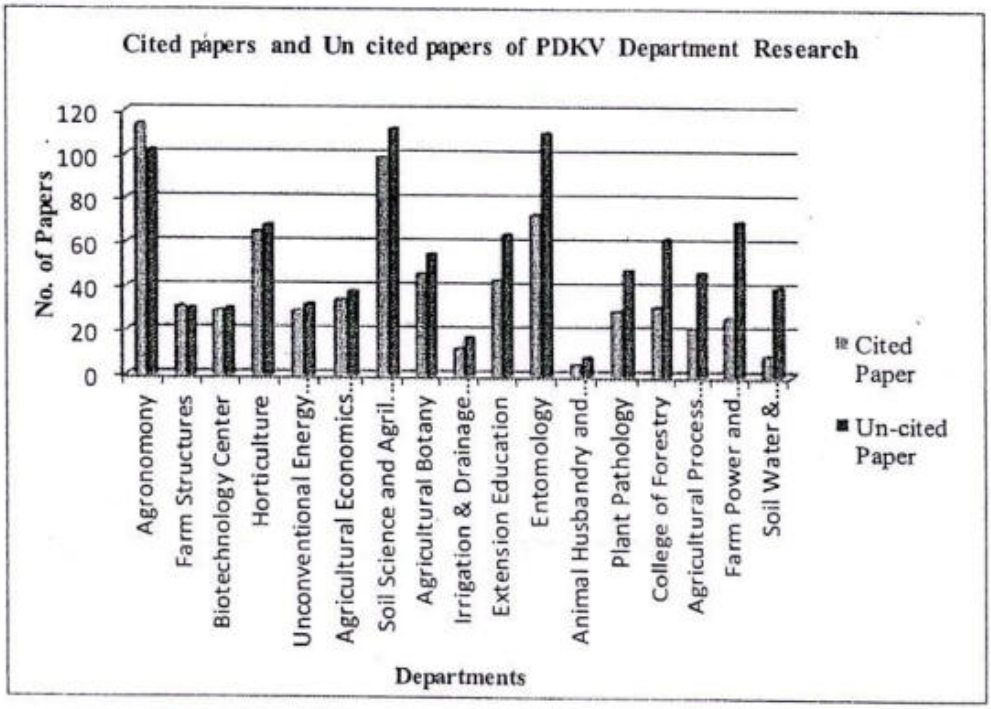
4.4 Cited papers and Un-cited papers of PDKV Department Research

Table No 4.
Cited papers and Un-cited papers of PDKV Department Research

Sr. No.	Department	Cited Paper	Percentage	Un-cited Paper	Percentage
	Group A				
1	Agronomony	114	52.78	102	47.22
2	Farm Structures	31	50.82	30	49.18
	Group B				

Sr. No.	Department	Cited Paper	Percentage	Un-cited Paper	Percentage
3	Biotechnology Center	29	49.15	30	50.85
4	Horticulture	65	48.87	68	51.13
5	Unconventional Energy Spurces and El	29	47.54	32	52.46
6	Agricultural Economics and Statistics	34	47.22	38	52.78
7	Soil Science and Agril. Chemistry	99	46.92	112	53.08
8	Agricultural Botany	46	45.55	55	54.45
9	Irrigation & Drainage Engineering	12	41.37	17	58.62
10	Extension Education	43	40.18	64	59.82
	Group C				
11	Entomology	73	39.9	110	60.1
12	Animal Husbandry and Dairy Science	5	38.46	8	61.54
13	Plant Pathology	29	37.66	48	62.34
14	College of Forestry	31	33.33	62	66.67
15	Agricultural Process Engineering	21	30.88	47	69.12
	Group D				
16	Farm Power and Machinery	26	27.08	70	72.92
17	Soil Water & Conservation Engg	9	18.37	40	81.63
	Total	696	40.95	933	59.05

Figure No. 3.
Cited papers and Un-cited papers of PDKV Department Research

The
Departmen

t have been classified into four group.Group A includes those Department that have more than 50 percent of their articles cited. This group contain Agronomony (52.78 percent) and Farm Structures (50.85 percent).

Group B includes those Department which having more than 40 percent but less than 50 percent articles are cited. These Department are Biotechnology Center (49.15 percent), Horticulture Unconventional Energy Spurces and El (47.54 percent) Agricultural Economics and Statistics (47.22) Soil Science and Agril. Chemistry (46.92percent) Agricultural Botany (45.55percent) Irrigation & Drainage Engineering (41.37percent) and Extension Education (40.18percent).

Group C includes those Departments that having more than 30 percent but less than 40 articles are cited. In this category 5 Department are includes. Group D includes less than 30 percent articles are cited. These Department are Farm Power and Machinery (27.08 percent) Soil Water & Conservation Engg. (18.37 percent). These Department having less cited papers compare to all above. These department having more proportionality of un – cited research papers.

5 Conclusion

The following conclusions can be drawn from the present study

- More than half (56.3 %) papers of PDKV did not get and any citation and rest were cited one or more than one time.
- Most of authors of PDKV are interested in collaborative research study.
- The degree of collaboration in Biotechnology centre is highest 100 percent. The degree of collaboration of departments occurs in between 100 to 96 percent. The average degree of collaborations in research of faculty members is 96 percent.
- Agronomy and farm structure department have more than 50 percent of their papers were cited.
- The single author papers are less in number due to more un-citedness while more than two authorship pattern papers are more in number because they are more cited.

6 Reference

Garg K.G.(2015)Citation Analysis. http://www.epgp.inflibnet.ac.in/content.phpcid=389. Accessed on 20 January 2016.

Harzing A. W., Wal R. (2008) *A new data source for citation analysis*. Available at http://www.harzing.com/pop_gs.htm Accessed on 10th January 2015.

Mete M.V., Deshmukh P.P. (1996) Citation analysis of Annals of Library Science and Documentation, *Annals of Library and Information studies*, 43(1),11-15 Available at http://nopr.niscair.res.in/handle/123456789/27530 Accessed on 15 January 2016.

Mete M. V., Kale P. M., (2015) Measuring the Productivity of Research in Agronomy: A Case Study of PDKV Agriculture University, Innovative librarianship: Adapting to Digital realities, proceedings of 10th International CALIBER 2015.

Mukherjee Bhaskar *(2013)*A Scientometric profile of Prof. Lalji Siing as seen through Web ofScience and Scopus. *Annals of Library and information Studies* vol. September 2013. Pp. 195-203Available athttp://nopr.niscair.res.in/bitstream/123456789/22891/1/ALIS%2060%283%29%20195-203.pdf Accessed on 10 January 2016

Patra Swapan Kumar. (2014).Google Scholar–based citation analysis of Indian library and Information Science Journals. *Annals of Libarary and Information Studies.Vol.(61) September2014, pp 227-234.* Avaible at http://nopr.niscair.res.in/handle/123456789/29481 Accessed on 23rd January 2016.

Rao I K Ravichandra, Neelameghan A (2014) Scientometrics, Ess Ess Publications, New Delhi.

Sangam.S.L(2015) Data sources and software Tool for Bibliometric studies http://www.epgp.inflibnet.ac.in/content.phpcid=389. Accessed on 20 January 2016.